

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

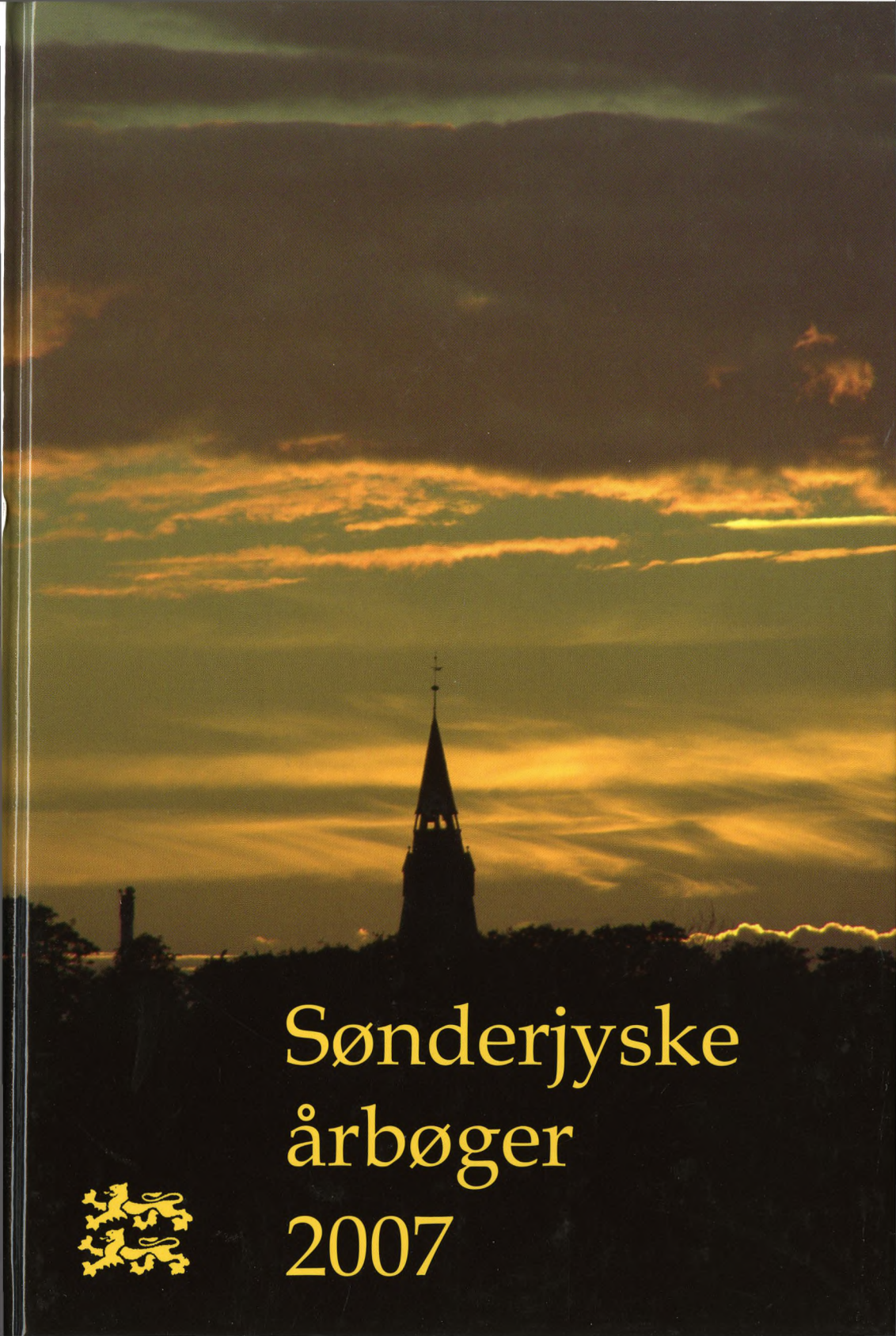
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

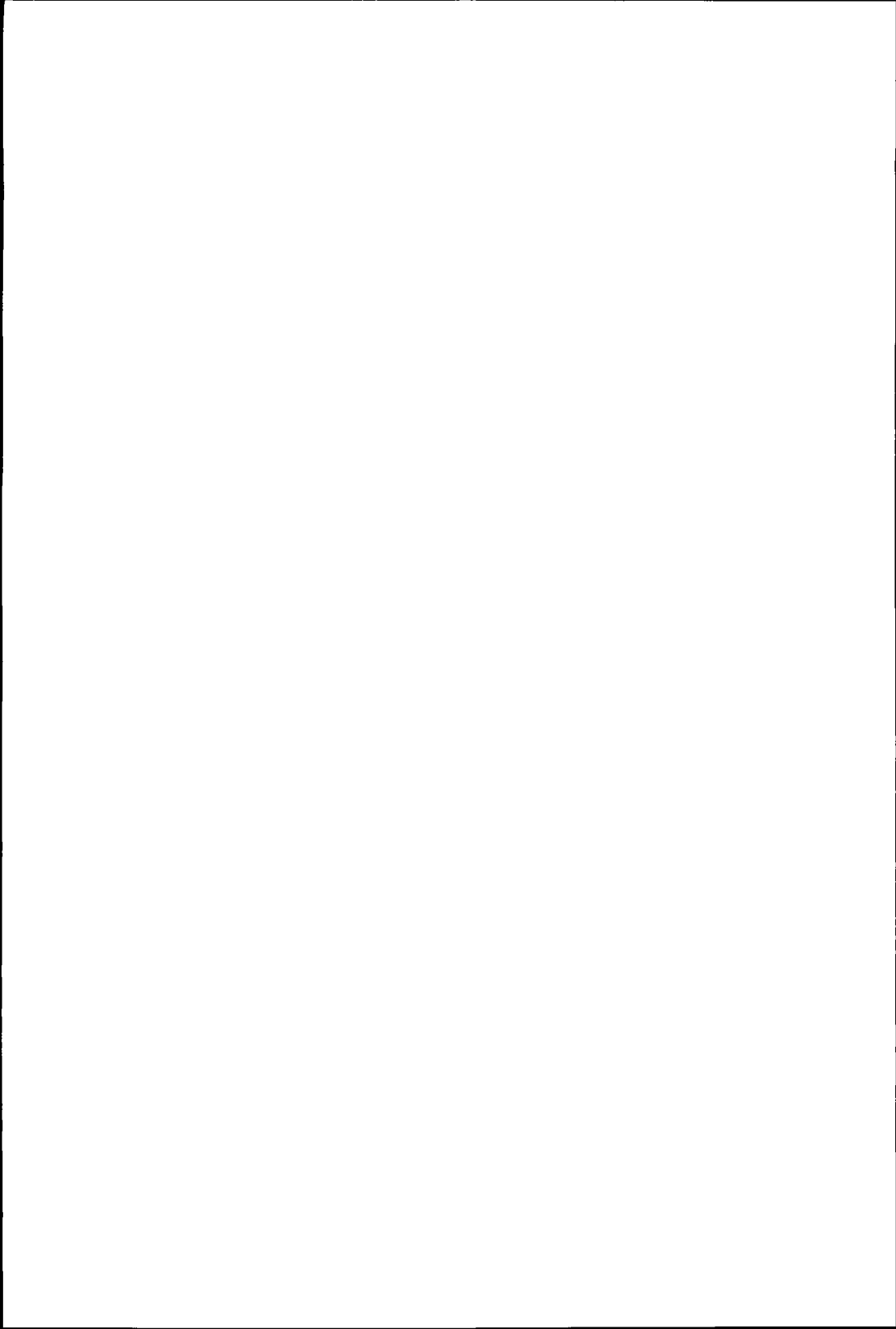
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

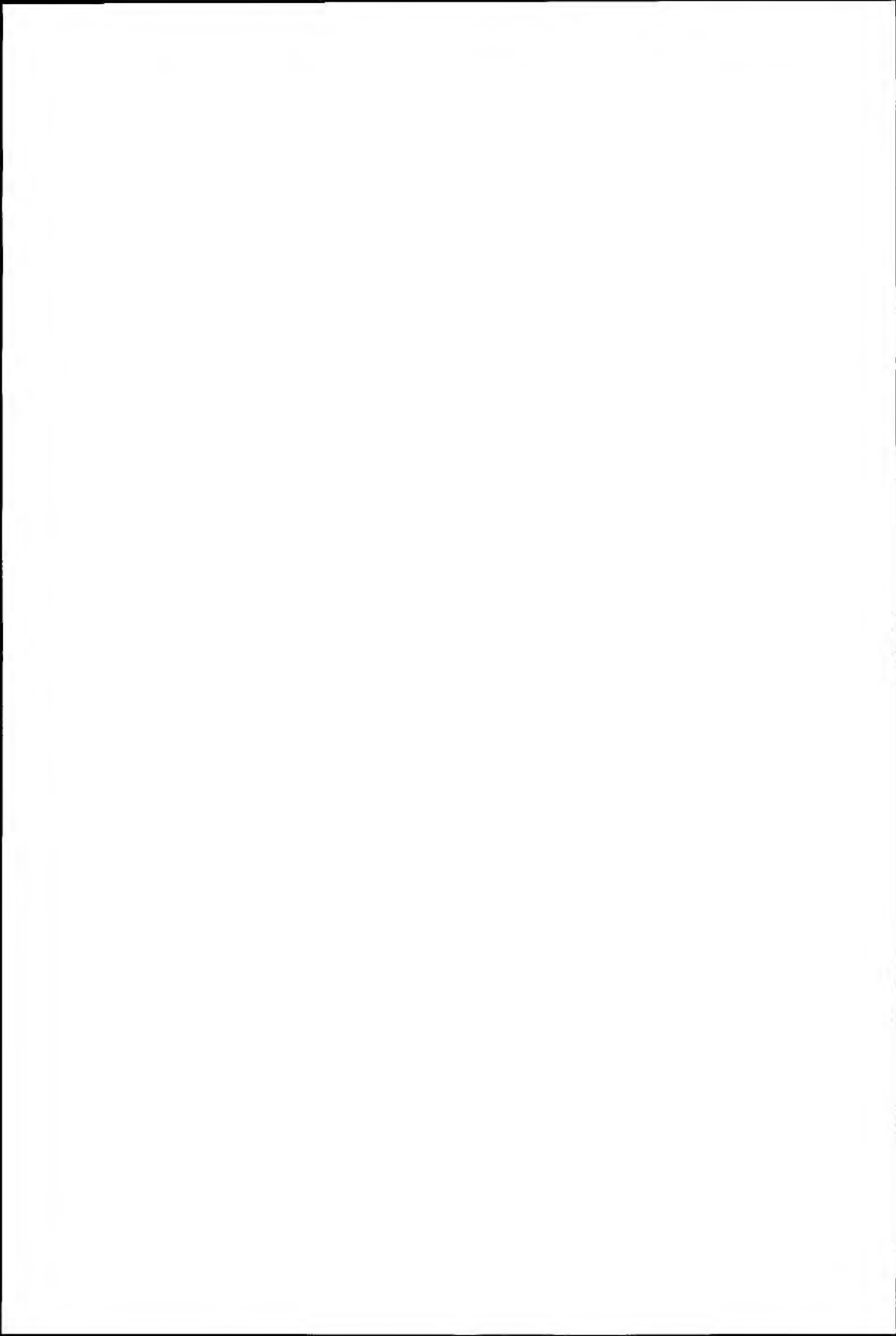
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

The background of the cover is a photograph of a sunset or sunrise. The sky is filled with horizontal bands of clouds, illuminated from below by the sun, creating a warm, golden glow. In the center, the dark silhouette of a church spire with a cross on top is visible against the bright sky. The foreground is mostly dark, suggesting a silhouette of trees or a hillside.

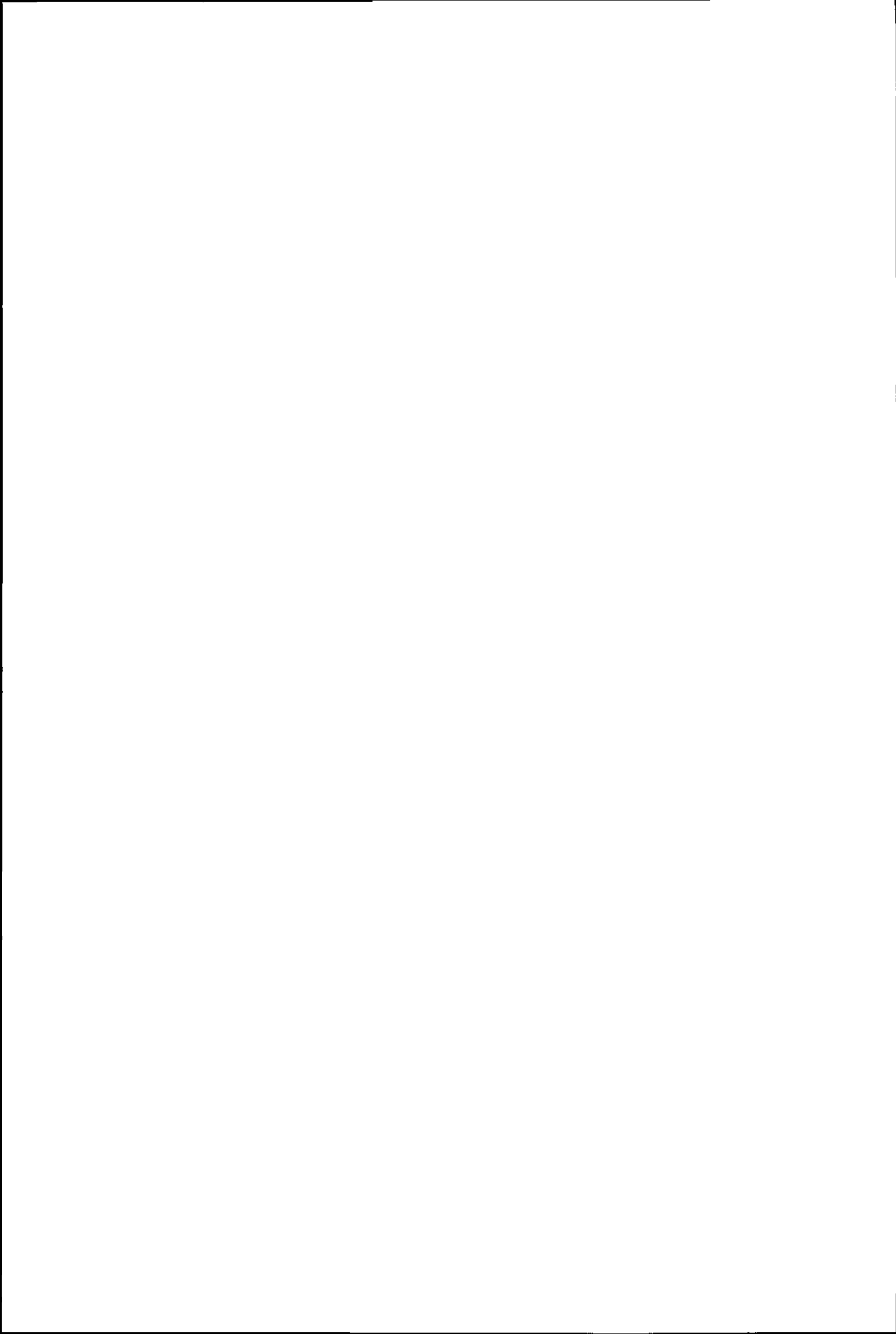
Sønderjyske
årbøger
2007

Sønderjyske årbøger
2007

Sønderjyske årbøger

2007

Redaktion:

Axel Johnsen

Tina Sahl Lydixsen

René Rasmussen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J. Schmidt Grafisk, Vojens
Bogbinder: J.P. Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

Tønder Kristkirkes karakteristiske tårn fotograferet fra området vest for byen. Inde i årbogen fortæller forhenværende lektor ved Slavisk Institut ved Århus Universitet, Thomas Petersen, om sine drengeår i 1950'erne på et lille ikke-elektrificeret og ikke-mekaniseret husmandssted i Tidsholm, få kilometer vest for byen. Det er en beretning om en livsform, der forsvandt netop i disse år. Ungdommen søgte efter nye veje. Thomas Petersen søgte ind til Tønder, hvor han blev student i 1957. Foto: Axel Johnsen.

Indhold

Artikler

<i>Thomas Petersen</i> : Veje væk fra Tidsholm. Erindringer fra Tønder-egnen i 1950'erne	7
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Byerne i Slesvig ca. 1830-1914	69
<i>Dagmar Bork</i> : Sygepleje i fredens tjeneste. Danske og tyske diakonisser i 1864	105
<i>Mogens Christensen</i> : Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544–1580	151
<i>Kaj Sørensen</i> : Stierne mellem danske og tyske groede til. De sønderjyske gymnasieskoler i nazismens skygge 1933–1945	197
<i>Bjørn Svensson</i> : »Martyriet Sydslesvig« – en replik	251
<i>Redaktionen</i> : Sår, der heler langsomt. Indtryk fra debatarrangementet den 30. januar 2007 om det tyske mindretal og retsopgøret efter maj 1945	261

Nekrolog	277
--------------------	-----

Anmeldelser

Dreyer-Eimbcke, Oswald: 400 Jahre Johannes Mejer (1606–1674) (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	279
Henningsen, Lars N.: Sydslesvig-ungdom på danske efterskoler – før og nu (ved <i>John Østergaard</i>)	280
Henningsen, Lars N. og Johann Runge: Sprog og kirke (ved <i>Carsten Bach-Nielsen</i>)	282
Hermansen, Karsten: Kongeblood og fyrstedrømme (ved <i>Mogens Christensen</i>)	285
Kelm, Bert: Rømø – et vesterhavspræget samfund. Bind IV (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	287
Klatt, Martin: Fra modspil til medspil? (ved <i>Andrea Kunsemüller</i>)	289
Krarup, Jens Kristian: Den danske klosterrute (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	290
Rheinheimer, Martin: Der Kojerumann (ved <i>Henrik J. Møller</i>)	292
Rheinheimer, Martin (udg.): Grenzen in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks (ved <i>Ruth Clausen</i>)	294
Schwensen, Broder (udg.): Flensburg um 1600 (ved <i>Jakob Ørnbjerg</i>)	295
Sønderjyderne og den store krig 1914–1918. Redigeret af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (ved <i>Jens Ole Christensen</i>)	297

Venborg Pedersen, Mikkel: Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850. (ved <i>Jan Drees</i>)	298
Weitling, Günter: St. Jørgens Hospital i Sønderborg 1307-2007 (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	302
Forfatterliste	303
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	304
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	346
Historisk Samfund for Sønderjylland	346
Andre landsdelsdækkende foreninger	355
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	355
Oversigt over årsskrifter og periodica	382
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	394

Veje væk fra Tidsholm

Erindringer fra Tønder-egnen i 1950'erne

af THOMAS PETERSEN

Årene efter Anden Verdenskrig bød på massive forandringer for befolkningen på landet. Landbruget blev mekaniseret og effektiviseret, og bedrifterne blev færre og større. Valget stod mellem at følge udviklingen, investere i ny jord og maskiner, eller fortsætte som hidtil – og leve med de afsavn, dette valg indebar. Thomas Petersen, der i 1947 flyttede til Tidsholm øst for Tønder, fortæller her sin historie om livet som dreng og ung mand på en gård, hvor revolutionen ikke slog igennem, og hvor traktorer, strøm, telefon og rindende vand aldrig eller meget sent blev en del af hverdagen. Samtidig er Thomas Petersens erindringer også historien om en tid, hvor ungdommen fik mulighed for at bryde den sociale arv og på godt og ondt gå nye veje – væk fra det statiske bondesamfund.

Digteren og journalisten Thorkild Hansen skriver et sted, at de fleste mennesker inde i sig selv bærer et billede af barndommens kyst. Mens alle livets andre indtryk fortoner sig og slettes ud, bliver dette billede stærkere og stærkere. Sådan har jeg det nu i en alder af slut-tresserne. Indtryk, oplevelser og begivenheder, der i dag er mere end 50 år gamle, dukker oftere og oftere op i erindringen – hver gang med nye detaljer og sammenhænge. De trænger sig på, de vil ud, de vil have ord sat på og de vil sættes i system.

Som faghistoriker er jeg mig fuldt bevidst om, at erindringer ikke udtrykker det, der skete, men det som forfatteren erindrer, eller det, han *ønsker* erindret. Der er naturligvis tale om en hårfin grænse, som helt berettiget har fået nogle historikere til at tøve med at bruge personlige overleveringer som historiske kilder. Nærværende erindringer er heller ikke skrevet af teenagedrengen Thomas, men derimod af en mand i sin tredje alder, der kigger tilbage på sin barndom og ungdom. Til gengæld håber jeg, at afstanden i tid bevirker, at hvad erindringerne måtte mangle i præcision og i detaljen, har de vundet i perspektiv ved at blive set i lyset af forfatterens senere erhvervede viden og erfaring.

Det er vel i bund og grund et banalt, men alligevel evigt aktuelt

spørgsmål, hvad der bestemmer ens livsbane. Kan den forberedes og planlægges eller er den i sidste ende en tilfældig række af ligeså tilfældige enkelt-tildragelser? Svaret er vel som i så mange andre sammenhænge et både-og. Grundstrukturen i livsforløbet kan planlægges, men detaljerne bestemmes af, hvordan denne grundstruktur kan forenes med eller tilpasses den virkelighed, som det enkelte individ er en del af. Jeg havde allerede i mellemskolen, inspireret af en engageret lærer, fået interesse for historie – en interesse, der i gymnasiet udviklede sig til et ønske om i fremtiden at beskæftige mig med faget. Men hvordan denne beskæftigelse mere specifikt skulle manifestere sig – ja, det skulle vise sig at være en helt anden historie.

Egentlig skulle jeg slet ikke skrive erindringer. Jeg har jo slet ikke det rigtige stof. Min barndom er ingen sællert. Den rummer hverken skilsmisser, drabelige retsopgør, økonomisk sammenbrud, vold eller misbrug af nogen slags – med andre ord ingen af de ingredienser, der er så hyppige i det hav af barndomsindringer, der som en tsunami oversvømmer nutidens bogmarked.

Jeg plejer at kalde 1950'erne for årtiet i venteposition. I Danmark slikkede og reparerede årtiet blot de forholdsvis overfladiske sår fra besættelsesårene – overfladiske i forhold til i hvert fald de krigsdeltagende lande, men også i forhold til andre besatte lande som f.eks. Holland og Norge. Men økonomisk, socialt og kulturelt afventede årtiet noget nyt – alene af den grund, at det gamle var blevet nedslidt som følge af verdenskrigens rædsler. Og det samtidig med, at verdenskrigens teknologiske landvindinger sammen med efterkrigstidens Marshall-hjælp varslede øget velfærd og medfølgende nybrud på alle livets områder. Sagt med andre ord lå alle de nybrud, der realiseredes i det følgende årti, latente allerede i 1950'erne.

Opbrud og nybrud i det sociale mønster. Kvinderne, der forlod kødgryderne og barneværelset til fordel for en plads – heltids eller deltids – på arbejdsmarkedet, og som oplevede en hidtil uset frihed i valgmuligheder. Opbrud i det økonomiske system. Velfærdsstaten, der blev født og fremkaldte såvel tilhængere som modstandere, men som sammenlagt oplevedes som et gode og som et værdifuldt socialt sikkerhedsnet. Opbrud i uddannelsesmønstret – velfærdsstatens børn, der uanset social arv og økonomiske forhold skulle have så megen uddannelse som muligt – koste hvad det ville. Opbrud i kulturmønstret – modernismen, der stillede spørgsmål til og forkastede de gængse litterære og kunstneriske former og normer samtidig med,

at nye blev proklameret og afprøvet – sommetider ud i absurditeten. Opbrud i det moralske mønster – det traditionelle familiemønster kom under voldsomt pres, bl.a. som følge af mange nye berøringsflader i det arbejdsmæssige og sociale liv. Men også som følge af kvindernes øgede økonomiske selvstændighed og påfølgende uafhængighed. P-pillen gjorde dem endvidere fri af fortidens evindelige frygt for uønsket graviditet. Moderniteten bankede med andre ord på i alle samfundsmæssige og menneskelige relationer og gav rig næring til moderne erindringsskrivning.

Jeg husker min barndom som både tryk og god. Sammen med mine forældre var jeg så heldig at indgå i et fællesskab, hvor arbejde og fritid naturligt flød ud i ét. Sådan var livet på en mindre landbrugs-ejendom i 1950'erne uden fremmed hjælp. Når jeg cyklede hjem fra skole om foråret eller efteråret, vidste jeg, at der hjemme på marken gik min far og så frem til, at jeg afløste ham bag hestene. Eller når der om foråret skulle køres møg ud fra møddingen, eller møget skulle spredes ud over markerne fra de bunker, som det var læsset af i. Eller når arbejdskraften ved roehakningen kunne fordobles, når jeg kom hjem, fik skiftet tøj og fik gang i en hakker mere. Eller når neg skulle sættes i skok, køres hjem i laden eller sættes i stak. Og om efteråret, når roerne skulle aftoppes, tages op og køres hjem i roekulen.

Jeg oplevede egentlig det hele som en ganske naturlig ting – selv om det, indrømmet, sommetider var træls. Men jeg kendte jo ikke andet. Årstidernes skiften var det evige signal om, at noget nyt i landbrugsbedriften bankede på. At man var nået til et nyt punkt i livets og årets evige cyklus. Intet under, at bønder altid har været konservative – ikke i partipolitisk betydning, men i grundindstilling til livet og dets tilskikkelser.

Men jeg skal ikke skjule, at jeg af og til oplevede det som et pres hurtigst muligt at skulle hjem efter skole, når jeg hørte kammerater i Tønder fortælle om alle de gøremål, som de havde gang i efter skoletid. Denne klagesang skal absolut ikke forklejne, at jeg sammenlagt kun husker en god og tryk barndom. Mine forældre – kan jeg se nu – gav mig alle de muligheder, som deres virkelighed rummede og betingede. De gav gennem deres egne eksempler nogle klare pejlemærker for, hvordan man skulle gebærde sig, men aldrig med løftede pegefingre eller direkte forbud. De opstillede ingen nationale, religiøse eller moralske forskrifter eller forventninger. De gav mig alle muligheder for at fortsætte skolegangen lige til studentereksamen, og de gav mig fuld fri-

hed i valg af videre uddannelse. Selvfølgelig ville min far gerne have set mig overtage gården og følge i hans fodspor som landmand. Alt andet ville have været unaturligt – tiden taget i betragtning. Han kunne jo ikke vide, hvilke omvæltninger det traditionelle og gennem århundreder nedarvede landbrugssamfund snart ville blive udsat for. Desuden var han selv ud af en familie, hvor sønnen i generationer havde fulgt faderen på gården. Men da min far ret hurtigt konstaterede, at jeg ikke så godt kunne lide at få beskidte fingre, opgav han stiltiende denne ambition eller gemte den i hukommelsens sidefiler.

Selvfølgelig ville han som det næstbedste gerne have set mig blive skolelærer fra Tønder Statsseminarium og bagefter få ansættelse et sted i nærmiljøet. Men han støttede mig alligevel hele vejen, selv om jeg nok skuffede ham i disse ønsker. Da det gik op for mine forældre, at jeg efter aftjent værnepligt ville studere på Aarhus Universitet, accepterede de det. Men med den tilføjelse, at de ikke var i stand til at støtte mig økonomisk på anden måde end med en pakke i ny og næ. Jeg er sikker på, at der i denne tilføjelse ikke lå nogen form for trussel. Blot var de usikre på den tilværelse og det lange studium, som jeg kastede mig ud i, og som de følte lå helt udenfor deres hjælps muligheder. Inb

Opbrud i 1947

Min opvækst i skolealderen fandt sted på et husmandssted med 30 tønder ikke særlig god jord, beliggende ved jernbanelinjen Tønder-Tinglev, nærmere bestemt 300 meter nord for den og mellem stationerne Jejsing og Rørkær. Tiden var de sidste år i 1940'erne og de første syv af 1950'erne. Det vil sige en periode, hvor dansk landbrug måtte beslutte sig for modernisering og mekanisering, inklusive den gæld-sætning, denne proces uvægerligt medførte – eller også at lade stå til, eventuelt suppleret med den ene ægtefælles arbejde udenfor hjemmet. For mange familier i det sønderjyske blev begrebet Danfoss ensbetydende med en supplerende indkomst – som regel hjembragt af manden fra industrieventyret i Nordborg på Als. Danfoss søgte til stadighed arbejdskraft, ikke mindst efter at virksomheden i 1952 var begyndt at producere radiatortermostater. Og jeg husker tydeligt, hvor ofte Danfoss blev nævnt i familiesnakken ved sammenkomster. Virksomheden blev i den sydlige del af Sønderjylland katalysator i den udvikling fra selvstændig landmand til industriarbejder, som tusinder af landbofamilier oplevede i de år.

Mine forældre valgte en tredje vej: De forsøgte at klare sig med udbyttet af deres 30 tønder land, suppleret med et varieret husdyrhold i form af køer, svin og høns. Dertil en frugthave med 30 Cox Orange-æbletræer, aspargesdyrkning, slagtehøns og hvad der ellers kunne være af Nebengeschäft. Ferguson-traktoren, der blev så almindelig på små gårde i 1950'erne, var der ikke råd til, så husdyrholdet var udover de nævnte også to arbejdsheste. Prisen for den vej, mine forældre valgte, var manglende modernisering og udvikling.

Fremmed hjælp var der heller ikke råd til, så de første år arbejdede min mor også med i stald og på mark – malkningen med håndkraft var mine forældre som regel fælles om. Når de en sjælden gang var på besøg et eller andet sted eller skulle noget andet ekstraordinært, tog jeg mig også af malkningen og det øvrige staldarbejde. Jeg var ikke vild med at malke, men jeg husker tydeligt dette helt specielle arbejde. Den dumpe lyd af den første mælk, der sprøjtede ned i den tomme spand mellem mine knæ. De første skvæt, der klingede mod blikspandens bund, for så at afløses af en cremet hvislen, efterhånden som niveauet i spanden steg. Bobler blomstrede op til overfladen, mens skummet changerede i gult af sød fløde, og den varme duft af frisk mælk fyldte næseborene. Panden, der blev presset ind mod koens lyske, og pelsens glatte hår, der kunne mærkes mod huden. Varmen strålede ud fra den store dyrekrop, mens der fra koens indre kunne høres en dump rumlen, stammende fra mavens komplicerede maskineri – i konstant aktivitet med at nedbryde græs og kraftfoder til fløde og mælk. Det var ikke altid, koen havde lyst til at stå stille. Eller man kunne være heldig pludselig at få en busket og måske møgbeskidt kohale i nakken – enten, fordi denne handling nu lige passede koens temperament, eller fordi et eller andet dyr stak eller på anden måde generede hende. Men det var en lykke at tage en slurk af den nymalkede mælk.

Efterhånden som jeg voksede til, det vil sige fra slutningen af 1940'erne, deltog jeg ved siden af skolearbejdet mere og mere i det praktiske arbejde i stalden og på marken derhjemme. Hele dette arrangement var kun farbart, så længe jeg, der var enebarn, boede hjemme og derfor kunne hjælpe til i bedriften. Da jeg blev student i 1957, besluttede mine forældre at sælge gården, udskifte jorden med asfalten, flytte til Tønder og investere provenuet ved salget i dels et hus, dels i en sygehuskiosk med monopollignende status og beliggende lige overfor hospitalet. Huset var Vidågade 21, en tre-etages ejendom, hvor den lange smalle have gik direkte ned til åen. Mine forældre boede selv i stueeta-

Det var ganske almindeligt i 1950'erne, at en luftfotograf tog billeder af gårdene – uden at spørge om lov, forstås. Så kom han rundt og falbød resultatet – og vi købte naturligvis et billede. Der var noget nyt og flot over således at se sit hjem ovenfra. Foran stuehuset frugtplantagen med flere forskellige æblesorter – men flest Cox Orange. For enden af staldbygningen maskin- og redskabsrum. Min far satte stor pris på, at al jorden var placeret omkring gården – i modsætning til, hvad tilfældet havde været i Alslevkro. Foto i privateje.

gen, mens der var lejere på de andre etager. Da min far døde tre år senere, solgte min mor huset og flyttede som lejer op på første sal.

Der var intet i min familiemæssige eller sociale baggrund, der pegede på, at jeg skulle gå den boglige vej. At jeg skulle blive en social mønsterbryder – for at tale i moderne politisk og sociologisk jargon. Ingen i hverken min fars eller min mors familie havde gået i mellemskolen eller taget studentereksamen. Der var heller intet, der pegede på, at Ruslands historie og det russiske sprog gennem mere end 40 år skulle komme til at udfylde, først en stor del af mit soldaterliv, og dernæst størstedelen af mit studie- og professionelle arbejdsliv. Og alligevel er der et par ting, som i bakspejlet – ganske vist med megen god vilje og i bagklogskabens klare lys – kan trække en linje mellem min barndom på landet uden indlagt elektricitet og langt fra alting i 1950'erne og det store ukendte og derfor mystiske Rusland mod øst:

Fra min meget tidlige barndom kan jeg huske min far gang på gang understrege, at han – og det var han naturligvis ikke alene om – efter tyskernes nederlag ved Stalingrad i vinteren 1942–43 havde været overbevist om, at Hitler nu ville tabe krigen. Den russiske vinter var for mægtig en modstander for selv den tyske krigsmaskine, som den havde været det for Napoleon. For det andet kan jeg huske, at min far efter at have set billeder fra møderne mellem de tre store – det vil sige Churchill, Roosevelt og Stalin – var sikker på, at han af Stalins hele attitude i forhold til de andre kunne se, at sovjetlederen egentlig var ligeglad med de andre og med de beslutninger, de tre havde forhandlet sig frem til.

For det tredje havde min far en gang fundet et nydeligt lommeur, forsynet med kæde og låg, i en sæk foderkorn, der angiveligt skulle være kommet fra Rusland. Uret blev senere mit som julegave, nu en anelse klodset lagt ned i en kapsel, så det kunne fungere som armbåndsur. Det gjorde det så, indtil jeg efter konfirmationen købte mig et »rigtigt« armbåndsur til afløsning af det »russiske«. Disse eksempler nævner jeg naturligvis i dag udelukkende af den grund, at jeg ved, hvad der skete. Hvis jeg var blevet skolelærer, som det jo var min fars drøm, ja, i så fald havde de tre historier ikke haft nogen som helst relevans og var derfor slet ikke blevet husket.

Min far havde dog en betænkelighed ved en seminarieuddannelse. Det var, at jeg – og i det havde han helt ret – ikke havde gehør skabt i livet, og så vidt han vidste, så stillede uddannelsen til lærer dengang krav om, at man kunne spille violin – og hvordan gør man det uden en tone i livet? Apropos en tone i livet: Kort før studentereksamen kom der pludselig besked om, at vi skulle have karakter i sang. Og en efter en blev vi kaldt ind i skolens festsal, anbragt ved siden af flyglet og af sanglærer Poul Nielsen spurgt, hvad vi ville synge. Frit valg af eksamensopgave – fint nok. Jeg valgte – uvist af hvilken grund – Grundtvigs salme »Har hånd du lagt på Herrens Plov«. Jeg sang til lærer Niensens akkompagnement, og da jeg var færdig, bemærkede han, at han aldrig havde hørt noget lignende. Men jeg fik som trøst karakteren »godt+«.

Vi var ankommet med flyttelæset til det nye sted i Tidsholm den første dag i april 1947. I dobbelt forstand en solskinsdag. Luften var forårsagtig, lidt skarp, men klar, som kun en aprildag kan være. Solen skinnede. Det ville den under alle omstændigheder have gjort i mine forældres hjerter – en gråvejrsdag ville såmænd have været mere end

nok. Måske var det i realiteten den største dag i deres liv. Større, end da de blev gift, eller da de fik mig. Vores hund, en lille terrier lydende navnet Flink, fejrede dagen ved på eget initiativ at tage et par runder omkring gården. Eller »æ stej«, stedet, som mine forældre ville have udtrykt sig. Også jeg, der kun manglede et par måneder i at fylde 9 år, fornemmede, at der var noget specielt, noget mere end blot forår i luften. Derfor er dagen også blevet stående i min erindring som noget ganske særligt. Vi havde længe set frem til at flytte til det nye sted. Ikke fordi det i størrelse, beliggenhed eller i materiel henseende repræsenterede noget bedre end det, vi havde forladt. Nærmere tværtimod. Hemmeligheden bagved mine forældres forventningsfulde glæde lå gemt i den ene sætning, som jeg havde hørt dem gentage igen og igen, og som i realiteten rummede alt: – Det er vores eget, her er der ingen, der kan jage os bort. Her kan vi blive så længe, vi selv vil.

Stedet hed og hedder Tidsholm. Tre husmandssteder placeret i en trekant med det ene husmandssted placeret klos op ad jernbanen, mens de to andre – deraf vores – lå ca. 300 meter nord for banelegemet. Der var et par kilometer til nærmeste stationsby, og vejen dertil var et hjulspor parallelt med jernbanelinjen. Nærmeste by var købstaden Tønder, der lå 8 km mod vest.

Navnet voldte mig mange kvaler, ikke mindst blandt kammerater og i skolen. Jeg prøvede desperat at udtale det med endog meget blødt »d«, men lige meget hjalp det. Det skærpede formodentlig blot opmærksomheden omkring ordet. – Tisser I meget der?, var en blandt mange morsomheder, som det navn afstedkom. Også en anden ting generede mig tilbagevendende og voldsomt. Det sønderjyske kaffebord er som bekendt omfattende og mangfoldigt, men sommetider kunne det også være repræsenteret med en enkelt komponent. Og det var ikke særlig morsomt for en teenagedreng at høre sin mor med høj og tydelig stemme spørge teenage-kammeraten, om han ikke ville have en knepkage – og senere måske, om han ikke ville have en mere? Spurgt med en mine, der absolut ikke var generet af eventuelle associationer, for min mor kendte helt bestemt ikke ordet i anden betydning end som bagværk. Det er muligt, den findes i andre udformninger, men min mors knepkage var altså en kvadratisk eller rektangulær småkage med takker i kanterne pga. den kniv, den var skåret ud med. Før den kom i ovnen, blev den smurt ovenpå med æg. Heldigvis var nævnte småkage normalt kun på repertoire en gang om året – nemlig til jul, men den kan som bekendt også vare til påske.

Mor og far – marsken og sandet

Men lad mig forklare baggrunden for mine forældres store glæde hin 1. april 1947. Min far forpagtede sammen med sin bror fra midten af 1920'erne den statelige stråttækte og firelængede marskgård Bjerremark, der ligger lidt udenfor landsbyen Ubjerg, nogle få kilometer sydøst for Tønder. Hertil kom min mor som husbestyrerinde for de to ungkarlebrødre. I midten af 1990'erne deltog jeg i en konference om Den russisk-ortodokse Kirke på Bjerremark, nu fredet og omdannet til et fashionabelt og prisbelønnet konferencecenter. Det var lidt underligt at bo i smagfuldt indrettede og komfortable værelser i den nu ombyggede ko- og svinestald – vel vidende, at her havde min far i sin tid malket, fodret og muget ud, mens min mor havde huseret i stuehusets gemakker. Husbestyrerinde-forholdet mellem mine fremtidige forældre udviklede sig til kæresteri, og i 1934 endte det med ægteskab. Jeg siger med vilje ikke »kærlighed«, for dette store ord omgikkes de med stor forsigtighed. Ligesom kys og kærtegn ikke var noget, der var til beskuelse – hverken derhjemme eller i det såkaldt offentlige rum. Og alligevel er jeg ikke et sekund i tvivl om, at de elskede hinanden og følte sig dybt forbundne.

På det tidspunkt, det vil sige i midten af 1930'erne, havde de imidlertid forladt Bjerremark og forpagtet en gård af Kreditanstalt Vogelgesang i Alslevkro, en landsby syv kilometer øst for Løgumkloster, mens min farbror købte en gård i Søvang i nærheden af Øster Højst. Kreditanstalt Vogelgesang var blevet oprettet i 1926 som det tyske bidrag i den dansk-tyske jordkamp, der intensiveredes kraftigt mellem de to verdenskrige. Kreditanstalt Vogelgesang og det danske modstykke Landeværnet skulle med hver deres nationale fortegn opkøbe gårde og sælge dem videre til henholdsvis tyske og danske familier samt yde økonomisk bistand til betrængte landmænd med det formål at hindre gårdene i at falde i nationalt »forkerte« hænder. Begge mine forældre tilhørte det tyske mindretal – var altså det, der normalt kaldes hjemmetyskere. Begge havde de som født i henholdsvis 1901 og 1902 kun gået i tysk skole, til dels under 1. Verdenskrigs tumultariske liv. Med Genforeningen var de blevet danske statsborgere, men deres sindelag forblev tysk – formet, som det var af tradition, familie og skole i kejsertidens sensommer.

Men det tyske mindretal i Nordslesvig passede og passer ikke ind i den almindelige definition på et mindretal. Religiøst skilte de luthersk

reformerte hjemmetyskere sig ikke ud fra det danske flertal. Heller ikke sprogligt – deres dagligsprog var jo ikke tysk, men derimod den danske dialekt sønderjysk, som såvel dansk- som tysksindede respekterede og anvendte som fællessprog. Kun hjemmetyskernes sindelag, dette ubestemmelige begreb, formet af tradition og skolegang, var tysk. Således også med mine forældre.

Det tyske mindretal blev voldsomt inficeret af nazismen. Mange håbede naturligvis på en grænserevision, der atter skulle gøre Kongeåen til rigsgrænse mellem Danmark og Tyskland. Forholdsvis mange medlemmer af mindretallet meldte sig til Waffen SS, en stor procentdel meldte sig ind i den nazistiske mindretalsorganisation NSDAP-N – og langt de fleste mænd meldte sig som Zeitfreiwillige til tysk paramilitær hjemmetjeneste.

Mine forældre meldte sig ikke til nogen af delene. Men jeg husker på trods af min unge alder den dag i dag tydeligt det pres, der blev lagt på dem – og især naturligvis på min far. Diskussionerne i køkkenet var mange og højrostedede, mange forsøgte at overtale ham til at gå med, men han holdt stand. Ikke en gang den tilsyneladende uskyldige fælles suppespisning deltog mine forældre i. I 1945 kom så nedturen for medlemmerne af det tyske mindretal. Maj 1945 var ikke noget befrielsesforår for dem. For mange af dem betød Tysklands totale stats- og civilisationssammenbrud en afsløring af deres åbenlyse svigt i forhold til værtsnationen Danmark. For alle i mindretallet – uanset deres forhold til den nazistiske ideologi – blev befrielsesforårets sammenblanding af naziregimet med den almindelige tyske historie og kultur en personlig og national katastrofe. Der var ikke plads til de finere nuancer – alt tysk lå for had i efterkrigsårene. Das Land der Dichter und Denker blev sammen med nazisternes tolv regeringsår transformeret til Das Land der Richter und Henker. En betydelig del af mindretallet – de påfølgende hurtige løsladelser viste for mange – blev i de første ophidsede befrielsesdage interneret i den nu omdøbte Frøslevlejr, Faarhuslejren. Min far klarede frisag – han blev hverken arresteret rigtigt eller ved en fejltagelse af modstandsbevægelsen.

Men et eller andet sted må der i mit sind have været en usikkerhed. Jeg kunne jo huske forkert – jeg var trods alt kun knap 7 år i maj 1945. I hvert fald søgte jeg, da jeg begyndte at tænke på at skrive erindringer, mere konkrete og kontante vidnesbyrd om mine forældres handel ogandel i de fem besættelsesår. Glad blev jeg derfor, da jeg i midten af 1990'erne i Landsarkivet i Aabenraa fandt en skrivelse, som jeg vidste,

Mit fødehjem i Alslevkro og mit barndomshjem gennem otte år. En ret stor gård, forpagtet af Höfeverwaltungsgesellschaft, en afdeling under Kreditanstalt Vogelgesang. På trods af mine forældres korrekte adfærd under Besættelsen måtte de forlade gården til 1. april 1947. Et krav, som i hvert fald min far aldrig forvandt. Landevejen gik fra Løgumkloster og til Aabenraa. Over for gården lå andelsmejeriet Arnaa, hvis ejer skrev en attest om mine forældres adfærd under Besættelsen. Datteren Sigrid blev en af mine legekammerater. Foto i privateje.

måtte findes et sted. Jeg havde hørt mine forældre snakke om den, men havde den overlevet? Men nu stod jeg med originalen i form af en udtalelse, skrevet af vor genbo i Alslevkro, den meget dansksindede mejeribestyrer Søren Petersen. Det fremgår ikke af skrivelsen, i hvilken anledning eller på hvis foranledning den er blevet til, men den er dateret oktober 1946 – altså mens vi endnu boede på gården i Alslevkro. Men jeg gætter på, at det er min far, der har taget initiativet, men den konkrete anledning har jeg ingen anelse om. Jeg gengiver her originalen med dens tekst og tegnsætning:

»Paa given Foranledning kan jeg her udtale at Hrr. Forpagter Annas Petersen baade før under og efter Besættelsen altid har været fuldt korrekt i sin Optræden og ikke nogen tid, saavidt mig bekendt, i mindste maade med sit Sindelag vakt Anstød ej heller udtalt sig nedsættende om det danske Land og Folk.

Mejeriet Arnaa d. 7/10 1946

Søren Petersen (sign.)«

Skrivelsen bekræftede altså til fulde den overbevisning, jeg altid havde haft i mit stille sind – at mine forældre under besættelsen naturligvis var forblevet tysksindede, men at de ikke havde gjort noget, der kunne kompromittere dem, eller som kunne anbringes under nazistisk eller anden landsskadelig virksomhed. Det må i sandhed have været en vanskelig balancegang i betragtning af, hvor inficeret med nazisme det tyske mindretal som helhed havde været såvel før som under besættelsen.

På den baggrund sårede det mine forældre meget, at de alligevel var nødt til at forlade den gård, som de trods alt havde investeret deres kræfter i og forpagtet i over 10 år, og hvor de havde svaret enhver sit. I 1945 var det af de allierede blevet bestemt, at al tysk (og japansk) ejendom skulle konfiskeres – altså også i Danmark og her til fordel for den danske stat. Det var der i og for sig ikke noget mærkeligt i på baggrund af Tysklands totale kapitulation. Det, der sårede mine forældre, var tillægsbestemmelserne om, at de tidligere forpagtere – og det tilsyneladende uanset deres adfærd under besættelsen – under ingen omstændigheder kunne beholde forpagtningen eller eventuelt købe de berørte ejendomme. Ikke en gang deres privatejede løsøre i form af f.eks. maskiner og husdyr måtte de tage med sig. Det skulle sælges på en meget ydmygende – sådan oplevedes den i hvert fald – offentlig auktion, hvor udbyttet dog tilfaldt mine forældre.

Mine forældre talte helst slet ikke om den uretfærdighed, der fra statens side efter deres mening blev forøvet mod dem som trofaste danske statsborgere, men jeg ved, at det nagede dem – og især min far, der desværre døde allerede i 1962 som en mand, der var slidt op af fysisk arbejde. Min mor, der overlevede ham i 20 år, havde nok nemmere ved at bearbejde og glemme. Men jeg husker en begivenhed, som måske var et plaster på uretfærdighedens åbne sår, og som i hvert fald har tilfredsstillet min fars meget uideologiske, for ikke at sige snusfornuftige indstilling til tilværelsen:

I god tid før den omtalte offentlige auktion, hvor husdyr og løsøre skulle sælges, transporteredes – formentlig på gåben og ganske ulovligt – i nattens mulm og mørke en halv snes af de bedste malkekøer og to arbejdsheste ned til min farbrors gård i Søvang i nærheden af Øster Højst. Det skulle være vores startkapital på Tidsholm.

I mine forældre mødtes marsken med sandet. Min mor stammede fra Tøndermarsken, dvs. fra den fede og frugtbare inddæmmede havbund omkring Rudbøl, mens min far kom fra de lidet frugtbare sand-

Et stolt forældrepar med mig og hunden Valli i midten. Jeg er vel tre eller fire år gammel, så billedet er taget 1941-42. Stoltheden gætter jeg mig til, fordi jeg kom til verden, efter at min mor havde haft flere spontane aborter. Mine forældre havde derfor taget de første skridt til adoption, da jeg meldte min ankomst. Min mor var den kraftige og høje af de to, selv om min far med hat næsten kom på omgangshøjde. Min mor gjorde flere forsøg på at »fede« ham op, fordi hun syntes, han var for mager til alt det tunge stald- og markarbejde – men stort set var hendes anstrengelser omsonst. Foto i privateje.

jorde nord for kirkebyen Hostrup. På en måde kan man sige, at han vendte hjem til sandet, da vi flyttede til Tidsholm. Jeg er overbevist om, at deres hjemegns karakteristika kunne aflæses på deres temperamenter, og at jeg har arvet dem i en skøn som blanding. Min mor havde let ved at se tilværelsens lyse sider; hun var lattermild og elskede at være sammen med andre mennesker. Da hun blev alene som kun 59-årig, tog det naturligvis hårdt på hende, og der gik mange år, før hun kom over det. Men hun havde altid familie og venner omkring sig. De kom gerne til en kop kaffe og en snak hos tante Lene, som mange kaldte min mor.

Min far så generelt mere mørkt på tilværelsen – min mor sagde, at han kunne have sine »skroller«, hvor han kunne gå stille og indadvendt i dagevis. Han var heller ikke den type, der tog hurtige beslutninger. Almindeligvis ville han gerne sove på problemet, inden løsningen blev fundet. Men han havde også et stille lune, der bedst kom til udtryk i små historier med en morsom pointe. Generelt sparede han mere på ordene, end min mor gjorde – men når han sagde noget,

behøvede det ikke at korrigeres eller justeres – eller fortrydes. Tre af mine bedsteforældre har jeg aldrig kendt af den simple grund, at de døde, før jeg fattede noget. Kun min dejlige og varme mormor eller Oma, som hun altid blev kaldt, nåede jeg at kende. Hos hende, der hele sit liv boede Ved Gaden, vejen langs diget mellem Rudbøl og Højer, har jeg været på ferie i mange somre, indtil også hun døde i begyndelsen af 1950'erne.

Min far, Annas Petersen, var født 7. februar 1901 på en stor gård på 150 hektar i landsbyen Solderup et par kilometer nord for kirkebyen Hostrup, hvor han blev døbt og konfirmeret. Han døjede hele livet med sit lidt specielle fornavn, og hans dårlige erfaringer burde være en advarsel til alle nybagte forældre om ikke at udstyre den lille ny verdensborger med et for eksotisk, udsøgt eller fremmedartet navn. De færreste mennesker var så velbevandrede i Biblen, at de vidste, at Annas var den ene af ypperstepræsterne ved Templet i Jerusalem på Jesu tid – en anden var den mere kendte Kaifas. Utallige var de misforståelser og omskrivninger, det bibelske navn var anledning til.

Jeg har et fotografi – det må være taget i 1904 – og det viser hele familien Petersen stillet op hos fotografen: far, mor og fire børn. Der er for mig noget uendelig tragisk over billedet. Først og fremmest fordi jeg ved, at både min farmor og min faster Pauline, kaldet Line, døde inden for tre år efter, at billedet er taget – begge døde af datidens svøbe, tuberkulose. Min farmor i 1904, kun 36 år gammel, og min faster i 1907, kun 14 år gammel. Jeg mener at kunne se sygdommen lyse ud af deres blege og lidt gustne ansigter. Min farbror Peter faldt som tysk soldat i Nordfrankrig i det strategisk set ligegyldige, men et af alle kriges længste, bitreste og blodigste slag – slaget om Verdun i 1916. Han faldt sammen med millioner af andre unge bondsoldater i 1. Verdenskrigs skyttegravs-blodbad.

Min far mistede altså sin mor som treårig. Og som seksårig sin fem år ældre storesøster. Med andre ord mistede han med kun tre års mellemrum hele sit kvindelige univers, sin tryghed, sin verden. Og som femtenårig pubertetsdreng mistede han den ældste af sine store brødre – utvivlsomt et stort tab i en følsom alder. Disse dødsfald var ikke noget, der blev snakket om i mit barndomshjem. De lå naturligvis i tid hele fire årtier før, jeg fattede noget.

Når jeg overhovedet kender historien, skyldes det først og fremmest min mor, der i glimt og brudstykker gav mig de fragmenter, der skulle til for blot nødtørftigt at stykke et helhedsbillede sammen. Men også

Billedet er taget omkring 1904 – det vil sige kort før min far som fire-årig mistede hele sit kvindelige univers. Moderen døde 1904, da han kun var tre år, og storesøsteren tre år senere – begge af tuberkulose, datidens svøbe. Bagerst står min farfar som patriarken, der beskytter sin familie. Foran står de to ældste sønner, hvoraf den ældste, Peter, faldt i 1. Verdenskrig. Mellem dem sidder en på det tidspunkt treårig purk, der skulle blive min far. Nederst i pyramiden eller som familiens basis dens kvindelige element – min farmor og faster. En god borgerlig familie før verden gik af lave i 1914. Foto i privateje.

for hende var det naturligt kun noget, hun havde hørt fortalt. Min far talte kun nødtvungent om sin barndom. Der var ikke så mange bøger udover Biblen, som min far normalt refererede til. Men Erich Maria Remarques bestseller og antikrigsroman *Im Westen nichts Neues* fra 1928, hvor forfatteren på baggrund af egne erfaringer beskriver verdenskrig-

ens grufulde helvede i skyttegravene – den bog kendte min far. Den havde han læst, og den refererede han til en gang imellem med sin storbror in mente. På den måde kunne han ad omveje antyde det personlige tab og den sorg, han som pubertetsdreng havde oplevet ved storbroderens død i 1916. Det var næppe helt tilfældigt, at jeg ved min dåb i 1938 fik min faldne farbrors navn som mellemnavn.

Min mor medbragte ikke sådanne traumer fra sin barndom. Hendes barndomshjem lå Ved Gaden, vejen mellem Rudbøl og Højer. Her blev hun født den 17. juni 1902. Min morfar, som jeg i lighed med min farfar aldrig har kendt, var af profession det mix af arbejdsmand, fisker og landmand, som var så almindeligt omkring Rudbøl sø. Min mormor, Oma, som hun altid blev kaldt, fødte seks børn – fire piger og to drenge. Udover min mor var pigerne Mie, Minna og Anna. Mens drengene hed Mathias og Momme. Bortset fra den ene af drengene, Mathias, som giftede sig med Nikoline på Rømø, og min mor, som giftede sig inde på sandet, boede alle min mors søskende i cykelafstand fra hinanden ude i marsken. Derfor var der altid legekammerater i form af fætre og kusiner i nærheden, når jeg var på ferie hos mormor. Da hun døde, overtog min tante Anne og onkel Julius, der også boede Ved Gaden, værtskabet. Deres tre børn, mine fætre Peter og Hans Christian og kusine Inga, har jeg tilbragt mange pragtfulde sommerferier sammen med.

Deres far, min onkel Julius, havde andel i høslættet i Vadehavet. Når dette specielle og meget bløde græs, nærret og vandet af saltvandet og utallige mikroorganismer, var slået, skulle det jo ligge og tørre. Derfor skulle det vendes, og det var ofte vi drenge opgave.

Jeg husker disse lange og pragtfulde dage på vaderne, hvor sommervarmen stod dirrende i luften, hvor der var meget højt til himlen, og hvor utallige græssende får og lam sammen med fuglene dannede ramme. Jeg husker også det ualmindelig bløde og velduftende græs og de medbragte klemmer, pakket ind i kølende rabarberblade. Og jeg husker hjemmelavet saftvand i flasker med patent-kapsel – alt sammen noget, som tante Anne havde forberedt og pakket ned derhjemme. Hvor smagte disse klemmer og denne saftvand himmelsk, og hvor blev vi sultne i den saltholdige luft i det uendelige rum mellem diget, himlen og havet. Når vi skulle hjem, kunne det blive dramatisk. Vi skulle naturligvis have et højt læs hø med hjem. Turen op på diget med læsset og ad den forholdsvis flade vandside kunne gå an, men nedturen på den anden side var stejl, selv om hjulsporet

– Har du ikke fået en flad røv af al den læsen? Det var min onkel Julius' omkvæd, når han så mig. Han var ikke så meget for bøger. Men jeg har tilbragt mange dejlige sommerferier i min tante Annas og onkel Julius' hjem ved Gaden på dige-landevejen mellem Rudbøl og Højer. Sammen med mine fætre Hans Christian og Peter – og med min yngre kusine Inga på sidelinjen. Og centralt i billedet min mormor, min varme Oma, som hun altid blev kaldt. Billedet må være fra omkring 1950 og er taget foran familiens hjem. Foto i privateje.

naturligvis var lagt skråt ned ad diget. Hestene kunne have svært ved at holde vognen tilbage, men som regel kom vi over uden at vælte. Men hvor var jeg bange for, at der skulle ske noget!

Turen fra Tidsholm til Ved Gaden foregik naturligvis på cykel. Strækningen til Tønder kendte jeg udenad fra utallige skoledage. Vestenvinden kunne være strid, men den blev dog af og til opholdt eller drejet af – af huse, bevoksninger eller vejsving. Men når jeg var kommet gennem Tønder og et stykke ud ad vejen mod Rudbøl, kom jeg ned på den lige, flade og lange strækning til Ved Åen. Her var der intet, der opholdt blæsten – den kunne uhindret og i accelererende tempo slå ind i ansigtet. De næste stykker vej ud til frisergården med den karakteristiske høje rejsning, Vester Anflod, var nemmere. Dels blev vejstykkerne kortere, dels blev modvinden til tider afløst af sidevind. Og endelig det sidste lange stykke vej stik vest og opkørslen til det gamle dige, der udgjorde landevejen mellem Rudbøl og Højer.

Min mor har fortalt om sin skolegang i Rudbøl. Dens sidste år faldt sammen med 1. Verdenskrig, og hun fortalte, at de sommetider havde flere forskellige enelærere på en uge – af den simple grund, at de blev indkaldt til krigstjeneste. Da hun gik til præst, gik hun på gåben de 6–7 kilometer, der var til kirkebyen Højer. Jeg har indtryk af, at min mors barndom var uden store rystelser, uden alvorlig sygdom og død eller krigsdræbte brødre. Med seks børn har der givet ikke været meget at slå til Søren med i det lille hus bag diget. Men aldrig har hun fortalt om triste eller fattige kår, selv om levevilkårene – også målt med datidens alen – har været begrænsede.

Min mor fik kun mig. Jeg ved, at hun havde haft flere aborter, før jeg meldte min ankomst. Det er nok en del af forklaringen på, at mine forældre pylrede en del om mig, da jeg var lille. To gange i førskolealderen havde jeg lungehindebetændelse – en omstændighed, der bevirkede, at jeg blev belemret med uldne og hjemmestrikkede undertrøjer. Jeg husker, at de kradsede forfærdeligt – lavet som de var af hjemmeavlet og hjemmebehandlet uld. Jeg så med længsel frem til den dag i maj, hvor gøgen lod sig høre første gang. Det var nemlig signalet til, at uldtrøjerne og de lange strikkede strømper endelig kunne lægges i skabet. Lungehindebetændelse i de tider betød sengeleje i en rum tid. Jeg husker, at jeg fik blødkogte æg med salt og hjemmebagt franskbrød med smør, når jeg skulle holde sengen. Det var himmerig.

Langt fra alting

Vi kom til at bo på Tidsholm i nøjagtigt 10 år – indtil 1. april 1957, med andre ord små tre måneder, før jeg blev student fra Tønder Stats-skole, og nøjagtigt tre måneder, før jeg den 2. juli 1957 begyndte som rekrut i Søgårdlejren. Det var ti centrale, vigtige og formative år i min opvækst og udvikling.

Jeg oplevede det nye sted som liggende langt fra alting. I Alslevkro havde jeg haft mange venner og legekammerater, i øvrigt udelukkende piger, i det umiddelbare nabolag. Der var f.eks. de tre Gubi-piger i den nedlagte stationsbygning for enden af en allé og ved den i øvrigt ligeledes nedlagte jernbanestrækning mellem Løgumkloster og Rødekro, og der var den jævnaldrende Sigrid i genbo-mejeriet Arnaa. I øvrigt var det hendes far, der i 1946 havde skrevet ovennævnte »til-lidserklæring« om min farsandel under krigen. I Alslevkro havde jeg som syv eller otte år gammel også oplevet min første store for-

elskelse – i hvert fald, som jeg kan huske. Men den var ikke i en af de nævnte piger. Forelskelsen var af en ganske speciel og uvirkelig slags. Jeg havde fået lov til at cykle de syv kilometer til Løgumkloster for at se på det årlige Klostermærken i august måned. Jeg havde fået den sædvanlige enkrone med hjemmefra til at snolde for. I dødsdromen optrådte et par, og jeg havde aldrig oplevet noget lignende. En mand kørte på motorcykel op ad dromens lodrette vægge – det var imponerende. Men mest optaget blev jeg af hans vidunderligt smukke makker. På vejen hjem og mange dage efter fantaserede jeg om den underskønne kvinde. Jeg regnede på, hvor mange års forskel der var på os, og hvornår vi kunne tillade os at blive gift.

Men på Tidsholm var der ingen legekammerater overhovedet på de to andre gårde. De måtte opsøges på en afstand af et par kilometer. Men når jeg i mit voksne liv har rejst i udlandet, f.eks. mange steder på landet i Rusland, har jeg gang på gang måttet konstatere, at – lige meget hvor man bor i Danmark – er man egentlig tæt på alting. Men sådan oplevede jeg det ikke dengang. Der var som sagt et par kilometer til nærmeste stationsby og små otte kilometer til nærmeste større by, Tønder. For en otteårs knægt måtte Tidsholm opleves som meget langt ude på landet, og denne opfattelse blev kun styrket af den kendsgerning, at vi hverken havde indlagt el eller telefon. Vi fik telefon i begyndelsen af 1950'erne, mens jeg endnu i foråret 1957 læste lektier og forberedte mig til studentereksamen ved petroleumslamper. De første fem til seks år var vi altså uden direkte forbindelse med omverdenen. Når man betænker, hvordan vi her i begyndelsen af det 3. årtusind nærmest vælter os i kommunikationsmidler, er det ubegribeligt, at man for blot 50 år siden kunne klare sig med en avis og en batteridreven radio, hvor batteriet altid oplevedes som værende fladt. Hvor ofte har jeg ikke siddet med øret klinet op ad højttaleren for utroligt svagt at høre melodierne i giro 413 søndag mellem 12 og 14. Og i dag med fastnet og trådløs telefon, radio og tv i alle rum, med mobiltelefoner, faste og bærbare computere, betalingsaviser og gratisaviser til overflod. Og så har jeg helt sikkert glemt en hel række af de mange dimser, der står til rådighed for nutidens mennesker.

Sex og seksualundervisning var i bogstaveligste forstand et fremmedord i 1950'ernes Danmark. Også i Tidsholm og på samtlige de skoler, jeg har gået på. Jeg mindes aldrig at have hørt mine forældre nævne det eller i det hele taget tale om sex eller seksuelle emner. De kendte sikkert slet ikke disse ord eller deres mange afledninger. Jeg

tvivler også på, om de brugte disse ord indbyrdes eller i det hele taget satte benævnelser på det, der foregik under dynerne. Det er muligt, de har tænkt, at den side af livet fik knægten jo til fulde illustreret ved at iagttage dyrene. Og nægtes skal det da heller ikke, at disse iagttagelser gav en del anskuelsesundervisning. Enten når ornen kom på besøg et par dage og gjorde sin pligt blandt et par lystne søer, eller når den »ysne« ko blev trukket til tyren. Jeg holdt også kaniner, og de gav da også ofte opvisning i deres specielle kunstarter. Men jeg tvivler på, om jeg egentlig i min virkelighedens verden har haft nogen som helst glæde af denne del af dyreverdenen. Måske også gudskelov for det. Mellem kammeraterne blev der naturligvis i smug brugt ord, der refererede til seksuelle emner, men nogen sammenhæng var der naturligvis sjældent i disse antydninger.

Nej, sex var hverken noget, man talte om i hjemmene, i skolerne eller i det offentlige rum. Det nærmeste, man kom erotiske billeder som teen-ager, var tilfældige og grumsede tegninger i Boccaccios *Decameron* og eventuelt de frygtelige billeder af sår på kønsorganerne i kirurgen Fabricius-Møllers bøger om kønslivet. Alt sammen noget, man kunne snige sig til at kigge i efter skoletid, og indtil det næste tog gik – siddende i det bageste og mørkeste hjørne på biblioteket i Tønder. Også svenske Ivar Lo-Johanssons socialrealistiske og selvbiografiske bøger var pirrende og interessante. Ikke mindst romanen *Sommeren med Monica* rummede sider, der godt kunne interessere en ung mand med bumser og andre rumsterende pubertetstegn. Mange svenske film havde i 50'erne meget korte, men dejlige og pirrende bade- og nøgenscener – ofte med skærgårdens lys og mystik som kulisse. Derudover kunne det ske, at kiosken havde et blad for nudister om sol og sundhed med et glimt af en hvid mave og resten dækket til. Johannes Allens film *Ung leg* om nordsjællandske unges vilde lege så jeg, men dens problematik havde ærligt talt meget lidt med min dagligdag at gøre. Og i baggrunden rumsterede norske Agnar Mykles frimodige roman *Sangen om den røde rubin*, men i gymnasieårene mere i form af referater fra den retssag, bogen blev årsag til, end ved læsning af bogen selv. Ikke underligt, at mange af os hilste den seksuelle revolution og frigørelse velkommen, da den fra midten af 1960'erne endelig kunne vikle sig ud af lovgivningens og traditionens bornerte greb.

Det blev ofte drøftet på Tidsholm, hvad vi, når muligheden forelå, skulle vælge at få indlagt først – el eller telefon. At få lagt el ind var en meget dyr manøvre. Ingen af de tre gårde havde el – det vil sige,

at der skulle trækkes ledninger over et par kilometer, dertil installationer osv., og alt dette skulle betales efter regning. Telefon derimod var en meget demokratisk indretning – oprettelsesprisen var ens for alle, uanset hvor mange telefonpæle, der skulle rejses, og uanset ledningsnettets længde. Jeg har ofte hørt min mor sige, at skulle hun vælge mellem el og telefon, og selv om det havde kostet det samme at få lagt ind – så ville hun ganske bestemt vælge telefonen. Og det var da også den, vi nåede at få i Tidsholm – formodentlig en gang i begyndelsen af 50'erne.

Denne klare overbevisning hos min mor hang sammen med de galdestensanfald, hun fra tid til anden var plaget af. Sådanne anfald er ualmindeligt smertefulde – jeg kan stadig høre min mors klageråb, når hun lå inde i sin seng og havde sådan et anfald. I den situation var der kun et, der kunne hjælpe – et skud morfin. I min erindring kom hendes galdestensanfald altid om natten, og så måtte min far af sted på cykel til Jejsing for at ringe efter lægen. Og i 1950'ernes Danmark var lægen altid ens praktiserende læge. Han stod til rådighed døgnet rundt – formodentlig også de fleste weekender.

Så rykkede i de første år doktor Dahl og derefter, da han blev pensioneret, doktor Jark ud fra Tønder, og jeg husker den dag i dag den uendeligt lange ventetid. Jeg er sikker på, at lægen har skyndt sig så meget, han kunne, men jeg drog først et lettelsens suk, når jeg på lang afstand gennem vinduet kunne se de længe ventede billygter. For at illustrere 1950'ernes lægeservice kan jeg nævne, at doktor Jark en nat kom i en forrygende snestorm – efter at min far i det samme vejr på cykel havde stridt sig frem til telefonen. Da Jark ikke kunne forcere snedriverne længere, tog han skiene frem fra bagagerummet og bragte på dem den med længsel ventede morfin. Så faldt min mor til ro, det gjorde vi andre også, og lægen kunne drage af igen. I min mors sind var der derfor ingen tvivl – telefonen havde første prioritet, på trods af de numerisk langt flere glæder og lettelser, elektrificeringen kunne have bragt med sig. Først mange år efter – i foråret 1963 – tog min mor sig sammen til at lade sig operere, men hun blev det alligevel aldrig. Mens hun var indlagt på Tønder Sygehus med henblik på operation, blev min far pludselig syg med en hjerneblødning. Nu havde jeg, som enebarn og boende i Århus, med et slag begge mine forældre liggende på sygehuset. Fjorten dage efter at han var blevet indlagt, døde min far – uden at være kommet til bevidsthed efter sit slagtilfælde – og kun 61 år gammel. Det var naturligvis en frygtelig

og sørgelig situation for os alle sammen, men trods alt nok mest for min mor. Det tog hende det meste af en halv snes år at komme nogenlunde over tabet af min far – den mand, som hun havde boet og arbejdet sammen med i tredivе år.

Lad mig tilføje – også jeg havde overordentlig stor glæde af telefonen. Pludselig kunne jeg kommunikere med mine kammerater vedrørende lektier og andre ting, men timelange samtaler blev det aldrig til – af den simple grund, at det ligesom lå i luften, at telefonen kun var opfundet til korte beskeder. Den kostede efter forbrug og var absolut ikke egnet til pjat. Når jeg den dag i dag er en elendig telefon-snakker, hænger det ganske givet sammen med denne omstændighed.

Jorden, dyrene og arbejdet

Bortset fra et par tønder engjord var det meste af de 30 tønder jord, der hørte til vores gård, sandjord – med tryk på sand. Den var naturligvis nem at arbejde med, og der var ikke problemer med marker, der efter voldsomme regnskyl stod under vand. Hovedproblemet var ofte i højere grad *mangel* på vand – især om foråret, når korn og roer skulle vokse og i det hele taget komme godt i gang. Og så i begyndelsen af sommeren, når kornet skulle sætte kerner. Jeg kan huske år, hvor der efter forårssåningen fulgte en forårsstorm med tilhørende sandflugt og med det resultat, at det meste af sæden ved vindens kraft endte i den ene ende af marken. Hele såningen kunne altså begynde forfra. Jorden var naturligvis lige så følsom over for tørkeperioder. Den dag i dag kan jeg for mit indre blik se min far stå ude på gårdspladsen en majdag, spejdende efter bare en lille sky, der var villig til at afgive noget væde til de tørstende korn- og roemarken. Høsten var afgørende for gårdens økonomi. En dårlig høst betød uvægerligt større regninger hos mølleren og grovvarefirmaet – for så var man nødt til at købe ekstra foder til dyrene om vinteren. Og disse regninger betød igen et stort indhug i næste års høstudbytte. Det vil sige, at familien på den måde kunne komme ind i en ond cirkel, som det kunne blive endog meget svært at komme ud af.

Sprøjtning mod ukrudt kendte vi faktisk ikke. Jeg husker det i hvert fald ikke. Det betød naturligvis ikke, at der ikke fandtes ukrudt på markerne. Men jeg er overbevist om, at datidens intensive behandling af markerne var et effektivt middel mod ukrudtet. Roehakkeren,

der række for række sommetider var i gang to eller tre gange i løbet af en sæson, kom jo næsten manuelt i berøring med hver eneste plante – samtidig med at alt ukrudt blev fjernet ved hver hakning. Jeg har hakket mange roer, men jeg var mildest talt ikke vild med dette arbejde. Jeg syntes, rækkerne var uendeligt lange, og solen bagte som regel fra en skyfri himmel. Senegræs var et stort og tilbagevendende problem på den sandede jord. Det blev om foråret efter pløjningen harvet sammen i store bunker og brændt af. Alligevel dukkede det trofast op igen det følgende forår – enhver haveejer kender problemet. Det er umuligt at få bugt med.

Høsten var naturligt årets største begivenhed på et lille brug. Det var den, der afgjorde familiens økonomi for det følgende år. Det var også den, der afgjorde, hvor stor købmandsregningen og gælden til mølleren skulle blive i årets løb. Ganske vist betød varme og væde også en del i vækstperioden. Men uanset hvordan forår og forsommer vejr-mæssigt havde været, var det trods alt høstperioden og dens vejr og vind, der i sidste ende afgjorde, hvordan afgrøden kom i hus. Når tiden nærmede sig, gik min far jævnlige og tyggede på kernerne i aksene. Han hævdede på den måde at kunne afgøre, om kornet var tjenligt til at blive høstet. Men jeg kan ikke huske, at vi nogensinde har arbejdet på en søndag – uanset, hvordan vejr og kornets tjenlighed flaskede sig. Det var min fars klare overbevisning, at det, man havde tjent om søndagen, mistede man om mandagen. »Kom helligdagen i hu,« var et mantra i mit barndomshjem. En indstilling, som min far helt sikkert bragte med sig fra sit meget religiøse barndomshjem.

Når kernerne havde bestået lakmusprøven mellem min fars tænder, gik høsten ind. Først skulle der slås en kant rundt om hele marken. Ellers ville hestenes hove og selvbinderens hjul ødelægge kornet. Det foregik således, at vi med leen høstede et skår og bandt det op i neg med hånden. I hjørnerne var det nødvendigt at lave lidt mere plads. Så var det selvbinderens tur. Neg efter neg sprøjtede den ud – kadencen afhang naturligvis af, hvordan kornet havde stået. Ofte måtte selvbinderen stoppes, fordi bindegarnet var gået i stykker – ikke mindst i de krigs- og efterkrigsår, hvor det var lavet af snoet papir. Når selvbinderen var færdig, og negene lå spredt ud over marken, skulle de sættes i skok. Seks til otte neg blev stillet skråt ind mod hinanden, for at de kunne tørre. Før mejetærskeren var det ikke almindeligt, at kornet blev tørret kunstigt efter høsten. Det foregik på

marken – en proces, der selvfølgelig i allerhøjeste grad også afhang af vejret. Stod skokkene for længe på marken i skiftende regn og sol, risikerede man, at kernerne begyndte at spire – og så var kornet stort set ødelagt. Når negene var tørre og tjenlige, skulle de køres hjem. Det krævede to mand. En, der med en fork langede negene op på kassevognen, og en, der lagde dem i en sådan orden, at der kunne være flest mulige neg på læsset. Blev det for højt, eller var negene ikke lagt ordentlig, risikerede læsset at vælte under hjemkørslen. Så blev læsset kørt hjem og ind i laden, hvor negene nu blev forket op på loftet og stakket der. Her lå de så, indtil det skulle tærskes.

Jeg husker tiden mellem høst og tærskning som en lidt problematisk tid. Hvis kornet ikke havde været tørt nok, når det blev kørt ind, risikerede man, at det begyndte at bræmme. Det vil sige, at man risikerede, at der gik ild i kornet ved selvantænding. Ildebrand var naturligvis altid et skrækscenarium på en stråtækt gård. Især min mor gav udtryk for denne frygt. Og min far havde i denne forbindelse ikke de samme hårdtslående argumenter, som han havde overfor frygten for lynnedslag – nemlig ved at henvise til lynaflederne. I forbindelse med kornet havde han kun den meget subjektivt bestemte forsikring om kornets tørhedsgrad at ty til. Det blev aldrig til ildebrand i min barndom, men den var hver eftersommer en truende mulighed.

Indtil et par måneder lå høsten i laden og på loftet i Tidsholm. I hvert fald indtil det tidspunkt, hvor det traktortrukne tærskværk under stort spektakel rullede ind på gårdspladsen. Det var en stor og begivenhedsrig dag i min bevidsthed. Bare monstrummet i sig selv. Men også den hektiske aktivitet og den fremmede arbejdskraft, der skulle hjælpe til. Min mor havde travlt i køkkenet – situationen og mændene krævede kraftig og ikke mindst rigelig mad. Tærskværket blev stillet op og klargjort i ladens gennemkørsel, traktoren anbragt, så den via en trækrem kunne levere den nødvendige energi. Og tærskningen kunne begynde. Negene tog endnu en gang turen på forken, men denne gang den ultimative tur ned til manden, der tog imod dem, skar snoren over og lænsede neget med aksene vendt nedad ned i værket. En ansvarsfuld post, for han skulle både sørge for, at tærskværket ikke fik for meget at arbejde med ad gangen, og samtidig passe på ikke selv at ryge med ned i det uhyggelige og kværnende hul.

Men resultatet var godt nok. I den ene ende løb det tærskede korn i stride strømme ned i de til formålet anbragte jutesække – en tønde = 100 kg i hver. Normalt en post, min far vogtede, så sækkene ikke løb

Min far ved stalddøren mod vest på Tidsholm. Her lå også møddingen, og til højre var dasset anbragt. Det er mig, der har taget billedet. Min far indtager en for ham meget karakteristisk pose med den ene arm i siden. Lige inden for døren var hestebåsen, adskilt fra den øvrige stald og med plads til vore to arbejdsheste Lotte og Max. Resten af stalden husede grisesøer, slagterisvin til opfedning, malkekøer og evt. ungvæg. Foto i privateje.

over. I den anden ende kom halmen ud, bundet i nydelige baller, kaldet klappinger. Da jeg blev stor nok, fik jeg normalt den opgave at sørge for, at de blev fjernet. For at de så bagefter kunne blive læsset op på loftet – som vinterens foder og strøelse. Når dagen var omme, tærskningen overstået og ligeså min mors frygt for ildebrand i endnu et år, drog tærskemanden atter af sted til næste opgave. En lang, hektisk og begivenhedsrig dag var til ende.

Forbavsende, hvor mange arbejdsgange, der skulle til for at udfylde den funktion, som mejetærskeren med et snuptag kan varetage. Den fandtes i 1950'erne, men var ikke særlig udbredt. Der fandtes maskinstationer, der høstede for folk. Min far så på dette nymodens instrument med mistro og skepsis. Kornet var ikke tørt, når det blev høstet på roden med mejetærsker – var han overbevist om. Sandt var det, at det ofte efter høsten med mejetærsker skulle tørres med ekstraudgifter til følge. Min far forholdt sig i det hele taget dybt skeptisk til de nye maskiner. De var alt for tunge og bevirkede sammen med traktoren, at jorden blev presset unaturligt sammen. Jeg skal ikke gøre mig klog på, om der var noget om snakken. Der er ingen tvivl om, at min far var overbevist om sine teoriers holdbarhed. Men jeg har ham en lille smule mistænkt for at have ligget under for den samme tankegang, som ræven var offer for med de sure rønnebær.

Med sølle 30 tønder jord og med den dyrkningsform, mine forældre valgte på Tidsholm, var der simpelthen ikke penge til overs til en gennemgribende modernisering.

Udover tærskedagen var der en gang mere om året, hvor der var fremmed arbejdskraft på gården – men nu af en yngre kaliber. Det var, når kartoflerne skulle tages op om efteråret. Vi havde som regel en lille hektar sat til med kartofler. Så det var mange kartofler, der skulle tages op. Den sandede jord var som skabt til kartoffelavl. Det var sorten bintje, der næsten havde monopolstatus som spisekartoffel i de år – den er stadig gængs, men er nu i konkurrence med mange andre. Vi har også haft den rødni-strede sort King Edward med den faste struktur og gode smag, men den gik for at være meget vanskelig og sart at dyrke.

I princippet burde kartoffelhøsten jo falde i kartoffelferien – i moderne terminologi: efterårsferien. Men af en eller anden grund passede den ikke altid ind i systemet. På den berammede dag mødte en flok – af en eller anden grund altid drenge – op efter skoletid. Nogle havde tidligere bragt sig på den sorte liste hos min far – formodentlig fordi de mere havde brugt de kostbare kartofler som kasteskyts mod hinanden end som noget, der skulle puttes ned i de specielle kartoffelkurve, forsynet med to hanke. Min far stod for opgravningen. En hestetrukken maskine slyngede kartoflerne cirka en meter ud til siden, hvorefter vi »daglejere« fulgte efter og samlede dem op. Processen kunne godt strække sig over et par dage. Og derefter drog den ungdommelige arbejdsstyrke videre til næste kartoffelavl. Lønnen kunne variere – den korte høstperiode kunne påvirke udbud og efterspørgsel. Nogle arbejdsgivere var mere gavmilde end andre. Saftevand og anden forplejning kunne ligeledes variere i såvel mængde som kvalitet og eventuelt bruges som lokkemiddel overfor den labile arbejdskraft. Lønnen kunne svinge mellem seks og syv, måske helt op til otte kroner pr. eftermiddag. Det samlede beløb kunne godt snige sig op på en halvtredser for en sæson, når man havde været hele rækken af arbejdsudbydere igennem.

Den sidste aktivitet i marken før efterårsplojningen var roeoptagningen. Sædvanligvis i oktober måned, men den foregik i flere tempi. Som regel havde vi turnips som en tidlig foderplante. Den blev normalt hevet op ved håndkraft med stængel og rod og kørt hjem i daglige portioner. Ofte blev den smidt til kørerne på marken som et supplement, når græsset hen på efteråret blev mere sparsomt. Dens lave indhold af tørstof og tilsvarende store vandindhold samt dens beskedne krav til jordbundens beskaffenhed gjorde netop turnips til et typisk tilskuds-

foder. Men dens skarpe lugt og smag kunne give en kedelig afsmag i mælken. Basisroen var imidlertid kålroen, som vi imidlertid altid kaldte kålrabi. Det var den, der skulle holde vinteren over og sammen med høg og halm udgøre det grundlæggende foder for malkekvæget. I stuvet form fik vi den også sommetider serveret på middagsbordet. Kålrabi har jeg også spist i rå form, når sulten meldte sig udenfor spisetiderne. Roehøsten foregik i flere tempi. Den begyndte med, at kålrabien blev aftoppet med et specielt jern, der kunne minde om et skuffejern. Men i daglige portioner, der ligesom turnips var et foder-supplement, mens kørne endnu var på græs. De aftoppe roer blev taget op med en roeoptager, der samtidig med optagningen skar roden af. Hver roe blev dernæst med håndkraft og en spids greb forket op i kassevognen og kørt hjem i roekulen, hvor de atter med en roegreb blev læsset af. Roekulen skulle længst muligt holdes åben – ellers kunne roerne rådne i et mildt efterår. Men når frosten nærmede sig, kunne der lægges et lag halm over roerne som en første beskyttelse. Når vinteren så rigtig satte ind, blev der yderligere kastet et lag jord ovenpå halmen – og roerne var beskyttet. I løbet af vinteren kørte vi så roer til et par dages forbrug med trillebør ind i loen, hvor de blev raspet ved håndkraft og »serveret« for kørne. Ligesom tilfældet var med det enkelte neg, passerede den enkelte roe gennem mange faser, før den nåede sit endelige bestemmelsessted – tærskværket eller koens mave.

Økonomi på vågeblus

Økonomien på et lille husmandssted var altid følsom. Selv små rystelser i dagligdagen trak lange skygger efter sig. En ko, der viste sig alligevel ikke at være med kalv og derfor ikke gav mælk. En so, der ligeledes viste sig at være gold. Eller som lå grisene ihjel, eller en anden, som fik få eller måske dødfødte grise. Et husdyr, der døde – måske på trods af dyre dyrlægebesøg. En malkeko, der pludselig blev trepattet. Tilsyneladende små episoder, men alligevel altid alvorlige sociale begivenheder på en lille bedrift, hvor pengeøkonomien i forvejen var beskeden og stram, mens terminer, købmands- og foderstofregninger skulle betales til tiden og med rede penge. Hestene var normalt forsikret, men det var produktionsdyrene ikke. Jeg husker tidspunkter, hvor mine forældre siddende sammen i køkkenet desperat diskuterede eller ledte efter løsninger på en eller anden betalingsfrist – hvad enten løsningen så blev i form af en kortfristet og i almin-

delighed forhadt veksel eller måske en ydmygende anmodning om udsættelse med betalingen. Jeg kan også huske tidspunkter, hvor de – ganske vist med udtrykt væmmelse – delte en bajersk øl og røg en cigaret, fordi de havde hørt, at det kunne dulme nerverne. Nydelsesmidler, som de ellers aldrig rørte. Bajersk øl kunne til nød opvarmet bruges som medicin mod en stærk forkølelse – og cigaretten eller cigaren havde min far naturligvis fået tilbudt et eller andet sted – som regel nok i banken. Noget, der var gratis, skulle man naturligvis aldrig sige nej tak til. Det kunne altid bruges som tilbud til en gæst.

På et tidspunkt blev jeg sælger, og det hang sådan sammen: Min far var hele tiden optaget af at finde på nye aktiviteter, der kunne kaste lidt ekstra penge af sig. Vi havde et ualmindeligt sandet stykke jord, som lå klos op ad et levende hegn – det syntes som skabt til dyrkning af hvide asparges. Dybe render blev gravet, fyldt op med god staldgødning, og oven på det blev aspargesplanten med det karakteristiske buskede rodnet spredt ud. De første år måtte man ikke høste, planterne skulle samle kræfter. Men så gik det ellers løs – de hvide, sprøde og ualmindelig velsmagende asparges må kun lige bryde jorden, før de stikkes (= høstes) med en specialkniv. Ellers når de at blive grønne. Det blev stort set min mors opgave at tage sig af denne afgrøde, men jeg har også hjulpet til. Tidligt op, det vil sige omkring kl. 4, når solen stod op. Høsten strakte sig fra begyndelsen af juni til Skt. Hans – så der var tale om tre hektiske uger. Afsætningen blev min opgave. Den foregik i begyndelsen ved, at jeg gik eller cyklede fra hus til hus i Tønder og tilbød bundter med friske asparges. Efterspørgslen var stor, så forretningen gik godt. Efterhånden fik jeg faste kunder – og så blev forretningen udvidet. Vi kunne jo også tilbyde slagtehøns og æg. Efter to år blev de æglæggende høns slagtet og kunne så sælges som unge suppehøns. Slagtingen var en stor proces i sig selv. Hønsene skulle have hovedet kappet af, blodet skulle løbe af dem, og de skulle skoldes i gruekedlen, derefter plukkes og til sidst holdes over en spritflamme, der tog de sidste fine dun. De finere fjer og dunene kunne bruges i dyner og puder. Og mine asparges-kunder var flittige aftagere af de plukkede, men ikke rengjorte høns. Så vidt jeg husker, krævede myndighederne, at man ikke fjernede indvoldene, det vil sige ikke »blev taget ud«, og at ben og fødder blev siddende på kræet. Ordet salmonella var endnu ikke opfundet udenfor laboratorierne, og ordet fugleinfluenza eksisterede ikke.

Disse sideaktiviteter bidrog naturligvis til basisbedriften med sup-

plerende indtægter. Men ovenstående er naturligvis udtryk for, hvordan jeg som dreng oplevede situationen dengang: At økonomien ofte var på vågeblus. Men set i bakspejlet må jeg konstatere, at vi i sagens natur aldrig sultede og egentlig havde det godt – maden var jo lige for hånden og som regel i rigelige mængder. Vi oplevede heller ikke pludselig arbejdsløshed, som mennesker i byerhverv konstant havde som en reel trussel. Det glemte min far som regel, når han gav udtryk for, hvor nemt, det hele var, når man vidste, at hver den første i måneden var der en fast løn til rådighed. Derimod hang tvangsauktionen og frygten for at skulle forlade gården altid som en truende og frygtelig mulighed for en landmand. Og især, når der altid var huller, der skulle fyldes ud med de sparsomme kontanter.

Mine forældre talte ofte om 1930'erne, som de havde oplevet på egen krop, og hvor risikoen for netop tvangsauktionen som følge af de lave landbrugspriser var stor og ofte også en realitet. At skulle forlade gården, fordi man ikke kunne svare enhver sit, var og er det ultimative nederlag for enhver landmand. Mine forældre kunne også fortælle om forfærdelige tilfælde, hvor spilledjævelen havde fået gårdejeren til i kortspil at miste eller pantsætte hus og hjem hen over hovedet på kone og børn. Måske derfor fandtes der ikke et rigtigt spil kort i mit hjem. Æselspil, ludo, mølle og halma kunne gå an. Men kortspil var sammen med spritten djævelens værk, som man skulle holde sig langt fra. Så jeg mindes ikke, at vi har haft hverken et spil kort eller en flaske snaps i mit hjem. Måske også en arv fra min fars missionske hjem. Skak spillede han imidlertid gerne. Han lærte mig dette pragtfulde, men også uhyre tålmodighedskrævende spil, men hans interesse for spillet kølnedes en kende fra det tidspunkt, hvor jeg begyndte at vinde for ofte.

Den stramme økonomi medførte også, at der blev passet på, når en so skulle fare, eller en ko skulle kælte. Så sad min far oppe om natten, mens jeg efter bedste evne afløste ham nogle timer, så han kunne få sovet bare lidt. Det var vigtigt, at grisene straks efter fødslen blev taget fra soen og puttet ned i en kasse med halm, så de kunne holde varmen. Men også for at undgå, at soen af vanvare eller af fødselsnervøsitet trådte på grisene eller lagde sig på dem. Moderne varmekasser var en umulighed – alene af den grund, at vi ikke havde el. Det var også vigtigt, at f.eks. slim straks efter faringen blev fjernet fra grisenes tryne. Ellers kunne de blive kvalt. Og når så fødslen var overstået, skulle grisene lægges til moderen og fordeles ved de enkelte patter. Det kunne også ske i sjældne tilfælde, at en so fik så mange grise – i sig selv jo en

glædelig ting – at hun ikke havde patter nok. Der var et utal af små gøremål i en stald, der ikke var udstyret med moderne faciliteter.

Jeg kan huske en faring, som resulterede i en helt usædvanlig situation, som heldigvis var uhyre sjælden. Et par dage efter fødslen opdagede min far en morgen, da han kom ud i stalden, at alle de nyfødte grise var svulmet op på en underlig måde. Ved nærmere eftersyn viste det sig, at de alle – og der var en halv snes stykker i alt – var født uden endetarmsåbning. Gode råd var dyre. Dyrslæge ville en landmand altid helst undgå – i hans øjne var en sådan studeret mand altid dyr at lukke ind i stalden. Og min far var ingen undtagelse. Når man kunne fjerne mælketænder på nyfødte grise og kastrere dem, kunne man vel også selv tage affære i en sådan situation. Så min far tog resolut et barberblad og skar forsigtigt et hul der, hvor det rettelig burde være. Det viste sig, at tarmen sad helt, som den skulle, og »operationen« resulterede synligt, lugtmæssigt og hørligt øjeblikkeligt i en umådelig lettelse for grisene. Nogle enkelte af dem døde af kvaksalveriet, men jeg kan huske, at langt de fleste overlevede og kunne sælges ganske normalt otte uger senere.

Vi solgte som regel grisene i otte-ugers alderen. Enkelte fedede vi selv op og solgte som slagterisvin, når de havde nået den fastsatte slagtevægt. En enkelt gris beholdt vi til hjemmeslagtning. Det var englænderne, der dikterede priserne og i det hele taget alt for mange ting, mente i hvert fald min far – der skulle jo tages hensyn til deres højt elskede morgenmad med dansk bacon. I det hele taget var min far ikke ligefrem begejstret for deres prispolitik. Hovedsynspunktet var, at de englændere ikke ville betale nok for danske landbrugsvarer, og at Danmark var alt for afhængigt af og tjenstvilligt overfor deres ønsker og krav. Mens de nok skulle bestemme, hvad de ville have for deres kul og andre varer.

Når min far handlede smågrise, skete det under iagttagelse af et nøje – ganske vist uudtalt og aldrig nedskrevet – ritual og sæt af regler. I god tid inden grisehandlerens ankomst havde grisene fået en særlig stor portion frisk og stridt rughalm at boltre sig i. Halmen bevirkede, at de hurtigt blev rene og lyserøde, så de grangiveligt lignede marcipangrise. Min far stod inde i grisestien og præsenterede den skrigende vare ved at tage den i bagbenene og op i favnen – den skulle selvfølgelig sælges for den størst mulige pris. Grisehandleren stod ude i midtergangen – han havde pengene, men ville naturligt nok gerne have varen så billigt som muligt. Det var markedsøkonomi

i sin mest primitive form. Mellem dem foregik et sælsomt spil med klare psykologiske overtoner – et spil, jeg som iagttager kun kunne få en fornemmelse af. Hvis man kobledede lyden fra, kunne spillet godt minde om fugles parringsdans. Ved hjælp af fagter, tilsyneladende håndslag, småudbrud, ofte af brummende karakter, vredesudbrud, ledsaget af et kropssprog, der lod ane, at modparten da simpelthen ikke var rigtig klog – ved hjælp af alle disse virkemidler søgte de at nå frem til en handel, begge parter kunne være tilfreds med.

Gang på gang var min far hovedrystende på vej bort fra stien, et par minutter senere var det så grisehandlerens tur til at nærme sig udgangen. For så et øjeblik senere at vende tilbage, tage min fars åbne håndflade og med et klask slynge et nyt tal ud og med en forsikring om, at det var hans absolut sidste bud. Så tog min far grisehandlerens ligeledes åbne håndflade, klaskede den og udstødte et andet tal – ligeledes med en forsikring om, at det var hans sidste bud. Hvilken trylleformel, der fik begge parter til at vende tilbage, forblev en dyb hemmelighed – gemt i psykologiens krinkelkroge. Eller også skyldtes det blot, at begge parter var oprigtigt interesseret i en handel. Som oftest nåede de to kombattanter til enighed om en pris – men somme-tider skulle de helt ud på gårdspladsen, før det endelige håndslag var en kendsgerning. Min fars og grisehandlerens kendskab til hinanden stammede naturligvis kun fra optrinnene i stalden. Deres baggrund var vidt forskellig, og deres krav og forventninger til tilværelsen ligeledes helt forskelligartede. Alligevel lignede de set udefra og i den konkrete handelssituation to mænd, der kendte hinanden godt. De havde i den givne sammenhæng et fælles, ofte tavst sprog, de havde et fælles adfærdsmønster og sidst, men ikke mindst havde de naturligvis et fælles mål med deres komsammen.

Jeg nævnte, at et enkelt slagterisvin om året blev reserveret til hjemmeslagtning. Slagtedagen var en travl dag. Uden adgang til elektricitet og dermed kølefaciliteter skulle slagteprocessen helst afsluttes samme dag. På den aftalte dag kom den professionelle hjemmeslagter med sine remedier. Grisen blev ført ud i gården under skrig og skrål, slagteren tog sin forhammer og slog den for panden. Grisen faldt om på siden med benene strittende i ryk. Så var slagteren klar med den store slagterkniv, som han stak i halspulsåren. Blodet pulsede ud, mens min far holdt en spand under for at opfange det. Derefter skulle der røres rundt i blodet, så det ikke koagulerede. Imens blev grisen smidt op i et trug med kogende vand, der i forvejen var varmet op i

gruekedlen. De nu løse børster blev skrabet af grisen, der derefter, renvasket, hvid og marcipanagtig, blev lagt op på en stige, spændt fast og stillet op ad huset med hovedet nedad. Slagteren skar den op fra ende til anden, og de endnu dampende indvolde væltede ud. Hjerte, lever, tarme og nyrer blev skilt ud.

Derefter kunne slagteren begynde en grovpartering af grisekroppen, hvorefter min mor overtog processen med at finpartere i skinker, bove, brystflæsk, grisetæer, flæskestege, koteletter, hakkekød osv. Hovedet blev kogt med henblik på at lave sylte. Kød blev hakket for at lave medisterpølse og spegepølser i grisens nu rensede og steriliserede tarme. Jeg kan huske, at vi i mange år saltede store mængder grisekød ned – en konserveringsmetode, der var almindelig, indtil frysehusene fra begyndelsen af 1950'erne blev almindelige. Vi lejede en frostboks i det andelsejede frysehus i Jejsing. Det vil sige, at hver gang der skulle hentes noget i fryseren, var det frem med cyklen og afsted. Men metoden var naturligvis et enormt fremskridt i forhold til de traditionelle opbevaringsmuligheder. Selv om min far – som landmand og dermed en naturligt konservativt indstillet person – var sikker på, at kødet nok mistede noget i smag ved den nymodens stil at fryse det ned.

Dasset, petroleumslampen og Giro 413

Moderne mennesker med stål- og granitbelagte samtalekøkkener har svært ved at forestille sig et præmoderne køkken. Hvor alt vand skulle slæbes ind fra pumpen på gårdspladsen og ligeledes fragtes ud i en spand efter brug. Hvor der med andre ord hverken var afløb eller kloak. Hvor der skulle slæbes brændsel ind til komfuret og kakkellovne, og hvor de hver morgen skulle renses for aske og slagger. Og hvor alt til madlavningen skulle hentes i et spisekammer beliggende i husets mest kølige krog. Alligevel husker jeg med glæde livet omkring komfuret og dets varme. Eller for eksempel de søndag morgener, hvor der var bagt frisk franskbrød, og hvor det sammen med smør og honning blev til guddommelige mundfulde. Men jeg husker også de vintermorgener med klingende frost og snedriver op til de isblomst-dekorerede vinduer. Hvor vi klemte os sammen, tæt op ad den kamin, der kun langsomt spredte lidt varme i den iskolde stue. Men det betød jo ikke, at de andre rum som soveværelse, entre og køkken automatisk blev varmet op. Her var der bidende koldt. Måske derfor, at jeg altid – vinter som sommer – har sovet med åbent vindue.

Toiletforholdene var uhyre primitive på sådan en lille gård. Træk-og-slip var naturligvis udelukket – simpelthen af den grund, at der ikke var indlagt vand eller afløb. Dasset eller lokummet, som vel var en mere dækkende betegnelse, var ikke placeret inde i huset, men derimod i et lille skur, klistret til muren – i øvrigt til samme side, som møddingen lå. Et bræt i en meters bredde og med et hul i midten, dækket af et lag med håndtag, var de synlige herligheder. Neden under hullet var der en spand med hank. Var spanden fuld, og det syntes jeg, den var alt for ofte, fjernede man brættet og bar spanden ud på møddingen. Ved siden af hullet lå en stabel gamle *Jydske Tidende*, som man kunne læse eller genlæse under forestillingen, inden de endte (!) som toiletpapir. Så jeg er nok ofte kommet i skole med gamle nyheder bagi. Om vinteren var det en ret kold forestilling – så på den årstid var avislæsningen noget mere sporadisk. Lokummet brugtes nok mest af min mor og mig. Min far foretrak at sidde bag køerne – måske lidt forskudt, for ikke at komme i karambolage med kreaturer med samme ærinde. Her var der trods alt varmen fra dyrene at hygge sig med, og så kunne det daglige udbytte også samlet køres på møddingen på trillebøren. Det var naturligvis en uhyre pinlig ting at have kammerater med hjem og skulle præsentere dem for denne oldnordiske indretning, når de blev trængende. Men det var vilkårene.

Vaskeforholdene var naturligvis lige så primitive. Renligheden var formodentlig generelt underprioriteret i de år, når man sammenligner med vore dages wellness-badeværelser. Afvaskningen foregik i form af etagevask med det vand, der i forvejen var hentet ind fra den manuelt betjente pumpe på gårdspladsen – og måske varmet op til husbehov. Til forskel fra mine forældre havde jeg naturligvis den store fordel i hvert fald et par gange om ugen at kunne komme i brusebad efter gymnastik. I detaljer, hvordan mine forældre fik sig holdt rene, ved jeg faktisk ikke – jeg har i hvert fald ingen erindring om at have vidst det. Om sommeren og i det hele taget, når vejr og temperatur var til det, plejede jeg at stille mig i en balje ude på gårdspladsen og så skylle mig med en spand vand over hovedet.

Lyskilden i alle stuehusets rum var petroleumslamper – enten hængende ned fra loftet eller i form af standerlamper, der kunne flyttes rundt. I stalden anvendtes en flagermuslygte. Hvis petroleumslamper ikke holdes i pinlig stand blandt andet ved, at vægerne regelmæssigt klippes til – så oser de, og der lægger sig et lag af sod overalt. Dertil skulle disse petroleumslamper af messing med mellemrum pudses.

Det var også et problem, efterhånden som sådanne lamper blev en sjældenhed, at skaffe lampeglasser, dvs. de glasrør med forskellig diameter, der sættes ned omkring flammen, og som bevirker, at den får en rolig og stabil brænding, og at den overhovedet kan give lys fra sig. Der var ikke lamper i alle rum, så derfor skulle man have en lampe med, hvis man skulle hente noget, og der var mørkt udenfor.

I det hele taget tænker jeg tit, hvor mørkt der egentlig var ude på landet. Ganske vist havde jeg jo som regel en dynamolygte på cyklen, men den gav jo ingen lys, når man holdt stille. En gang var jeg rigtig bange. Det var en mørk vinteraften. Jeg havde været i »Kino« i Tønder og set en film, der hed *Dr. Mabuses testamente* – en rigtig uhyggelig og hårrejsende film. Den var et gysende uhyggeligt portræt af en forbryder, Dr. Mabuse, der ved hjælp af blandt andet hypnose og psykologisk fjernstyring forsøgte at styre sine kumpaner til at erobre verdensherredømmet. Jeg husker endnu doktoren i slutsekvensen sidde med vanvittige og opspilede øjne, med et stort hvidt og tjavset og til alle sider strittende hår, mens han desperat forsøger at få orden på sine mange papirer, der flyver til alle sider. Jeg har senere erfaret, at bemeldte film, der er lavet i 1932 af den kendte instruktør Fritz Lang, og som skulle have haft premiere i marts 1933, altså to måneder efter nazisternes magtovertagelse, blev forbudt, fordi den fortolkedes som en kommentar til Tysklands politiske udvikling. Men hvor var jeg bange den mørke aften, da jeg cyklede de otte kilometer hjem til Tidsholm. Jeg husker det som var det i går. Aldrig havde jeg oplevet den kendte cykeltur så lang og så uhyggelig.

Men jeg husker også frostklingende aftener, hvor fuldmånen lyste, hvor stjernehimlen foldede sig ud i hele sin enorme og brogede udstrækning, og hvor man næsten kastede skygge i månelys. Så kunne jeg føle mig i pagt med naturen i en grad, som man meget sjældent oplever i en moderne verden, hvor der er så mange kunstige lyskilder. I sådanne situationer fik man anskuelsesundervisning i, hvorfor ældre tiders mennesker følte sig som dele af en større sammenhæng, og hvorfor myter opstod og florerede.

Vore stuer var meget lavloftede og med synlige træbjælker. Efterhånden som jeg voksede til og blev over en meter og halvfems høj, kunne jeg ikke gå under bjælkerne uden at bøje hovedet. Men når man et par gange har banket hovedet ind i sådan et massivt stykke bjælketræ, lærer man forbavsende hurtigt at bukke hovedet i rette tid. På samme måde lærte man at klare sig, når akkumulatoren – en

Et kig ind i gården på Tidsholm i vintervejr. To længer – med stuehus i den ene og stald og lade i den anden. Udenfor hoveddøren vandpumpe og brønd. På tagrygningen skorsten og aftræk fra stalden og så de omstridte lynafledere, der altid var til diskussion, når naturen lynede og bragede. Min mor mente, siddende med fingrene i ørerne og kufferten pakket, at min far tog tordenvejret alt for nonchalant. Mens han henviste til lynaflederne, der naturligvis altid lige var efterset. Jeg stod midt imellem, usikker – men dog med pilen visende mod min far. Jeg har taget billedet med mit eget apparat. Foto i privateje.

enorm glasboks med flydende væske og to elektroder – gav så lidt strøm, at man skulle have øret helt hen til højttaleren for at høre giro 413. Undtagen de søndage, hvor Kino i Tønder spillede en Tarzan-film. Så stod man i kø i en times tid, før billetsalget åbnede – billetterne var naturligvis unummererede, så det gjaldt om at få en god plads. Et par timer i selskab med junglens hersker, hans pige Jane og chimpansen Cheeta var tilstrækkelige til at nære fantasiens billeder i en grad, så de absolut måtte realiseres derhjemme. Udrustet med tømmer og andre reb klatrede jeg op i træerne og brugte dem som lianer samtidig med, at jeg efter bedste evne efterlignede de hyl, der havde lydt i biografens mørke. Tidsholm og stedets omgivelser var for en stund omdannet til Afrikas jungle, selv om et par af dens centrale personer unægteligt manglede.

På et tidspunkt blev jeg mælkemand, men en lidt usædvanlig af

slagsen. De tre gårde, der udgjorde Tidsholm, skiftedes i princippet – jeg mener at kunne huske en uge ad gangen – om på hestevogn hver morgen efter malkningen at bringe mælken til mejeriet i Jejsing. Men af en eller anden grund, som jeg ikke kan huske, blev de tre bonde-mænd en gang i begyndelsen af 1950'erne uvenner. Med det resultat, at der hver morgen nu kunne iagttages tre ekvipager, der alle styrede mod deres fælles mål og med hver deres 2–3 mælkejunger på vognen. Naturligvis en fuldstændig latterlig situation, men når sønderjyder bliver stædige, er omkostningerne åbenbart uden betydning. Være var det, at jeg på en måde blev offer for stædigheden. Jeg cyklede jo alligevel hver morgen til Jejsing for derfra at tage toget til Tønder, og om eftermiddagen vendte jeg hjem ad samme rute. Så en skønne dag præsenterede min far mig for en Longjohn. Ingen af os kendte den gang køretøjets rette navn, det var formodentlig noget, der kun blev brugt blandt svajere i København. For min far og mig var der tale om en cykel med et lille hjul i front og med et lad mellem forhjul og styr, hvor der lige var plads til tre mælkejunger. På den måde blev jeg i en periode mælkeemand – indtil temperamerterne atter faldt til ro. Om morgenen bragte jeg de tre junger til mejeriet, parkerede dyret og tog toget 7.15 til Tønder. Om eftermiddagen gentog turen sig – nu blot den modsatte vej. Og med tre junger futmælk eller valle på ladet. Det var betegnelsen for den væske, der blev til rest efter processen med henholdsvis at kærne smør eller lave ost. I tørt vejr og i klingende frost var køretøjet forholdsvis let at manøvrere, men i silende regn-vejr og i de perioder, hvor frosten blev afløst af tøvejr, sank det lille forhjul og såmænd også det større baghjul ned i hjulsporets søle og gjorde det vanskeligt at træde dyret frem.

Men en skønne dag gik uoverensstemmelsen over, og normale nabo-relationer kunne genetableres. Og jeg kunne slippe for mælkekørslen. Bedst havde vi det med de naboer, der boede nærmest – det vil sige kun et par hundrede meter borte. Vore jorder stødte op til hinanden, og da vi fik telefon, var det helt naturligt, at de efter behov kom over for at låne den. Naboen, familien Johannes Mathiesen, bestod af et ægtepar – noget ældre end mine forældre – og en ugift søn, Andreas, kaldet Dres, der boede hjemme. Det var meningen, at han skulle overtage gården, når han stiftede familie, og så skulle forældrene bo der på aftægt. Dres havde som så mange andre sønderjyder tæt på grænsen fundet ud af, at piger var i overskud på den anden side af den dansk-tyske grænse – som en følge af verdenskrigens voldsomme mandefald. Så også Dres

valgte den nemme måde at skaffe sig en kone på. Efterhånden blev det påfaldende – der var jo heller ikke så meget andet at holde øje med – at Dres næsten hver aften, når han var færdig i stalden og med dagens øvrige dont, steg på cyklen, renvasket og kæmmet.

Jeg fattede efterhånden, hvad der foregik – han skulle selvfølgelig »til bruds«, som det hed, når der var tale om stævnemøder. Han cyklede en snes kilometer syd for grænsen og hjem igen om aftenen – for han skulle jo op og passe bedriften næste morgen. Men anstrengelserne bar frugt – han hjembragte en brud, Christine, de blev gift, og et års tid senere fik de tvillinger – en dreng og en pige. Jeg fortæller det, fordi disse to børn, fra de kunne gå, meget tit kom spadserende hånd i hånd over til mine forældre. Og de nød i fulde drag igen at have småbørn omkring sig. Da vi senere flyttede til Tønder, og jeg var flyttet hjemmefra, besøgte de mine forældre, og det fortsatte også efter, at min far døde i 1963. Min mor satte stor pris på deres besøg, der fortsatte lige, indtil hun døde i 1983. Da jeg senest besøgte Tidsholm en gang i 1990'erne, var der indrettet golfbane på familien Mathiesens jord, mens »vores« gård og jord så meget forsømt ud. Tønder kommune havde allerede 1990 købt Andreas Mathiesens 30 ha. På det tidspunkt havde Tønder Golfklub anlagt en golfbane på de 15 ha., men i dag disponerer den over hele 57 ha, så jeg går ud fra, at den også har overtaget »vores« jord. Mathiesens gård er indrettet som klubhus.

Jorden og troen

Jeg kan huske en lille episode, som på udmærket vis illustrerer min fars forhold til sand. I første halvdel af 1950'erne dukkede ord som turisme, feriegæster og sommerhuse oftere og oftere op i den offentlige debat. Min far havde i avisen set, at der på Rømø, der i 1948 var blevet forbundet med fastlandet med en dæmning, var et sommerhus til salg. Måske kunne der her ligge en givtig kilde til ekstraindtægter gennem udlejning til dette helt nye massefænomen – turister. Min far drog på en heldagstur til Rømø – hvordan kan jeg ikke huske, men sandsynligvis med rutebil. Derimod kan jeg tydeligt huske hans tilbagekomst. Begejstringen kunne efter hans ansigtsudtryk at dømme ligge på et meget lille sted. Jo, han havde da besigtiget huset og grunden. Men han havde *ikke* købt sommerhus – huset var måske med sine to små rum og beliggende helt ude i yderste klitrække til at leve med. Men grunden, det var jo bare det rene hvide sand – mange

gange værre end det, han var vant til, og det var såmænd slemt nok. Det kunne ingen anstændig landmand da give penge for? Et standpunkt, som måske ikke lyste af den store fremsynethed, men som siger meget om bønder, og ikke mindst min fars tænke måde. Vi fik aldrig noget sommerhus, og problemet var efter min bedste hukommelse heller aldrig til yderligere debat.

Min fars forhold til sand havde helt sikkert også indflydelse på hans forhold til religion. Sammenhængen mellem jordbonitet og religionens beskaffenhed er jo en for længst fastslået kendsgerning. Min far var vokset op i et meget bibeltro og missionsk hjem, og han tog meget af missionen med derfra. Min mor havde et betydeligt mere afslappet forhold til kristendommen og religion i det hele taget. Hvis jeg havde spurgt hende – men det gjorde jeg naturligvis aldrig – om hun var troende, ville hun i klare vendinger have afvist mit spørgsmål med, at det var hun selvfølgelig. Mine forældre gik regelmæssigt i kirke – på cykel og i det fine tøj. Men alligevel var der stor forskel på mine forældres tro. Hvis min mor havde kendt ordet, ville hun have kaldt sin for grundtvigsk. Livet skulle leves her og nu, selvfølgelig var der en højere mening med det, og lige så selvfølgelig var der noget efter døden, men det behøvede man ikke gå så højt op i.

Min far, derimod, kunne få anfægtelser – ikke mindst når der var et eller andet i dagligdagen, der gik skævt. Hvad mon han så havde gjort forkert og i strid med Guds love? Et dyr, der døde, en dårlig høst, sygdom – hvem kunne sige, om det ikke var et tegn? Havde han gjort eller forsømt noget, som en højere magt nu gjorde opmærksom på gennem en form for straf? Der blev naturligvis aldrig sat ord på – for mange ord var altid mistænkelige. Men jeg kunne mærke det i småting, som jeg ikke er i stand til at beskrive. Min far blev indadvendt i de situationer, sagde kun det allernødvendigste og var i det hele taget vanskelig at greje. Situationen gjorde mig utryg og usikker – også fordi den naturligt nok på en eller måde også implicerede min mor. Hvis jeg nogensinde har savnet søskende til at dele usikkerheden med, så var det i disse tilfælde. Men det endte naturligvis altid med, at vi vendte tilbage til normale forhold. Min mor kunne tydeligtvis heller ikke lide situationen. Hun kunne finde på at skælde min far ud, og som regel fremmede det normaliseringsprocessen. Hendes i princippet lyse sind krævede en rensning af luften.

Mine forældre gik som sagt regelmæssigt i kirke. Utrygge økonomiske situationer bevirkede fra tid til anden, at min far også søgte de

missionske kredse. Min mor fulgte med til bønnemøderne – men uden at vise nogen større fornøjelse ved det. Hvor ofte har jeg ikke hørt hende betvivle troen i de meget frommes selvtilfredshed. Og at deres gerninger ikke altid svarede til, hvad de prædikede. Når det kom til stykket, gav hun ikke meget for deres fromhed i praksis. Møderne foregik hos købmand Lorenzen i Jejsing, hvor vi handlede, og da jeg gik i skole og var venner med to af familiens sønner, Holger og Kjeld, var det ganske naturligt, at jeg fulgte med, uden at vi drenge naturligvis deltog i selve mødet. Det foregik oven på købmandsforretningen, og jeg kan endnu huske de mere eller mindre uarticulerede lyde, som afvekslende med tale og sang kom fra mødelokalet. Det eneste forsonende ved seancen for os drenge var, at vi fik serveret sodavand sammen med den obligate chokoladekage.

Når jeg skriver om min fars forhold til Missionen med et stænk af ironi og afstandtagen, er det egentlig helt uretfærdigt. Den var en del af min fars opdragelse, og hans slidsomme og flittige liv uden nogen form for luksus eller overflod gav ham egentlig ikke nogen anledning til at lægge afstand til den. Når jeg alligevel tillader mig at ironisere en smule over det missionske, skyldes det naturligvis, at skolegang og uddannelse gav mig det privilegium at se tilværelsen i et lidt bredere lys. Og jeg kan kun være mine forældre taknemmelig for at have givet mig den mulighed. Sidst men ikke mindst vil jeg i den forbindelse slå fast med syvtommersøm, at de aldrig har prøvet på at presse mig til at få bestemte holdninger – heller ikke religiøse. Naturligvis lærte jeg at bede aftenbøn, og før måltidet bad min far bordbøn. Det var en ganske naturlig ting i det miljø, der var min barndoms. Mine forældre gav mig i det hele taget nogle byggesten og nogle basale byggegrer. Men opførelsen af huset overlod de til mig at realisere. Og jeg kan med overbevisning sige, at jeg aldrig fra deres side eksplicit har hørt bebrejdelser over den vej og de meninger, som jeg valgte. Hvad min far i sit stille sind har tænkt om det liv, der fulgte med studier og studentertilv i det for ham fjerne og ukendte Århus, tog han med sig i graven. Men jeg føler mig overbevist om, at han under alle omstændigheder ville have været stolt af sin eneste søn, hvis han havde fået lov til at følge mit liv.

Ny viden og nye horisonter

Jeg havde set dem ligge i vinduet nogle dage. Hos boghandler Jepsen i Tønder, og der var bogudsalg. Fire tykke bind i stort format. De havde

Min gode kammerat gennem såvel mellemskolen på Tønder Kommuneskole som gymnasiet på Tønder Statsskole, Kjeld (Dall Petersen), og jeg har her fotograferet hinanden – med mit ny erhvervede kasse-fotografiapparat. Stedet er Tidsholm en gang i begyndelsen af 1950'erne. Oven i købet er vore skygger kommet med på billedet. Fotos i privateje.

ligget der i dagevis og virket dragende på mig. Det drejede sig om *Gyldendals Verdenshistorie*, og jeg har været omkring 16 år – på tærsklen til gymnasiet. Titlen virkede som en magnet på mig. At tænke sig: hele verdens historie i fire tykke bøger. Jeg havde fattet interesse for historie-faget i løbet af mellemskolen. Hjemme lavede jeg på forhåndenværende papirstykker oversigter over valdemarernes historie og tiden efter dem. Jeg havde pengene til bøgerne, der kostede 40 kr. Ikke på lommen, men de fremgik af det regnskab, som jeg førte over mit tilgodehavende for udført arbejde i mark og stald. Halvtreds øre i timen var taksten, og i sirlige rækker stod dato og det daglige antal timer opført i et lille hæfte. Min far rykkede ikke ud med pengene til bestemte forfaldstidspunkter, men på anfordring kunne jeg få udbetalt det beløb, jeg skulle bruge. Og nu var det altså hele 40 kroner – lønnen for firs timers arbejde. Det var en stor dag, da jeg troppede op hos Jepsen i Storegade og bad om at købe det store værk i vinduet.

Og det var en stolt køber, der forlod boghandelen med pakken under armen. Selvfølgelig havde jeg enkelte bøger derhjemme. Men det var børnebøger, som jeg havde fået som gave til fødselsdag eller jul. Undervejs hjem med bogpakken på bagagebæreren var jeg flere gange stærkt fristet til at stoppe og bare kigge i ny erhvervelsen. Til sidst kunne jeg ikke nære mig – ned på grøftkanten og pakke op. Bøgerne var hæftet og skulle først sprættes op. Men ved at skille et par sider med fingeren lykkedes det at læse lidt, men resten måtte

vente, til jeg kom hjem og fik fat i en kniv. Og så gik det stærkt med at få sprættet de tykke bøger op. Mange år senere bragte jeg de fire hæftede bind til Th. Lauersens bogtrykkeri for at få dem indbundet i halvlæder. Jeg har dem stadigvæk – har ikke nænnet at smide dem ud, selv om deres værdi som verdenshistorie for længst er falmet og overhalet af nye tolkninger – og på trods af, at de ofte har været i vejen.

På et tidspunkt i begyndelsen af 1950'erne blev min verden rystet af en stor nyhed – der skulle køre lyntog på »vores« jernbanestrækning. Jernbanens og togets kultur- og erhvervshistorie er dragende, fascinerende og rig på facetter. Tænk blot på et tog, trukket af et rigtigt damplokomotiv, der prustende og stønnende på en frostklar dag er på vej ind på en station. Damp og røg går op i en højere enhed, iskrystaller glimter i luften, mens forventningsfulde passagerer på perronen og bag de endnu lukkede togdøre gør sig klar til at stige af, stige på eller blot at modtage nogle længe ventede gæster. Åbningssekvensen i den folkeelskede Danmarkskrønike *Matador* er et godt eksempel. Ofte bliver jernbanens historie som kultur- og samlivsrevolutionerende faktor imidlertid overset. Dens samfundsøkonomiske betydning er ofte blevet registreret og beskrevet – den kunne jo udtrykkes i tørre tal. Men dens kulturhistoriske betydning – jernbanens indflydelse på de bløde værdier, på menneskers liv og samliv, på tankens ubændige higen og flugt – er kun erkendt i sporadiske glimt.

Jeg hører allerede læserens indvendinger: Spiller toget ikke en betydelig rolle i litteraturen? Spiller det ikke en hovedrolle som længselsobjekt for Herman Bangs forsømte kvindelige hovedperson i mesterværket *Ved vejen*? Er jernbanen ikke det element, som den verdensberømte forfatter Lev Tolstoj gør til handlingens forbindende led og til titelpersonens skæbne i sin vidunderlige kærligheds- og skæbneroman *Anna Karenina*? Indvendingerne er mange og helt legitime. De kan ikke afvises – lige så lidt som den rolle, jernbanerne har spillet i by- og egnsudvikling. Hundreder af stationsbyer skød op langs deres spor i Danmark, Europa og i den globale omverden – nogle på den bare mark, andre som sideskud på eksisterende byer og landsbyer. Og stationsbyerne ligger der stadig – ganske vist ofte forsømte eller sat på vågeblus af en udvikling, der prioriterede hastighed og store byer højere end udvikling af nærmiljøer.

Mindre kendt og påagtet er imidlertid togets og jernbanens rolle som kulturfaktor og billedskaber i netop nærmiljøet og i en tid, hvor

charterrejser og andre flimmeroplevelser endnu lå gemt i en tåget fremtid. Nemlig i tiden før 1960 for de titusinder af anonyme iagttagere, for hvem toget bare var noget, der kørte forbi. Noget, der i disse iagttagere rejste det horisontudvidende spørgsmål: Hvor kommer det fra, og hvor skal det hen? Den rolle spillede toget i min barndom. Rejser var noget, jeg ind imellem kunne læse om i *Jydske Tidende* – de indgik ikke i mit nærmiljø eller i min hverdag. Og hvis de forekom, var det højst i form af korte endags-skoleudflugter til Okseøerne i Flensborg Fjord, Munkebjerg ved Middelfart eller Fanø.

Med jævne mellemrum luntede et par motorvogne forbi Tidsholm ad den enkeltsporede strækning. For en dreng i de tidlige teenageår spillede strækningen og de par vogne, der gjorde den levende, en dobbeltrolle. De var et konkret transportmiddel, der kunne bringe mig de syv kilometer til byen, når årstid, vejrlig og opblødte veje gjorde cyklen mindre tjenlig. Togets anden rolle var langt mindre konkret – den var spændende, dragende og bevidsthedsudvidende. Købstaden Tønder var endestationen, selv om byen også havde forbindelse nordpå mod Bramming og sydpå over landegrænsen til Niebüll. Men i mit verdensbillede var marskens hovedstad endestationen, målet. Derfor lå det ukendte og dragende først og fremmest mod øst. Hvor kørte toget hen efter at have sat mig af på min endestation, Jejsing? Jeg vidste naturligvis, at det på en eller anden måde havde forbindelse til hovedstaden. Men hvordan, hvor ofte og hvor lang tid var naturligvis spørgsmål, der flittigt optog min fantasi om togets rolle ud over min konkrete lille verden.

Pludselig blev alle mine barnlige fantasier imidlertid konkrete og nærværende. Det forlød nemlig, at DSB havde besluttet endelig at berige grænselandet med en direkte forbindelse uden skift i Tinglev og Fredericia til København – oven i købet uden skift til og fra færge i Nyborg og Korsør. Størstedelen af Jylland havde for længst fået lyn-togsforbindelse til hovedstaden – det var sket i forbindelse med den første Lillebæltsbros indvielse i 1935. Og nu 15 år senere skulle Sønderjylland som den sidste landsdel have eget lyntog, Sønderjyden, et af de røde. Det genvundne land havde lige siden Genforeningen med rette følt sig forsømt. Blandt embedsmænd var det kun genforeningsberusede idealister, fantastaster eller personer, der af den ene eller den anden grund havde gjort sig udtilbens i »det gamle land«, som søgte eller blev sendt til Sønderjylland. Det var i hvert fald min mors faste overbevisning, og noget var der nok om snakken.

Det nye røde lyntog skulle udgå fra henholdsvis Sønderborg og Tønder, kobles sammen i Tinglev og derefter uden skift befordre passagerne til kongens København. Selv på Storebælt kunne man blive siddende i toget, forlød det i mere indviede kredse. Skinnerne var ført over på færger. Det var meddelelser, der kunne sætte fantasien i sving. Pludselig blev strækningen øst for Jejsing ændret fra et »no mans land«, fra et ukendt frontier-område til noget håndgribeligt – til noget, jeg måtte forholde mig til.

Nyheden om lyntoget satte en masse tanker i gang. Bare betegnelsen »lyntog« fremkaldte billeder, der var i slægt med naturfænomener. Lyn havde vi respekt for på en afsidesliggende gård med stråtag.

Hvad så med et lyntog? Ville man overhovedet være i stand til at opfatte det med det blotte øje, når det fór forbi? Hvor skulle man overhovedet placere sine øjne, når man ville gøre sig håb om blot at opfatte et glimt? Det var blot nogle af de spørgsmål, der meldte sig i hovedet på den 12-årige i månederne før den store begivenhed. Det gjaldt naturligvis om at være udhvilet og godt forberedt. De bedste betingelser skulle skabes, når man skulle konfronteres med det ukendte. Og den store, længe ventede dag oprandt endelig – passagen var planlagt til at finde sted 8.15, men det gjaldt om at være i god tid.

Skuffelsen var imidlertid enorm og næsten ikke til at bære. I stedet for et rødt ildsprudlende uhyre, der med lynets fart bevægede sig gennem rummet, så jeg to skidenbrune motorvogne komme luntende som om, de havde alt for god tid og ikke var på hastig vej til rigets hovedstad. Med andre ord det samme ensformige syn, som jeg havde set hver eneste morgen. Hvad var egentlig forskellen? Den naturlige konklusion var naturligvis at give min mor ret: Sønderjyderne kunne ikke forvente sig noget godt, når nye initiativer kom fra »æ gammel land«.

Erindringen om min barndoms lyntog er kommet tilbage til mig, når jeg en menneskealder senere befandt mig i det store udland. Som for eksempel den gang i Irkutsk i det østlige Sibirien, hvor jeg fra et hotelværelse på den anden side af floden Angara kunne iagttage tog efter tog, det ene længere end det andet, passere forbi på Den transsibiriske Jernbane. Jeg vidste med min forstand, hvor de skulle hen, og hvor de kom fra – men deres billedskabende rolle var den samme, som jeg havde oplevet i min barndom. Eller den gang midt i det europæiske Ruslands kærneland, hvor vi i bil pludselig blev stoppet af en bom, der gik ned. Efter en rum tid gik bommen atter op, men det bemærkelsesværdige var, at der ikke var passeret noget tog. Min

skuffelse over min barndoms lyntog, der endelig dukkede op, havde været mindre, såfremt det aldrig var dukket op.

Skolerne

Min skolegang havde jeg påbegyndt, mens vi endnu boede i Alslevkro. Men jeg var kommet sent i skole. Jeg fyldte 7 år i befrielsessommeren, men som følge af de uafklarede skoleforhold kom jeg ikke i skole til april 1945, som var tidspunktet for skolestart på landet. Alle tyske skoler og kulturinstitutioner blev lukket – ganske givet med god grund, fordi de var blevet gjort til spydspidser i den nazistiske ideologi og propaganda, kort sagt i kulturkampen.

Jeg kan ikke vide, om jeg under normale forhold var blevet sat i dansk eller tysk skole. Mine forældres tøven kan kun tolkes som udtryk for deres usikkerhed. I hvert fald var jeg næsten fyldt 8, da jeg begyndte i den danske skole i Alslev den 1. april 1946. Jeg har aldrig hørt mine forældre beklage, at jeg kom i dansk skole – selv om dansk skolegang naturligt ville gøre mig dansksindet. De har aldrig forsøgt at påvirke mig i tysk retning eller prøvet at få mig til at skifte skole, heller ikke da det igen blev muligt at åbne tyske skoler indtil gymnasieniveau. Til gengæld kunne jeg på flere af mine kammerater fra tysksindede hjem forstå, at de ikke sjældent hjemme oplevede forældrenes negative reaktioner på, hvad og hvordan der blev doceret i skolen. Noget sådant har jeg aldrig oplevet.

Et år kom jeg til at gå i Alslev skole, inden vi flyttede i 1947. En gang i løbet af efteråret 1945 gik jeg den kilometer til skolen for at bede om en ABC-bog til selvstudier hos lærer Noesgaard. Ved hjælp af den og *Jydske Tidende*, der var familiens avishold, lærte jeg at læse. Jeg mindes ikke, at jeg fik nogen systematisk hjælp i den proces, men det er en kendsgerning, at jeg kunne læse, da jeg startede skolen. Jeg havde jo efterhånden også alderen til det. Meget husker jeg egentlig ikke fra det første skoleår. Kun så meget, at der var tale om en enklaset skole, forstået på den måde, at alle elever var samlet i et klasseværelse. Vi sad i tre aldersbestemte rækker, der så på skift blev undervist af en læreren. Resten arbejdede selvstændigt eller lyttede efter, hvad der foregik i de andre rækker. En slags primitiv gensidig undervisning kan man vel kalde denne form for undervisning, før centralskolerne tog over. Den rummede ganske givet elementer af den differentierede undervisning, som i dag ofte savnes i den strengt årgangso-

En alvorlig og disciplineret 4. klasse stillet op til fotografering ca. 1949 i Jejsing skole – drengene på første række med korslagte arme og pigerne med hænderne nydeligt anbragt i skødet. Selv benene er korslagt til samme side. På fløjen degn og enelærer Peter Møller. Selv om han var født et sted omkring Århus, havde hr. Møller før 1920 taget lærerksamen fra seminariet i Haderslev. Kort efter Genforeningen kom Peter Møller til Høstrup som degn og lærer. Det var ham, der privat og vederlagsfrit forberedte »de udvalgte« til optagelsesprøven til mellemskolen. Han blev pensioneret kort efter, at dette billede er taget. Det er mig, der i hvid skjorte rager op på bagerste række. Foto i privateje.

delte skole. Den kvikke elev kunne næppe undgå at opsnappe interessante krummer fra de højere klassetrins menu.

Fra april 1947 fortsatte jeg så skolegangen i Jejsing. Princippet med flere årgange i samme klasseværelse rådede naturligvis også her. Enhedsskolen og centralskolen var endnu omkring 1950'erne kun streger på tegnebrættet – i hvert fald på landet. Men som en variant og som udtryk for en overdreven luksus husede den lille stationsby hele tre skolebygninger med hver sin lærer. I den ene herskede frk. Clausen over de første tre skoleårgange. Jeg husker, at hun ud fra min alder først anbragte mig i 3. klasse, men hun fandt hurtigt ud af, at dér hørte jeg endnu ikke hjemme. Så jeg blev rykket en årgang tilbage.

Frk. Clausen husker jeg som en sorthåret (farvet, mente min mor) og meget myndig dame. Rygtet ville vide, at hun godt kunne finde

på at bruge spanskkrøret – det sagde også, at i realiteten var hun slet ikke rigtig læreruddannet. Hun var »kun« forskolelærer – en dengang selvstændig lærerkategori. Den næste skole husede 4. og 5. klasserne. Her regerede datidens hr. Møller, der udover at være lærer bestred en funktion, der klart adskilte ham fra de øvrige lærere. Han var nemlig degn ved sognekirken i den oprindelige landsby, Hostrup. Når sandheden skal siges, var Jejsing jo en opkomling, der kun skyldte jernbanen sin eksistensberettigelse. Men positionen som stationsby havde hurtigt gjort Jejsing til centrum i sognet. Her lå mejeriet, samtlige forretninger og altså hele tre skoler. Ved siden af den ansete funktion som degn – det tætteste man i embeds medfør kunne komme på præsten – var Peter Møller den lærer, der skulle forberede de udvalgte elever til det store skisma i deres skoletilværelse og i resten af deres liv. Efter 5. klasse blev eleverne delt i en lille flok, der skulle fortsætte i mellemskolens 4 klasser og derefter enten i realklassen eller i gymnasiet, og det store flertal, der skulle gøre skolen færdig med de resterende pligtige to klasser.

Det store skisma fandt sted ved optagelsesprøven til mellemskolen. Det vil sige, at eleverne i 11-årsalderen blev sorteret i de såkaldt bogligt begavede og de »udpræget praktisk begavede«, som Niels Hausgaard så rammende har kaldt denne restgruppe, der numerisk klart var den største. Størstedelen af samfundets intelligensreserve gik altså tabt i denne sorteringsmekanisme. Heldigvis blev nogle af disse elever samlet op af LO og fik gennem organisationens vidtforgreneede og fagforeningsstyrede uddannelsessystem mulighed for at få realiseret deres evner.

Peter Møller var en hvidhåret ældre herre, der altid var ulasteligt klædt med vest og slips. Han nød en naturlig respekt, der ikke skyldtes umådeholden anvendelse af fysisk afstraffelse. Ganske vist kunne han uddele en habil og rungende lussing, men jeg husker den egentlig mere som undtagelsen end som reglen. Hans faglige kunnen mindes jeg som kompetent, kontant og som noget, man husker.

Positionen som enelærer for fjerde og femte klassetrin – placeret i samme rum – udnyttede han ved fra tid til anden at rydde hele dagens skema til fordel for indlæring af bare én enkelt færdighed. Når vi i regning – som nutidens matematik den gang kaldtes – var nået til for eksempel brøkgregning, blev alle timerne den dag brugt til at indøve denne færdighed. Og hvis én dag viste sig at være for lidt, tog vi også den næste med. Dansk og regning var for Peter Møller de

fundamentale fag, nødvendige for alle de øvrige. Hovedregning mente han var en nyttig færdighed, og hvor havde han ret. Møller nød denne eksercits i alle regningsarter – uden anvendelse af papir, blyant og tavle. Og vi elever blev ferme til denne øvelse. Den dag i dag mindes jeg med stor veneration degnen, når jeg har sammentalt posterne i hovedet, længe ført ekspedienten i bagerforretningen har fået dem tastet ind på regnemaskinen. Også hans dansktimer husker jeg meget tydeligt. Man kan sige, at han opererede med det udvidede tekstbegreb og dyrkede tværfaglig undervisning, længe før disse begreber blev gjort forkromede i ministerielle kommissioner, faglige udvalg, lærerhøjskole og kurser. For ham var det en naturlig måde at præsentere virkeligheden på. Vi sang også meget i Møllers timer – naturligvis mange salmer, men også historiske og naturlyriske sange. Så tog degnen violinen ned fra sømmet og akkompagnerede sangen.

Danskfaget var for Møller også naturhistorie, geografi og historie. Projektorienteret undervisning kaldes metoden nok i dag, men jeg er sikker på, at hr. Møller ikke kendte dette fine ord. Han gjorde det bare. Det er ikke nostalgi, jeg her giver udtryk for. Jeg ved ikke, hvor udbredt metoden var i den danske folkeskole i slutfyrrerne, måske var han en enlig svale, måske ikke. Blot ønsker jeg at fremhæve, at metoden altså praktiseredes allerede dengang uden tilhørende teoretiske overbygninger. Jeg husker to projekter, som begge mandede ud i – ikke gruppe- men individuelle rapporter. Det ene handlede om landskabsformen hede og det andet om udvandring. Udgangspunktet for begge temaer var Jeppe Aakjærs digt om Ole, der sad på en knold, mens han sang sin udlængsel ud over de sagesløse får. Hver dag gennemgik vi et vers, suppleret med al den historie, naturhistorie og samfundslære, hr. Møller kunne finde på at fortælle. Og det endte med, at knøsen Ole selvfølgelig drog til Amerika, mens fårene gloede efter ham. Alt blev skrevet ned, og det hele endte som genfortælling og dansk stil – de to begreber gik egentlig op i en højere enhed – men udformet som en rapport.

Jeg kom til at gå i alle tre skoler, men i den sidste kun et par måneder, indtil jeg startede i 1. mellem i begyndelsen af august. Det hang sammen med, at skoleåret på landet skiftede 1. april, der også var skiftedag for de karle og tjenestepiger, der arbejdede i landbruget. I 6. og 7. klasse gik altså de »udpræget praktisk begavede«, dvs. de 13-14-årige, der efter konfirmationen »bare skulle ud at bestille noget«. Dem sad hr. Mathiesen altså tilbage med i skole nr. 3. Det var de ca.

Så andagtsfuld kunne en klasse i mellemskolen sidde anno ca. 1952 – i hvert fald, så længe fotografen gjorde sit arbejde. Kun Karen (Caspersen) kan ikke nære sig for lige at kigge op. Jeg sidder oven i købet med foldede hænder – længst til venstre på næstnederste række. Ved siden af mig sidder Holger (Lorenzen). Fra billedet på væggen overvåger Thyra Danebod klassen, mens klasse- og dansklærer Kristensen med alvorfuld mine foregiver at inspicere en elevs arbejde. Foto i privateje.

80% af en årgang, der ikke fik mulighed for eller, som ikke bestod adgangseksamen til mellemskolen i Tønder – enten på Kommuneskolen eller på det ultimativt fineste, Statsskolen.

Deغن er uden tvivl den person, der har haft den mest afgørende indflydelse på min livsbane – for nu at blive lidt højstemt. Ikke blot gav han mig grundlæggende og solide færdigheder i dansk og regning. Men det var også ham, der en gang i 4. klasse henvendte sig til mine forældre og foreslog, at jeg allerede efter denne klasse skulle i mellemskolen i stedet for at vente til efter 5. klasse, som var det normale. Jeg havde jo alderen til det, men deغن mente også, at jeg nok kunne klare adgangskravene. Denne idé ville mine forældre næppe have fået selv – ikke fordi de ikke undte og ønskede mig det bedste, men fordi den lå så langt fra deres virkelighed. Forældres forventninger og krav til deres børns skolegang var endnu i 1950'ernes Danmark mere bestemt af traditioner og sædvaner end af børnenes evner – for slet ikke at tale om

bevidste ambitioner på børnenes vegne. Mine forældre lyttede naturligvis med stor interesse til degnens forslag – han måtte jo vide, hvad det handlede om. Deres interesse blev naturligvis ikke mindre af, at han tilbød at tage mig med i den lille gruppe af 5. klasses elever, som han på eget initiativ, uden betaling og udenfor normal skoletid manuducerede i degneboligens private gemakker til den skriftlige del af optagelsesprøven, især i regning. Jeg husker, at vi øvede os på en bunke tidligere opgavesæt. Pludselig fik jeg helt nye skolekammerater.

En gang i forsommeren 1950 cyklede jeg til Tønder for at gå til de skriftlige optagelsesprøver til mellemskolen. I princippet havde der været to muligheder for skolevalg, men i praksis var der kun én. I degnens bevidsthed var Kommuneskolen i Tønder klart at foretrække frem for Statsskolen. Jeg ved egentlig ikke hvorfor, men det lå ligesom i luften, at sidstnævnte var lidt finere på den end førstnævnte. For min far var det afgørende, at bøgerne var gratis på den kommunale skole, mens eleverne selv skulle bekoste dem på den statslige. Denne kendsgerning har givetvis spillet en rolle som social reguleringsfaktor. Jeg husker ikke, at spørgsmålet om den ene eller den anden skole nogensinde var oppe at vende. Så jeg var til optagelsesprøve, dvs. i skriftlig dansk og regning, på Kommuneskolen. Jeg husker ikke noget særligt fra selve prøven, men derimod husker jeg tydeligt dagen efter. Da skulle vi nemlig møde ved middagstid for at få at vide, om vi var optaget alene på de skriftlige prøver, eller om vi skulle ud i en slags opsamlingsheat i form af mundtlige prøver samme eftermiddag.

Alle aspiranter samledes i skolegården, nogle havde forældre med, mens andre som f.eks. jeg var alene. En lærer kom ud på den op-højede repos på skolens bagside ned mod alléen. Han læste de navne op, som havde bestået på de skriftlige prøver, og som derfor i princippet kunne tage hjem. Ventetiden var ulidelig, og luften dirrede af nervøsitet – ikke mindst af de tilstedeværende forældres. Måske husker jeg seancen så tydeligt, fordi jeg mange år senere og på en helt anden lokalitet genfandt den beskrevet hos Lise Nørgaard i hendes pragtfulde og uendeligt morsomme roman *Volmer – portræt af en samfundsstøtte*. Ganske vist er der en generation imellem os, men Lise Nørgaards beskrivelse kan udmærket bruges også på 1950'erne. Et vidnesbyrd om datidens konservative og statiske skolesystem. Men jeg mindes ikke i Tønder nogen, der som Volmer modtog det negative budskab, nonchalant siddende højt oppe i et træ i skolegården, mens han lod sit mødrene ophav, fru ostegrosserer Olsen, alene med skam-

Den professionelle fotograf er tæt på majestætsfor nærmelse ved kun at tage dronning Ingrid med på billedet. Det viser i øvrigt Tønder Kommuneskoles samlede lærerkorps på lærerværelset en gang i begyndelsen af 1950'erne. Siddende for enden af bordet skoleinspektør Johannes Petersen med den uundværlige cigar og lærer Kristian Kristensen. Skråt bagved skoleinspektøren står hans kone og bag hende, skråt til højre hr. Rølsager. Min kammerat, Kjeld, var hårdt ramt ved, at vi havde hans forældre, skoleinspektørparret, i flere fag. Jeg havde det ok med dem begge. Foto i privateje.

men nede på jorden, overbegloet af mere heldige børns forældre. Måske har sorteringsmekanismen virket stærkere på Roskildes bedre borgerskab end på ditto i Tønder. Glad cyklede jeg hjem til Tidsholm med det gode budskab om at være optaget i mellemskolen, og mine forældre delte naturligvis min glæde.

Jeg har egentlig aldrig været ked af at gå i skole. Det gælder også de fire mellemskoleklasser i årene 1950–54. Det forekommer mig, at mellemskolen er blevet uretfærdigt skældt ud for at være »den sorte skole« eller »adgangsbillet til den lærde skole«, læs gymnasiet. Måske har der været markante geografiske forskelle, og måske er det især mellemskolen på de statslige latinskoler, der har fået det dårlige ry. Den rummede naturligvis kun en brøkdel af en årgang, og det var selvfølgelig en social fejl. Men som skoleform havde den mange af de kvaliteter, som de rådende pædagogiske vinde efter alle solemerker i dag ønsker tilbage til skolen – men nu udspreddt på alle elever. I 1950'ernes mellemskole fik de udvalgte elever grundlæggende kundskaber og færdigheder – ikke

blot i dansk og regning/matematik, men også i så forskellige fag som fysik, geografi, naturhistorie, fremmedsprog og historie. Jeg fik en paratviden, som jeg mener, jeg har glæde af den dag i dag. Måske var der for mange årstal, kongerækker, geografiske blindkort og navne på byer, floder, have, bugter mv. eller for mange dyre- og plantenavne. Men der er på den anden side tale om en aldersgruppe, som er uhyre motiveret og modtagelige for facts og udenadslære. Blandt lærerne husker jeg Kristian Kristensen, en ældre og meget besindig mand, som vi havde i dansk og historie. Hos ham lærte jeg grammatisk og systematisk at analysere en sætning, at stave korrekt og sætte tegn. Han gav mig også – i hvert fald den bevidste interesse for faget historie. Jeg kan huske, at jeg på eget initiativ og til eget brug derhjemme begyndte at lave små sammendrag af lærebogens historiske stof og koble det sammen med, hvad jeg i øvrigt havde fået fortalt.

I mellemskolen kom jeg også for første gang til kongens København. Hele klassen skulle fjorten dage på »Den nordiske Lejrskole« ved Hillerød. En svensk skoleklasse fra Bromma ved Stockholm var samtidig på skolen. Det hele skete naturligvis i det nordiske samarbejdes navn – på det overordnede plan. Jeg må have taget de fine ord meget alvorligt – forelskede mig i hvert fald voldsomt i en flicka med det skønneste mørke hår. Meget ærbart naturligvis og meget på afstand. Men følelserne og de pubertære hormoner ruskede min uskyldige krop og sjæl. Skolen var i øvrigt en ægte lejrskole – med streg under skole. DSB havde efter gældende regler givet frirejse. Og hver dag havde nye opgaver. Besøg på Frederiksborg Slot, tur til Helsingør med besøg på kloster og Kronborg, teglværksbesøg – og så det ultimativt spændende: Til København med biograftur og friaften i Tivoli. Filmen husker jeg ikke – men derimod, at biografen var Palladium. Og før filmen kom der et flygel med tilhørende pianist op af gulvet – han spillede og forsvandt igen med instrument i gulvet. Det var fascinerende og er i hvert fald bevaret i hukommelsen. Efter hvert besøg skulle der skrives rapport, før fraterniseringen med de øvrige nordboere kunne begynde.

Jeg husker fra mellemskolen også den dynamiske og sympatiske Carl Rolfsager, som vi havde i regning/matematik og naturhistorie. Jeg var allerede blevet en god regner – ikke mindst hovedregner – hos degnen i Jejsing, men i naturhistorie begyndte jeg at botanisere derhjemme. Afgjort inspireret af lærer Rolfsager og hans undervisning. Udstyret med *Den lille Flora* og med en lille taske på ryggen drog jeg ud i naturen omkring gården derhjemme for at indsamle og

navnebestemme planter ud fra bladform, antal støvdragere, kronblade og andre vigtige kendetegn. Hjemme blev blade og blomster lagt i pres mellem to brædder og noget specielt trækpapir og efter tørringen anbragt i et herbarium. Desværre rejste Rolfsager efter et par år i vores klasse for at blive skoleinspektør et andet sted.

Også skoleinspektøren, Johannes Petersen, husker jeg tydeligt og med glæde. Han kunne virke bister og bøs, og mange elever var givetvis bange for ham – i øvrigt alle skoleinspektørers image og skæbne, desværre. Men jeg blev bedste ven med hans søn Kjeld, og det muliggjorde, at jeg også lærte hans far at kende fra en anden og mere privat vinkel. Den kendsgerning, at hans søn gik i min klasse, var formodentlig afgørende for, at skoleinspektøren viste den en ganske særlig interesse og bevågenhed. Han overtog klassen i regning og matematik efter Rolfsager, og jeg tror, det var i 4. mellem, at Johannes Petersen opdagede, at tyskundervisningen ikke gik for godt i vores klasse. Resolut overtog han selv undervisningen og fik i sandhed rettet op på klassen. Jeg husker ikke engang, hvem han satte fra bestillingen, men jeg husker, at klassen fik lært noget tysk – både mundtligt og skriftligt. Ligeledes i matematik.

Det var en æressag for skoleleder Johannes Petersen hvert år at kunne sende et antal dygtige og energiske elever fra 4. mellem på gymnasiet. Og vel at mærke elever, der fagligt kunne klare sig – sammenlignet med dem, der hele tiden havde gået på Statsskolen – som han i øvrigt selv var dimitteret fra. Derfor stod han også personligt for undervisningen til den lille latinprøve – den kommunale skoles eneste akademiske islæt. Lærebogen var naturligvis Mikkelsens udødelige begynderbog, og de grammatiske remser blev øvet og lært sammen med lærebogens pragtfulde tekster som f.eks.: Hvor er far? Svinet roder i haven. Min ven Kjeld var i sandhed en plaget sjæl – at have faderen til latin, matematik og tysk samtidig med, at denne også var skolens leder. Det kunne man da kalde at være en lus mellem to negle – faderens konstante ånde i nakken og samtidig skydeskive for kammeraternes berettigede eller uberettigede utilfredshed med dette eller hint – men i hvert fald inspektøren. Og som om det ikke var nok, havde vi Kjelds vidunderligt milde mor som lærer i engelsk gennem hele mellemskolen. Jeg husker, at hun insisterede på, at vi elever *live* skulle opleve kroningen af den engelske dronning Elizabeth 1. i 1952. Jeg kan endnu den dag i dag høre hende fortælle om den umådeligt tunge krone og det store imperiale og nationale ansvar, der helt bogstaveligt skulle placeres på den unge og spink-

le pige. Da skolen naturligvis ikke havde eget fjernsyn, lejede hun resolut et ude i byen, og vi sad klistret til den sort-hvide skærm og fulgte intenst hele seancen i Westminster Abbey.

Jeg tilbragte mange gode stunder sammen med Kjeld; jeg overnattede i hans hjem f.eks. efter fester på skolen, og han besøgte mig hjemme på Tidsholm. Jeg har aldrig været god til at fastholde eller dyrke venskaber. Egentlig en stor fejl – al den stund, mange af venskaberne dog er blevet stående skarpe og væsentlige i erindringen. Med skolekammerater går det vel ofte sådan, at de efter skolen vælger vidt forskellige arbejder eller studier og dernæst stifter familie – i alle funktioner opstår nye relationer, hvoraf nogle fører til nye venskaber. Kjeld valgte i første omgang seminarievejen, havde forskellige lærerjobs og tog senere sideløbende en overbygning i form af en kandidatuddannelse i historie fra Danmarks Lærerhøjskole og afsluttede sit arbejdsliv som lektor på Herning Seminarium. I dag – i vores pensionisttilværelse – har vi genoptaget relationerne fra dengang. Uden egentlig at opleve, at der siden er gået næsten tres år.

Statsskolen

Overgangen fra mellemskolen og til gymnasiet husker jeg som ret barsk – på mange fronter. Det havde ligget i luften, at jeg skulle vælge den matematiske linje. Det skyldtes vel primært, at jeg havde været ret skrap til regning og matematik i mellemskolen. Men først og sidst var årsagen nok den banale, at også de andre, der kom fra Kommuneskolen, valgte den matematiske linje – givet under indflydelse af Johannes Petersen. På trods af, at jeg i mit professionelle arbejde fik mere brug for sprog og humaniora end matematik, fortryder jeg ikke valget. I 1954, hvor jeg kom i 1.g., er der næppe tvivl om, at den matematiske linje ved også at tilbyde to fremmedsprog – det ene som fortsættelses- og det andet som begyndersprog – gav den fagligt set bredeste almene undervisning. Først senere kom der et strejf af naturvidenskab ind i den sproglige linje.

Hvorfor oplevede jeg overgangen til gymnasiet som barsk? Der er flere grunde. For det første havde mange af kammeraterne i 1.g. gået i mellemskolen på Statsskolen, andre var omgængere – begge kategorier kendte lærerne, og lærerne kendte dem. De satte derfor naturligt nok dagsordenen og førte ordet – i hvert fald i den svære overgangsfasen. Lærernes tilgang til såvel stof som elever var helt tydeligt en

anden på Statsskolen – og der blev ikke gjort noget bevidst for at lette overgangen. Pludselig blev vi opfattet – ofte i eklatant strid med virkelighedens verden – som voksne og selvstændige mennesker, der forventedes at spørge, når der var noget, vi ikke forstod eller gerne ville have uddybet. Og som havde og luftede egne meninger. Lærebogen var pludselig ikke verdens faste og eneste omdrejningspunkt, der rummede den hele og fulde sandhed. Det forventedes, at vi stillede spørgsmål, som rakte ud over lærebogens stof. Det gjaldt naturligvis ikke alle lærere, men alligevel lå det ligesom i luften hos de fleste. Og det blev understreget, at gymnasiet jo havde en dobbeltfunktion. Den skulle give det, der udefinerbart kaldtes almen dannelse – og skulle desuden forberede til videregående studier. I 1950'ernes sprogbrug betød videregående studier hverken faglige eller mellemlange studier – det betød entydigt højere uddannelser, på universitet, polyteknisk læreanstalt, tandlægehøjskole osv.

Men det mest overraskende for mig var pludselig at opdage, at vi elever havde vidt forskellig baggrund – socialt, økonomisk og kulturelt. Det havde jeg egentlig ikke bemærket – hverken i underskolen eller i mellemskolen. Selv om forskellene selvfølgelig også havde været der. Jeg har aldrig bevidst oplevet, at der fra lærernes side blev gjort forskel – begrundet i, hvilket socialt miljø man kom fra. Jeg vidste da godt, at bøndergårdene havde forskellig størrelse, og at andre forældre var købmænd, håndværkere, arbejdere, lærere osv., men jeg mindes ikke, at jeg gik op i eller blev mindet om, hvilke implikationer disse forskelle kunne have. Anderledes i gymnasiet, hvor elevernes sociale spektrum blev bredere. Ikke fordi det var noget, der eksplicit blev sagt eller blot antydet. Det var bare noget, der indirekte fremgik af så mange ting. Pludselig gik det op for mig, at der var hjem, hvor verdenssituationen og generelt politiske emner blev diskuteret og vendt og drejet ved morgenbordet, og hvor man holdt sig orienteret gennem andre medier end *Jydske Tidende* eller en skrattende batteridreven radio. Elever fra disse hjem var straks med og kunne reagere, når f.eks. historie-læreren startede timen med at henvise til en aktuel begivenhed – enten på Christiansborg eller ude i den store verden. I sådanne situationer oplevede jeg virkelig de sociale og intellektuelle forskelle i klassen. Og fik vel også motivation til at få indhentet det forsømte.

Mine startvanskeligheder skal imidlertid ikke overskygge min glæde ved de tre gymnasieår. Jeg trivedes der – ikke mindst betinget af de udfordringer, der lå i muligheden for at læse bøger og tekster, der

lå udenfor pensum. Jeg lånte mange bøger på biblioteket – måske især bogtitler, som lærerne anbefalede i timerne. Men jeg fandt også hurtigt ud af, at hverken min lyst eller mine evner gik i retning af matematikkens rene logik eller fysikkens og kemiens eksperimentelle verdener. Fysikken kunne til nød gå an, især hvis faget antog en historisk og humanistisk vinkel. Men generelt manglede disse to fag i mine øjne at handle om mennesker – om store følelser, begivenheder, de store linjer – kort sagt om alt det, der er forbundet med menneskets gøren og laden i fortid og nutid. Det fandt jeg til gengæld i fagene dansk og historie, suppleret med oldtidskundskab. Hvilke bøger søgte jeg på biblioteket? Alt muligt, men en forfatter som H.C. Branner var jeg meget optaget af. Måske, fordi han havde så godt et tag på menneskers indre, deres skjulte og mystiske sider. Nordahl Griegs klassiker *Ung må verden endnu være* – om hans oplevelser i 30'ernes Sovjetunionen, slugte jeg. Ligeledes Sigurd Hoel og Aksel Sandemose var gode og varige bekendtskaber. Også faget fransk bekom mig vel – sikkert, fordi vi her havde en forholdsvis ung lærer, Ove Quistorff, der gjorde faget til mere end grammatik og gloser. Jeg fik ug÷ (= 11) til studentereksamen. Jeg nævner det kun, fordi karakteren i netop fransk med al sandsynlighed var afgørende for, at jeg i min soldatertid kom til at beskæftige mig med russisk. På en måde blev denne tilfældighed dermed også bestemmende for hele mit arbejdsliv.

Det er utroligt, hvor mange udviklingslinjer i et menneskes liv der i virkeligheden starter i tilfældigheder. Min vej til Rusland startede med NATO – så kort og kontant kan det siges. Mens jeg forberedte mig til studentereksamen ved Tønder Statsskole i foråret 1957, dumpede et brev ind gennem brevsprækken, som det gjorde hos alle andre unge mænd i Danmark i samme situation. I brevet tilbød Forsvaret de kommende studenter det år mulighed for at lære russisk sideløbende med, at de aftjente deres værnepligt. Også det danske militær havde nu opdaget – eller også havde NATO dikteret – det geniale i at have folk, der kunne tale fjendens sprog. Jeg indsendte en ansøgning, men skænkede den egentlig ikke mange tanker i de følgende måneder. De var fuldt optaget af forberedelse til eksamen, selve studentereksamen og den påfølgende halve snes dages heftige festivitas. Dertil kom, at jeg for længst havde søgt om at starte aftjeningen af min værnepligt snarest muligt efter eksamen, og jeg havde såmænd også modtaget indkaldelse til at give møde ved 9. Regiments rekruttjeneste i Søgaardlejren kl. 12 den 2. juli 1957, mens den ansøgte uddannelse først begyndte to måneder

senere. En usikker ansøgning kunne naturligvis ikke bruges som begrundelse for en ansøgning om senere indkaldelse. Men jeg blev optaget, og jeg ved, at den person i Forsvarsministeriet, der kom til at gennemgå ansøgningerne og reelt traf afgørelsen, var en cand.mag. med fransk som hovedfag. Jeg ved også med 99% sikkerhed, at hans hovedkriterium for optagelse netop var karakteren i fransk

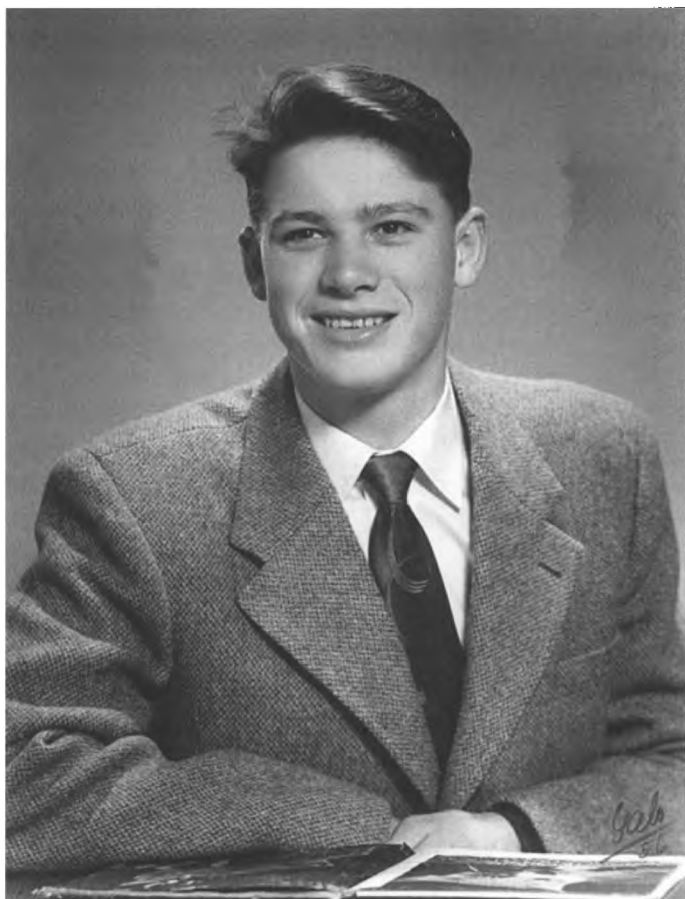
Hvorfor havde jeg søgt om at aftjene værnepligt, når der var mulighed for at søge om udsættelse til efter afsluttet uddannelse? Det var ikke, fordi jeg var usikker på, hvad jeg ville studere. Allerede tidligt i gymnasiet havde jeg som nævnt besluttet mig for historie som hovedfag og dansk som bifag. Det var heller ikke, fordi militæret ligefrem trak i mig – min viden om det var yderst begrænset, og der var ingen stolte militære traditioner i min familie. En farbror var faldet i 1. Verdenskrig, men det var som tvungen værnepligtig i den tyske, kejserlige hær, og min far var – nu som dansk statsborger efter Genforeningen i 1920 – blevet »kasseret som uegnet til al krigstjeneste«, som han selv lidt stolt udtrykte det. Udsigten til at blive kasseret på sessionen var i 1950'ernes Danmark yderst begrænset. NATO var endnu ung, befolkningen skulle efter 80 års neutralitet vænnes til at springe soldat, og Den kolde Krig var en levende realitet – så der var intet mærkeligt i, at medlemslandene stræbte efter at få så mange i trøjen som muligt. Ganske vist florerede der drabelige historier om, hvad man kunne gøre ved sig selv før sessionsbehandlingen for at få hjertet til at hoppe og danse eller gøre platfoden endnu mere plat – for på den måde at blive fritaget for militærtjeneste. Men nøgternt betragtet måtte man også konstatere, at sådanne krumspring yderst sjældent i virkelighedens verden blev ført ud i livet eller havde ført til kassation. Mit eneste motiv for hurtigst muligt at komme ind var efter min bedste hukommelse og overbevisning, at det blot gjaldt om at få militærtjenesten overstået så tidligt som muligt. Den uddannelse, jeg havde valgt, gav jo ikke som f.eks. læge-, tandlæge- eller ingeniøruddannelsen adgang til at aftjene på særlige ordninger. Senere kunne militærtjenesten også let vise sig at komme i vejen for de jobmuligheder, der måtte vise sig.

Danmark havde i 1949 brudt med mere end 80 års neutralitet, eller skal vi lidt mere realistisk sige brudt med sin sydvendte udenrigspolitik. Regering og Rigsdag havde meldt landet ind i NATO ved organisationens dannelse. Det vil sige, at vi nu var aktive deltagere i en forpligtende alliancepolitik, der ved også at omfatte USA var transatlantisk. Min viden om Rusland var minimal, og gymnasiet bidrog ikke væsent-

ligt til at ændre dette triste billede. Min historielærer, lektor Otto Høyer, var en meget aktiv hjemmeværnsmand, så hans storpolitiske holdninger og især til Sovjetunionen var krystalklare: Dens ultimative mål var ifølge de revolutionære fædre og Stalins praksis verdensrevolutionen, Den kolde Krig var skabt ene og alene af hans politik i Europa i almindelighed og specielt overfor de østeuropæiske lande. Den blev endvidere holdt ved lige af en stribe grusomme handlinger mod dem. Kuppet i Prag og den kommunistiske magtovertagelse i Tjekkoslovakiet i februar 1948, Berlin-blokaden fra november 1948 og til maj 1949 samt de forskellige skueprocesser mod national-kommunister i forskellige østeuropæiske lande var pejlemærker i den holdning til Den kolde Krig, som vi gymnasieelever blev præsenteret for i historietimerne.

Og så kom i 3.g. – i november 1956 – den ultimative bekræftelse af sovjetledelsens skumle hensigter: Den ungarske Opstand og Sovjetunionens militære nedkæmpelse af den. I og for sig var der jo ikke noget direkte forkert i min historielærers udlægning af begivenhederne. Tværtimod kan man sige, at det var al ære værd, at han overhovedet drøftede samtidshistoriske, for ikke at sige helt dugfriske, emner med sine elever. Det var absolut ikke almindeligt i 1950'ernes gymnasieskole. Det, man kan stille spørgsmålstegn ved, var den totalt manglende nuancering af synspunkterne, som var så karakteristisk for 1950'ernes fastlåste og sort-hvide holdninger til, hvad der skete på den storpolitiske scene, og som min historielærer absolut ikke var alene om. Ikke et ord om den geopolitiske lære, Sovjetunionen måtte drage af Verdenskrigens erfaringer eller for så vidt af århundreders oplevelser af europæisk storpolitik. I det hele taget var 1950'erne ikke de finere nuancers årti. Ovenstående bemærkninger skal på ingen måde overskygge min historielærers kvaliteter – både som historiker og underviser. Han vedligeholdt og nærede min interesse for historie i en grad, så jeg aldrig kom i tvivl om, at det var det fag, jeg ville studere.

Ellers er der specielt en lærer fra min gymnasietid, som jeg især husker med stor veneration. Det er Anders Feilberg Jørgensen, der ved siden af at være skolens rektor også blev min dansklærer. I sidstnævnte rolle optrådte han for første gang i sin karriere i vores klasse, og jeg er sikker på, at det også blev sidste gang. Feilberg var først og fremmest historiker, så derfor er det ikke overraskende, at hans danskundervisning i høj grad og til min store glæde fik en klar historisk vinkel. Udover det faglige er der i øvrigt tre ting, som jeg især forbinder med Feilberg Jørgensen, og de har primært at gøre med

Ung mand hos fotografen omkring 1955. Jeg har lige fået nyt tøj, så glæden er til at tage og føle på. Det skete ikke så ofte, at jeg blev ekviperet fra top til tå – med slips, hvid skjorte, tweedjakke og mørke bukser. Fotografen Arne Gabs har oven i købet som en anden kunstner signeret og dateret billedet. Hans Nebengeschäft var vejrprophet – ikke dem med friske vejrudsigter fra time til time, men landskendt for sine langtidsprognoser. Der blev lyttet til, hvad Gabs profeterede – min far var en af hans trofaste proselytter. Foto i privateje.

hans funktion som skolens rektor. For det første lagde han stor vægt på, at gymnasieskolens elevprofil socialt i højere grad kom til at afspejle befolkningens reelle sammensætning. Min fysiklærer, Kjeld Ejrnæs, spildte ikke nogen mulighed for at skose os, hvis vi i skolearbejdet havde gjort os bemærket på en mindre heldig måde. Og hans omkvæd var, at gymnasieelever ved kun at omfatte sølle 5% af en

årgang havde en forpligtelse til at strenge sig an. Feilberg havde derfor en ganske særlig interesse i de elever, der kom fra såkaldt ikke-læsevante miljøer – en interesse, som jeg i høj grad nød godt af.

Det andet forhold, jeg vil fremhæve hos Feilberg, har at gøre med den nationale problematik – altså med forholdet mellem dansk og tysk. Da jeg begyndte i gymnasiet, var der gået mindre end 10 år fra Tysklands civilisationssammenbrud i 1945. Siden Genforeningen i 1920 havde Tønder Statsskole stået som et fyrtårn og som garant for danskheden i grænselandet, og denne rolle var ikke blevet mindre i årene efter besættelsen. Rollen som danskhedens vagthund og bevarer havde den tidligere rektor Jakob Randrup spillet med bravur – ikke mindst under den tyske besættelse. Det var derfor en stor og langt hen ad vejen en umulig opgave, Feilberg arvede, da han i 1954 – samme år, som jeg startede i gymnasiet – flyttede fra Frederiksborg Statsskole til Tønder. Som præstesøn, født i Skærbæk og student fra Tønder Statsskole, vendte han hjem til grænselandet. Og med et håb om, at krigstidens og besættelsestidens had kunne afløses af fred og forsoning med et Tyskland, der nu alvorligt og med de vestlige sejrherres hjælp prøvede at bygge et demokrati.

Jeg ved, at Forbundsrepublikkens første præsident fra 1949 til 1959, Theodor Heuss, der allerede 1932 i bogen *Hitlers Weg* havde advaret mod Hitler, i Feilbergs øjne var garant for seriøsiteten i de tyske demokratiske bestræbelser. Og dem skulle vi efter Feilbergs mening støtte på enhver måde. Men det viste sig ikke velset i lokalbefolkningens øjne og heller ikke i den lokale presses, men til gengæld i bagklogskabens lys uhyre fremsynet, at rektor i forbindelse med de skelsættende dansk-tyske grænselandsaftaler i 1955 og med ministeriets fulde billigelse foreslog en elev- og lærerudveksling med en gymnasieskole i Hamborg. Udvekslingen blev gennemført og gentaget de følgende år.

Og endelig det tredje forhold har at gøre med Feilbergs undervisningsmetoder. Han lagde stor vægt på, at vi elever formulerede egne meninger om stoffet. Det skulle ikke blot være et udenadlært pensum, men derimod præget af personlige holdninger – der var med andre ord tale om en metode, der bestemt ikke var almindelig i 1950'ernes langt hen ad vejen skolastiske danske gymnasieskole. Vi elevens meninger om et litterært værk skulle ikke blot være hentet i et kommentarhæfte, men derimod i teksten. Jeg har lært meget om tekstnærhed af min dansklærer i gymnasiet. En metode, der 10–15 år senere blev det nye mantra i al danskundervisning.

Hele studenterårgang 1957 fra Tønder Statsskole – 9 sproglige og 16 matematikere, overvåget af Spydkasteren og med en alvorfuld rektor Anders Feilberg Jørgensen i midten. Fem procent af en årgang blev studenter i årtiet før, uddannelseseksplosionen kom i 1960'erne. Det forpligtede, mente min fysiklærer. Jeg står i midterrækken lige bag rektor. Kjeld står som nummer to, set fra højre side. De to piger længst mod venstre gik i min klasse sammen med os fjorten drenge. Foto i privateje.

Jeg er sikker på, at Feilberg var skuffet over den modtagelse, han fik i den lokale befolkning og i den lokale presse. Han ville lave om på for meget – blandt andet afskaffede han morgenbønnen under den daglige komsammen i festsalen. Han var for tidligt ude med sine tanker om forsoning med den store nabo mod syd. Da han f.eks. i et foredrag kom til at sige, at han egentlig holdt mere af en tysker, der vidste, hvad han var, end af en blakket dansker – da brød helvede løs i den lokale presse. Men eftertiden gav ham jo ret, selv om Danmarks tilslutning til EF endnu lå 15 år ude i fremtiden. Da gymnasieformen i slutningen af 1950'erne og dens nye valgmuligheder åbnede nye udfordringer, søgte og fik Feilberg Jørgensen rektorstillingen på det betydeligt større og forholdsvis unge Århus Statsgymnasium. Her

blev jeg i årene 1964–73 kollega med ham, men det er en helt anden historie.

Der var en begivenhed fra min gymnasietid på Tønder Statsskole, som jeg husker meget tydeligt, og som dengang bragte et frisk pust ind i den daglige trummerum, gjorde verden større, og som i bak-spejlet skulle komme til at pege frem mod mit voksenliv og -arbejde. Det har været en gang i løbet af 1956, men før Ungarn-krisen i november måned, at skolen fik besøg af min senere professor Ad. Stender-Petersen fra Aarhus Universitet. Han skulle primært forelæse om aftenen i den lokale afdeling af Folkeuniversitetet, og da rektor var dens formand, har det været nærliggende for ham at bede gæsten om at holde et foredrag – også i skoletiden og på skolen. Jeg overværede begge arrangementer, og de må have gjort et dybt indtryk på mig, for jeg husker såvel emnerne som indholdet ganske tydeligt. På skolen talte Stender-Petersen om Nikolaj Gogols roman *Døde sjæle*, og om aftenen var emnet »Sovjetunionen efter Stalin«, der var død i 1953. Jeg gik oven i købet nogle dage senere i boghandelen for at købe eller bestille den pjece, som Folkeuniversitetet den gang altid lod trykke i forlængelse af forelæsningerne. Jeg har den nemlig den dag i dag. På det tidspunkt kunne jeg ikke vide, at Stender et par år senere skulle blive en af mine første lærere på Aarhus Universitet.

Sidste skoledag på gymnasiet husker jeg kun for en ting. Jeg er heller ikke sikker på, at der skete så forfærdeligt meget. Men jeg husker, at vi elever – sølle 16 matematikere og 9 sproglige – om aftenen tog toget fra Tønder H over landegrænsen og til Süderlügum. Jeg husker også, at vi der sad mutters alene på et værtshus, drak nogle drinks til de lave tyske priser og tog toget igen – nu den anden vej. En strækning på i alt omkring 12 km hver vej. Det var en uhyre beskeden sidste skoledag. Vel at mærke, når man sammenligner med nutidens sofistikerede og opulente forestillinger i den anledning. Eksamenstiden med dens skriftlige og mundtlige prøver adskilte sig til gengæld ikke væsentligt fra, hvordan den til alle tider har formet sig. Såkaldt læseferie, eksamensdage, nervøsitet, glæde, sorg – det er vel hovedingredienserne i en læseferie til alle tider. Til gengæld stod der ikke horder af mere eller mindre nervøse forældre, bedsteforældre, søskende og kammerater klar med studentehue, blomster, champagne, kransekage mm., når den nervøst smilende eksaminand kom ud fra sidste fag. Rektor eller en stedfortræder satte huen på hovedet – det var det hele, men vi var jo også en årgang på kun 25 nybakte studenter.

Den 1. april 1957 var vi flyttet fra Tidsholm. Gården var solgt, og mine forældre flyttede til asfalten i Tønder. Jeg kan huske min fars glæde ved at sige farvel til landmandslivet – egentlig mærkeligt på baggrund af, at det havde været hans og hans forfædres liv altid. Men han så frem til at cykle rundt i Tønder, snakke med folk og i øvrigt være fri for landlivets konstante usikkerhed. Jeg er sikker i min sag, når jeg siger, at hverken min far eller mor længtes tilbage til livet på Tidsholm. Jeg gjorde det heller ikke, fik også dårligt tid til det – eksamenslæsning, eksamen og aftjening af værnepligten ventede forude i en stram tidsfølge. Den 2. juli 1957 tog jeg toget til Lundtoft station – et gudsforladt trinbræt mellem Tinglev og Sønderborg. Her blev jeg sammen med mange andre i samme situation modtaget af en flok af højtråbende og gestikulerende sergenter.

Et nyt kapitel i mit liv skulle til at begynde – et kapitel med værnepligt, studier, familienstiftelse og børn. Men også med nye udfordringer, større udsyn og horisont – og med det fulde ansvar for eget og andres liv. Barndommens kyst fortonede sig mere og mere. Som 18–19-årig er ens interesse for barndommen og dens fænomener til at overse. Det blev oplevet som noget, der heldigvis var overstået. Nu var det fremtiden, der bankede på for at blive erobret. Jeg husker en pudsigt episode fra mit tjenesteophold på flyvestation Skrydstrup. Jeg var i officersmessen blevet gode venner med en ligeledes tjenstgørende læge og spurgte ham en gang, om man efter aflagt embeds-eksamen ikke holdt nogle orgier, der stillede festlighederne efter bestået studentereksamen helt i skyggen. Stiltfærdigt røbede han for mig, at det egentlig gik meget fredsommeligt til. Jeg undrede mig meget over svaret og forstod det egentlig først, da jeg selv var blevet kandidat i Århus. Som nybagt student mente man at være færdig, at have erobret hele verden. Og det skulle fejres. Som nybagt kandidat havde man opdaget, hvor lidt man egentlig kunne. Erobringslysten var blevet mere konkret og beskeden. Barndommens kyst kunne atter skimtes. Og i løbet af et liv er den atter kommet helt tæt på.

Thomas Petersen er født i 1938, student fra Tønder Statsskole 1957. Værnepligt 1957–59. Cand.mag. 1968 i historie og russisk fra Aarhus Universitet. Årsvikar i russisk og historie Århus Statsgymnasium 1964–73. Kandidatstipendiat ved Aarhus Universitet 1968–70. Amanuensis 1970–72. Lektor ved Slavisk Institut, AU 1972–2000. Forskning og undervisning i Ruslands og Sovjetunionens historie.

Byerne i Slesvig ca. 1830-1914

af HANS SCHULTZ HANSEN

I Sønderjyske årbøger 2006 skrev afdelingsleder Lars N. Henningsen, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, om de slesvigske byer ca. 1700-1830. Her følger arkivar og forskningsleder Hans Schultz Hansen fra Landsarkivet for Sønderjylland op på denne artikel med en undersøgelse af den slesvigske byudvikling ca. 1830-1914.

1800-tallets by kan betragtes under flere forskellige synsvinkler. Den formelle, juridiske definition beskriver byen som en sluttet bebyggelse, der var adskilt fra de omgivende landområder, og som udgjorde en selvstændig kommune med et udviklet selvstyre, ofte tillige en selvstændig retskreds. Dertil kom indtil 1867 byboernes særlige monopol på at drive borgerlig næring indenfor en given radius (forbudsmile) og andre privilegier som ret til at holde marked og oprette lav samt byboernes fritagelse for landmilitærtjenesten. I 1800-tallet blev den enkelte bys status efterhånden reguleret ved generel lovgivning.

Man kan også se på 1800-tallets by som et økonomisk kraftfelt. For det første var den et centralsted for højt specialiserede håndværksfag og serviceerhverv, hvor landbefolkningen kunne få dækket de behov for produkter og ydelser, der ikke kunne tilfredsstilles lokalt, og selv afsætte produkter. For det andet virkede byen som formidler af vareudveksling over store afstande primært i kraft af søfarten. Og for det tredje var byen et industricenter; i 1800-tallet lokaliseredes stadig flere fabrikker i byen, hvor kapital, teknisk viden og arbejdskraft fandtes. Desuden kan 1800-tallets by forstås som et udgangspunkt for den statslige magtudøvelse med domiciler for myndigheder og militær, og som kulturcentrum takket være f.eks. en domkirke, et gymnasium eller en videregående uddannelsesinstitution.

Oplagt er det endelig at se 1800-talsbyen som en befolkningskoncentration, hvor et stort og stadigt stigende antal mennesker boede sammen på et snævert område i modsætning til den spredte bebyggelse og mere stillestående befolkningsudvikling på landet.

De forskellige byfunktioner og en stærkt varierende befolkningsudvikling gav i 1800-tallet byerne ret forskellige profiler og udviklings-træk. Nye typer af byer skød op ved siden af de eksisterende, og der

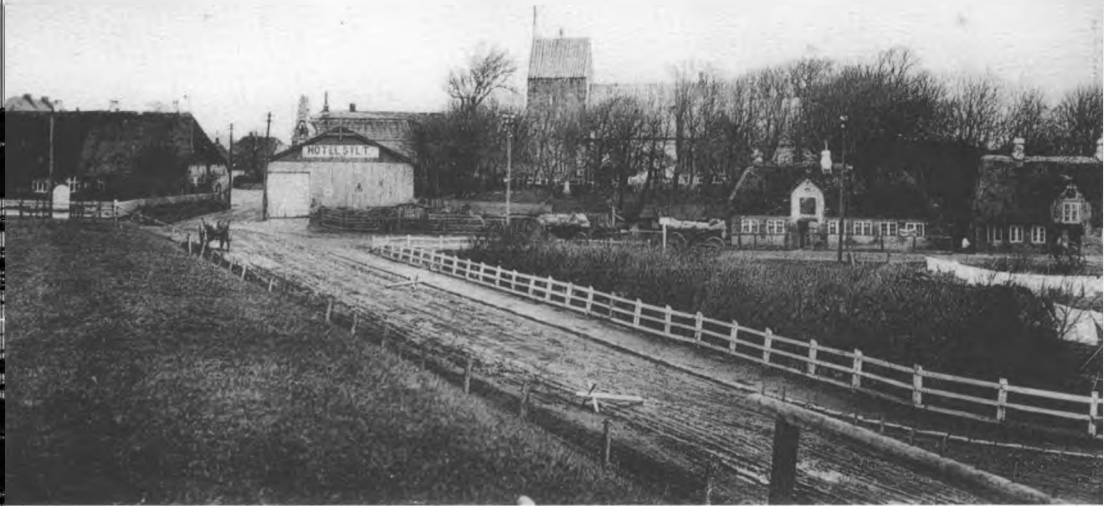
etableredes et byhierarki, hvori de enkelte byer fandt deres plads. Denne artikel vil belyse de slesvigske 1800-talsbyer med udgangspunkt i de forskellige synsvinkler og skitsere de vigtigste udviklingslinjer i forholdet byerne imellem. Den vil tillige vurdere de slesvigske byer i forhold til byerne nord for Kongeåen og syd for Ejderen. Derimod vil byernes indre udvikling, d.v.s. social- og husstandsstruktur, kvartersdannelse og infrastruktur med gader, forsynings- og kloakvæsen m.m. ikke blive berørt, skønt der også på disse områder var tale om store forandringer.

Bytyper med særstatus – købstæder og flækker

I modsætning til kongeriget Danmark fandtes der i hertugdømmet Slesvig og i naboherugdømmet Holsten ikke én, men to typer af byer, som i kraft af selvstændig administration og forrettigheder skilte sig ud fra de omliggende landdistrikter: Foruden købstæderne var det flækkerne.¹ En sådan todeling af de bymæssige bebyggelser er imidlertid ikke noget særsyn i mellemeuropæisk og britisk byhistorie.

Købstæderne var med et udtryk fra tidens førende slesvigske jurist Niels Falck »kommuner af første rang«. De var ligestillet med hertugdømmernes amter og store landskaber og helt udskilt fra disse; undtagelser herfra var alene Tønning og Garding, som var kommunalt forenet med landskabet Ejdersted. Indtil 1848 stod købstæderne direkte under den kongelige statholder og den slesvigske overret, fra 1834 den slesvig-holstenske provinsialregering. Dog blev de stedlige amtmænd 1808 indsat som »overdirektører« for alle købstæder med undtagelse af Flensborg, og ved den slesvigske borgerkrigs ophør i 1850 blev amtmændene i almindelighed kontrol-, mellem- og politinstans for købstæderne; undtaget herfra blev igen Flensborg, der fik sin egen overpræsident.² I preussisk tid fra 1867 til 1920 hørte købstæderne under kredsene og havde landråderne som overøvrighed, ligesom de valgte repræsentanter til kredsdagene. Dog opnåede Flensborg som den eneste by i Slesvig i 1889 den eftertragtede status som *kreisfreie Stadt* (kredsfri by) direkte under regeringen i Slesvig.

Før 1867 udgjorde købstæderne selvstændige retskredse adskilt fra de omkringliggende herreder og med magistraten som dømmende myndighed. En undtagelse herfra var Ærøskøbing, som siden 1773 udgjorde én retskreds sammen med resten af Ærø. I 1867 blev købstæderne lagt ind under de nye preussiske amtsretter, hvorved de mistede deres traditionelle selvstændige retsvæsen. Også købstæder-

De slesvigske flækker var en bytype, som skød sig ind mellem købstæder og landsbyer. Der fandtes i alt en halv snes af disse småbyer, som ofte havde et landligt præg over sig. Det gjaldt ikke mindst for Højer med mange gårde og husmandssteder i den traditionelle vestslesvigske byggestil liggende inde i byen. På dette postkort før 1914 indvarsles de moderne tider af Hotel Sylt, eftersom Højer dengang var udskibningssted for trafikken til Sild. Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie.

nes gamle monopol på udøvelse af borgerlig næring inden for deres forbudsmile samt privilegiet til at oprette lav blev ophævet efter indlemmelsen i Preussen; det skete med loven om næringsfrihed i 1867. Endelig bortfaldt et tredje gammelt købstadsprivilegium, fritagelsen for landmilitærtjenesten, med indførelsen af den almindelige preussiske værnepligt i 1867. Tilbage af købstædernes særstatus blev efter 1867 deres særlige kommunale selvstyre, som blev reguleret med den slesvig-holstenske *Städteordnung* (købstadslov) fra 1869.

Flækkerne var gennemgående mindre end hertugdømmets købstæder, men på størrelse med flere af de små købstæder i kongeriget. Flækkerne blev af Falck betegnet som »kommuner af anden rang«. Det betød, at de var underordnet amter og store landskaber, men sidestillet med herreder, birker og små landskaber, og at de adskilt fra disse udgjorde selvstændige kommuner med egen styrelse. Som købstæderne havde de før 1867 ret til at udøve borgerlig næring og ret til, at deres håndværkere kunne organisere sig i lav, ligesom de indbyggere, der ikke havde landbrug som hovednæring, var fri for landmilitærtjenesten.

Indførelsen af den preussiske kredsordning i 1867 og den slesvigholstenske købstadslov i 1869 gav anledning til en præcisering af, hvilke bebyggelser der kunne anses for selvstændige byer.³ Som købstæder regnedes de gamle slesvigske købstæder fra før 1864. Dog var Ærøskøbing gledet ud af rækken, fordi Ærø i 1864 var forblevet ved Danmark, og Burg på Femern måtte også anses som tabt for Slesvig, efter at øen i 1867 var blevet lagt ind under den holstenske kreds Oldenburg. Af de 11 tilbageværende slesvigske købstæder lå de seks på østkysten: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Slesvig by og Egernførde. På vestkysten fandtes fem: Tønder, Husum, Tønning, Garding og Frederikstad.

Der blev også i 1867 afklaret, at 10 slesvigske byer havde status som *flækker*: Christiansfeld var brødremenighedens by, Nordborg, Augustenborg og Glücksborg var tidligere residensbyer for hertuger af de sønderborgske linjer, Løgumkloster var efter Reformationen centrum i Løgumkloster amt, mens Kappel og Arnæs ved Slien, Højer og Bredsted samt Wyk på Før primært skyldte søfart, handel og håndværk deres oprindelse. Før 1864 hørte også Marstal på Ærø ubestridt til blandt flækkerne. Den udskiltes af Rise sogn 1737/38, men fik først en formel flækkeordning i 1861 med forbillede i Kappels fra 1846.⁴ Allerede tre år senere udgik Marstal af de slesvigske flækkeres række, da Ærø som nævnt i 1864 forblev ved Danmark.⁵

Retshistoriske og topografiske forfattere regnede før 1864 yderligere en håndfuld bymæssige bebyggelser med blandt de slesvigske flækker. Falck anså i 1825 Oldenswort i Ejdersted for en flække, men ifølge August von Baggesen, Johs. von Schröder og J.P. Trap havde byen mistet sine flækkerettigheder i år 1800. Som den eneste regnede Falck det lille søbatteri Frederiksort over for Kiel i Dänischwohld som flække. Baggesen, von Schröder og Trap benævnte desuden Gråsten som flække. Baggesen regnede desuden Svavsted med blandt flækkerne, men han anførte, at den var gået tilbage og at den i det statistiske tabelværk ikke regnedes blandt de steder, der udøvede byerhverv. Von Schröder kaldte uden forbehold Svavsted for en flække, mens Trap henførte den til »de ikke laugsberettigede flækker«. Petersdorf på Femern betegnede Baggesen som en kirkeby med flækkerettighed; Trap nævnte tilsvarende, at byen havde »nogle flækkerettigheder«. Andre bebyggelser kaldte Baggesen »flækkelignende»: Læk i Kær herred, Tating i Ejdersted og Sønder Stapel i landskabet Stapelholm.⁶

Ingen af de her nævnte steder opnåede status som flække i 1867. De

fleste af dem fik nok mere betegnelsen flække hæftet på sig i kraft af deres størrelse og erhvervsforhold end på grundlag af ubestridte flækkeprivilegier. Tilbage står, at flækkerne nedadtil var mindre skarpt afgrænset end købstæderne, i det mindste i samtidens bevidsthed.

Lovgivning om byerne

Selvstyret i de slesvigske købstæder beroede indtil 1869 ikke på en moderne fælles købstadslov som kongerigets fra 1837, men på gamle og individuelle bestemmelser for de enkelte byer.

Kun få reformer gennemførtes. Egernførde fik i 1832 et »reglement for byens økonomiske forvaltning«. Magistrat og deputeretkollegium måtte ikke længere være selvsupplerende. De menige magistratsmedlemmer skulle vælges for livstid af magistrat og deputeretkollegium i fællesskab, deputeretkollegiet for seks år ad gangen af alle husejere med borgerret. Denne ændring i demokratisk retning var mere en »reform fra oven« fra det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli end en imødekommelse af ønsker fra borgerskabet.⁷ Derimod stillede borgerskabet i Haderslev, Sønderborg og Slesvig i 1831 i kølvandet på Lornsenrøret og stænderforordningen liberalt inspirerede krav om reformer i bystyret, og i 1832 fulgte Flensborg efter. Kun i Flensborg gav bevægelsen resultat. Byen fik i 1833 et »normativ«, der brød købmændenes gamle monopol på pladserne i magistrat og deputeretkollegium og afskaffede nyudpegning af medlemmerne ved selvsupplering. I stedet fik alle med borgerret og grundejendom i byen valgret til deputeretkollegiet. De deputerede skulle vælges for 12 år ad gangen. 12 deputerede skulle fremover sammen med magistraten vælge nye magistratsmedlemmer. Førsteborgmester, politimester og bysekretær skulle dog stadig udpeges af kongen.⁸

Videre reformer blev standset af regeringen med henvisning til, at en ny købstadslov var undervejs. Et udkast blev forelagt de slesvigske stænder i 1844, men druknede dér i de nationale modsætninger. Den provisoriske slesvig-holstenske regerings meget liberale købstadslov fra 1848 fik aldrig praktisk betydning i Slesvig og blev ophævet i 1850.⁹ Efter 1850 var det genetablerede danske styre betænkelig ved reformer i demokratisk retning, der kunne styrke det slesvig-holstenske element i hertugdømmet Slesvig, som netop stod stærkest i byerne. Holsten fik en byordning i 1854, Slesvig derimod ingen.

Først med den slesvig-holstenske Städteordnung fra 1869 fik de

Den slesvig-holstenske købstadslov fra 1869 gav borgerskabet ret til at vælge borgmesteren for tolv år ad gangen. Dog skulle valget godkendes af regeringen i Slesvig. I Sønderborg valgte borgerne i 1883 den hamburgske Ludwig Ferdinand Moraht, der kom fra borgmesterposten i den lille by Heiligenhafen i Østholsten. Han søgte imidlertid bort allerede i 1890 efter uoverensstemmelser med deputeretkollegiet i jernbanesagen. Han var typisk for de borgmestre, der ikke havde nogen særlig tilknytning til den by, de blev sat i spidsen for. Foto: Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie.

slesvigske byer langt om længe et fælles lovgrundlag.¹⁰ Borgerret tilkom herefter indbyggere i byen, der havde selvstændig husstand og betalte kommuneskat samt *enten* havde eget hus *eller* udøvede stedfast borgerlig næring *eller* havde en indkomst over en vis minimumsgrænse (census), som skulle fastsættes i den lokale styrelsesvedtægt (Ortsstatut). Byens udøvende myndighed var magistraten, som bestod af borgmesteren, dennes stedfortræder og flere rådmænd. Den blev valgt af borgerne; borgmesteren og lønnede magistratsmedlemmer for tolv år, de øvrige for seks. Valget af borgmester og stedfortræder krævede godkendelse hos regeringen i Slesvig, for byer med over 10.000 indbyggere hos den preussiske konge, d.v.s. indenrigsministeriet i Berlin. Borgerne valgte også en borgerrepræsentation (Stadterordneten-Versammlung) på mellem seks og 30 medlemmer og med en funktionsperiode på seks år. Borgerrepræsentationen valgte sin egen formand (Vorsteher, Bürgerworthalter). Borgerrepræsentationen skulle give sit besyv med ved alle byanliggender, som ikke udtrykkeligt kunne afgøres af magistraten alene. Til behandling af stående opgaver kunne der nedsættes kommissioner med medlemmer fra magistrat og borgerrepræsentation.

Städteordnung indeholdt også bestemmelser om en forenklet byforfatning (einfachere Städte-Verfassung), som kunne indføres i de mindre

byer og i flækkerne. Her smeltede magistrat og borgerrepræsentation sammen, således at bystyret blev ledet af en borgmester, der på én gang var borgmester, magistrat og borgerrepræsentationsformand. Borgmesteren kunne være lønnet og valgtes så af borgerne for tolv år, eller ulønnet og vælges for seks år. Borgmesteren skulle også her godkendes af regeringen i Slesvig. Ved sin side fik han to-tre ulønnede rådmænd valgt for tre, fire eller seks år; de kunne samtidig være medlemmer af borgerrepræsentationen. Denne bestod ud over borgmesteren af fire-tolv medlemmer. I byer med forenklet byforfatning kunne minimumsindkomsten for borgerskab sættes lavere end i de andre byer.

Flertallet af de slesvigske købstæder antog den slesvig-holstenske Städteordnungs »fulde« byforfatning, mens Frederikstad og Tønning (samt Burg) sammen med flækkerne valgte den »forenkledede« version. Städteordning fra 1869 gav imidlertid mulighed for, at flækker kunne skifte til købstadsstatus. De sydslesvigske flækker benyttede sig flittigt heraf: Kappel allerede i 1870, Bredsted og Glücksborg i 1900 og Wyk i 1910 (Arnæs først i 1934). Den finere status fik næppe praktisk betydning for byernes udvikling. Badebyen Vesterland på Sild tog springet direkte fra landkommune til købstad i 1905. De nordslesvigske flækker holdt derimod fast på deres status også efter Genforeningen i 1920 og helt frem til kommunalreformen i 1970.¹¹

Det kommunale selvstyre i købstæderne blev også efter de forskellige reformer domineret af købmændene. Skønt købmændenes monopol på bystyret i Flensborg blev ophævet, udgjorde de i perioden 1833-1868 stadig 57% af de deputerede, mens fabrikanter udgjorde 21%. Håndværkerne var repræsenteret med 20%, gæstgiverne og høkerne med 3%. Efter indførelsen af den slesvig-holstenske byordning af 1869 og indtil indførelsen af almindelig og lige valgret for alle indbyggere i 1919 faldt købmændenes andel af de deputerede til 48% og fabrikanternes til 11%. Håndværkernes andel forblev stort set uændret med 21%, mens den for gæstgivere og høkere faldt til 1%. Nye grupper var udøvere af liberale erhverv som advokater, læger m.m. med 11% og embedsmænd og funktionærer med 8%. Derimod udelukkede valgretsbestemmelsernes census, at de lavere sociale lag kunne vinde indflydelse på bystyret, hvilket efter århundredskiftet navnlig blev en torn i øjet på Flensborgs socialdemokrater, der udgjorde flertallet af byens vælgere ved rigsdagsvalgene, men kun formåede at få ganske få valgt ind i borgerrepræsentationen. Skønt den slesvig-holstenske byordning havde gjort kredsen af vælgere bredere, var deltagelse i det kommunale selv-

styre altså stadig reserveret et velhavende mindretal. Det blev først ændret efter revolutionen i 1918.¹² Ikke kun socialdemokrater, men også venstreliberale vendte sig imod de snævre valgretsbestemmelser. Blandt disse var borgmesteren i Husum Lothar Schücking, som derfor fik en disciplinærsag på halsen, der ganske vist »kun« resulterede i en bøde. Men presset fik ham alligevel til at træde tilbage.¹³

I de andre byer var købmændenes dominans ikke så udtalt som i Flensborg. I Haderslev udgjorde købmænd, apotekere, fabrikanter, korn- og tømmerhandlere 39% af de deputerede i perioden 1800-1890. Bagere, slagtere og håndværksmestre udgjorde 35%, gæstgivere, møllere, bryggere og brændere 15%, embedsmænd, akademikere og liberale erhvervsudøvere 7%, andre erhverv og personer med manglende erhvervsangivelse 4%. Opgjort på delperioder viste købmændenes andel en faldende tendens, især efter 1869. Det samme gjaldt gæstgiverne m.m. og håndværkerne, mens embedsmænd m.m. vandt stærkt frem, ligesom i Flensborg.¹⁴ I Sønderborg udgjorde købmændene 26 ud af de i alt 86 medlemmer af borgerrepræsentationen i perioden 1870-1910. Derudover var der 13 håndværkere, mens resten var advokater, læger, rektorer, møllere og fabrikanter.¹⁵ Også her synes den nye byelite at have vundet betydelig indflydelse.

Slesvigske centralsteder ca. 1800 og 1860

Geografen Klaus Greve fra universitetet i Bonn har undersøgt de slesvigske bebyggelser omkring 1800 og i 1860 med udgangspunkt i geografen Walter Christallers centralstedsteori fra 1933.¹⁶ Denne teori giver mulighed for at placere de enkelte bebyggelser i et hierarki, hvor deres rang bestemmes af antallet og arten af de centrale funktioner, de hver især rummer; det kan være specialiserede håndværk, butikker o.l. Greve opererer således med tre niveauer af centralitet: I, II og III, hvor I repræsenterer steder med flest centrale funktioner (»hochzentrale Orte«), III med færrest (»niederzentrale Orte«) og II en mellemgruppe (»mittelzentrale Orte«). Til gruppe I hører byer med et helt eller næsten fuldstændigt udbud af centralstedsfunktioner, som de normalt findes i en købstad. Gruppe III udgøres af den typiske slesvigske kirkelandsby, hvor grundlæggende behov for varer og tjenesteydelser kunne dækkes af de lokale smede, hjulmagere, næringsmiddel- og beklædningshåndværkere, kromænd og præster. Denne gruppe vil ikke være så interessant i vor sammenhæng. Det er til

Skærbæk ligger i det nordvestlige hjørne af landsdelen fjernt fra de andre slesvigske købstæder. Det gav sammen med den materielle vækst i landområderne i løbet af 1800-tallet landsbyen mulighed for at udvikle sig til en bymæssig bebyggelse, en såkaldt rural by uden særlige privilegier. Væksten blev yderligere fremmet, da Skærbæk med anlægget af vestbanen i 1887 blev stationsby. Billedet fra før 1914 viser klart Skærbæks bymæssige karakter med toetages huse, forretningerne og træerne i lige linje henad gaden. Foto: Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie.

gengæld gruppe II, hvor byerne havde et vist mål af centralstedsfunktioner, der rakte ud over de daglige behov.

Greves analyse af centralsteder omkring år 1800 når med udgangspunkt i den geografiske lokalisering af advokater, postkontorer og apoteker frem til, at samtlige købstæder med undtagelse af den lille Garding var centralsteder på niveau I. Her var alle tre funktioner til stede på én gang. Garding samt flækkerne Nordborg og Bredsted var steder med et begrænset antal vigtige centrale funktioner (»eingeschränkten hochzentralen Funktionen«). Greve regner dem alligevel til niveau I, men til en undergruppe for sig. Ved at supplere undersøgelsen med håndværksfag, der ikke udelukkende var beregnet på dække de daglige behov, samt vinhandlere, latinskoler og notarer underbygger Greve dette mønster yderligere. Til niveau II regner Greve et mindre antal kirkebyer med centralstedsfunktioner som guldsmede, urmagere og ki-

rurger. Hertil hørte som mindstemål flækkerne Kappel og Løgumkloster samt landsbyen Sønderstapel i landskabet Stapelholm. Sandsynligvis var der flere i gruppe II, som blot ikke kan identificeres på grund af hullerne i kildematerialet. Mon ikke resten af flækkerne tilhørte dette trin? Sønderstapel må ud fra denne tilgang betegnes som en *rural by*, d.v.s. en større bebyggelse på landet, der rummede vigtige centralstedsfunktioner, men ikke havde formel status som by.

For 1860 undersøgte Klaus Greve 24 centrale funktioner, som han rangordnede med optikere, fotografer og instrumenthandlere på de tre øverste og skomagere, smede og skræddere på de tre nederste pladser. På ny befandt samtlige købstæder sig i den fornemme ende af niveau I, denne gang med Frederikstad og Tønder som undtagelser. Til gengæld var Garding og Kappel rykket op i forreste række. I den knap så fine ende af niveau I lå nu Frederikstad og Tønder sammen med Bredsted, Højer og Løgumkloster. I alt var der i 1860 15 byer i niveau I mod 13 omkring år 1800.

I niveau II var der derimod sket en betragtelig udvidelse, idet der nu var 13 bebyggelser her mod tre omkring 1800. Her fandtes flækkerne Nordborg, Augustenborg, Christiansfeld og Glücksborg, men ud over Sønderstapel nu også Gram, Gråsten, Keitum på Sild, Læk, Pelworm ny sogn, Nibøl-Dedsbøl, Skærbæk og Tating i Ejdersted. I hvert fald de fire første og de to sidste kan anses for rurale byer. Udviklingen fra 1800 til 1860 kan sammenfattes i nedenstående skema.

Centralsteder i Slesvig omkring 1800 og 1860

	1800	1860
Gruppe I (købstæder)	Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Slesvig, Egernførde, Tønder, Husum, Tønning, Frederikstad	Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Slesvig, Egernførde, Husum, Tønning, Garding, Kappel
Gruppe IA (småkøbstæder, flækker)	Garding, Nordborg, Bredsted	Tønder, Frederikstad, Bredsted, Højer, Løgumkloster
Gruppe II (flækker, rurale byer)	Kappel, Løgumkloster, Sønderstapel	Nordborg, Augustenborg, Christiansfeld, Glücksborg, Sønderstapel, Gram, Gråsten, Keitum, Læk, Pelworm ny sogn, Nibøl-Dedsbøl, Skærbæk, Tating

Nye centralsteder efter 1864 – stationsbyerne

Desværre findes ingen tilsvarende undersøgelser af centralstederne efter 1860. Det er imidlertid almindelig kendt, at det slesvigske bysystem fra 1860'erne og frem til 1914 blev udvidet med en helt ny type af centralsteder: stationsbyerne.¹⁷ I kraft af de mange jernbaneanlæg blev stationsbyerne efter 1864 den altdominerende hovedtype på den rurale by. Stationsbyer af alle størrelser blev så udbredt, at tidligere tiders dybde skel mellem land og by blev udvisket. Som det kan konstateres af periodens mange fotografier af de større stationsbyers huse og gader, flyttede byen som bebyggelsestype ud på landet, og dens livsformer kom meget nærmere på landboernes dagligdag. Topografen Henning Oldenkop tilskrev i 1906 såvel Skærbæk som Toftlund »städtischer Charakter«, og både Gråsten, Sønder Brarup og Gettorf fik betegnelsen »fleckentartig«.¹⁸ Stationsbyerne opnåede ingen administrativ særstatus som købstæder eller flækker, men forblev landkommuner.

Stationsbydannelsen skete i tilknytning til anlæggelsen af først det statslige og siden det kredskommunale jernbanenet, d.v.s. amtsbanerne.¹⁹ Den første slesvigske jernbane fra 1854 forbandt Flensborg og Tønning via Husum. Fra Øster Ørsted fik banen samme år via Rendsborg forbindelse til det holstenske jernbanenet fra 1844/45, og i 1858 blev Slesvig by koblet på med en kort stikbane fra Klosterkro. I årene 1864-66 forlængedes banen fra Flensborg nordover til Kolding. Der blev herfra 1866-68 lagt stikbaner til Tønder, Aabenraa og Haderslev udgående h.h.v. fra Tinglev, Rødekro og Vojens. I Sydslesvig blev sporene i 1869 lagt om, således at linjen Øster Ørsted-Klosterkro blev nedlagt og erstattet med en forbindelse fra Slesvig til Jybæk, der samtidig fik forbindelse til Flensborg-Tønningbanen. Flensborg fik i 1881 via Egernførde en forbindelse med Kiel. På vestkysten blev der i 1887 åbnet en bane Frederikstad-Ribe. Herfra blev der i 1888 skabt forbindelse fra Lindholm til Sporskifte ved Flensborg og fra Bredebro til Løgumkloster samt i 1892 fra Tønder til Højer Sluse. I Ejdersted blev der samme år bygget en bane fra Tønning til Garding. I 1901 var det endelig Sønderborgs tur til som den sidste slesvigske købstad at opnå togforbindelse. Det skete både fra Padborg og Tinglev på den østlige længdebane. Linjerne herfra mødtes i Tørsbøl, hvorfra banen via Gråsten gik mod øst til Sønderborg. Fra denne bane anlagdes i 1910 en stikbane fra Vester Sottrup til Skelde på Broagerland. Den sidste af de normalsporede jernbaner i Slesvig før 1914 blev lagt i 1910 og for-

bandt Husum med Rendsborg via Nørrestapel. Da var anlægget af smalsporede kredsbaner forlængst begyndt med banen Slesvig-Sønder Brarup som den første i 1883. Navnlig i kredsene Slesvig, Flensborg land, Aabenraa, Sønderborg og Haderslev blev der i de kommende årtier anlagt mange af disse småbaner.

Det var ikke så meget alle disse baneforbindelser i sig selv, der skabte stationsbyerne. Fra 1867 var der næringsfrihed, så intet håndværk længere var bundet til byerne. Landbefolkningens stigende velstand fremmede arbejdsdelingen. Afviklingen af den traditionelle hjemmeproduktion på gårdene gav plads til flere bagere, slagtere, skomagere og træskomagere, og byggeriet af nye stuehuse og staldbygninger skabte efterspørgsel efter murere, tømrere og malere, mens en forfinet møbelsmag gav beskæftigelse til flere kunstdrejere og snedkere. Landbrugets intensivering fra 1880'erne skabte øgede behov for fabrikation og reparation af redskaber og maskiner. Smede, hjulmagere og sadelmagere kom i vækst, og flere små maskinfabrikker skød op. Forarbejdningen af landbrugsproduktionen rykkede også ud fra gårdene, mest gennemgribende ved oprettelsen af andelsmejerier. Der blev også plads til flere handlende. Behovet for kunstgødning og foderkager fremmede sammen med afsætningen af det stigende høstudbytte grovvarerhandelen. De større besætninger af kvæg og svin gav næring til flere handelsmænd, som købte levende dyr op til videresalg sydpå. Det øgede forbrug af luksusvarer som kaffe og tobak og en række dagligvarer betød et stigende antal hoke-re, og da bønderne fik bedre tid og råd til at gå til kros, voksede antallet af gæstgiverier. De mere påholdende kunne sætte deres penge i det voksende antal banker og sparekasser. En meget stor del af de virksomheder, som den stigende velstand og intensivering gav grundlag for, blev lokaliseret nær de nye jernbanestationer, hvorfra transporten af personer og gods til og fra egnen nemt og effektivt kunne foregå.²⁰

Et eksempel på, hvad en stor stationsby kunne rumme af centrale funktioner og småindustri efter århundredskiftet, er Sønder Brarup med læge, apotek, to banker, elværk, dampsavværk, møbelsnedkeri med 12-14 arbejdere, seks små snedkerier, fem bygmestre, forskellige håndværk, vind- og dampmølle, mejeri, seks kroer, manufaktur-, kolonial og foderstofhandel, cykelforretning og fattiggård. Der kunne også være administrative centralfunktioner som i Toftlund med amtsret, skattekasse og fattiggård – foruden svendeherberg, kreditfor-

Kortet over jernbanenetet i 1910 viser det fuldt udbyggede jernbanenet fra den preussiske tid med både de normalsporede rigsbaner og de smalsporede kredsbaner. Fra Sønderjylland Historisk Billedbog 1864–1920.

ening, læge, dyrlæge, apotek, elværk samt et større antal butikker og »alle slags håndværk«. Selv en noget mindre stationsby som Sommersted rummede 11 handlende, 14 håndværkere og tre kroer. Af samme størrelse var Jybæk med fire kroer, en mølle, et mejeri, spare- og lånekasse, fire købmænd, smedje, 10 håndværkere, et savværk og et uldspinderi.²¹

Stationsbydannelsen betød fremkomsten af nye rurale byer. Flere af de ældre rurale byer som Skærbæk, Gram, Gråsten, Læk og Nibøl fik i kraft af deres beliggenhed ved de nye jernbaner plads blandt de største stationsbyer. Samtidig voksede andre større stationsbysamfund frem

på landet. For lokaliseringen af disse nye rurale byer synes flere faktorer at have haft betydning. For det første var der afstanden til de etablerede købstæder og flækker. Det falder i øjnene, at der i det traditionelt købstads- og flækkeløse Haderslev Vesteramt blev plads til fire betydelige stationsbyer; udover Skærbæk var det Gram, Rødding og Toftlund.²² De to sidstnævnte byer var gamle herredstingsteder og Toftlund et gammelt vejcentrum. I Angel og Sundeved var afstanden til de eksisterende byer ikke så stor som i Haderslev Vesteramt, men til gengæld var befolkningstætheden desto større.²³ I Angel skød tre stationsbyer frem i midten af trekanten Flensborg-Slesvig-Kappel, her nævnt efter størrelse: Sønder Brarup, Satrup og Sørup. I Sundeved blev Gråsten mellem Aabenraa og Sønderborg en stor stationsby. Derimod var der ikke plads til større stationsbyer på Als, hvor Sønderborg, Augustenborg og Nordborg var veletablerede centralsteder.

Betydningen af landbrugets intensivering for stationsbydannelsen sættes i relief ved en sammenligning med Vestslesvig. Her forblev landbruget ekstensivt; i marskområderne langs den sydslesvigske vestkyst blev det tilmed yderligere ekstensivt med studegræsning som den helt dominerende driftsform og med en mærkbar befolkningsnedgang til følge. Her var der ikke så megen dynamik tilstede, og derfor var der en ret beskeden vækst i Nibøl og Læk, skønt begge lå i bekvem afstand til Tønder og Bredsted.²⁴

Det går næppe an helt at afskrive jernbanerne selvstændig betydning for stationsbyernes udvikling. Der var en særlig dynamik i knudepunkterne på den østlige længdebane, som vist kun kan tilskrives jernbanens kombinerede forbindelser til de gamle købstæder og til den store verden. Sommersted, Vojens, Rødekro, Tinglev og Jybæk var her frontløbere med mere end en fordobling af befolkningstallet, skønt disse stationsbyer tildels lå i det tyndere befolkede midtland med et ikke specielt intensivt landbrug og i en behersket afstand fra østkystens købstæder.²⁵ Vojens og Rødekro opstod tilmed på den bare mark, mens stationen i Tinglev oprindeligt lå ensomt på en eng $1\frac{1}{2}$ km øst for den oprindelige landsby omkring kirken. Her som i flere andre tilsvarende tilfælde voksede stationsby og kirkeby først efterhånden sammen.

Byerne som magt- og kulturcentre

Klaus Greves undersøgelser af centralstederne 1800 og 1860 medtager alene centralstedsfunktioner fra den private sektor. Landboerne måtte

imidlertid også begive sig til bys, når de skulle i kontakt med højere myndigheder.²⁶

Slesvig var indtil 1850 hertugdømmets regeringsby. Her havde kongens statholder, overretten, overkonsistoriet, landretten og fra 1834 den slesvig-holstenske provinsialregering hjemme på Gottorp Slot. Her mødtes fra 1836 den slesvigske stænderforsamling hvert andet år på byens rådhus. Endvidere husede Slesvig en mængde over- og landretsadvokater. Byen var også hjemsted for den gejstlige administration med generalsuperintendenten for Slesvig stift. Byen rummede endelig to store sociale institutioner: døvstummeinstituttet og dårekisten, oprettet henholdsvis 1810 og 1819.

Efter det slesvig-holstenske nederlag i 1850 blev byen straffet for sine udpræget tyske sympatier, da stænderforsamlingen flyttedes til den loyale by *Flensborg*, hvor også den nye slesvigske appellationsret, regeringskommisæreren, den slesvigske centralkasse, en række embeder indenfor medicinal-, vej- og jernbanevæsen m.m. samt fra 1854 tillige den slesvigske biskop fik til huse. Fra 1844 fandtes her en filial af den danske Nationalbank. Herligheden varede dog kun kort; efter indlemmelsen i Preussen i 1867 genvandt Slesvig by sin gamle ære og værdighed, da den kongelige regering for hertugdømmerne blev placeret her i den nye massive regeringsbygning »den røde elefant« nær Gottorp Slot. I årene 1879-1917 havde desuden overpræsidenten for provinsen Slesvig-Holsten sæde her. Også generalsuperintendenten fandt tilbage til Slesvig.

Indenfor administration havde Slesvig – og mellem krigene Flensborg – centralstedsfunktioner på et højere niveau end de andre byer. Som de fleste andre købstæder havde Slesvig og Flensborg tillige myndigheder på regionalt niveau. Før 1864 var det typisk administrationen over byernes opland med amtmand, amtsforvalter, husfoged og branddirektør. Desuden boede adskillige herredsfogder og ting-skrivere og dermed ligestillede embedsmænd i købstæderne. Dertil kom etaterne med toldere og postembedsmænd. Før 1864 fandtes der amsadministrationer i Haderslev, Aabenraa, Tønder, Flensborg, Slesvig, Husum og Burg samt indtil 1850 tillige i Sønderborg. Efter 1867 blev de fleste købstæder centre for den preussiske kredsforvaltning med landråden i spidsen: Haderslev, Aabenraa, Tønder, Flensborg, Husum, Tønning, Slesvig og Egernførde. Landråden over Sønderborg kreds havde i begyndelsen domicil i Augustenborg, men flyttede siden til Sønderborg. Det var kun småkøbstæderne Garding og Frederikstad, som aldrig fik amts- eller kredsadministration.

Slesvig var, med undtagelse af tiden mellem de slesvigske krige 1850–64, hertugdømmet Slesvigs administrationscentrum. I baggrunden ses det gamle magtcentrum, Gøttorp Slot, hvor før 1848 den kongelige statholder, overretten og provinsialregeringen havde til huse. I forgrunden ses »Den røde Elefant«, der var øgenavnet på den nye og massive regeringsbygning, som blev opført i årene 1876–79 efter landsdelens indlemmelse i Preussen i 1867. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Landboerne måtte også aftjene deres værnepligt i de slesvigske garnisonsbyer.²⁷ Militærets lokalisering gav disse byer status som magtcentre og var tillige af stor betydning for de handlende. Før 1848 fandtes hertugdømmernes generalkommando og hovedparten af tropperne i Rendsborg, men garnisoner fandtes også i Slesvig by samt i Haderslev og Husum (de to sidstnævnte steder indtil 1842). I 1850 fik den slesvigske generalkommando hjemme i Flensborg, der nu også fik en større garnison. Den militære udbygning i Flensborg skete dog ikke på bekostning af Slesvig, der beholdt sin garnison, og Egernførde blev også garnisonsby, fordi troppernes tilstedeværelse var påkrævet ved hertugdømmets sydgrænse. Af samme grund havde Husum garnison 1850-54. Efter indlemmelsen i Preussen flyttede generalkommandoen til Altona, men bortset herfra fik det nye styres oprustning mærkbare følger for flere af de slesvigske byer. Haderslev blev igen garnisonsby 1867-77 og permanent fra 1888. For Aabenraa og August-

enborg var herligheden forbigående, begrænset til henholdsvis 1867-88 og 1864-76. Sønderborg derimod var fæstningsby i årene 1869-84 med en stor garnison, og også herefter var der kaserne i Sønderborg. I 1907 fik byen i forbindelse med den tyske flådeoprustning en betydelig marinestation. Flensborg nød tilsvarende godt af oprustningen. På Duborg byggedes i 1874 en stor infanterikaserne. Fra 1902 fandtes en torpedoskole ved Mørvig, og i 1910 indviede kejseren den store marineofficersskole her. I Slesvig by rykkede tysk militær ind på Got-torp Slot, der allerede i dansk tid var indrettet til kaserne. Moltkekasernen blev opført i 1892. Ved kysten ud for Egernførde blev der i 1913 indrettet et torpedoindskydningsanlæg. Frederiksort nord for Kiel bestod fortsat som en kystbefæstning.

Fredeligere manifestationer af byerne som centralsteder var undervisningsinstitutionerne.²⁸ Slesvig havde ikke sit eget universitet; det lå lige uden for hertugdømmets grænser i Kiel, som var begge hertugdømmers akademiske centrum. I Slesvig fandtes flere lærerseminarer. Det ældste blev oprettet i 1788 i Tønder; hertil kom seminarer i Egernførde i 1858 og i Haderslev i 1884 samt lærerindeseminarer på Augustenborg slot i 1878 og i Slesvig i 1895. Lærde skoler fandtes fra gammel tid i Slesvig, Flensborg, Haderslev og Husum.

Det var i langt de fleste tilfælde også fra købstæderne, at aviserne udgik.²⁹ De første levedygtige aviser opstod i slutningen af 1700-tallet eller de første tre årtier af 1800-tallet i form af ugentlige, upolitiske »intelligensblade«: *Lyna* i Haderslev 1797, *Allgemeines Wochenblatt* i Aabenraa 1826, *Sonderburger Wochenblatt* ca. 1815 med dansk udgave fra 1832, *Tondernsches Intelligenzblatt* 1813, *Flensburger Wochenblatt* 1788, *Schleswigsche wöchentliche Unterhaltungen* 1789 (til 1810), *Schleswiger Intelligenzblatt* 1812, *Eckernförder Wochenblatt* 1814, *Husumer Wochenblatt* 1813, *Der Ditmarscher und Eiderstedter Bote* i Frederikstad 1802, *Eiderstedter Wochenblatt* i Tønning 1842. Fra slutningen af 1830'erne kom politiske blade som *Dannevirke* i Haderslev 1838, *Apenrader Ugeblad* 1839, *Flensburger Zeitung* 1840. De politiske omvæltninger 1848-50 og 1864-67 bragte en del kortvarige bladeventyr, som ikke skal nævnes her. Efter 1864 fandtes mindst ét tysk-borgerligt blad i købstæderne og danske aviser i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg (med aflægger i Tønder). I nogle flækker og store stationsbyer var forsøg på selvstændige avisgrundlæggelser i reglen forgæves, og de blade, som disse byer lagde navn til, var for det meste aflæggere af købstadsaviser. Løgumkloster havde en længere årrække egen avis.

1800-tallets politisering af den slesvigske befolkning udgik således mest fra købstæderne. Det gjaldt også de tidlige politiske foreningsdannelser fra 1840'erne som Den slesvigske Forening og Den slesvigholstenske patriotiske Forening, der begge havde hjemsted i Haderslev.

Medicinalvæsnets fremgang styrkede også købstædernes centralfunktioner med sygehuse, og læger og apoteker var med til at give også flækker og rurale byer status. I 1880 fandtes der almene medicinske sygehuse i Haderslev (to), Gram, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Flensborg (to), Kappel, Slesvig, Egernførde og Husum. Hertugdømmets store psykiatriske sygehus befandt sig som nævnt i Slesvig by. I Wyk fandtes et børnesygehus.³⁰

Byerne som søfarts- og industricentre

Byerne var traditionelt formidlere af vareudvekslingen over store afstande, og hertil kom i 1800-tallet deres betydning som hjemsteder for den fremvoksende industri.

En målestok for byernes betydning som formidlere af vareudveksling er deres skibstonnage.³¹ De største søfartsbyer var Flensborg, Aabenraa og Sønderborg samt indtil 1864 Marstal. I 1806 lå Flensborg i spidsen med over 15.000 kommercelæster fulgt af Sønderborg med knap 2.500 og Aabenraa med 2.100 samt Marstal med 1.400; resten af byerne havde under 1.000. Den følgende periode var imidlertid en nedgangsperiode for søfarten i Flensborg, og i 1832 havde Aabenraa halet pænt ind med godt 3.100 KL mod Flensborgs knap 5.400. Sønderborg var gået bag af dansen med godt 1.100 KL og overhalet af Marstal med 1.400-1.500. De øvrige byer holdt sig stadig under 1.000. De følgende tre årtier gav generelt fremgang for slesvigsk søfart bortset fra Flensborg, hvor nedgangen fortsatte. I 1862 var tonnagen her skrumpet ind til 4.900 KL, mens Aabenraa nu havde førerpositionen med 5.600; det var dog ikke så meget Aabenraas egen fjernhandel som byens rolle som underleverandør af skibstonnage til storkøbmændene i Hamborg, der var baggrunden for denne tilvækst. Marstal havde fortsat ekspanderet til godt 3.600 KL, mens Sønderborg lå på fjerdepladsen med 2.600. Yderligere havde i 1862 Haderslev, Ærøskøbing, Arnæs og Kappel sneget sig op over de 1.000 KL; Ærøskøbing lå højst med godt 1.300.

Efter 1864 faldt den ærøske søfart ud af den slesvigske sammen-

Flensburg, Toosbüystraße

Takket være befolkningsvæksten som følge af industrialiseringen fik Flensburg mere og mere præg af storby med nye kvarterer anlagt efter de store linjer. Det blev især synligt med anlægget af Toosbüystrasse fra omkring århundredskiftet i den tidstypiske jugendstil. Her blev der bygget flotte huse med store lejligheder for byens velstående middelklasse. Th. Thomsen foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

hæng, og opgørelsesmetoden ændredes fra KL til nettoregistertons. Endnu i 1873 var Aabenraa hertugdømmets førende søfartsby med 9.000 NRT fulgt af Flensburg med 7.000 og Sønderborg med 3.000; de øvrige byer havde alle under 800, Tønning dog 1.200. Endnu i 1880 lå Aabenraa i spidsen, men Aabenraaredernes stædige fastholden ved sejlskibene fortrængte i løbet af de næste syv år byens søfart til andenpladsen; i 1887 var Aabenraas tonnage overfløjet af Flensborgs, og de følgende årtier bestyrkede yderligere denne bys førerstilling i den slesvigske søfart. I 1913 var Flensborgs tonnage 70.000 NRT mod Aabenraas 16.500 og Sønderborgs 1.500; resten af byerne inkl. Tønning havde under 800 NRT.

Flensburg løb altså på det nærmeste med det hele efter 1864. Den samme markante tendens viste sig indenfor industrien.³² Opgjort i antallet af ansatte i fremstillingsvirksomheder med mindst seks ansatte var Flensburg igennem hele perioden fra 1800 til 1914 den førende industriby, når der ses bort fra kniplingsfremstillingen, hvor kræmmerne i Tønder havde mange piger i de omgivende landområder i deres brød. I de første årtier var industriens betydning imidlertid ringe, men fra 1840'erne blev industrialiseringen en mærkbar faktor i

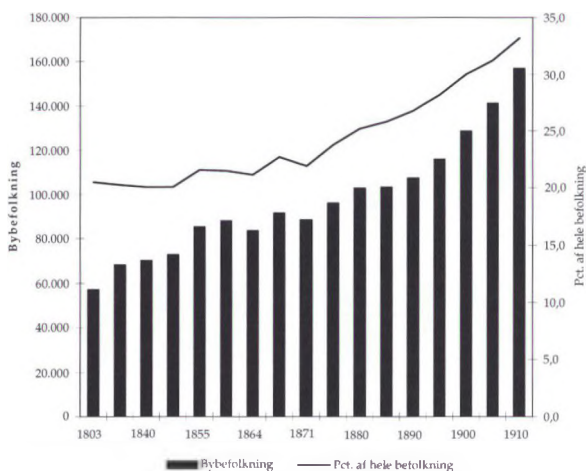
de slesvigske byers udvikling. Da den toppede foreløbigt i 1857, var der næsten 850 industriarbejdere i Flensborg, mens Slesvig kom ind på andenpladsen med over 390 og Haderslev på tredjepladsen med godt 260. Alle andre byer havde færre end 200. Efter 1864 ramtes de fleste slesvigske byer af industriel tilbagegang, mens Flensborgs industrialisering efter en kortvarig tilbagegang for alvor tog fart fra 1870'erne. I år 1900 havde byen over 3.500 industriarbejdere. Slesvig og Haderslev lå stadig på anden- og tredjepladsen med 450 og lige over 370, nu tæt fulgt af Tønning med knap 340. Resten af byerne havde stadig under 200 industriarbejdere.

Flensborgs stærke fremgang på bekostning af de øvrige slesvigske byer inden for to centrale byerhverv kunne ikke undgå at påvirke byernes befolkningstal og deres indbyrdes størrelsesforhold.

Byerne som befolkningskoncentrationer

De slesvigske købstæders og flækkers befolkning voksede i løbet af 1800-tallet med 100.000 mennesker. Byernes andel af hertugdømmets befolkning steg i samme periode fra en femtedel til en tredjedel. En betydelig urbanisering fandt altså sted, og den bliver ikke mindre, når stationsbyerne lægges oveni. En nærmere betragtning viser imidlertid, at vækstforløbet ikke var helt jævnt:³³

Den slesvigske bybefolkning 1803-1910

Urbaniseringen i Slesvig kan inddeles i følgende faser:³⁴

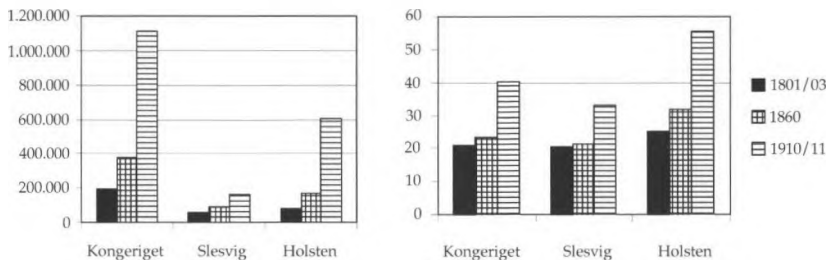
1803-1845: Selv om bybefolkningen voksede absolut, var der ikke tale om nogen urbanisering, da byernes andel af den samlede befolkning var konstant eller svagt faldende på grund af en tilsvarende eller større vækst i landbefolkningen.

1845-1871: En svag og usikker urbanisering, hvor bybefolkningens andel blot øgedes med to procent. Udviklingen præges af et par mindre tilbageslag absolut såvel som relativt i 1864 og 1871.

1871-1890: En jævn urbanisering med absolut vækst i bybefolkningen og i byernes andel af den samlede befolkning, der øges med fire procent.

1890-1910: En accelereret urbanisering, der navnlig viser sig ved en tiltagende absolut vækst, men også ved en øget andel af den samlede befolkning med syv procent.

*Byernes samlede indbyggertal og andel af befolkning i procent
(Hertugdømmerne inkl. flækker)*

En sammenligning med den kongerigske og holstenske byudvikling viser, at de slesvigske byer trods deres tilvækst i løbet af 1800-tallet sakkede agterud:³⁵

Allerede 1801/03-1860 kneb det for Slesvig med at holde trit med kongerigets urbanisering. I den preussiske tid blev det gamle hertugdømme helt sat af kapløbet. Holsten lå hele tiden foran både Slesvig og kongeriget. De slesvigske byers forholdsvise tilbagegang fremstår ikke mindre klart, når man rangordner de 20 største byer i det gamle danske monarki efter deres indbyggertal:³⁶

Nr.	1801/03	1834/35	1860	1910/11
1	København 100.975	København 119.292	København 155.143	København* 559.398
2	Altona 23.085	Altona 26.393	Altona 45.524	Kiel 211.627
3	Flensborg 13.109	Flensborg 12.438	Flensborg 19.682	Altona 172.628
4	Slesvig 7.823	Kiel 11.622	Kiel 17.541	Århus 61.755
5	Rendsborg 7.573	Slesvig 11.040	Odense 14.255	Flensborg 60.922
6	Kiel 7.075	Rendsborg 9.947	Slesvig 12.197	Odense 42.237
7	Odense 5.782	Odense 8.709	Århus 11.009	Wandsbek 35.212
8	Helsingør 5.282	Helsingør 7.122	Rendsborg 10.702	Neumünster 34.555
9	Ålborg 5.579	Ålborg 7.048	Ålborg 10.069	Ålborg 33.449
10	Glückstadt 5.178	Århus 6.765	Randers 9.725	Horsens 23.843
11	Randers 4.562	Randers 6.407	Horsens 8.980	Randers 22.970
12	Århus 4.102	Glückstadt 5.988	Helsingør 8.442	Slesvig 19.908
13	Husum 3.658	Haderslev 5.745	Haderslev 8.012	Esbjerg 18.208
14	Fredericia 3.474	Itzehoe 5.495	Itzehoe 7.366	Rendsborg 17.314
15	Haderslev 3.141	Heide 5.135	Neumünster 6.803	Vejle 17.261
16	Preetz 3.060	Horsens 4.846	Heide 6.452	Itzehoe 16.547
17	Egernførde 2.921	Preetz 4.581	Fredericia 6.261	Elmshorn 14.789
18	Aabenraa 2.834	Wedel 4.428	Wandsbek 6.001	Fredericia 14.228
19	Sønderborg 2.761	Fredericia 4.141	Glückstadt 5.752	Kolding 14.219
20	Itzehoe 2.659	Egernførde 3.908	Svendborg 5.537	Helsingør 13.783

* Inkl. Frederiksberg

I løbet af de 100 år gled Flensborg fra tredje- ned til femtepladsen, mens Slesvig by røg fra fjerde- og helt ned til tolvtepladsen; de øvrige fem slesvigske byer på listen gled helt ud! Det var både kongerigske og holstenske byer, som fortrængte de slesvigske. Nedturen tog især fart efter 1864.

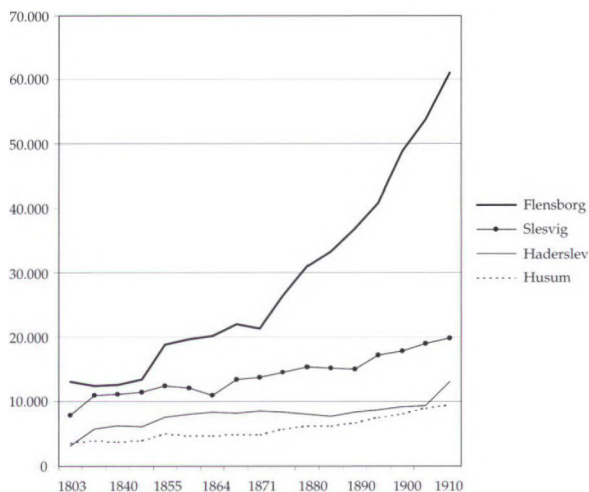
Der er flere forklaringer på de slesvigske byers forholdsvise tilbagegang. For det første synes deres udgangspunkt i 1803 at have været særlig godt, eftersom den slesvigske skibsfart og de slesvigske øst-kystkøbstæder – frem for alle Flensborg – netop da nød godt af en udpræget højkonjunktur, som til gengæld slog om til dyb krise efter 1807.³⁷ For det andet gik Ærøskøbing og Marstal ud af de slesvigske byers række i 1864 og Burg på Femern i 1867. For det tredje ramtes de slesvigske byer, navnlig Haderslev og – mere kortvarigt – Flensborg, af grænsedragningen i 1864, der afskar begge byer fra deres handel på kongeriget og Haderslev desuden fra en del af sit nordlige opland. For det fjerde og vigtigste mistede Slesvig i 1864 sin hidtidige

funktion som bro mellem Holsten og kongeriget og fik i stedet status som den nordligste periferi af det nye Tyskland. Som følge heraf var udvandringen fra Slesvig fra 1860'erne til 1880'erne særdeles kraftig. Den industrialisering, som skulle have trukket landområdernes overskudsbefolkning ind til byerne, manglede simpelthen – undtagen i Flensborg.

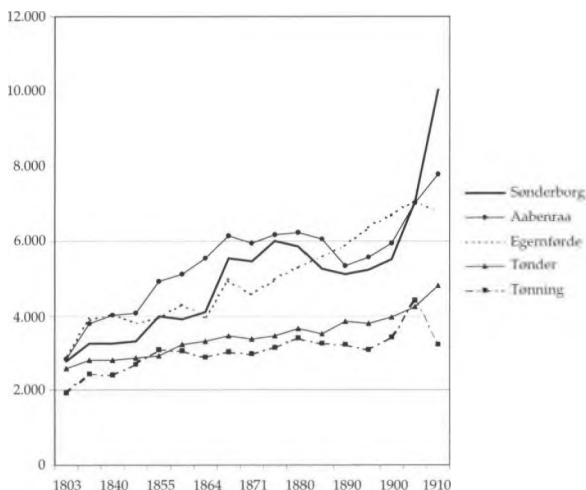
Det er hermed antydnet, at urbaniseringen kom de slesvigske købstæder og flækker til gode i vidt forskelligt mål. Nogle var vindere og andre tabere. Per Boje og Ole Hyldtoft benytter i deres artikel *Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter* i antologien *Urbaniseringsprocessen i Norden* fra 1977 en inddeling af de danske byer i hovedstaden, landsdelscentre på 30.-100.000 indbyggere, regionale centre på 6.-30.000 indbyggere, oplandsbyer på 3.-6.000 indbyggere og småbyer under 3.000 indbyggere. Med udeladelse af hovedstaden kan de samme begreber overføres på slesvigske forhold. I første omgang undersøges alene de traditionelle købstæders og flækkeres udvikling 1803-1910. Udviklingen indenfor de enkelte kategorier vises i nedenstående fem diagrammer.

Landsdelscenter og regionale centre: Efter kun at have ligget et par tusind indbyggere over Slesvig by i perioden 1835-45 tog Flensborg større afstand fra denne i årene 1855-71 for derefter at stikke endegyldigt af og etablere sig som det gamle hertugdømmes eneste landsdelscenter fra 1880'erne. Flensborg var med en tredobling af sit indbyggertal i den preussiske tid den eneste by i Slesvig, som havde en tilvækst, der blot nogenlunde kunne matche de største danske provinsbyer. Under Flensborg fandtes i det nye slesvigske byhierarki, som opstod i løbet af århundredet, oprindeligt to regionale centre. For den sydlige del var det Slesvig by, som havde en langt mere afdæmpet udvikling end Flensborg, men dog nåede en fordobling i løbet af det 19. århundrede. Udover at være regionalt center var Slesvig by desuden administrativt centrum for hele hertugdømmet. For den nordlige del var Haderslev det regionale center, som imidlertid direkte stagnerede i de første årtier efter 1864 og kun allersidst i perioden nåede frem til en vækst, der bragte byen op over de 10.000 indbyggere. Fra 1880'erne gjorde Husum sig gældende som et tredje regionalt center på den sydlige del af vestkysten, hvor den var hovedmarkedspladsen for den omfattende kvæghandel. Husums vækst var mere jævn, indtil byen i 1910 nåede tæt ved de 10.000 indbyggere.

Indbyggertal i de slesvigske landsdels- og regionalcentre

Indbyggertal i de slesvigske oplandsbyer

Oplandsbyer: Her lå de tre sidste østkystkøbstæder Aabenraa, Sønderborg og Egernførde groft taget på linje, dog med en mere jævn udvikling i sidstnævnte, mens den for Aabenraa og Sønderborg var mere præget af vækst indtil 1864 og stagnation/tilbagegang frem til 1890;

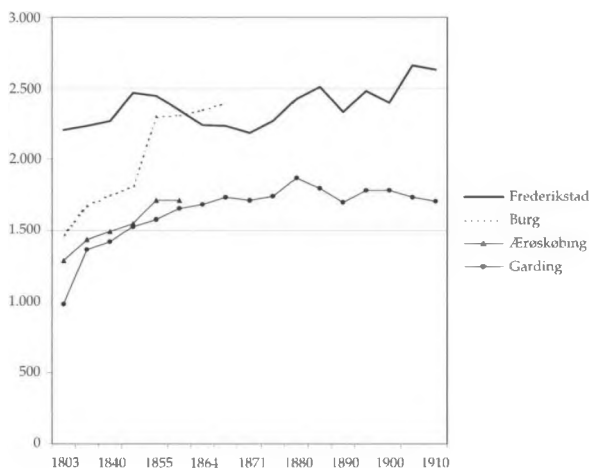
til gengæld havde de to nordslesvigske byer en stærk vækst derefter. For Sønderborgs vedkommende skyldtes den oprettelsen af marinestationen i 1907. De to mindre vestkystbyer, Tønder og Tønning, havde en meget afdæmpet udvikling – Tønning oven i købet en tilbagegang 1905-10, hvor alle andre byer havde en stærk tilvækst. Tønning lå lige akkurat over grænsen til de egentlige småbyer.

Småbyer: Ø-købstæderne Ærøskøbing og Burg hørte sammen med de to små købstæder i sydvest, Garding og Frederikstad, til blandt småbyerne. Efter en pæn vækst i første halvdel af 1800-tallet forsvandt de to første ud af det slesvigske bylandskab i 1864/67. Frederikstad var gennemgående præget af en lav og usikker vækst, mens Garding efter en pæn tilvækst stagnerede efter 1880.

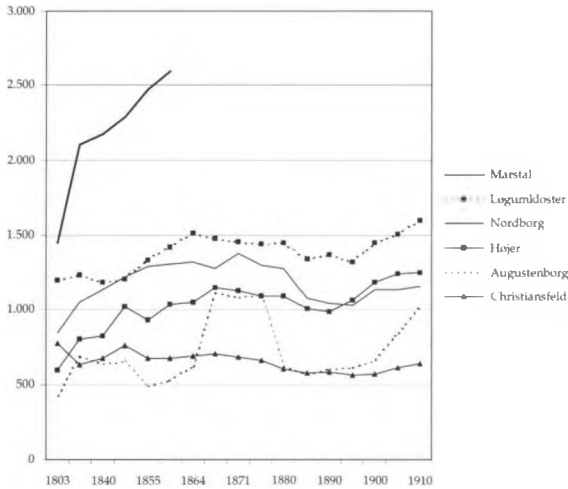
Heller ikke i de *nordslesvigske flækker* var der tale om nævneværdig vækst – bortset fra Marstal, der voksede med 1000 indbyggere, så længe flækken hørte til Slesvig. Christiansfeld lå nærmest helt konstant, mens Augustenborg havde sine op- og nedture, som formentlig navnlig var betinget af hertugernes forsvinden i 1848 og efter 1864 af militærets forbigående tilstedeværelse. Nordborg gik næsten lige så meget tilbage efter 1864, som den forud var gået frem, mens det så noget lysere ud i Løgumkloster. Stærkest var byudviklingen i Højer.

Blandt de *sydslesvigske flækker* var der mere bevægelse. Kappel hav-

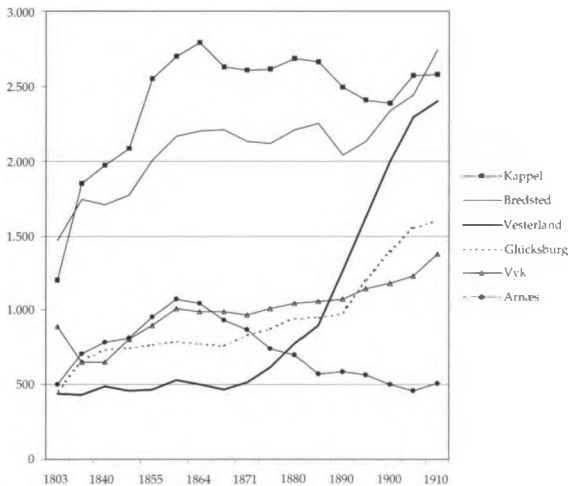
Indbyggertal i småbyerne - slesvigske købstæder

Indbyggertal i småbyerne - nordslesvigske flækker

Indbyggertal i småbyerne - sydslesvigske flækker

de en stærk vækst indtil 1864, men stagnerede derefter, mens Bredsted og – på et lavere niveau Glücksburg og Vyk – havde et mere jævnt vækstforløb. Himmelstormeren var *Vesterland* på Sild, der i 1905 gik direkte fra landkommune til købstad. Byens fremvækst og

stærke ekspansion skyldtes øens etablering som badested efter 1871. For Arnæs betød tiden efter 1864 ubrudt tilbagegang med en halvering af indbyggertallet.

Stationsbyer: Småbyernes gruppe blev i perioden efter 1864 udvidet med stationsbyerne. For deres vedkommende kan befolkningsudviklingen følges efter indførelsen af de preussiske landkommuner i 1867. Nedenstående tabel bringer befolkningstal for 25 jernbaneknudepunkter, endestationer og andre vigtige stationer udenfor købstæder og flækker i 1910.³⁸ Med Rødekro, Bredebro og Sørup som undtagelser er kun stationsbyer med mindst 600 indbyggere taget med, svarende til gruppe A i den danske stationsbyhistoriker Niels P. Stillings tredeling af stationsbyerne efter størrelse: Gruppe A med over 600 indbyggere, gruppe B med 400-600 og gruppe C med under 400 indbyggere. I gruppe A fandtes således adskillige stationsbyer, som befolkningsmæssigt lå på linje med de mindste af flækkerne. Det bemærkes, at indbyggertallene gælder for de pågældende preussiske landkommuner, der oftest svarede til et enkelt ejerlav. Det er ikke muligt at udskille den egentlige bymæssige bebyggelse.³⁹

Stationsby	Baneforbindelser og disses etableringsår	Folketal			Tilvækst 1867-1910
		1867	1895	1910	
Sommersted	Østlige længdebane 1866, amtsbane Haderslev-Sommersted-Skodborg 1905	309	475	643	124%
Vojens	Østlige længdebane 1866, stikbane til Haderslev 1866	331	574	871	163%
Rødekro	Østlige længdebane 1864, stikbane til Aabenraa 1868	1880: ca. 50		ca. 500	900%
Tinglev	Østlige længdebane 1864, stikbaner til Tønder 1867 og Sønderborg 1901	321*	513	864	169%**
Jybæk	Østlige længdebane og stikbane til Husum 1869	298	454	713	139%
Owschlag	Slesvig-Rendsborg 1854/58 (fra 1869 østlige længdebane), amtsbane Owschlag-Egernførde 1904	494	577	637	29%
Sørup	Flensborg-Kiel 1881, amtsbane Satrup-Sørup-Rundtoft 1902	219	320	581	165%
Sønder Brarup	Flensborg-Kiel 1881, amtsbane Slesvig-Sønder Brarup 1883 og Sønder Brarup-Kappel 1904	621	1116	1959	215%
Gettorf	Flensborg-Kiel 1881	1220*	1582	1671	37%
Hviding	Vestkystbanen 1887	584	597	676	16%
Skærbæk	Vestkystbanen 1887, amtsbane Skærbæk-Arnum 1911	867*	1064	1453	68%
Brede/Bredebro	Vestkystbanen 1887, stikbane til Løgumkloster 1888	209	301	348	67%
Nibøl	Vestkystbanen 1887, amtsbane Nibøl-Dagebøl 1895	1650	1848	2038	24%
Lindholm	Vestkystbanen 1887, Lindholm-Flensborg 1888	1200	1108	1049	-13%
Læk	Lindholm-Flensborg 1888	1071	1189	1269	18%
Gråsten	Tinglev/Flensborg-Tørsbøl-Sønderborg 1901, amtsbane Aabenraa-Gråsten 1899	772	1141	1501	94%
Vester Sottrup	Tinglev/Flensborg-Tørsbøl-Sønderborg 1901, Vester Sottrup-Skelde 1910	771	803	1008	31%
Broager	Vester-Sottrup-Skelde 1910	968	1073	1223	26%
Skelde	Vester Sottrup-Skelde 1910	619	592	679	10%
Nørre Stapel	Husum-Rendsborg 1910, amtsbane Frederikstad-Slesvig 1905	711	693	772	9%
Rødding	Amtsbaner Haderslev-Ustrup-Vojens-Gram Rødding 1899	885	929	1320	49%
Gram	Amtsbaner Haderslev-Ustrup-Vojens-Gram Rødding 1899 og Arnum-Gram 1910	552	422	801	4 5%
Toftlund	Amtsbaner Ustrup-Over Jerstal-Toftlund 1904 og Toftlund-Arnum 1910	455	784	1122	147%
Skodborg	Amtsbaner Haderslev-Sommersted-Skodborg 1905	1130	1129	1487	32%**
Satrup	Amtsbaner Flensborg-Satrup 1901, Satrup-Sørup-Rundtoft 1902 og Satrup-Slesvig 1904	384	537	816	113%**

* 1871

** For Tinglev og Satrup skyldtes en mindre del af væksten indlemmede nabokommuner eller dele heraf; for Skodborgs vedkommende havde dette større betydning.

Samlet voksede befolkningen i de større stationsbyer fra knap 17.000 i 1867 til godt 26.000 i 1910 eller med 57%. Denne tilvækst skal ses på baggrund af, at udviklingen i landbefolkningen i den preussiske tid generelt var meget afdæmpet og i de første årtier efter 1864 præget af direkte tilbagegang. Desto mere springer det i øjnene, at de større stationsbyer på den østlige længdebane (med undtagelse af Rødekro) og banen Flensborg-Kiel havde en pæn vækst allerede før 1895. Det samme gælder de større stationsbyer på vestbanen, i Sydslesvig dog i mindre grad på grund af det ekstensive kvægfedningslandbrug i marsken. Bemærkelsesværdig er væksten i Toftlund, Gråsten, Broager og Satrup, der var i gang, før byerne overhovedet fik en station – en bekræftelse på, at det ikke så meget var baneforbindelsen i sig selv som intensivering i omlandets landbrug (og for Broagers vedkommende teglværksindustrien), der skabte grundlaget for stationsbyerne.

Byernes geografiske udvidelse

En del af væksten i de større byers indbyggertal skyldtes indlemmelse af nabokommuner, enten helt eller delvist. Sådanne udvidelser af byernes areal i takt med bebyggelsens ekspansion ud over den gamle bygrænse var en naturlig del af urbaniseringsprocessen, og det vil derfor ikke være rigtigt – og næppe heller muligt – at isolere og udrense denne faktors betydning for befolkningstilvæksten.

Før 1867 skete udvidelser kun i få tilfælde og tildels efter meget lange overvejelser. Det drejede sig mest om indlemmelse af de såkaldte slotsgrunde, d.v.s. de gamle byslottes og dermed amtsadministrationernes territorier, der endnu hørte amterne og mere eller mindre henlå som enklaver i byterritorierne. I preussisk tid skete indlemmelserne især i 1870'erne og efter år 1900.⁴⁰

I *Haderslev* blev Slotsgrunden indlemmet i 1834, efter at magistraten allerede i 1799 havde overbevist Tyske Kancelli om det fornuftige heri. En kommission blev nedsat, men dens arbejde blev saboteret af Slotsgrundens beboere og vistnok også af amtmanden, under hvem Slotsgrunden hørte. Den slesvigske administrations manglende evne eller vilje til at skære igennem overfor særinteresser viste sig her ved, at der måtte nedsættes hele tre kommissioner, før indlemmelsen endelig kom på plads!⁴¹ Og så var militærets arealer på Naffet endog undtaget fra indlemmelsen. Disse ubebyggede arealer fik købstaden først

1842/43 efter militærets bortflytning; til gengæld blev de af stor betydning for byens vækst i 1850'erne. Den næste indlemmelse skete først i 1910, hvor hele Sønder Otting kommune samt beboede grundstykker fra Ladegård I og Gl. Haderslev kommuner blev indlemmet. Sidstnævnte afgav yderligere areal til byen i 1912.

I *Aabenraa* blev ønsket om en indlemmelse af Slotsgade fremført over for kancelliet af bystyret i 1839, men den kongelige resolution fra 1843 bestemte, at indlemmelsen først skulle ske i 1861. Og så måtte Aabenraa pænt vente så længe, skønt det efterhånden kneb alvorligt med ledige arealer i købstaden.⁴² Endnu længere tid gik før den næste indlemmelse, der omfattede Kolstrup kommune i 1901. I *Sønderborg* købte bystyret i 1860 Sønderborg Ladegård, men uden at ladegården ved denne lejlighed blev indlemmet i købstaden. Sønderborg Slot lå også fortsat på amtsgrund. Bystyret fremsatte ønsket om en forøgelse af byens territorium bl.a. med disse arealer i 1869. Den preussiske administration var hurtigere end den slesvigske, og i 1874 indlemmedes ikke alene slottet og ladegården, men også dele af Sundsmark, Ulkebøl og Dybbøl kommuner i købstaden. Dermed fik Sønderborg gode udvidelsesmuligheder årtier frem.⁴³ I *Tønder* forblev Slots- og Frigrunden amtets enklave i købstaden helt indtil 1933, og der fandt heller ingen andre indlemmelser sted før 1914.⁴⁴

I *Flensborg* blev en udvidelse af købstaden med de østlige forstæder Nørre og Sønder Sct. Jørgen foregrebet, da disse territorier i 1854 blev underlagt byens retsvæsen og i 1856 dens administration.⁴⁵ Som i Sønderborg skete den endelige indlemmelse først i preussisk tid, i 1874. Året efter indlemmedes desuden Hulvejene mod øst, Fiskergård og Duborg. De to sidste steder var henholdsvis amtsforvaltningens og det gamle slots territorium. I takt med byens vækst indlemmedes desuden Jørgensgård i 1900, Klus i 1909 og Fruerlund, Engelsby, Tved og Tvedskov (med Mørvig) i 1910.⁴⁶ Derimod er forstadsbebyggelsen på Harreslev Mark forblevet en del af Harreslev kommune.

I *Slesvig* blev Gottorp slot og slotsgrunden indlemmet i byen i 1858.⁴⁷ I preussisk tid forøgedes byens areal med dele af Skovby kommune i 1873, 1879 og 1910. I *Husum* var beboerne på slotsgrunden allerede i 1823 blevet forenet med Husum by for så vidt angår kirke- og fattigvæsen.⁴⁸ Her indlemmedes desuden nogle smågrunde fra Parrenkoog i 1873 og Osterhusum og Nordhusum samt Arlevad Grund i 1875. I *Tønning* var jurisdiktionen over Ejderen og de ved Ejderen beliggende losse- og ladepladser blevet overdraget til byen i

Blandt de områder, som 1875 blev indlemmet i Flensborg, var Hulvejene, byens udfaldsveje mod Glücksborg og Kappel i øst. Her ses Nørre Hulvej, der førte til Glücksborg. Kvarteret var beboet af arbejdere og småhåndværkere og blev ved rigsdagsvalgene tidligt erobret af socialdemokraterne. Foto fra ca. 1895 i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

1829, og i 1860 fulgte yderligere nogle grundstykker i nærheden af byområdet, som hidtil havde udgjort enklaver. Det drejede sig om de såkaldte »Walländereien«, altså den gamle fæstningsvold.⁴⁹

Blandt flækkerne opnåede kun Glücksborg og Kappel mindre udvidelser. Det var tydeligvis kun de større byer, som krævede mere plads.

Hovedlinjer

Det slesvigske bysystems udvikling i 1800-tallet var på én gang afdæmpet og gennemgribende. I forhold til Holsten mod syd og kongeriget Danmark mod nord var der tale om en langsommere takt, hvor de slesvigske byer mistede terræn, både i flok og enkeltvis. Det gjaldt navnlig efter 1864. Kun Flensborg formåede så nogenlunde at holde sin plads blandt de største byer i det tidligere danske monarki, om end byen måtte se sig distanceret af både Kiel og Århus. De andre slesvigske byer røg længere og længere ned ad listen, de allerfleste

helt ud. Systemet var også temmelig stivnet. Der var ikke i Slesvig byer, der sprængte rangordenen så iøjnefaldende som Kiel gjorde i Holsten og Esbjerg i Danmark. Bortset fra tabet af Ærøskøbing og Marstal i 1864 og Burg i 1867 var byerne gennem hele perioden de samme, når den juridiske definition lægges til grund. De sydslesvigske flækkers forfremmelse til købstæder var udelukkende nominal. Eneste slesvigske »himmelstormer« var karakteristisk nok badebyen Vesterland, der blev købstad i 1905, men knap var nået op på 2.500 indbyggere i 1910 – langt fra vestjyske paralleller som Esbjerg og Herning med købstadsrettigheder fra 1899 og 1913.

Set fra et rent slesvigske udsigtspunkt kunne forandringerne være nok så gennemgribende endda. Det slesvigske byhierarki blev mere udpræget i løbet af 1800-tallet, navnlig efter 1864. I toppen tog Flensborg definitivt afstand til de andre købstæder og etablerede sig som det gamle hertugdømmes eneste landsdelscenter. Kun her fandtes tilstrækkelig kritisk masse af kapital, fremsyn og arbejdskraft til et klassisk industrielt gennembrud og samtidig til en stærk ekspansion indenfor søfarten, hvortil kom fordelene for engroshandelen ved byens placering midt i hertugdømmet. Flensborg nød godt af at være regeringsby fra 1850, men led ikke nævneværdig skade ved provinsadministrationens tilbageflytning til Slesvig efter 1864. Bortset fra en minimal tilbagegang mellem 1867 og 1871 havde Flensborg en ubrudt vækst fra 1835 til 1910.

Omvendt bidrog Slesvigs genvundne status som regeringsby sammen med en vis industriel udvikling til at fastholde denne by på andenpladsen blandt hertugdømmets byer. Slesvig var tillige et regionalt center for hertugdømmets sydlige del, ligesom Haderslev var for den nordlige og som Husum med tiden blev for den sydvestlige. Oplandsbyer var Aabenraa, Sønderborg og Egernførde på østkysten samt Tønder og Tønning på vestkysten. De fleste af disse byer oplevede en kortere eller længere periode med stagnation, typisk i 1880'erne; det gjaldt navnlig de nordslesvigske, der til gengæld kom stærkt igen efter århundredskiftet. Blandt de regionale centre og oplandsbyerne var der som helhed tale om en voksende tendens. Blandt småbyerne – de små købstæder Frederikstad og Garding i sydvest samt flækkerne – var billedet mere broget med både vindere og tabere – mest det sidste.

Imidlertid fik klassen af småbyer en tiltrængt forstærkning ved opkomsten af 20-30 større stationsbyer. Analysen af de slesvigske cen-

tralsteder 1800 og 1860 viste, at der allerede i første halvdel af 1800-tallet var et stigende antal bebyggelser, der kunne karakteriseres som rurale byer uden formelle byprivilegier. Denne tendens fik takket være landbefolkningens øgede velstand og et mere intensivt landbrug efter 1864 et kraftigt skub fremad med jernbanerne som en betydningsfuld katalysator for lokaliseringen af de nye rurale byer.

Det var således i toppen og i bunden af byhierarkiet, de største forandringer skete.

Den juridiske og statistiske tilgang tager imidlertid ikke tilstrækkelig højde for byernes stigende betydning for hele den slesvigske befolkning. Administrationens, sundhedsvæsenets og uddannelsesinstitutionernes vækst, infrastrukturens udbygning, pressens fremvækst og inddragelsen af den brede befolkning i den politiske proces betød, at slesvigerne på landet fik langt flere berøringsflader til deres nærmeste købstad. Stationsbyerne bragte i mindre format bylivet på nærmere hold. Bykulturen blev i højere grad normsættende også for landbefolkningen. Det blev stadig sværere at unddrage sig dens indflydelse – hvis det da overhovedet var, hvad man ville.

LITTERATUR

- 700 Jahre Stadt Eckernförde. Eckernförde 2001.
- Asmus, Walter; Kunz, Andreas og Momsen, Ingwer E.: Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert. Neumünster 1995.
- Baggesen, August von: Der dänische Staat. Kopenhagen 1847.
- Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins. Kiel 1967.
- Bergsøe, A. F.: Den danske Stats Statistik, I. Kbh. 1844.
- Boje, Per og Hyldtoft, Ole: Danmark. Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter (Urbaniseringsprocessen i Norden, 3. Industrialiseringsens første fase. Det XVII. nordiske historikermøde. Trondheim 1977, s. 178-244).
- Christiansen, Theo: Schleswig 1836-1945. Schleswig 1973.
- Chronologische Sammlung der ... Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. 1831-1850.
- Chronologisk Samling af de i Aaret ... emanerede Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig. 1850-1864.
- Die Bevölkerung der Gemeinden in Schleswig-Holstein 1867-1970. Kiel 1972.
- Falck, Niels Nic.: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts, I. Altona 1825.
- Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1800-1945. I. Haderslev 1975.
- Fangel, Henrik: Haderslev bys historie 1864-1920 (Haderslev bys historie 1800-1945, bind 2). Haderslev og Aabenraa 1996.
- Fangel, Henrik: Rødekro før 1914. En oversigt. Særtryk af Rødekro skole 1913-88. Aabenraa 1988.

- Flensburg bys historie II. København 1955.
- Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Flensburg 1966.
- Furdal, Kim: Flækkekommuner (Peter Fransen m.fl.: Harmonisering eller særordning. Aabenraa 2002, s. 335-381).
- Geschichte Husums. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Husum 2003.
- Geschichte Schleswig-Holsteins Band 8, Teil 1, Lieferung 1-2. Neumünster 1966-2006.
- Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1867.
- Greve, Klaus: Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig um 1800 (Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte Band 106, 1981, s. 89-115).
- Greve, Klaus: Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Neumünster 1987.
- Gudme, A. C.: Tabellarische Uebersicht des Areals und der Bevölkerung der beiden Herzogthümer Schleswig und Holstein (Kieler Blätter III, Kiel 1816, s. 413-417).
- Haase, L.: Die Gemeindeverfassungsgesetze für die Provinz Schleswig-Holstein. Berlin 1888.
- Henningsen, Lars N.: Byerne i Slesvig ca. 1700-1830 – en variant af dansk købstadshistorie (Sønderjyske årbøger 2006, s. 37-66).
- Historischer Atlas Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis 1867. Neumünster 2004.
- Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. Neumünster 2001.
- Jessen, Franz von: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Kbh. 1901.
- Jessen, Franz von: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, I. Kbh. 1938.
- Kaadtman, Christian: Stationsbyer i Sønderjylland – Toftlund og Hjordkær. Aabenraa 1985.
- Kaadtman, Christian: Skærbæk – en sønderjysk stationsby og dens naboer (Nyt fra Stationsbyen 8, 1985, s. 36-51).
- Monsen, Ingwer E.: Statistik des schleswig-holsteinischen Schiffsbestandes 1745-1865 (Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Nr. 66, s. 37-51 og Nr. 67, s. 23-47).
- Müller, Manfred J. og Riecken, Guntram: Stadtlandschaften in Schleswig-Holstein. Neumünster 1990.
- Nielsen, Jens H.: Tinglev – et grænseogn. Tinglev u.å.
- Nielsen, Leif Hansen: Ad Industriens Vej ... Studier i den slesvig-holsteniske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig. Aabenraa 2007.
- Oldekop, Henning: Topographie des Herzogtums Schleswig. Kiel 1906.
- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1871. Kiel 1871.
- Pust, Dieter: 125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung – 60 Jahre Stadt Arnis – Ein Beitrag zur Fleckensverfassung in Schleswig-Holstein (Die Heimat 1994, s. 116-122).
- Pust, Dieter: 125 Jahre Städteordnung in Schleswig-Holstein. Das Echo auf die Allgemeine Städteordnung vom 18. Oktober 1848 (Die Heimat 1973, s. 296-299).
- Pust, Dieter: Die ersten Eckernförder Kommunalwahlen 1832-1848 (700 Jahre Stadt Eckernförde, Eckernförde 2001, s. 231-252).
- Pust, Dieter: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg. Flensburg 1975.
- Schröder, Johs. von: Hertugdømmet Slesvigs Topographi. 2. udg. Oldenburg i Holsteen 1854.
- Schultz Hansen, Hans: Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864 (Sønderjyske årbøger 2006, s. 141-168).
- Schultz Hansen, Hans: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993, Aabenraa 1994.
- Statistisk Tabelværk. Tredie Række, første Bind, indeholdende Tabeller over Folkemængden i Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig, Hertugdømmet Holsteen og Hertugdømmet Lauenborg, efter Alder, Kjøen og ægteskabelig Stilling samt efter Næringsvei og Stilling, den 1ste Februar 1860. København 1863.
- Statistisk Årbog 1913. Kbh. 1913.

- Søllinge, Jette D. og Thomsen, Niels: De danske aviser 1634-1899. 1-2. 1634-1847. Odense 1989.
- Sønderborg bys historie. Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt. I-II. Sønderborg 1960-1966.
- Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver. Red. af Inge Adriansen og Peter Dragsbo. Sønderborg 2005.
- Sørensen, H. E.: Handel og håndværk i Skærbæk gennem 100 år. Skærbæk 1981.
- Trap, J. P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. I-II. København 1864.
- Trap, J. P.: Danmark, X,1: Haderslev amt. X,2: Tønder amt. X,3: Aabenraa-Sønderborg amt. København 1965-1967.
- Tønder gennem tiderne. Red. af M. Mackeprang. Tønder 1943-44.
- Tönning im Wandel der Zeiten. Husum 1990.
- Vorläufige Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 im Königreiche Preussen. Berlin 1911.
- Åbenrå Bys Historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. II-III. Aabenraa 1967-1974.
5. Opregningen af flækker følger Furdal s. 338, der med tilføjelse af Marstal følger Pust: 125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung s. 119.
 6. Von Baggesen s. 214, 222f, 229f, 232, 253, 257; Falck s. 32-34; Schröder s. 174, 355, 453; Trap: Slesvig s. 244, 294, 363, 676.
 7. Pust: Die ersten Eckernförder Kommunalwahlen.
 8. Pust: Politische Sozialgeschichte, især s. 108-112. Om Haderslev tilige Fangel: Haderslev I s. 320-326.
 9. Pust: 125 Jahre Städteordnung. Chronologische Sammlung 1848 s. 406-458.
 10. Se herom Geschichte Schleswig-Holsteins Band 8, Teil 1, s. 77-83. Lovens tekst med kommentarer hos Haase s. 26-76.
 11. Pust: 125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung s. 119 samt Geschichte Schleswig-Holsteins Band 8, Teil 1 s. 81.
 12. Pust: Politische Sozialgeschichte, især s. 128-130, 159.
 13. Geschichte Husums s. 181f.
 14. Fangel: Haderslev I s. 86.
 15. Sønderborg i 750 år s. 151.
 16. Greve: Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig um 1800, samme: Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Bemærk, at Greves undersøgelser ikke omfatter Ærø og Femern og omkr. år 1800 ej heller Vesterhavssøerne.
 17. Se herom Kaadtmann: Stationsbyer i Sønderjylland og samme: Skærbæk. Om Skærbæk endvidere H. E. Sørensen. Rødekro behandles af Fangel: Rødekro for 1914. Om Tinglev, se Jens H. Nielsen.
 18. Oldekop s. I 39, II 49, VI 88f og 103f, VIII 107f.
 19. Se herom Asmus, Kunz og Mommensen, især side 36 og 73f.
 20. Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993 s. 101-208.
 21. Eks. fra Oldekop s. VI 95f og 103f, VIII 56f og 107f.
 22. Desuden var Arnum et knudepunkt for amtsbanerne i Haderslev Vesteramt, men da byen ikke ud-

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om købstæders og flækkers juridiske status i den slesvigske administration indtil 1864, se Falck s. 24-26, 32-34. For tiden efter 1867 se Geschichte Schleswig-Holsteins Band 8, Teil 1 s. 38f, 42, 59, 64, 77-83, 109-111 (Oswald Hauser). Om byerne i Sydslesvig, se Müller og Riecken s. 211-222. Om flækkerne endvidere Furdal samt Pust: 125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung.
2. Chronologische Sammlung 1808 s. 228 og 1850 s. 141.
3. Bilag B til kredsforordningen af 22. september 1867, Gesetzsammlung 1867 s. 1601f.
4. Marstal regnedes dog som flække også før 1861, jfr. von Baggesen s. 250 og von Schröder s. 315f.

- gjorde en selvstændig kommune, kendes dens befolkningstal og -udvikling ikke.
23. Se Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945 s. 27-29.
 24. Se nedenstående tabel over de større stationsbyers befolkningsudvikling.
 25. Sst.
 26. Det følgende hviler på forskellige årgange af Hof- og Statskalenderen samt Provinzialhandbuch für Schleswig-Holstein. Endvidere Trap: Slesvig I, Alm. del s. 37-85 og Oldekops omtaler af de enkelte byer. Endvidere Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 319f. Christiansen s. 35, 44f, 107f, 140.
 27. Om militærets placering, se forskellige årgange af Hof- og Statskalenderen og Provinzialhandbuch für Schleswig-Holstein. Desuden Geschichte Schleswig-Holsteins Band 8, Teil 1 s. 146 og Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945 s. 154. Endvidere omtaler af de enkelte byer hos Trap: Slesvig og Oldekop samt Christiansen s. 94f, 109-111; Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 320, 376, 383, 386f; Fangel: Haderslev I s. 135f og II s. 59-64; Åbenrå bys historie III s. 10f; Sønderborg bys historie II s. 28-30, 40-42, 53.
 28. Se herom Historischer Atlas Schleswig-Holstein Vom Mittelalter bis 1867, s. 117-120 og samme 1867-1945 s. 133-140.
 29. Se herom Søllinge og Thomsen.
 30. Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945 s. 128.
 31. Ingwer E. Momsen: Statistik. Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins s. 34.
 32. Schultz Hansen: Den tidlige industrialisering, jfr. fortegnelsen over fabrikslister s. 165f. Leif Hansen Nielsen, tabel A,6 s. 304 ff. Om Flensborgs erhvervsudvikling 1864-1914, se Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 356-370.
 33. Hovedkilden til de slesvigske købstæders og flækkers folketal er Beiträge zur historischen Statistik s. 12-15. Haderslev 1803 dog Fangel: Haderslev I s. 18. Flækker 1803: Skønnede tal hos Gudme. Nordslesvigske flækker: Von Schröder s. XXIV, Trap: Slesvig I s. 17f, von Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie s. 283 og samme: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie I s. 169.
 34. Jfr. Boje og Hyldtoft s. 182.
 35. Kongeriget: Statistisk Årbog 1913 s. 3; Slesvig; Jfr. note 33; Holsten 1803: Gudme; 1860: Statistisk Tabelværk 3,1 s. II, IV, VI; 1910: Vorläufige Ergebnisse s. 34-36.
 36. Statistisk Årbog 1913 s. 4-7 (kongeriget 1801 og 1911); Statistisk Tabelværk 3,1 s. IIIf (kongeriget 1860); Beiträge zur historischen Statistik s. 12-15 (hertugdømmerne 1803, 1860, 1910). Haderslev 1803 dog Fangel: Haderslev I s. 18. Bergsøe s. 405-409 (1834/35).
 37. Henningsen s. 41, 61.
 38. Som udgangspunkt drejer det sig om byer, der på kortet i Atlas zur Verkehrsgeschichte s. 39 er benævnt som »jernbaneknudepunkt, vigtig station«. Dog er yderligere et par store stationsbyer føjet til listen: Toftlund, Broager, Gettorf og Læk.
 39. Die Bevölkerung der Gemeinden. De nordslesvigske byer 1867: Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1871. Rødekro: Fangel: Rødekro.
 40. M.h.t. indlemmelser efter 1867 henvises generelt til: Die Bevölkerung der Gemeinden
 41. Fangel: Haderslev I s. 53-55.
 42. Åbenrå bys historie II s. 201f.
 43. Sønderborg bys historie I s. 296, 301 og II s. 18f. Trap: Slesvig II s. 383, 387.
 44. Trap: Danmark X.2 s. 504.
 45. Trap: Slesvig II, s. 441.
 46. Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt s. 375f, 382.
 47. Chronologisk Samling 1858 s. 177f.
 48. »Parochial- und Armenverhältnisse«, jfr. Chronologische Sammlung 1823 s. 260.
 49. Chronologische Sammlung 1829 s. 280 og 1860, s. 385.

Sygepleje i fredens tjeneste

Danske og tyske diakonisser i 1864

af DAGMAR BORK

Nyere tids professionelle sygepleje tog sin begyndelse i midten af 1800-tallet og udsprang af diakonissebevægelsen i Tyskland. Målet for diakonissernes arbejde var omsorg for syge og svage, og sideløbende hermed blev ideen udbredt til mange lande, herunder Danmark. Under krigen 1864 deltog diakonisser for første gang i lazarettjeneste. Ikke mindst gennem denne indsats blev bevægelsen kendt, anerkendt og udbredt med dens holistiske syn på sygepleje – pleje til både legeme og sjæl.

En iagttagelse af sygeplejens stade gennem århundreder viser en kurve med både bjergtoppe og dybe dale. Den er næsten identisk med en kurve over den samtidige sociale og kulturelle udvikling, og en klar sammenhæng med kvindens stilling i samfundet træder frem. I perioder, hvor hun blev holdt strengt inden for hjemmets fire vægge, sænkedes niveauet for sygeplejen betydeligt. Når åndelige rørelser af social eller religiøs art vakte samfundet til handling og stillede kvinderne frit, blomstrede arbejdet for de syge op. En ganske dyb dal i sygeplejens historie er tiden efter reformationen. Den havde i de protestantiske lande taget sygeplejen ud af hænderne på de katolske nonner, og klostrenes midler stod ikke længere til rådighed for hospitalerne. Hverken myndighederne eller lægerne var særlig forstående over for spørgsmålet om at forbedre forholdene for de syge. Den tyske sygeplejehistoriker Anna Sticker beskriver dagligdagen på et hospital et godt stykke op i 1800-tallet således: »Patienterne vækkes af grove sygevogteres stemmer, halm-madrasserne bliver kun sjældent skiftet ud, den fattige ligger i sine pjalter. Straks fra morgenstunden invaderer handlende sygesalene med deres råb om salg af æbler, brød og snaps. Dertil kommer utøjet, der plager alle og overalt mus eller endda rotter, der farer mellem sengene«. Hygiejnen stod på et lavt stade, og dette var årsagen til mange sygdomme. Først med forståelsen for en skarp adskillelse mellem drikkevand og spildevand og med lægevidenskabelige fremskridt inden for infektionssygdomme og deres bekæmpelse blev forholdene forbedret.

Diakoni og kvindesag

Man skal frem til 1830'erne, før en bølge af social interesse gik over de europæiske lande, og samtidig opstod store religiøse vækkelsesbevægelser. I teologiske kredse så man, at den reformerte kirkes diakoni var blevet svag, og i Tyskland havde teologer længe slået til lyd for en genskabelse af de ældste kristne menigheders diakonissearbejde. Her arbejdede kvinder som menighedens tjenerinder og som hjemme-sygeplejersker. Formålet med arbejdet var at forkynde det kristne evangelium gennem et håndens arbejde, og deres »gerningmission« gik hånd i hånd med den »ordmission«, som apostlene udøvede. Diakonisserne i den kristne oldkirke fik deres største udbredelse i det østromerske rige og var gennem deres udførelse af sygepleje og social forsyng med til at udbrede det kristne budskab i de første fire århun-

Theodor Fliedner, 1800–1864, grundlægger af diakonissebevægelsen i nyere tid. Foto: Fliedner Kulturstiftung Kaiserswerth.

dreder. Derefter begyndte deres indflydelse at dale, og man skal mange år frem, før bevægelsen igen fik fremgang.

Det blev præsten Theodor Fliedner i Kaiserswerth, nu indlemmet i Düsseldorf, der satte tingene i bevægelse. Sammen med sin første hustru, Friederike Münster, indrettede han i 1836 et hospital, hvor både legemlig og åndelig pleje var i højsædet, hygiejnen langt over samtidens, og hvortil man indbød kvinder til et nyttigt og givende arbejde inden for kirken. Midler til driften kom alle ad forskellige veje. Dels dannede søstrene et fællesskab ikke blot åndeligt og praktisk, men også økonomisk. Dels orienterede pastor Fliedner om diakonissesagen på talrige rejser i Tyskland, England, Holland, Nordamerika og Mellemøsten. Ægteparret Fliedners ide om at samle kvinder om et kirkeligt arbejde udøvet gennem sygepleje var genial set ud fra samfundets behov, men var det i lige så høj grad set ud fra et kvindepolitisk synspunkt. Man kaldte på ugifte kvinder til gerningen ud fra den betragtning, at et kald som sygeplejerske og et kald som hustru og moder ikke kunne forenes. En ny mulighed med stor spændvidde åbnede sig her for kvinder af alle samfundslag. Man fik muligheden for en målrettet uddannelse og et virksomt liv. Borgerskabets kvinder kastede med glæde broderirammen fra sig og gik ind til diakonisse- og sygeplejerskeuddannelsen. De lavere sociale lags døtre forlod malkeskamlen og gik ind til den samme uddannelse, og mange fandt her et alternativ til ægteskabet. Fra første begyndelse var optagelseskriterierne strenge. Det gavnede hverken den enkelte eller diakonissesagen, at ikke egnede forblev. Det var ikke tilstrækkeligt at ankomme med et kors om halsen, et kristeligt sindelag og god vilje, der skulle være evner for sygeplejen både praktisk og teoretisk.

Optagelsesbetingelser

Betingelser for at blive optaget i et diakonissehus var, at ansøgeren skulle være kristen og have en god kristelig vandel. Hun måtte ikke have hang til tungsind, humørsyge, sortsyn eller let vakt vrede, venlighed var en betingelse for et virke som sygeplejerske. Legemligt forventedes en vis robusthed, der måtte ikke foreligge brystsvaghed, legemlige skavanker eller skrofulose – en kirtellidelse, der udvikles på grund af dårlige hygiejniske og ernæringsmæssige forhold – og der skulle foreligge en lægeerklæring herom, udfærdiget af en kreds-fysikus. Alderen skulle være mellem 21 og 40 år, men under særlige

omstændigheder, kunne denne regel fraviges. Der forlangtes kendskab og øvelse i praktisk husligt arbejde samt strikning, syning og vask. Der blev dog ikke forlangt mesterskaber på disse områder, men derimod villighed til at påtage sig alt forekommende arbejde. Endelig skulle ansøgeren tale godt tysk, læse godt og kunne skrive og regne. Hun skulle indsende en skildring af sit hidtidige levnedsløb skrevet med egen hånd, og det blev fremhævet, at ingen anden måtte hverken skrive for hende eller forbedre teksten. Nu var det ikke givet, at pigen fra malkeskamlen var vel bevandret i disse færdigheder, men Friederike Fliedner anlagde ved den personlige samtale en helhedsvurdering, og fandt hun ansøgeren egnet i øvrigt, blev den pågældende undervist i almindelige skolefag efter optagelsen. Prøvetiden var seks måneder, hvor diakonisseleven fik kost og logi, arbejdsklæder, lompepenge og rejsepenge, når hjemmet skulle besøges. Hvis prøvetiden faldt godt ud, og man var tilfreds fra begge sider, forpligtede diakonissen sig til at forblive i stiftelsen de næste fem år. For mange, nok de fleste, blev diakonissetjenesten et livslangt tilhørsforhold. Efter prøvetiden kunne kvinderne iklæde sig diakonissedragten: blå kjole, hvid kappe, hvid krave og blåt overstykke. Denne dragt placerede diakonissen på linje med den gifte kvinde, og hun vandt gennem den social status. Søstrenes økonomiske fællesskab sikrede hospitalernes drift, langt de fleste blev uddannet som sygeplejersker, alle tilhørte den lutherske kirke og måtte være personligt kristne. Diakonissestiftelsen blev deres hjem, og forstanderparret blev tituleret hr. Pastor og Moder, de var trådt i forældrenes sted for søstrene.

Nye udfordringer

Fliedners pionerarbejde sammen med Friederike Münster – og efter hendes tidlige død i 1842 – sammen med sin anden hustru, Caroline Berthau, bar frugt. Der blev i de følgende årtier oprettet diakonissestiftelser efter mønsteret i Kaiserswerth i hele den protestantiske del af Tyskland, de nordiske lande og Holland. I 1864 fandtes der 45 stiftelser – heraf Den Danske Diakonissestiftelse fra 1863 – med tilsammen 2093 søstre fordelt på 568 arbejdssteder. Dette krigens år kom så et nyt arbejdsfelt til, lazaretplejen, og søstrene var godt udrustet dertil. Under uddannelsen havde fagene omfattet anatomi, apotekslære, instrumentlære, sårpleje og forbindingskundskab, åreladning, hygiejne og kop-sætning – en behandling, hvor der sættes specielle, opvarmede koppe-

glas på sår eller bylder, hvorefter glassene ved afkøling virker som vakuum, og det betændte sted suges rent. Den grundlæggende sygepleje lærtes hos patienten og gennem bistand til lægerne under operationer. Kristendomskundskab og sjælepleje blev meddelt i foredragsform af pastor Fliedner, og Friederike Fliedner havde den daglige ledelse af hospitalet og af søstrene. Det fremsynede ved denne grundlæggelse af sygeplejerskeuddannelsen var, at eleverne blev uddannet efter en turnusplan, der indebar, at de skiftede mellem forskellige afdelinger. Målet var at give en bredspektret oplæring, der kunne bruges i både den primære og den sekundære sundhedstjeneste og – som det skulle vise sig – i lazaretpleje under krige. Allerede under den første slesvigske krig 1849 havde pastor Fliedner tilbudt at udsende diakonisser til pleje af de sårede soldater, men tanken blev ifølge Stiftelsens årbog 1850 afvist af de militære myndigheder med begrundelsen: »Vore lazaretvogteres hænder kan behandle både soldaternes vasketøj og sår lige så forsigtigt som kvindepænder«. Kvinders deltagelse i plejen inden for militæret var på det tidspunkt utænkelig.

Sanitetstjeneste – kvinder i plejen

Holdningen til kvinder i sygeplejen på lazaretter var ændret i Tyskland 1864, og en væsentlig årsag hertil var diakonissesagens udbredelse. Ligesom hærens felttog var godt planlagt, gjaldt det samme sanitetstjenesten. Den blev lagt i hænderne på Johanniterordenen, hvis formål fra ordenens opståen i 600-tallet var pleje af syge og sårede. Katolske nonner havde tidligere taget sig af sårede, men fortrinsvis i deres klostre, nu blev det i den direkte lazarettjeneste på linje med diakonisserne og naturligvis hærens eget sanitetspersonale, mandlige sygevogtere og lazaretmedhjælpere. En gruppe damer fra Altona, der stod i nær forbindelse med diakonissestiftelsen der, fik tilladelse til at være med i arbejdet. For sygeplejerskerne – nonner som diakonisser – var pleje og omsorg det primære såvel til legeme som til sjæl og var overordnet de nationale modsætninger. Under krigens videre udvikling kom danskere, preussere og østrigere på de samme lazaretter nær krigszonen og lå her i fredelig sameksistens uafhængige af konfession og nationalitet.

Fem diakonissestiftelser blev involveret i lazaretplejen. Søstrene på Altona-stiftelsen indrettede et afsnit af deres hospital til sårede, søstre fra Bethel i Berlin kom til lazaretterne i Flensborg, Den Danske Dia-

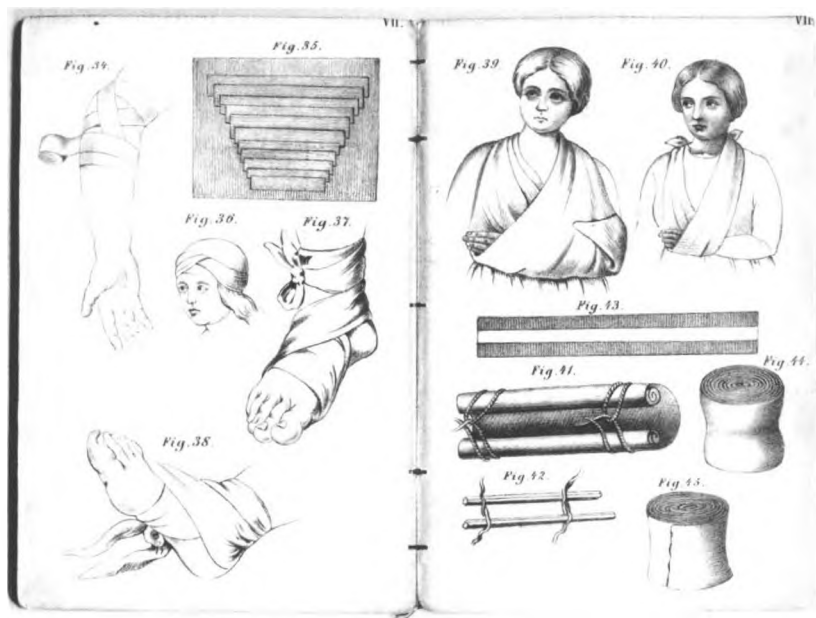
*Caroline Fliedner,
f. Berthau, 1811–1892,
Fliedners anden hustru og
»Liebe Mutter« for søstre-
ne. Foto: Fliedner Kultur-
stiftung Kaiserswerth.*

konissestiftelse sendte i samarbejde med Diakonissestiftelsen Ersta i Stockholm hjælp til Augustenborg og Nordborg, mens Kaiserswerth-søstrene fik det største ansvarsområde på lazaretter i Slesvig, Neuwark, Aabenraa, Broager, Haderslev, senere på Als og i Kolding. Ansvarlig for udsendelse af søstrene fra Kaiserswerth var stiftelsens forstander, den aldrende Theodor Fliedner, mens den praktiske organisation blev forestået af Fliedners svigersøn og præst på stiftelsen Julius Disselhoff. I løbet af februar 1864 ledsagede han søstrene til deres tjenestesteder, ligesom han konstant lå på rejse mellem lazarettene for at styrke og opmuntre diakonisserne i deres arbejde, løse eventuelle problemer og rapportere til Caroline og Theodor Fliedner hjemme i Kaiserswerth. Fra disse detaljerede rapporter og ikke mindst gennem søstrenes mange breve til hjemmet – alle indledt med ordene »Liebe Mutter und lieber Herr Pastor«, tiltaleformen på stiftelsen – fremstår et billede af dagliglivet på lazarettet. Gennem mere end to

hundrede breve, der er bevaret i Kaiserswerth-stiftelsens arkiv, træder en hverdag frem med bekymringer og glæder.

Efterretningen om danskernes tilbagetog fra Dannevirke-stillingen havde netop fyldt hele det tyske folk med jubel. Snart fulgte budskabet om østrigernes sejrige slag ved Oversee den 6. februar 1864. Alle vegne bevægede sig hjerter og hænder for at bringe vederkvægelse og hjælp til de sårede. Theodor Fliedner kaldte søstrene sammen og orienterede dem om situationen og om, at regeringen i Berlin med tak havde taget imod tilbuddet om hjælp inden for sygeplejen på de fjerntliggende lazaretter. Han understregede i sin tale, at det var frivilligt at melde sig til denne tjeneste, men at også ad den vej kunne Det sande Budskab forkyndes gennem sygepleje – håndens gerning – og sjælesorg. »De tapre unge krigere, der måtte blive syge eller sårede under de forestående kampe, ville få brug for både legemlig og sjælelig pleje«. Pastor Fliedner mønstrede derefter sine rækker af diakonisser og bad frivillige om at stå frem – alle trådte frem. Pastor Fliedner takkede for denne gestus, men ikke alle kunne udsendes, stiftelsens hospital i Kaiserswerth skulle naturligvis fortsat fungere, man måtte vælge. De sygeplejersker, der blev udset til lazarettjenesten, var alle veluddannede, havde mangesidig erfaring, var raske, faste i troen og »lyse af sind«. De blev udsendt med ordene fra Ezekiels Bog kapitel 34, vers 16: »De kvæstede vil jeg forbinde, de syge vil jeg styrke«.

Den 8. februar rejste Julius Disselhoff til krigsministeriet i Berlin for at træffe nærmere aftaler om foreløbig tyve diakonissers og en gruppe sygevogteres tjeneste. Militærets og militærlægerne negative holdning til diakonisser i lazarettjeneste fra 1849 var totalt ændret, og en glad og taknemlig Disselhoff kunne nu bringe søstrene til de forskellige lazaretter medbringende en anbefalingssskrivelse fra krigsminister von Roon til lægecheferne. Turen gik over Hamborg, Altona og Flensborg videre til Slesvig med ankomst den 12. februar. Allerede samme aften fik de søstre, der skulle blive i Slesvig, af den østrigske lazaretdirektør greve Attems von Petzenstein overgivet det store luftige og lyse Gottorp Slot. Det var beboet af østrigske soldater af alle våbenarter. Slottet var omgivet af vogne, heste, kanoner og store dynger kugler, der tilsammen frembød »et krigerisk og dog højst tiltrækkende syn«. Om ankomsten til slottet skrev senere søster Emilie Heuser til Kaiserwerth: »Det var et frygteligt vejr. Slien var islagt, stormen piskede sneen med en sådan magt ind i ansigtet, at man knapt kunne gå ti skridt. Inde i slottet løb alle broget og forvirret mellem hinanden som i en pludselig

Diakonissernes sygeplejeuddannelse omfattede blandt andet forbindingslære og håndtering af støtte til arm, ben og knoglebrud. Foto: Flidner Kulturstiftung Kaiserswerth.

forstyrret myretue. De høje sale gemte hen imod fem hundrede sårede og syge – østrigere, danske og nogle preussere. De fleste lå på jorden i deres blodige klæder på stråække, kun tildækket med deres frakker, helt uden den tilbørlige pleje, et syn, der skar i hjertet«. Diakonissernes kyndige hænder, erfaring i ledelse og evner til organisation gjorde, at forholdene hurtigt blev ændret. I løbet af få dage var alt bragt i orden. Hver soldat havde, hvad han behøvede. Søster Emilie skrev afsluttende i sit brev til hjemmet: »Vi søstre fik overgivet værelser i den midterste etage, hvor vi otte søstre indrettede vore sovekamre. Rummene er ganske små, så sengene tjener også som stole«.

Intet fjendebillede blandt de sårede

Den 14. februar kom der yderligere otte diakonisser og to hjælpere til Slesvig. Halvdelen af denne gruppe kom til at arbejde på et Lazaret Neuwerk, smukt beliggende på et skovklædt højdedrag over for Gottorp Slot. Her blev der også indrettet fælles kapel for de faldne i og omkring Slesvig, og midt i den stille skov blev der anlagt en militær

Gudsager. Herom skrev søster Julie: »Der har vi set mangen kiste blive sænket i den stille grav under storm, regn og snevejr«. Den anden halvdel af staben blev placeret i Lazaret Lorenzen, et stort danselokale. I et længere brev til Kaiserswerth skrev søster Johanna: »Hvor den lystige musik før har brusset, der stønner nu omkring tres meget hårdt sårede, med hvem døden holder sin alvorlige dans«. Af søster Johannas som af mange andre breve fremgår det, at når det gjaldt sygepleje og omsorg for sårede og syge, var det nationale og kirkelige tilhørsforhold ganske underordnet. Søster Emilie Heuser skrev: »Selv om de sårede for størstedelen er katolske østrigere og steiermarkere, så tager de dog uden undtagelse gerne mod et trøstende, styrkende Guds ord fra os evangeliske diakonisser. Fuld af fred ligger ven og fjende ved siden af hinanden. En antydning af personligt fjendskab har jeg ingen steder truffet. I Lazaret Lorenzen hjælper endda fire fangne danske soldater villigt søstrene. Det er muntre, flinke drenge, som mener, at Kaiserswerth-søstrenes pasning af østrigerne er mere trofast end den, deres egne landsfæller udøver«.

Det ses i både form og indhold, at søstrenes breve og Disselhoff's rapporter er skrevet til hjemmet. Fortælling om voldsomme begivenheder i krigens forløb er flettet sammen med dagligdagens hændelser. Brevene er tillidsfulde, Caroline og Theodor Fliedner var moder- og faderskikkelse for dem alle. Det fælles kristne ståsted kommer til udtryk i alle skrivelser, det ville have været utænkeligt andet.

Den østrigske kejserinde blander sig

Stadig flere diakonisser blev sendt til slagmarkerne, og pastor Disselhoff havde undertiden møje med at få dem dirigeret de rette steder hen. Men Disselhoff var ikke enerådende med hensyn til valg af søstrenes arbejdssted. Over ham stod grev Attens, og også han modtog ordrer fra højere magter. En pludselig ændring af tjenestesteder fandt sted, da grev Attens omdirigerede søstrene fra lazarettet i Neuwerk til Gottorp Slot. Årsagen til forandringen var, at en grevinde Condenhoven fra Prag, den øverste i det derværende samfund, kom med et håndskrift fra kejserinden. Hun skulle udsøge sig et lazaret efter sit eget ønske og valgte så Neuwerk, der, som hun skrev, afgjort var det venligste og smukkeste beliggende lazaret. »Da vi måtte forlade Neuwerk«, fortæller Disselhoff, »græd mange syge og forlangte at komme med«. På et møde mellem grev Attens og Disselhoff, spurgte

Disselhoff grev Attens nærmere ud om disse ting, og greven var tydelig ilde berørt og meget spag. Mange plejekræfter var sat ind i løbet af februar, Johanniterbrødre, Barmhjertige Søstre, diakonisserne og et stort hjælpepersonale. »På Gottorp Slot er der syv Barmhjertige søstre fra Aachen, som grev Spree har bragt hertil«, skrev Disselhoff. De østrigske krigere var så at sige alle katolikker, preusserne protestanter, men af dem også katolikker fra Münster. Selv om de syge og sårede var mest trygge ved at blive plejet af mennesker af deres egen konfession, blev dette i den aktuelle situation af mindre betydning. Når nonner og diakonisser mødtes på lazaretterne, respekterede de hinandens arbejde og område, men holdt sig hver især for sig selv.

Lazarettet i Rendsborg var primitivt med »tarvelige senge, hurtigt sammenslåede af brædder«. Det befandt sig i byens militærhospital og havde fire til fem hundrede indlagte, der var forholdsvis få hårdt sårede, og i hospitalets koncertsal kunne de militære sygevogtere klare plejen af lettere syge. Disselhoff forsømte ikke at sætte sig ind i, om de syges åndelige behov blev opfyldt. Han drøftede spørgsmålet med de stedlige præster Schröder og Pötzke, og kunne meddele Fliedner, at »De tager sig godt af de syge, er begge inderligt troende mennesker«. En oversigt over samtlige lazaretter i området viser noget om omfanget af syge og sårede efter krigens første tre uger. Mange offentlige bygninger var inddraget, således i Slesvig Gottorp Slot, Paragon Palais, Dragonhospitalet eller Scherershof, Neuwerk, Bronnpen, Rådhuset, Bischofshof, Domskolens, Vajsenhuset og Briessener-lokalet. I disse lazaretter var indlagt otte til ni hundrede. I Flensborg befandt de protestantiske lazaretter sig i Dansk Kommandantur, Latinskolen, Statshuset, Skyttehuset, Harmonien og Borgerforeningen. De østrigske havde til huse i Dansk Militærhospital, Dansk Kaserne, Wilhelmineskolen, Sct. Johannes Søsterhus og Hovedskolen for Sct. Nicola. Disselhoffs rapporter og adskillige af søstrenes breve er siden blevet gengivet i Kaiserswerth-stiftelsens årbøger og jubilæumsskrifter, og med dem er der således beskrevet en ganske betydningsfuld epoke i diakonissernes arbejde, og en vigtig gren af krigens forløb i 1864.

Nordenvind og kulde

De sammensatte tropper fra tysk side marcherede stadig mod nord, østrigerne mod Jylland, preusserne mod Dybbøl. På grund af strabadserne og det forrygende vintervejr blev mange soldater angrebet af

heftig lungebetændelse og nervefeber, en ældre betegnelse for tyfus. Stadig flere plejende kræfter ilede derfor til hjælp fra alle sider. Fra Kaiserswerth blev der den 17. februar sendt ti nye diakonisser, fra Østrig flere nonner, og medfølede kvinder meldte sig til tjeneste på de lokale lazaretter. Også til lazaretterne i Flensborg kom der forstærkning fra diakonissestiftelsen Bethania i Berlin. Mens Disselhoff fulgte søstre til Broager, måtte de otte, der skulle stationeres i Aabenraa, som fortalt i Disselhoffs rapport klare turen på egen hånd. Herom skrev søster Katharina Spiess til Kaiserswerth. »Herren har ført os vidunderligt, men der var bitre timer undervejs. Fra Flensborg kørte vi mod nord på en transportvogn ligesom soldaterne. Nordenvinden blæste voldsomt på os, så vi ankom til Aabenraa halvt gennemfrosne klokken elleve om natten. Ankommet til Aabenraa bankede vi på mange døre, men ingen ville åbne sig for os, for alt var optaget, men efter lang tids søgen fandt vi et dejligt hotel, hvor man efter mange bønner lod os sidde i dagligstuen. Søster Emilie, Anne og Wilhelmine slog lejr på gulvet, søster Pauline i en gyngestol, Mina, Sophie og jeg lagde os på sofaen, hvor vi sov prægtigt«. Søstre blev næste morgen anvist logi af deres foresatte, overstabslæge Dr. Schilling, og lørdag den 20. februar var alle begyndt i tjenesten: »Søster Emilie Tigges og Anna Dannert sammen i det ene lazaret, søster Sophie Mengert og Pauline Niemeyer i det andet, hvor der kom syge hver time. Den første dag seks, men allerede den næste ankom 36 med indre sygdomme. En fra Ratingen lå også på lazarettet, han var meget fornøjelig og fortalte, at han hjemme havde bygget med på diakonissehuset Salem, og han var tryk ved at blive plejet af søstre«. Fra militærets side var man meget tilfreds med søstrenes tilstedeværelse, man håbede, at de ikke skulle få for meget at bestille, men orienterede også om, at kampene skulle gå løs de næste dage, og at fronten var tæt på. Rigelig forsyning af instrumenter og forbindsstoffer varslede om kommende opgaver. På lazaretterne i Aabenraa plejede søstre og deres hjælpere gennem længere tid dagligt 120-130 soldater, sårede og indvortes syge.

Operationsstue i Broager

Kaiserswerth-diakonissernes lazaretter i Broager var dem, der kom tættest på kampzonen på Broagerland i april dagene 1864, og den 20. april skrev søster Barbara Eckhard en fyldig rapport: »Det er i dag

Krigslazaret i Broager. Diakonisse er med til at modtage sårede. Diakonissens sygepleje er holistisk, omfatter både legeme og sjæl. Stik fra Jubilæumsskrift for Kaiserswerth-Stiftelsen 1886.

bodsdag, og ingen Gudstjeneste, ingen klokker eller blot en sammenkomst er der her, men vel andre ting. Den blodige slagmark i hele sin natur ligger her for vore øjne og råber højt på bod! Ak! Om vor virksomhed kan jeg berette, at fagligt bliver vi godt behandlet af lægerne. Dr. Ebersteht glæder sig over, at vi er her. Selv er han meget træt. Synet af de mange sårede er grusomt. Her i denne lille landsby

er der syv lazaretter. Kirken er helt fuld, også klokketårnet er lukket op, her bliver der opereret, hvad der må være et frygteligt arbejde, da der også kun er én bære. Døde ligger inde i de indrettede hvilesteder. Arbejdet er så overvældende. Folkene kan ikke betvinge det. Hvor er jeg glad for, at jeg har taget 'Plejens Velsignelser' med, da den straks vil være gavnlig for præsten, der er jyde, og som har overtaget et lazaret. Søster Emilie har et mindre lazaret. Magdalene plejer i min afdeling, hvor der er mange syge, og hendes kræfter er absolut ikke udhvilede. Lægerne må have flere søstre, derfor telegraferede jeg straks til Sophie Gräff, og hun lovede at sende Johanne Hildebrandt. Dertil kommer en fra Kari, og så lysner det. Indtil nu er der ingen nødsøstre her, og hr. generalstabslægen Mitschewitz glæder sig over, at der også til de andre lazaretter her vil komme diakonisser. Dog er hele sagen i lægernes hænder, og det er ikke altid godt, det kommer an på, hvorledes de fører og leder, hvis vore søstres fortrolighed skal vækkes. Her i denne egn ligger de hårdest sårede, fronten er kun en halv time borte. Lazaretterne i Flensborg og Aabenraa bliver nu også oversvømmet, da de lettere sårede bliver transporteret dertil. Skulle man kunne beskrive det blodige, hærgede skue, som man ser her? Nej, jeg kan ikke. Den venlige tone, vi kender fra lazarettet som oftest fra lægerne og altid fra de syge og sårede, møder vi ikke i landsbyen. Vi søstre må daglig sige til hinanden: 'Stå fast i troen, vær modig og vær stærk', men dette gør ondt, meget ondt!' Kirken bliver igen rømmet, der er for koldt. Deres i Herren hengivne Barbara Eckhard«. Søstrene mødte som regel venlighed i de nære omgivelser fra både danske og tyske, men altså ikke i Broager. »Tysken« var fjenden, også i diakonissedragt. Der var stor bitterhed over kirkens beslaglæggelse og dertil kom, at det største lazaret blev indrettet i en nyopført ganske pompøs skolebygning, der netop stod klar til indvielse og ibrugtagning.

»Jesus meine Zuversicht«

Den 1. maj lød brevet fra søster Magdalene Meyer: »Ærede hr. Pastor og kære Moder! Indtil nu har det ikke været mig muligt at skrive helt åbent her fra Broager, skønt der både dag og nat dør af vore syge, og selv om de sårede, der kan transporteres, er skaffet til Flensborg, så havde vi dog dag og nat fuldt op at gøre. Der må nemlig hver nat våge en søster og en sygepasser. Den 28. om morgenen klokken otte

kom de herrer læger, og da blev der forbundet til klokken to, og klokken fire kom de igen, men af det samlede antal på vort lazaret har vi dog kun fjorten hårdt sårede. Får vi ikke flere fra de andre lazaretter, så er vort arbejde meget snart slut, og de herrer læger har så sagt, at de vil vise os til slagmarken; mange vogne derfra kører hver dag forbi. Hvorledes det går med Als, ved man ikke, den kære Gud må give, at de stakkels danskere må overgive sig, så blodsudgydelserne kan få en ende. I dag sagde en af lægerne, at det måtte skyldes vandet, at folkene således dør. Når man slet ikke tænker derpå og har de bedste forhåbninger, så får de feber-diarré, og efter nogle dage er de døde. Sørgemusik hører vi hver dag, mest 'Jesus meine Zuversicht', da vi bor i nærheden af kirkegården. For omtrent otte dage siden er det tunge lazaret rejst til Jylland, da blev vi sammen med andre overgivet til det lette feltlazaret, hvilket vi ikke lige var kede af, thi straks fra den første dag har hr. overstabslæge Neubauer bekymret sig for os. Hr. inspektøren kom og fik oplysninger om vor bolig, sendte brød, kød og andet hver morgen, sådan som også soldaterne får det. Det bringer vi vor gamle 'moder', hvis datter koger for os til middag. Hun sørger meget godt for os, men nu er der indrettet en stue i præstegården, idet overstabslægen mente, det var bedre for os at spise der; om morgenen og om aftenen skænker vi selv kaffen. Søster Emilie plejer ikke mere her i skolen, men hun er i huset ved siden af, så vi alle kan være sammen. Herren være lovet, at søster Johanne er hos mig. Hun har ingen afsky for arbejdet med sygepleje, hun er vedholdende ivrig. Raske er vi Gud være lovet indtil nu, skulle vor pleje gå mod enden, så gør jeg, som søster Barbara har aftalt med mig. De herrer læger ved ofte ikke selv noget om det. Hermed må jeg slutte for denne gang, at skrive, når man våger over de syge, går jo ikke ret længe. Deres hengivne Magdalene Meier«.

Næring til sjæl og legeme

Søster Barbara Eckhard synes at have haft et vist tilsyn med de øvrige søstre. Det har været praktisk at samle administrationen hos en enkelt, idet søstrene ofte måtte flyttes fra et tjenestested til andet, afhængig af behovet. Efter at have været i Broager skrev hun den 24. april fra Aabenraa: »Mit sidste brev, som jeg skrev den 20. fra Broager, har De vel fået? Siden dengang har jeg ikke haft tid til at skrive. I torsdags gik jeg fra Broager og hertil for endnu engang at efterse

lazaretterne der og siden i Haderslev, men i går mente jeg, at jeg måtte gå tilbage til Broager. Jeg gik hurtigt ind på lazarettet for at se, hvor og hvor megen hjælp, der var nødvendig. I det lazaret, hvor søster Emilie Tegge er, bliver hun godt hjulpet af sygevogeterne. Hun har i det hele omkring tyve syge, mange er døde, og mange transporteret væk til Flensborg eller her og der. På lazarettet, hvor søster Catharina Delem og Johanne Hildebrandt er, er der omkring halvtreds syge, men de to søstre magter det, fordi der er god hjælp fra sygevogeterne, og fordi lægerne selv forbinder. Dog overlader de gerne søstrene enkelte forbindinger og er taknemlige, at søstrene således er dem til hjælp. I løbet af de to dage, jeg har været borte fra Broager, er der kommet sengesteder til de sårede, og meget har forbedret sig. Men med søstrenes mad går det dårligt. De skulle have det sædvanlige, som også soldaterne får, og dermed var vi også tilfredse, men der kom intet. Denne sag er ikke efter reglerne, og som det ser ud, vil herrerne ikke gøre noget ved det, da de mener, problemet snart løser sig af sig selv, når de sårede bliver sendt andre steder hen. Min ægte bekymring var at se, hvor søstrene kunne få en ordentlig middagsmad. Konen, hvor søstrene logerer, vil gerne lave middagen, og ved den første spiste søstrene som kuske, da de intet ordentligt havde fået i to dage, kun varm kaffe om morgenen og te om aftenen. Det er nu ordnet sådan, at de får kød, brød og ris fra garnisonen, og dette giver de til konen, der så laver maden. Til min glæde kunne jeg medbringe skinke, æg, brød, seks flasker god rødvin og meget andet, Alt dette har jeg fået med den udtrykkelige betingelse, at søstrene skal tage sig et ekstramåltid klokken ti og om aftenen.

Mange hjælpesøstre er kommet til lazaretterne i Broager, og de fleste gør god gavn. Snart vil der være brug for hjælp i Kolding, da alle hærafdelinger har trukket sig dertil. Også øen Als er besat, og hvem ved, hvad der endnu alt kan ske. Det går godt med søster Pauline Niemeier, men jeg er bedrøvet over søster Sophie Mangrats jalousi, hun vil selv bestemme, hvem hun vil pleje, sagde – nej, skreg ud – at hendes foresatte gik forbi uden at hilse, og at lægerne aldrig spurgte hende om noget. Længe havde hun været genert, men havde overvundet denne svaghed, og nu blev hun overset. Søstrene står dog sammen om hende, men det er svært, at søster Sophie ikke synes at have behov for åndeligt at ruste sig med bøn og Guds ord. Efter alle mine erfaringer, som jeg har gjort blandt søstrene, kan jeg kun bede om, at flittig forbøn bliver gjort for hende«. Morgen- og aftenandagt

hørte til diakonissernes hverdag hjemme i Kaiserswerth, ligesom deltagelse i søndagens Gudstjeneste var en selvfølge. Dette idegrundlag for al diakoni betød, at åndelig styrke og fællesskabet blev uddybet, men under lazarettjenesten måtte det daglige mønster ofte brydes. Søster Barbara fortsatte sit brev således: »Det er så sandt, at søstre har for lidt tid til fælles styrkelse, men søster Anna Henge, som er her, viser, hvor man kan tage nådens brød til sig, når blot man har få minutter og bruger tiden. Vi prøver daglig ved vores morgensamling at tage Guds ord som et lys for vor fod med ind i dagen og at gå den rette vej mellem nationerne. Mine tanker går i dag meget til Kaiserswerth. Hvor vi dog længes efter at kunne tage del i en Gudstjeneste. Her er ingen Gudstjeneste. Hvordan det går til, ved jeg ikke, da der dog er en præst her i Broager. Jeg har talt med overstabslæge Schilling om, hvorvidt de nødvendige kræfter er rigtigt fordelt på de lazaretter, hvor vi søstre har ledelsen og plejen, og han mener, at der er større behov i Flensborg. Jeg skal selv henvende mig til lazaretet der og så selv bedømme fordelingen. De hjerteligste hilsener fra alle her. Deres hengivne Barbara Eckhard«.

Læsestof til de syge og sårede

De første tre uger af februar 1864 besøgte Julius Disselhoff samtlige lazaretter, hvor søstre arbejdede. Han drøftede forholdene med den overordnede læge, opmuntrede søstre, skaffede dem, hvad de havde behov for og rapporterede til Theodor Fliedner i Kaiserswerth. En stor mangel på alle lazaretter var læsestof til de indlagte. Ikke alle var »hårdt sårede« eller »meget syge«, men var rekonvalescenter og oppegående. For dem blev dagen lang på grund af manglende beskæftigelse. Soldaterne klagede over »den kvælende kedsomhed« og ønskede bøger. Ønsket blev viderebragt til Kaiserswerth, og det blev gerne imødekommet, også fordi kristelig litteratur og traktater var med til – som diakonisserne altid forsøgte – at afværge »dårlig læsning og kortspil«. Kvindeforeninger i Tyskland, der i vid udstrækning beskæftigede sig med indsamling til tropperne og lazaretterne, kastede sig straks over opgaven. Læsestoffet, der på den måde blev bragt til veje, skulle dog først gå gennem pastor Fliedners hænder. Han havde ansvaret for, hvad der blev uddelt af diakonisserne i lazarettjenesten. Verdslig litteratur blev sorteret fra. Måske havde også den kunnet betvinge kedsomheden, men i den aktuelle situation blev alt

modtaget med tak, og i mange tilfælde har soldaten uvægerlig fundet både underholdning og opmuntring. Leverandørerne af bøger, skrifter og traktater forstod ikke altid, at deres sendinger til Slesvig først skulle passere Kaiserswerth, og et ret køligt brev fra H. Biermann i Wupperthal til pastor Fliedner lød: »Højtærede hr. Pastor! Lige nu har vi fået et brev fra Deres hr. svigersøn, pastor Disselhoff, dateret 16. februar 1864, hvori vi bliver bedt om en sending af traktater til krigerne i Slesvig. Det ønskes, at de dertil bestemte traktater skal sendes til Kaiserswerth. Vi har allerede for otte dage siden afsendt traktater til lazarettet i Flensborg over Hamborg og gennem monteringsdepotet i Berlin til de soldater, der går i felten. I går afsendte vi også et betydeligt antal pakker med böhmiske traktater«. Biermann gør derefter omhyggeligt rede for, at man har fuld tillid til at »Hr. Pastorens svigersøn, pastor Disselhoff«, kan tage sig af det videre fornødne. Brevet slutter med ordene: »Vi mener, at vi har gjort, hvad vi netop kunne. Herrens velsignelse ledsage de små bøger!«

Fornemt besøg på lazarettet i Haderslev

Efter sit besøg i Aabenraa drog Disselhoff mod nord og berettede herom: »Den 22. februar gik rejsen endnu tre mil til Haderslev, hvor seks søstre har fået deres arbejde på lazarettet i Latinskolen med pleje også her af dagligt 120–130 soldater. Enkelte er sårede, mens størstedelen lider af alvorlige indre sygdomme som mave-tarminfektion, tyfus, lungebetændelse, nervefeber og ofte øjenlidelser. Alle værelser i den statelige bygning er indtaget af syge, hvor skulle søstrene bo og sove? Jeg har efter megen søgen opdaget naturhistorielokalet, hvor alle slags udstoppede tobenede og firbenede væsener befinder sig til lige med i spiritus ophængte slanger og på væggene knogler og dyreskeletter. De seks har straks med godt humør slået deres lejr op her, alt lader sig gøre«. Disselhoff var som regel til stede, når den lægelige militære ledelse inspicerede lazarettene og kunne referere: »Arméens generallæge og generalstabslæge har besøgt lazarettet og var lige så glade som de syge selv over at se plejen udført af kvindehænder«. Videre fortæller Disselhoff, at lazarettet på Latinskolen i Haderslev fik fornemt besøg af blandt andre den preussiske kronprins Friedrich Wilhelm, krigsminister von Roon og generalfeltmarskal von Wrangel. Den aldrende von Wrangel var ganske faderlig i sit væsen over for både de syge soldater og diakonisserne. Han hilste på hver søster

20. Gedenkjahr der 30 jährigen Wiederkehr
des Erststurms der Düppeler Schanzen
10 April 1864-1914.

Fellazaret ved Nybøl med Johanniterordenens symbol over indgangsdøren. Den lukkede vogn bragte sårede til lazaretet. Postkort efter et fotografi taget 1864. Det er ét af en serie, der blev fremstillet i 1914 til erindring om stormen på Dybbøl. Samling Jens Harrebye.

med et håndtryk og et 'Gud lønne Dem, mit barn'. 'Er du tilfreds med behandlingen her, min søn?' spurgte han en såret dansker. 'Ja, ja! Tak, tak!' lød det raske glade svar. 'Så tak søstrene, min søn' sagde den gamle herre. En særlig opmuntring for søstrene var kronprinsens spørgsmål, om de syge fik den nødvendige sjælesorg. Det var også i Haderslev, at en sort tjener hos prins Adalbert, en nubier, blev plejet. Søster Sophie, som jo i længere tid har arbejdet i Alexandria, Sidon og Beirut, talte til ham på arabisk! Hvor blev sydens søn glædelig overrasket over pludselig i det kolde nord at høre søde hjemlige lyde«. Fem år senere var det søster Sophies tur til at blive forbavset. Under en tjeneste inden for sygeplejen i Beirut mødte hun på et tidspunkt kronprins Friedrich Wilhelm, der ved mødet udbrød: »Har vi ikke allerede mødt hinanden på krigslazaretet i Haderslev?« Det blev et venligt møde med samtale om krig og fred mellem de to mennesker af så forskellig stand. I begyndelsen af maj tyndede det ud med indlagte på lazaretterne, og søster Louise Sauerland skrev hjem til Kaiserswerth: »Nu har vi kun 72 indlagte, 40 med indre sygdom, 21 med ydre, ni øjensskadede og to hårdt sårede«.

Kongens fødselsdag

Det var stærke kvinder, der arbejdede i lazaretterne – diakonisser, nonner og frivillige lokale damer – men også de blev ind imellem ramt af sygdom, i mange tilfælde formentlig smittet af de indlagte med mavelidelser, opkastning og diarré, og søster Elise Hepp blev hårdt ramt af denne sygdom. Hendes sygdomsperiode fremkaldte skiftevis håb og frygt hos medsøstre, og den 3. marts skrev søster Sophie Gräff fra Latinskolen i Haderslev: »Kære Moder og hr. Pastor! I dag kan jeg meddele Dem, at søster Elise har det bedre, hun bliver stadig gladere, og hendes appetit tiltager også. Hun håber snart at kunne komme til Kaiserswerth og der komme sig bedre. Da både søster Mina og søster Auguste ligger i sengen med dels opkastning, dels svær forkølelse, har hr. stabslægen ophævet vores nattevagt. Da vi netop i disse dage ikke har mange alvorligt syge, så går det også nu an, at sygevogeterne våger alene sammen med lazaretmedhjælperne. Vi har atten sårede her med skudsår. De øvrige patienter har indre sygdom, kun få har haft tyfus, men to døde heraf. I går, da det var kongens fødselsdag, viste Haderslev-damerne sig meget venlige og opmærksomme, idet de til de syge sendte adskillige kager, appelsiner og så videre, hvilket alle blev meget overraskede over. Med en søster gik jeg så ind i alle sale og kunne så give de syge en eller anden lækkerbissen med hensyntagen til deres sygdom. Det var med hr. stabslægens tilladelse, og dog var det for nogle syge en ganske særlig prøve, og trods al forsigtighed fordærvede nogle sig. I dag kom der fra Hamborg mange gode sager til vort lazaret, undertøj, mavebælter, ærmetrøjer og mange par sokker, alt sammen strikket og syet af kvindeforeningen til vore tapre krigere. Også fra Schwerte kom der en pakke, i den var der kager og traktater til soldaterne. Jeg vil give de fleste traktater til hr. pastor Distelkamp til fordeling. Sidstnævnte har også besøgt de østrigske lazaretter og finder der så megen modtagelighed for Guds ord, at det altid gør ham glad at arbejde der. Engang havde han fordelt flere små evangeliebøger og særlig vist de sårede stederne med Kristi lidelser, da råbte én: 'Jeg har det, her står det!' Hans nabo råbte ivrigt: 'Hvor, hvor står det dog, jeg kan ikke finde det?' Flere lignende spørgsmål fulgte, og mange kommer og beder ham om bøger«.

Den 6. maj kunne man fra Haderslev meddele, at med søster Elise gik det fortsat bedre, og at man så småt planlagde hendes rejse hjem til Kaiserswerth. »Vi har ikke så meget at gøre, som vi vel kunne«, skrev

søster Sophie Gräff, »men de syges antal er stadig stort, dog har de ikke megen pleje behov. I går på Kristi Himmelfartsdag fejrede vi det hellige aftensmåltid sammen med dem, måtte det styrke os alle på sjæl og legeme. Nu kommer endelig også foråret her med sin grøde, løvspring og blomstring, dog er det stadig koldt, endda ret koldt! I dag ankommer en kiste til os, det er nødvendigt altid at have mindst én parat. Hver dag bringer ny nød, men også nye velsignelser. Til det første hører navnlig, at der nu i huset er kommet en sådan kortspilsånd, men jeg har sagt til søstrene, at også dette vil forsvinde igen, vi må blot forsøge at fortrænge det med al forsigtighed og milde ord. Hr. pastor Distelkamp holder jævnlige prædiken her i huset. For kort tid siden var der også katolsk Gudstjeneste. De to katolske søstre fra lazarettet i Slotsgade kom hertil for at ordne alting selv. Jeg hjalp dem med alt det praktiske, det er ganske venlige mennesker«. Diakonissernes færden har til enhver tid et dobbelt formål, dels at hjælpe, hvor der er nød, dels at oplyse om deres sag for at udbrede ideen, evangeliets forkyndelse gennem gerning. Søster Sophie så en mulighed i arbejdet i Haderslev og fortsatte sit brev: »Måtte vi bede om nogle beretninger fra Diakonissehuset i Kaiserswerth om de syge, om vore venner, den slags skrifter, der vækker almen interesse for diakonissesagen også her. Forhåbentlig kommer alle vi søstre snart hjem og vil så fortælle om alt, hvordan der ser ud her. Jeg håber, det går Dem kære hr. Pastor og kære Moder godt. Med hjertelig kærlighed, Deres hengivne Sophie Gräff«.

En tysk-dansk begravelse

Søster Elise Hepp blev pludselig meget dårlig, søstrene skiftedes til at våge hos hende og lette hendes tilstand, men forgæves, og hun døde den 17. maj 1864 langt fra hjemmet. At diakonissernes virke på Latinskolen var kendt og agtet i byen i både danske og tyske kredse viste sig ved den opmærksomhed, som begravelsen vakte. Om dette forløb berettede medsøstrene udførligt til hjemmet i Kaiserswerth: »Søster Elises begravelse på Assistens Kirkegård fandt sted den 20. maj om eftermiddagen klokken fem. Mange, mange kranser blev sendt fra høje embedsmænd og fra danske og tyske damer, således at kisten var smykket ude og inde dermed. Helt fredelig lå hun med myrtekransen over diakonissekappen og med en hvid blomsterkrans i hånden. Ved den åbne kiste sang søstrene sammen med pastor Distelkamp: 'Unter Lilien jener Freuden'. Derpå blev kisten lukket og stillet

i Latinskolens forhal, der er så rummelig, at også de fleste syge kunne få plads der. Hr. Pastoren fremsagde sangen 'Wo findet die Seele die Heimath, die Ruh!' Derefter satte toget sig i bevægelse. Forrest gik et østrigsk musikkorps, dernæst grev Gondrecourt, så bykommandanten og andre officerer og Johanniterridderen grev von Marschewtz. Foruden vor egen præst fulgte to andre gejstlige, en katolsk og en dansk. På hver side af kisten gik tre af vore sygevogtere, derefter fulgte søstrene med hver en krans i hånden. Så kom en afdeling militær og talrige indbyggere fra byen, gammel og ung. Da vi var kommet i nærheden af kirkegården, kom der imellem os og ligvognen en dame med seks små hvidklædte piger, forsynet med blomsterkurve til at strø på vejen. Først ved graven tav musikken. Søstrene og småpigerne stillede sig omkring graven, og der blev sunget 'Schlaf sanft in kühler Erde, du treue Magd des Herren', mange af de tilstedeværende stemte i. Pastoren talte så efter søster Elises eget ønske over Paulus' brev til Filipperne kapitel 1, vers 21: 'Thi for mig er livet Kristus, og døden en vinding' og vers 23: 'Der trækkes i mig fra begge sider: Jeg længes efter at bryde op og være sammen med Kristus, for det er langt det bedste'. Velsignelsen blev lyst, og herefter blev kisten betroet jordens skød. Vore og andres kranser blev lagt på graven. Blandt disse én med to hvide atlaskes sløjfer. På den ene sløjfe befandt sig et stort trykt kors og navnet på den afdøde, på den anden bibelordet: 'Salige er de døde, der dør i herren'. Den dame, der medbragte denne krans, erklærede, at så længe hun og hendes familie var til, ville de sørge for gravens vedligeholdelse. Johanniterridderen lod sætte et hvidt trækors på graven med indskriften: 'Elise Hepp, Diakonissin von Kaiserswerth. Geboren zu Alsenborn am 3. Mai 1819. Gestorben am 17. Mai 1864. Philipp. 1,21 und 23'. Ved foden er malet et Joanniterkors, hvidt på rød bund. Foran korset befinder sig en liggende mindesten, som søstrene i Kaiserswerth bruger det med duesymbolet og med den samme indskrift. Hun hviler nu i fremmed jord på kirkegården. Til højre for hende ligger preussiske, til venstre østrigske krigere, som er blevet plejet indtil døden af søster Elise og hendes medsøstre«.

Vist kun få kvinder ses begravet blandt faldne soldater – alle mænd – og den respekt, der dengang blev vist søster Elise Hepp, er fortsat gennem årene, hvor byens tyske mindretal har vedligeholdt gravstenen, så den i dag – knapt halvandet hundrede år efter – fremstår som ny. Begravelse af en diakonisse har i sig et stænk af glæde og af håb. Man ved, at afdøde er frelst, og at hun i døden som i livet er i Guds hånd. Dog synes

sorgen at have været den dominerende følelse omkring søster Elises død og begravelse. Med den meget detaljerede beskrivelse af forløbet imødekom medsøstrene ønsket om, at alle i hjemmet i Kaiserswerth kunne komme så tæt på begivenheden som muligt. Man fremhævede i beskrivelsen, at både danske og tyske tog del og fandt i dette en bekræftelse på, at det daglige arbejde havde vist sig at være hævet over nationale modsætninger. Brevet blev læst op i Kaiserswerth-stiftelsen af Theodor Fliedner ved den først mulige lejlighed, passager af det blev citeret i stiftelsens årbog 1865, og dokumentet findes fortsat i søster Elise Hepps sagsakter i arkivet i Kaiserswerth.

Ak, vort kære Neuwerk!

Gennem alle søstrenes breve til hjemmet i Kaiserswerth fortælles om hverdagens glæder og sorger, fortrøstning og tillid til Guds hjælp. Der er hverdagsglimt fra det frembrydende forår 1864. Lægernes indsats, sygeplejen og midler til behandling træder naturligvis frem i mange af brevene. Sygevogternes arbejde kommenteres, og der spørges efter egnet litteratur til de syge og sårede. Et broget liv træder frem. Søster Johanne Hildebrandt skrev den 24. februar fra Gottorp Slot: »Kære Moder og kære hr. Pastor! Vi har nu været i Slesvig i elleve dage og har allerede oplevet og erfaret meget. Da vi nu kom hertil velbeholdne og ved godt mod, glædede vi os rigtigt, da vi kunne pleje i Lazaret Neuwerk, der traf vi 59 syge, hvoriblandt svært sårede og også meget syge. De stakkels syge var meget forsømte, de havde så at sige meget lidt eller slet ingen pleje. I Slesvig møder man kun få preussere, det var mest danskere og østrigere, jeg havde på den stue, hvor jeg plejede. Kun én kunne tysk, en lærer fra Slesvig, der var syg af tyfus, men det gik ham igen bedre. Han var i begyndelsen tolk. Dog snart forstod jeg danskerne temmelig godt. Da vi nu havde indrettet os, og det gik en smule regelret og ordentligt til, måtte vi forlade Neuwerk, hvad den kære hr. pastor Disselhoff nok allerede har berettet. Det var svært og hårdt for os alle. Da vi havde været der fem dage, hed det sig, at vi skulle bort, og vi vidste intet. Søster Emilie gik til grev Attens og forklarede sig, og det var virkelig således: nemlig grevinde Condenhoven, som selv er katolsk søster, kom med endnu tre andre og havde befaling fra kejserinden i Østrig, at hun skulle udsøge sig det smukkeste lazaret og udsøgte sig ulykkeligvis Lazaret Neuwerk, og vi måtte væk og kom til Gottorp Slot«.

Såvel diakonisser som nonner udførte en kvalificeret sygepleje, men mellem de to kirkelige retninger bestod en vis konkurrence. For dem begge var det af stor betydning at synliggøre deres sag udadtil. En vis forsigtighed lyser da også ud af søster Johanne Hildebrandts fortsatte brev: »Her er elleve katolske søstre, og de måtte overlade os to store sale og en stue fuld af syge, vi kommer slet ikke i berøring med dem, dog tilbyder de alt og er overordentlig venlige, men det var bevægede to uger i Neuwerk, hvor vi på grund af vores evangeliske tro blev nøje overvåget fra alle sider, og hvis man ville finde bare det mindste at udsætte på os, ville man triumfere højt. Os søstre går det godt, kun søster Magdalene har været forkølet nogle dage, men det går hende igen bedre. Vores syge bliver stadig færre, måske får krigen snart ende, hvad der dog ville være meget godt. De stakkels syge fortæller, hvordan det er gået dem, hvordan de timer og dage har ligget på slagmarken og af tørst spist is, til endelig en hjælpende hånd har fundet dem. Kærlige hilsener også til søstrene derhjemme sender eders Johanne Hildebrandt«. Søster Emilie Heuser skrev dagen efter om situationen i Neuwerk: »Det var meget hårdt for os at forlade vore syge, de var så taknemlige, tilfredse og flinke. Det var virkelig med hjertens lyst, vi plejede dem. På søster Magdalene Staiers stue lå en østrigsk korporal meget hårdt såret i højre arm. Der var stor fare for, at han ville miste den, han klagede aldrig, skønt han havde frygtelige smerter. Var søster Magdalene gået bort blot en kort tid, var han ganske urolig og glædede sig, når hun igen kom til ham. Da hun tog afsked med ham, kunne han ikke holde tårerne tilbage. De syge var de eneste, der gjorde Neuwerk-lazarettet kært for os, ellers var vi virkelig glade for at komme væk fra den labyrint af uorden. Alle anstrengelser for at ændre det var forgæves, vi følte ofte, at man med vilje lagde os hindringer i vejen fra sygevogternes side«.

Hastebrev efter slaget ved Dybbøl

Søster Barbara Eckland skrev den 19. april et brev fra Aabenraa, der rummer flere oplysninger, men hvor fremstillingen er mindre sammenhængende end ellers. Hverdagsbekymringer blander sig med de store spørgsmål, og man aner gennem brevets lidt løse struktur begivenhederne den 18. april. Denne dag angreb stærke preussiske stormkolonner Dybbøl Skanser, og herunder led danskerne det største nederlag under krigen 1864. Hærens desperate modstand mod overmag-

ten er både et heroisk og tragisk kapitel i Danmarkshistorien. Heroisk, fordi hærens pligttopfyldelse og kampvilje vakte respekt for soldaten uanset hans militære grad. Tragisk, fordi det danske tab den 18. april var næsten halvtreds procent af Dybbølstillingens forsvarere. Brevet lød: »Kære Moder og kære hr. Pastor! Vi er brudt op fra Nybøl og sendt her til Aabenraa. Heldigvis går det bedre med søster Pauline, hun har bøjet sig mere og er mindre selvhævdende, arbejdet kræver også hende fuldt ud. Jeg lod hende blive i lazarettet. Anne og Emilie tog jeg med på krigsskuepladsen. Vi var der med hjælp og så de frygteligt sårede soldater og mange døde. Sophie Mangrat overtager de tyfusyge. Jeg er glad for, at hun ikke har noget imod, at det er sådan indrettet. Der mangler nu meget hjælp igen i Nybøl, men jeg kan ingen få fri. Overstabslæge Schilling var bange for, at jeg holdt søstrene fra ham. Resten bliver efter min mening i Haderslev. Der kom en morgen en frue og ville hjælpe, præsterne talte med agtelse om hende, men hun var ingen nytte til. De syges antal tager af, men ingen i plejen kan undværes. Alt militær trækker sig mod Fredericia. Gaderne er overfyldt deraf og alle landeveje, og sådan har det været efter erobringen af skanserne i går. Der sigtes på at samle alle styrkerne sammen for at gå mod Jylland. Forholdene er svære, boderne ligger imellem hinanden. Posten er ikke efter reglerne. Kommer man afsted, er det godt, går det ikke, gør ingen noget ved det. Lukkede og åbne vogne kører forbi. Eders hengivne Barbara Eckhard«.

Et kort brev, skrevet den 6. maj, fra søster Louise Sauerland på Latinskolen i Haderslev rummer et hjertesuk om snart at måtte høre hjemmefra, fra Kaiserswerth. Det er skrevet umiddelbart efter et besøg i Hamborg hos en såret bror: »Med Guds hjælp er jeg kommet lykkelig tilbage her til min arbejdsplads. Den kære fru direktør Lentzau var så overordentlig venlig at hjælpe mig ved afrejsen fra Hamborg. Her er ankommet mange syge, men også mange er udskrevet. Nu har vi 72 i alt, 40 med indre sygdom, 21 med ydre, ni øjensskadede og to hårdt sårede, den ene fra Stettin, den anden fra Breslau. For flere dage siden sagde den ene: 'Den trofaste Gud har hjulpet mig ud af så mangan nød. Han vil også hjælpe mig ud af denne sygdom', og den himmelske Fader, der siger 'Bed. Så skal der gives jer!' har hjulpet ham mærkværdigt, og han bedres meget. Om én ved navn Hübner ved kun Gud, om han igen vil få sundhed, eller om Han vil hente ham. Kære Moder og kære hr. pastor, det gør mig rigtig godt at yde den stakkel hjælp! Herren give, at min pleje er til Guds ære. Jeg skal nu lægge mange omslag og sukker i håbet om snart at få brev fra Dem!«

Søster Elises død forblev en sorg for medsøstrene, og Louise Sauerland skrev hjem den 25. maj: »Den kære Gud har givet os en herlig regn, og det er en pragt at se ud, hvor alt spirer. Jeg har bundet en krans til mine fire svært syge, den syge hr. Muschdick med sine lidelser ser fornøjet derpå. Ak, kære hr. pastor, hvor ville jeg gerne binde en buket til søster Elise, så ville hun glæde sig meget, men ak, hun hviler nu i den kolde jord, og blomsterne vil vokse på hendes grav. Den venlige frue, som straks ved begravelsen udtalte, at hun ville holde graven i orden, så længe hun levede, kommer med mange blomster. Hendes grav er jo midt mellem preussere og østrigere. Ikke sandt hr. pastor, vi er jo alle pilgrimme og ønsker alle at gå ind i Hjemstavnens deroppe, og så vil vi igen engang se vores søster Elise«. Som efterskrift er tilføjet: »Vore syges antal er faldet, vi har nu 64. Den 12. i næste måned er der jo våbenstilstand, så bliver alt vel afgjort. Må Herren give, at den ædle fred må komme hertil. De hilses i inderlig kærlighed fra Louise Sauerland«.

»Kreis Zeitung« skaber problemer

Søster Sophie Gräff fortalte i sit brev fra Latinskolen i Haderslev den 19. juni om håb og om bekymring: »På dette lazaret har vi nu kun 25 syge og ingen hårdt sårede, altså har vi ikke meget at gøre, hvad der er rigtig svært for os. Vi beder om Herrens hjælp og om, at alt dog må blive afgjort inden for otte dage«; den første våbenstilstand udløb 26. juni. Ikke alle læger var tilfredse med, at der var søstre i lazarettene, og brevet fortsætter: »Altså hr. Pastor, jeg er så fri at meddele Dem, at de herrer læger ikke taler godt om Johanniter-søstrene, og nu rammer det også os. Om vort virke nu i Kreis-Zeitung understreges for meget, kan jeg ikke sige, men det må dog være sådan noget, for da hr. pastor Distelkamp kom hertil fra Aabenraa, sagde hr. stabslægen og de andre herrer til ham, at de havde læst en artikel i Kreis-Zeitung, hvori der må være adskillige urigtigheder, for eksempel at der her i den første tid blev plejet 100-120 sårede, og det blev fremstillet, som om vi seks søstre alene havde plejet disse, da er det ikke godt at tale med de herrer, når det forhåndenværende store antal af sygevogtere og lazaretmedhjælpere ikke bliver bemærket. Ak, kære hr. Pastor, det ville dog være meget bedre, hvis der slet ikke blev berettet noget udadtil. Sådanne ting kan dog være generende, men hører vel med til de plager, som vi jo aldrig kan undgå. I Jylland skal

der herske megen tyfus, dog har hr. stabslæge Graf endnu ikke fået svar om fremtiden her, det er vel at antage, at vi ikke er nødvendige her mere. Hr. greve og fru grevinde Stollberg var her den 13. juni på en gennemrejse til Jylland og besøgte alle os søstre. Deres hengivne Sophie Gräff«. I en efterskrift i samme brev står: »Netop nu fik jeg hr. pastorens brev om, at vores lazaret skal mere nordpå mod Jylland, dog tænker jeg, at man først vil afvente den 26. juni. Hvis vi skal nordpå, bliver Latinskolen sandsynligvis forvandlet til et let lazaret, og så er vi for mange. Det lazaret på kredssygehuset, hvor to katolske søstre arbejder, forbliver uændret, til alt bliver opløst. Søster Emilie Jacobs afrejste herfra i går. Hun håbede at få fribilletter alle vegne og ankomme velbeholden til Kaiserswerth. Som hr. Pastor bad om, har jeg medgivet nogle ting til museet«.

Operationsstuer i døgndrift

Våbenhvilen blev afbrudt den 26. juni, og kampene og den tyske hærs fremrykning genoptaget. Et næste mål var erobring af Als, og dette skete den 29. juni. Der blev tilkaldt hjælp fra Broager, og de søstre, der ankom beredte: »Sønderborg, hovedstaden på Als, fremstod som en by, halvt ødelagt, hårdt medtaget af fjenden og forladt af dens indbyggere. Gennem de øde gader kom et broget virvar af soldater, ryttere, heste, vogne og ind imellem stønnen fra hårdt sårede. Disse blev bragt til fem lazaretter, i tre vindmøller og to huse i den øvre by. Lægernes arbejde var uhyrligt. I tre dage kom de ikke bort fra operationsbordene, og vi søstre stod dem bi«. Den 8. juli fik søster Wehner stunder til at rapportere til Kaiserswerth: »Kære hr. pastor og kære Moder! Vore sygestuer bliver aldrig mere tomme. Det er forfærdeligt, hvor mennesker dør mellem vore hænder, desuden har vi allerede tre gange fået nye læger. De kan slet ikke forestille Dem dette virvar. Fra morgen til aften løber seks læger rundt, i de første fem dage havde vi slet ingen ordentlige sygevogtere. Nu er der kommet mange, men de bestiller ikke meget. Det store telt, hvori de syge skal bo, er færdigt, nogle er allerede båret derind. Vi søstre bor på hver af de tre møller, hvor der i bare ét rum er alskens forråd samlet, vasketøj, gammelt lærred, hverken stol eller bord. Vi sover på halmsække, der om dagen bliver stablet oven i hinanden og da tjener som siddeplads. Senge er det ikke til at få fat i. De få, vi fik, gik naturligvis til de syge. Indtil nu er alle, som er døde, kommet i jorden uden ligkiste. Det er

Die Kriegslazarette in Sønderborg.

Kriegslazaretter i Sønderborg, indrettet i borgerhuse og telte samt i byens tre møller. Stik fra Jubilæumsskrift for Kaiserswerth-Stiftelsen 1886.

fyrgteligt at se på, hvordan de døde bliver læsset på vognene tre til fire oven på hinanden og så – i et hul. Jeg har slået alarm hos alle de herrer læger og officerer, og nu skal der skaffes kister, fire lig venter derpå. I Augustenborg – en time herfra – har der været et dansk lazaret. Der lå fire preussere og flere danske, der med samtlige ting skal være skaffet til Glücksborg, så er der også et lazaret på Sandbjerg og på den anden side bag ved Dybbøl. Barmhjertige Søstre plejer i Johanniter-lazarettet i Satrup. Der ligger kun syv, og den derboende Johanniterbroder sagde til mig 'Gud give, at denne ulykkelige krig kunne få en ende'. Vi bliver nu ligesom marketendere regnet til soldaterne, da jeg rejste hjem fra Aabenraa til Broager, skreg kusken ved hvert hus, hvor der blev betalt vejpenge, at det var krigskørsel, men søstrene lider meget derunder, og unge sjæle kommer helt ud af sporet. Det er på højeste tid, at Anna Danner hjemsendes. Jeg lader Pauline Niemeyer og E. Tiggers blive her. Mange hilsner. Deres hengivne W. Hesse«.

Sygepleje til sjæl og legeme

Efter de svære kampe på Als kunne de mange sårede og syge ikke rummes på lazareterne i Sønderborg, og andre blev inddraget, her-

under Latinskolen i Haderslev, der således ikke blev overflødig. Samtidig skete en omrokering af søstrene, hvor tung og lettere pleje indgik i vurderingen. Den 4. juli skrev søster Louise Sauerland fra Haderslev: »Det er blevet aften, og endnu en dag er gået med Guds hjælp og kærlighed. Gud ske lov og tak. Søster Sophie kørte i går aftes klokken seks til Aabenraa, hvor hun overnattede, og hun er nu vel ankommet til Sønderborg. Hun længes sikkert efter at give hjælp til de stakkels sårede. Det skete alt sammen så hurtigt i går eftermiddags, at vi næsten ikke vidste, hvordan vi skulle klare det. Hr. greven havde sendt en depeche, og hr. stabslægen havde straks svaret herpå. En af os skulle komme straks, og således hr. pastor har det vel været Guds vilje. Antallet af syge her er 70, 34 med indre sygdom og 28 med ydre, og der er otte med øjensygdomme. Nogle er kommet fra Als og lider af brystmerter. At sætte blodigler og at kopsætte, det kommer jeg meget i berøring med, her bruges merkuriasalve og rød øjensalve og kulpulver til amputerede, nogle får is-omslag, der hvor jeg arbejder, og der er også meget at gøre med hensyn til renlighed, så jeg har rigeligt med beskæftigelse. Den tro Frelser har indtil nu hjulpet så godt. Han vil også i kommende dage være min hjælper og beskytter og give mig kraft fra det høje, så mit arbejde kan være Ham til ære. At vi har haft disse forskellige læger, har søster Sophie sikkert meddelt Dem, men de er meget flinke og venlige. Hr. stabslægen sagde nu til morgen, at i Sønderborg ville der ikke være brug for hjælp længe, for når de syge var transportable, ville de blive sendt videre. Her vil vi altså stadig få noget at bestille, sådan som det nu passer Gud. Øen Als blev taget med Guds hjælp, Herren give, at krigen snart må få ende. Jeg som så mange andre længes efter mine egne. Mens jeg tidligere i dag gik gennem haven for at nyde noget frisk luft, stod bag et træ en stakkel og græd. Jeg spurgte ham så hvorfor. 'Åh', sagde han, 'hjemme er sygdom og fattigdom, i dag har jeg fået et brev, og jeg er også syg og kan ikke tjene noget, al hjælp bliver fjern'. Jeg sagde ham så, at når nøden er størst, ville Guds hjælp være nær. Ja, den trofaste Gud må hjælpe dem derhjemme og dem på slagmarken. Ak ja, således findes der mange her kære moder, der længes efter deres egne. Sikkert er det kun fredstanker, som den trofaste Gud har over for sine menneskebørn. Det skulle dog undre mig, kære hr. pastor, hvornår vi søstre igen kan vende tilbage til vort kære Kaiserswerth. Ak, hvor ville det dog glæde mig, meget må man undvære her. Hvis jeg skulle komme tilbage, måtte jeg så bede Dem om lov til

at flytte ind i søsterboligen Soest? Kære Moder, jeg befinder mig Gud ske lov ganske vel, jeg sidder her i min lille stue, og en lille bi summer omkring mig, og den smukke blå himmel skinner gennem træerne ind til mit lille skrivebord. Jeg ved jo, at den kære himmelske Fader er overalt. Han vil også denne aften og nat lade sit trofaste vogterøje være åbent for os alle. Med hilsen i hjertelig kærlighed. L. Sauerland«.

Stegte duer til hr. løjtnanten

Dagen før angrebet på Als havde søster Johanne Hildebrandt skrevet fra Broager: »Kære hr. Pastor! Jeg har fået Deres kære brev og glædet mig hjerteligt over endnu engang at høre fra moderhuset. Mig går det ret godt, og jeg har daglig meget at takke for og priser Herrens godhed og hjælp. I lazarettet er der syv syge, tre danskere og fire fra Preussen. De fem er sårede, og to har sindssygdøm. Snart kom dog disse to til Glücksborg, og jeg havde derefter meget lidt at gøre. De katolske søstre er borte herfra. Forleden dag, da alle de syge var borte, mente hr. stabslægen, at jeg havde for lidt at gøre her. Jeg skulle overtage de katolske søstres station i skolehus nr.1, hvad jeg så gerne gjorde. Her fandt jeg fem hårdt sårede mænd, en dansk løjtnant, der har et skud gennem venstre overarm, én med skud gennem skinnebenet og to westphalere, den ene med et skud gennem højre arm, så her er jeg beskæftiget hele dagen. De syge må udholde mange smerter, særlig kræver hr. løjtnanten megen pleje. Jeg laver mad til ham og glæder mig, når det smager ham godt. Han kan så godt lide stegte duer, som han sædvanlig må have hver anden dag. Han er meget venlig og taknemmelig for alt, hvad man gør. Der er her i Broager så levende med soldater, og det ser så krigerisk ud, at vi helt har opgivet håbet om snart at kunne vende hjem. Det lette feltlazaret rustet sig også igen og vil sandsynligvis rykke ud til Als i dag. Vi er Gud ske lov raske og ved godt mod og venter på, hvad der vil komme. Måske vil vi bede om flere søstre hertil, i nær fremtid kan vi vel skrive noget mere sikkert. Vi mangler ikke noget, og i går fik vi frisk gemyse, kålroer, kalvesteg, sardeller og saft«.

Da lazaretforholdene i Sønderborg fik ordnede forhold, blev der tid for Kaiserswerth-søstre til at skrive hjem også herfra. Den 3. august fortalte søster Sophie Wagner efter en rundrejse til lazarettene løst og fast om alle søstre i Sønderborg, Aabenraa, Haderslev og Broager og skrev blandt andet: »I Haderslev er der over firs syge, men ellers er antallet af sårede faldende, og jeg har bedt hr. stabslæge Wolf om at sende

nogle af søstrene hjem. Han vil dog afvente krigens videre resultat. Grev Stollberg har været på besøg i Aabenraa, og han sagde, at vi søstre endelig måtte besøge hans kone i Flensborg på vores tilbagerejse. I går var jeg i Broager, der er alt ved det gamle. Søstrene har det svært med lægerne, ellers går alt fortræffeligt. Ingen steder bliver de syge behandlet så omhyggeligt som her, men, men – 23 personer rask personale til 25 syge er overflod. Alle er på kost undtagen lægerne, der spiser for sig selv. Søstrene får alt her i Broager, stege, skinker, fjerkræ, vin – kort sagt alt, hvad de kan ønske sig. Jeg beder blot om, at de ikke glemmer sig selv. Jeg har købt, hvad jeg kunne få fat i af litografier. Jeg finder især Sønderborg smuk. Her er alt vel på lazaretterne, søster E. Niemeier synes at have bøjet sig og er mindre trodsig, også søster E. Tiggens er blevet mere alvorlig, og der hersker en god ånd nu. Ved De, hr. pastor, om nogle af os snart kan vende hjem, så lad os det venligst vide, men det skal kun være et beskedent spørgsmål og ikke et krav«.

Kirurgi og medicin

Ofrene, de indlagte på lazaretterne, var som det fremgår af alle søstrenes breve »sårede og syge«. Behandling og pleje omfattede således ikke blot kirurgiske indgreb, men i høj grad også »indre sygdomme«. Øjenskader og øjensygdomme nævnes ofte. Kirurgerne mødte hos deres patienter skudsår, stiksår, snitsår, knoglebrud, ledskader og andre læsioner. Større skader på arme eller ben blev behandlet med amputation, sår med rensning og salver, ledlæsioner med operation eller reponering af ledeskred. De største risici ved operationerne var blødning og infektion af såret. Ret nye instrumenter, arterieklemmer, mindskede blødning, men effektiv desinfektion var endnu ukendt. Som narkose blev overvejende anvendt æter, men også kloroform og lattergas kom i brug ved mindre eller kortvarige indgreb. Af såkaldt »indre sygdomme« nævnes oftest brystsyge, katar, lidelser i fordøjelsesorganerne og vekselfeber. I både Tyskland og Danmark forelå en farmakologi, specielt beregnet til hæren. I forordet til den danske udgave er præciseret, at »Lægerne bør ordinere medicinen med det fornødne hensyn til sparsomhed«, og at »dens sammenblanding eller tillavning ikke udkræver for megen tid eller er for omstændelig«. Der stod mere end tre hundrede medikamenter til lægens rådighed, og blandt de mange muligheder kan nævnes: bedøvelsesmidler, morfin, digitalistinktur, pulvere, belladonna præparater til øjenbehandling, mentolvand, gummi arabi-

kum, emulsioner, salver, olier, mentolvand, balsam, jod, plastre, præparerede omslag som for eksempel paraffinbælter og mange andre muligheder, man enten kendte eller forsøgte sig med. Hvert medikament er ledsaget af en opskrift på sammensætning og anvendelse, for eksempel bestod digitalispræparatet af to gram foilorum digitalis concisorum til to hundrede gram aquæ bullientis. Apotekeren har stået for fremstillingen, lægen for den rette ordination og søstre og særligt betroede sygevogtere for, at medicinen blev indtaget.

Egentlig er det ikke udførelse af sygeplejen, der dominerer i søstrenes breve hjem, og årsagen er formentlig, at plejeprocedurerne jo var indlært på hospitalet i Kaiserswerth og derfor meget langt selvfølgelige for Caroline og Theodor Fliedner. Udover generelle udtryk som »hårdt sårede« og »meget syge« springer det imidlertid i øjnene, at tyfus nævnes i langt de fleste breve, og det er givet, at den, der blev angrebet af tyfus, hørte under kategorien »meget syge«. Denne infektionssygdom blev kaldt »Den store dræber« og førte i mange tilfælde til døden. Sygdommen fremkaldes af en bacille, der findes i patientens afføring og også ofte i urinen, og symptomerne er høj feber, almen sygdomsfølelse, kuldegysninger, træthed og appetitløshed. Når feberen er på sit højeste, bliver patienterne døsig og ofte uklare. Desuden plages den syge af voldsomme diarréer. Da tyfusbacillen findes i patientens afføring, er det klart, at sygeplejen måtte indeholde et højt niveau af hygiejne. Årsagen var ukendt i 1864, idet tyfusbacillen først blev påvist i 1880, men man havde øje for, at »vandet måtte være årsagen«; en rigtig hypotese både hvad angik drikkevand og spildevand. Behandling af de forskellige sygdomme med et af de tilgængelige præparater var selvsagt symptomatisk, mens de nødvendige sygeplejehandlinger lå lige for. At isolere patienter med tyfus var ikke muligt på lazaretterne, og på et tidspunkt var det danske lazaret på Augustenborg Slot så inficeret, at det på det nærmeste blev evakueret for at gennemgå en grundig rengøring.

Kongeåen – en grænse overskrides

En krise indtrådte tidligt i krigens forløb for Preussen-Østrig i spørgsmålet om det videre forløb med eventuel invasion af kongeriget Danmark. Det havde aldrig været Østrigs hensigt, mens preusserne var interesseret i kamp udover hertugdømmet. Skarpt formulerede protestnoter fra stormagterne Rusland, Frankrig og Storbritannien indløb til

regeringerne i Berlin og Wien, og fra Berlin blev der telegraferet til von Wrangel, at han indtil videre ikke måtte overskride Kongerigets grænse. Telegrammet nåede enten ikke frem, eller Wrangel ignorerede budskabet, og fremskudte forposter besatte herefter først Kolding og marcherede derefter videre til byerne op gennem Jylland og Nordjylland. Ironiske tunger har antydnet, at den firsårige Wrangel var præsenil og forvekslede Kongeåen med Limfjorden! Samtidig med troppernes fremrykning og fortsatte kampe blev der oprettet lazaretter. For Kaiserswerth-søstre blev lazaretet i Kolding det nordligste. Arbejdet her havde som alle steder både lyse og mørke sider. Om de lyse skrev søstre: »Rigtig som børn er soldaterne her. De ser på os som på deres mor, vil helst lade sig hjælpe af os søstre og udgyder deres hjerter for os«. Om de mørke lød det: »Vi bliver om natten forstyrret på den mest pinlige måde af utallige mus og rotter«. Julius Disselhoff berettede i sit brev til stiftelsen: »En søster måtte en dag rejse til Haderslev og tog sin frakke på i den mørke morgen. Da hun nu i Haderslev ved højlys dag forlod vognen, råbte postkonduktøren efter hende: 'Ej, ej! Søster, med denne frakke kan De ikke gå videre!'. Hun tog den af og så, at mus og rotter næsten havde gnavet det halve af ryggen af«.

Kaiserswerth-søstre som fredsduer

Mens der var våbenstilstand, benyttede to af søstre fra Kolding sig af pausen og »fløj som fredsduer« til København, hvor de besøgte Den Danske Diakonissestiftelse. Deres mål var at bekræfte, at »I det kristne fællesskab fandtes der ingen nationale modsætninger«. Dette møde blev senere beskrevet af søster Wilhelmine Hefse i de tyske diakonissestiftelsers fælles tidsskrift »Der Armen- und Kranken-Freund. Eine Zeitschrift für die Diakonie der evangelischen Kirche September-Oktober 1866«. Et uddrag af artiklen lyder: »Vi havde allerede fået stor respekt for de danske og svenske diakonisser, der arbejdede i de danske lazaretter, men mente, at et personligt fremmøde i Den Danske Diakonissestiftelse ville styrke vort fælles mål. Det bekymrede mig, at vi ikke havde noget pas, da dette ville blive krævet under overfarten til Fyn. Dog var en gemytlig østriger tilfreds med vor legitimation og ønskede os en god modtagelse, skønt han selv tvivlede stærkt derpå. Vi rejste til Nyborg, en meget stærk fæstning, og den sidste by på Fyn, hvorefter vi sejlede med dampskib til Korsør. Derfra kom vi efter nogle timer over Sjælland til hovedstaden

Louise Conring var den første diakonisse i Danmark. Hun blev indvøiet til tjenesten af Theodor Fliedner i Kaiserswerth og var den Danske Diakonissestiftelses forstanderinde fra 1863 til 1891. Foto fra L.J. Koch: Tro og Tjeneste.

København«. «På banegården blev vi modtaget af søster Louise Conring, forstanderinden, som til vor store glæde hilste os hjertelig velkommen. Hun førte os derefter til Frederiksberg til det lille smukke diakonissehus, hvor de øvrige søstre også bød os hjertelig velkommen. Det gjorde os ondt, at vi forstod de danske søstre så lidt, da kun én af dem talte en smule tysk«. Herefter følger en nøje beskrivelse af det danske diakonissehus og hospital, om søstrene og om arbejdet og fortsætter: »Dronning Louise er en tro veninde og hjælper af diakonissestiftelsen, og da hun hørte om vores besøg tog hun os om mandagen i nådig audiens. Hun var meget venlig mod os, erkyndigede sig nøje om vort moderhus og fortalte, at hun havde besøgt Kaiserswerth. Hun beklagede, at den danske diakonissestiftelse endnu var så lille og kaldte det 'et musehul'. Hun skænkede os derefter et billede fra København til minde om hovedstaden i Danmark. Også enkedronning Caroline Amalia, som to gange har bæret og glædet vort Kaiserswerth med sit besøg, ville hilse på os, før vi igen rejste tilbage. Vort besøg varede i otte dage, og vi så flere fortræffelige anstalter: Sygehuset, Idiotanstalten, Kommunehospitalet, Militærlazarettet og

andre, der alle var særdeles godt indrettet. Militærlazarettet befinder sig i Frederiksberg Slot. Det har seks hundrede senge, men lige nu omkring hundrede syge. Vi traf selvfølgelig ikke preussiske og østrigske soldater her. De syge bliver plejet af fire svenske søstre fra diakonissestiftelsen Ersta i Stockholm. På Thorvaldsens Museum traf vi flere østrigske og preussiske krigsfanger, som med stor glæde betragtede kunstværkerne. Undervejs til en tur til Zoologisk Have så vi de preussiske skibe, som Danmark havde kapret. På tilbagerejsen to dage før våbenstilstanden udløb, mødte vi en vældig oprustning til igen at begynde krigen. I havnen lå krigsskibe, mandskab, der havde været på orlov, vendte tilbage til deres regiment, men vi to søstre kom uantastet tilbage til Kolding. Vore hjerter var fulde af lov og tak over, at vi også i fjendeland ikke havde fundet fjender, men største venlighed. De fredsbånd, vi bandt, skyldes vor fælles tjeneste for Jesus Kristus, som er hævet over al fjendtlighed«. Den samme holdning gjorde sig gældende i det danske diakonissehus, men krigens udfald bevirkede dog, at der opstod diskussion om, hvorvidt man fra dansk side skulle deltage i et møde i Kaiserswerther Verband, forbundet for samtlige diakonissestiftelser, efteråret 1864.

Den Danske Diakonissestiftelse

I modsætning til Tyskland er det i Skandinavien kvinder, der var pionerer i diakonissesagen. Dronning Louise blev allerede som kronprinsesse interesseret i diakonissebevægelsen, som hun havde mødt under rejser i Tyskland. Hun så, at også i Danmark var der et stort behov for en forbedret sygepleje, og hun stiftede Den Danske Diakonissestiftelse i 1863. Som forstanderinde valgte hun Louise Conring, der allerede en årrække havde varetaget en selvstændig stilling som tilsynsførende ved Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse i København. Louise Conring blev sendt på uddannelsesrejse til diakonissehusene i Stockholm, Mecklenburg, Strassburg, Darmstadt og Kaiserswerth. Her anlagde hun søsterdragten og blev indviet til diakonisse af Pastor Theodor Fliedner. Den Danske Diakonissestiftelses første hus var meget beskedent, men det rummede i princippet alle tre hjørneste: et moderhus, et hospital og en kirke. Bygningen, der blev lejet til formålet lå i Smallegade i helt landlige omgivelser. Der var plads til tolv senge, dagligstuen blev anvendt også som spisestue, som undervisningslokale, til søndagsgudstjeneste og undertiden som operationsstue. Søstrene boede natur-

ligvis på stedet i små bitte kvistværrelser. Men alt var solidt istandsat til formålet, alt var hyggeligt indrettet, sygesengene var forsynet med hvide omhæng, og sygestuerne havde et hjemligt præg. Meningerne om dette nye tiltag var delte både inden for kirkelige kredse og udenfor, og man mødte »kulde, spot og vittig spøg«. En af befolkningens alvorligste indvendinger var, at ideen var hentet i Tyskland. Forholdet til dette naboland var i 1863 på bristepunktet. Kritikken blev imødegået ved at fremhæve, at frøken Conrings uddannelse ikke mindst var foregået i Stockholm. Det blev anført, at diakonissehuset Ersta siden 1851 havde haft omkring hundrede søstre i arbejde på sygehuse og børnehospita-ler, og den danske stiftelses præst, Andreas Fich, udtalte, »at man deraf nok kunne skønne, at gerningen ikke var så tysk, at den ikke kunne trives i den nordiske luft«. Han fremhævede desuden, at også i Holland kunne diakonissehusene trives, altså i et land »hvor folkekarakteren har ligheder med den danske karakter«. At bevægelsen kunne trives i Danmark viser den videre udvikling, hvor Diakonissestiftelsen i dag som tilfældet er i Kaiserswerth og de mange andre huse, hvor sygepleje og social omsorg fortsat er centrum for arbejdet. Lutter kulde var der nu heller ikke. Der blev udgivet bøger, som indeholdt diakonissesagens historie og anbefalede, at stiftelser blev indført Danmark. Fremtrædende teologer gik positivt ind for arbejdet ikke blot i ord, men i handling gennem indlæg i dagspressen og opfordring til at støtte den unge danske stiftelse økonomisk og på anden vis. Det blev imidlertid krigen 1864, der for alvor gav de danske søstre mulighed for at vise deres nationale sindelag.

»Skån mig for damer!«

Den Danske Diakonissestiftelse afgav søstre til lazarettjeneste på Frederiksberg Slot og Sølvgades Kaserne i København, men den mest markante tjeneste blev plejen af syge og sårede på danske lazaretter i Slesvig. Da stiftelsen var så ny, var det ikke muligt at afgive egne søstre til formålet, men en henvendelse til Ersta i Stockholm om hjælp blev besvaret med største velvilje og entusiasme. Efter dronningens ønske skulle de svenske søstre bære den danske dragt for at markere, at det var det danske diakonissehus, der stod bag. Dog – en væsentlig hindring skulle overvindes, hverken krigsministeriet, hæren eller hærens lægestab gik ind for kvindelig sygepleje. Stabslæge Michael Djørup citeres for meget hølydt at have udtalt: »Skån mig for damer!«

Midt i februar 1864 henvendte en lille gruppe Sankt Joseph Søstre sig til krigsministeriet for at tilbyde fire sygeplejerydende nonner til lazarettjeneste eller ambulancetjeneste direkte ved fronten. Afslaget lød blandt andet, at »tilbuddet var vanskeligt at forene med den bestående ordning af de militære lazaretter«. Stort set samme ordlyd blev anvendt over for diakonisserne og et ikke ringe antal kvinder, der som enkeltpersoner tilbød deres hjælp. Djørup blev imidlertid ikke skånet, idet dronning Louise henvendte sig til såvel ham som til krigsministeriet og foreslog, at der »i Guds navn blev sendt diakonisser til feltlazaretterne på Als«. Dronningens henvendelse kunne man ikke sidde overhørig, og den 3. marts indledtes tjenesten med fire søstres afrejse fra København til det store lazaret i Augustenborg med 670 senge og til Nordborg, hvor 250 senge fandtes fordelt på to lazaretter. Alle de svenske diakonisser havde god erfaring fra sygehusarbejdet, fra apotekstjeneste og ikke mindst i denne situation fra gruberne, hvor de havde plejet lemlæstede arbejdere. Før afrejsen blev søstrene præsenteret for den danske konge og dronning, som bød dem velkommen og bad dem om at passe de sårede godt.

Diakonisserne var ledere

Også søstrene i dansk lazarettjeneste var flittige brevskrivere til deres moderhuse i både København og Stockholm. Den 10. marts skrev søster Lovisa Carlsson: »Gud var med os på rejsen, så alt gik godt både på jernbanen og på søen. Vi gik i land i Sønderborg og blev vist til slottet, hvor vi så en stor mængde soldater, som havde hvilet der om natten, men som så matte og trætte ud. Mange spurgte, om de ikke ville få hjælp af svenske tropper, og sagde, at de ikke kunne holde længe ud. Alle, som vi talte med, undtagen overlægen, tog imod os, som om vi havde ofret vort liv for dem. Søster Ottilia og jeg opsøgte overlægen, som skulle anvise os vore pladser. Han er nordmand og hedder Rørby. Han så alvorligt på os, spurgte om forskelligt og sendte Ottilia og Albertina til Nordborg to mil fra Sønderborg. Søster Lovisa Björk og mig her til Augustenborg en mil fra Sønderborg. Slottet her er taget til lazaret. Dagen efter var vi på vor plads, blev godt modtaget og fik værelse og mad så hurtigt, som det kunne ske. Vi har mad, lys og sengeklæder så meget, som vi behøver. Den næste dag gik vi til lægen og blev sat i arbejde. Jeg kender ikke antallet af de herværende læger, kun at her findes to overlæger, som vi måtte følge med for

at overtage hver sine afdelinger. Vi skal gå overalt og se efter, at der er frisk luft, rent og i orden, at patienterne bliver godt passet, og vi skal hjælpe de mest syge, så vidt vi kan få tid«. Her møder man det karakteristiske for diakonisserne, at de deltog aktivt i arbejdet, men at de overalt havde ledelsen af plejen. I Kaiserswerth blev der tidligt udarbejdet principper for sygeplejen, og det var søstrenes ansvar, at disse blev overholdt i al slags tjeneste. Den store stab af sygevogtere, lazaretmedhjælpere og eventuelle vågekoner var således alle i søstrenes regi, og de administrative opgaver var derfor ganske omfattende. Søster Lovisa Carlsson fortsatte: »Patienternes antal i det hele kender jeg endnu ikke ganske nøje. Jeg har selv fire stuer med 50 senge i hver. Hver dag kommer her sårede ind, og daglig afgår der dels raske, dels syge, som føres til andre lazaretter i længere afstand herfra, og dels dør der mange. Foruden de sårede, som findes her, ligger der mange syge med gastrisk feber, hvoraf de fleste dør. En norsk læge blev begravet den dag, vi kom. I dag har vi hørt kanonerne næsten hele dagen, og der er ført mange sårede hertil ... Måtte Gud snart forbarme sig over dette land og folk og, om det er hans vilje, afvende fjenderne! Nu høster Djævelen meget! I dag er mange liv endt. Det er den sværeste smerte at tænke på de arme sjæles tilstand og se lidelserne. Bed for os og for dette folk og land, og om at Herren ikke vil handle med os efter fortjeneste, men efter nåde«.

Skepsis vendt til accept

Marts måned 1864 var præget af blodige kampe. Den 16. marts trængte en granat ind i Blokhuset i skanse 1 på Dybbøl. Her havde et dansk kompagni søgt dækning, og sprængningen førte til et stort tab. Elleve officerer og menige blev dræbt på stedet, mens 34 sårede blev ført til Augustenborg. Søster Lovisa har bestemt ikke overdrevet sin beretning om denne dag: »I dag er der brændt flere gårde, og der, hvor fjenderne ikke brænder, sender de granater hen, som går en hel mil. Sådan en granat slog i dag ned i et hus, hvor der lå fuldt af danskere. Bjælker og loft styrtede ned, og der blev straks dræbt et stort antal, deriblandt kompagniets officerer. De soldater, som ikke blev dræbt, såredes ... blystykker så store som små knytnæver sidder i de stakkels mennesker, når de føres hertil, og her kommer sårede nat og dag. Måske får vi også snart vor del af disse granater. Det er dog at håbe, at et stort sygehus som Augustenborg Slot, der ligger for sig selv, ikke skal blive beskudt. Bed

for os og for dette store antal dyrekøbte sjæle! Mange tak for alt linned og charpi! Tak også hjerteligt for de kære skrifter, hvoraf vi har uddelt mange blandt de syge, som med taknemlighed har taget imod dem, så når én har fået, har flere rakt hænderne ud efter nogle« I slutningen af marts skrev søstrene fra Augustenborg: »Den 17. var her så fuldt af sårede, at de måtte lægge kirken fuld, to rækker i hver af kirkens gange. Sengene bestod af halm med et uldtæppe til hver person. Den 18. begyndte operationerne ... Arme og ben blev sat af. Det var svært at se så mange unge mennesker blive krøblinger. Den 19. begyndte vi i god tid på samme arbejde; om aftenen tændes der lys. Da alt var forbi, havde vi stuen fuld af blodige sager, som skulle bæres ud, doktorernes instrumenter at gøre rene, og derefter skulle vi lufte ud og skure«. At ledelsen af den sanitære stab også har krævet sit, fremgår af et søsterbrev fra begyndelsen af april: »Herren har bøjet sygevogterne, så de er glade over, at vi er kommet hertil; det regner jeg som et af de største beviser på Guds godhed og magt. Da jeg første gang hørte en af dem sige: 'Gud ske lov, at De kom', kunne jeg ikke holde mine glædestårer tilbage. Var det også kun sygevogtere, så var det mig dog en lidelse, at de skulle se mig iblandt sig med uvilje. Det var jo ikke så underligt, at de var forbitrede, da jeg uophørlig måtte irettesætte og påminde dem, og de på den måde mistede meget af deres gamle frihed. Det har bevæget dem meget, tror jeg, at vi ikke får betaling for vort arbejde her. I begyndelsen hørte jeg dem hviske til hinanden: 'De får det nok godt betalt'. Men siden de har spurgt og fået oplysning om sagen, begynder de at forstå, at det ikke er vindelyst, som har drevet os herhen«. Det var forståeligt, at irettesættelser og påmindelser til at begynde med irriterede sygevogterne. De havde hidtil meget langt haft selvbestemmelse på plejeområdet med ansvar over for lægen, men deres korte uddannelse inden for hæren stod langt fra mål med diakonissernes. Det var til at begynde med også en anstødssten for vogterne, at de skulle ledes af kvinder, og at disse også tog sig af at rette på den undertiden lovlig frie omgangstone mellem dem. Det har krævet både fasthed og diplomati fra søstrenes side at gennemføre deres egne sygeplejeprincipper og at vinde vogternes tillid.

Kortspil, romaner og sjælens frelse

De to søstre, der blev sendt til Nordborg fik deres arbejde i lazarettetne på Nordborg Slot og i præstegården. Her var der overvejende fe-

bersyge, de fleste på grund af tyfus. Begge søstre boede i præstegården og mødte megen venlighed og gæstfrihed hos præsteparret, hos forskellige familier i den lille by og ikke mindst hos den norske lazaretforvalter Jahn. Det har fra oldkirkens dage været diakonissens mål ikke blot at pleje legemet, men også at udøve sjælepleje, dels gennem handling og adfærd, dels gennem ord, når patienten ønskede det. I Nordborg oplevede de, »at soldaterne gerne ville, de skulle tale med dem om sjælens frelse; men de sysselsatte sig også med kortspil og romanlæsning. Til vor glæde har de dog efterhånden lagt alt dette til side. Hvordan det er gået til, ved vi ikke, men af Herren er det. Romanerne læses langt mindre nu, og på en af dem har en soldat skrevet: 'Dette er ikke læsning for syge folk'. Der blev efterspørgsel efter Det Nye Testamente, og indsamlinger både i Danmark og Sverige gjorde det muligt at købe et større antal. Herom skrev søster Ottilia og søster Albertina: »Der er større attrå efter ordet, end jeg havde troet. Soldaterne er nu ude i parken og spredt til flere sider; det gør, at vi kan føre mere samtale. I går, da jeg gav det sidste Nye Testamente bort, begyndte han, der fik det, at græde som et barn og sagde: 'Jeg ved ikke, hvordan det nu skal gå, når jeg skal ud iblandt kammeraterne, og jeg er så svag og ikke kan leve efter Guds vilje'. Også sygevogeterne fik Nye Testamenter, og mange af dem spurgte søstrene til råds om ordene deri.

De dansk-svenske søstre må rejse

Da preusserne erobrede Als, blev alle syge og sårede, som kunne flyttes, bragt om bord i et dansk krigsskib, der lå parat. De to søstre fra Nordborg fulgte med og fik ordre til under sejladsen at holde sig under dækket for ikke at blive ramt af fjendens kugler. Søstrene i Augustenborg blev der endnu i otte dage. De blev behandlet venligt af tyskerne og ikke betragtet som fanger. Man kendte diakonisser i Tyskland og respekterede dem uanset nationalitet. Da Augustenborg Slot blev overtaget af tyskerne, var det så at sige som at overtage et helt nyt lazaret. Baggrunden for dette var, at slottet på det nærmeste havde været evakueret umiddelbart forinden. Det havde da været så belagt med tyfuspatienter, at en tilbundsgående rengøring af alle rum og alt inventar havde været nødvendig. Både svenske og nu også danske diakonisser fortsatte plejen af sårede og syge på lazarettet i København, og på Diakonissestiftelsen modtog man rekonvalescen-

ter, der blev plejet af forstanderinden og de hjemmeværende søstre. »En søndag netop i denne tid«, skrev forstanderinde Louise Conring til søstrene, »midt under Gudstjenesten, som dengang var om eftermiddagen, og den store stue, hvor den holdtes, var fuld af soldater og andre folk fra nabolaget, overraskede Hendes Majestæt Enkedronningen os og overvar Gudstjenesten til slutningen, siddende midt iblandt forsamlingen«. Dronning Louise havde grundlagt Den Danske Diakonissestiftelse, og den bevarede ikke blot hendes, men hele kongehusets gunst gennem årene. Dronningen og Louise Conring stod til stadighed i tæt forbindelse med hinanden om sagen, dels ved møder, dels gennem en omfattende korrespondance i medgang og modgang i både kongehuset og diakonissehuset. Enkedronningens stilfærdige deltagelse i søstrenes Gudstjeneste var en bekræftelse på kongehusets medleven i diakonissernes virke.

Svære kampe – hårdt sårede

Mens lazarettjenesten på slagmarken var slut for de danske søstre, fortsatte de tyske deres arbejde i landsdelen Slesvig samt Kolding, og enkelte fulgte den preussisk-østrigske hær op gennem Jylland så langt som til Randers. Det sidste slag i krigen 1864 stod i Lundby syd for Ålborg den 3. juli, og dermed var Danmark overvundet. Den 20. juli begyndte krigens anden våbenhvile, forhandlinger om at få krigen afsluttet intensiveredes, og den 12. november måtte Christian IX underskrive fredstraktaten fra Wien, hvorefter Danmark mistede hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg til preusserne og østrigerne. Lazarettene blev inddraget i takt med kampenes ophør, men nogen tid tog det dog, før de tyske søstre kunne efterlade den seneste lazaretpleje til militærets egne hjælpere, og hjemlængslen efter moderhuset i Kaiserswerth fremgår af søster Catharine Spiess' brev fra Aabenraa den 28. august: »Som det ser ud, vil Herren endnu ikke opfylde vort ønske om at komme hjem. Åh, hvor mit hjerte længes efter det stille Kaiserswerth, ud af verdenstummelen og krigsuroen. Havde jeg vinger fløj jeg hjem, om end blot for en stund! Her synes det at blive langvarigt, vi har igen en urolig dag, sårede fra Kolding er kommet hertil, som dog allerede i morgen tager videre til Preussen, men endnu femten sårede skal i dag til middag komme fra Øster-Satrup fra det lokale lazaret, der tilhører os. Forrige torsdag kom otte sårede fra Lerdrup og forrige tirsdag kom fem sårede ligeledes fra Øster-Satrup, blandt dem en preusser, som har

mistet begge ben og en dansker begge øjne, hvilken elendighed! Den første vil i de nærmeste dage komme til Kiel, hvor han skal have kunstige ben. Så er der en preusser, temmelig forvirret efter et skud i hovedet. Til tider kan han huske noget, men ofte slet ikke, sådan at hvis man har sagt ham, at søster Catharine vil komme, og jeg så kom et øjeblik efter, så ved han ikke, hvad jeg hedder. Vi har nu tredive syge, mest sårede og i dag endnu femten, følgelig også meget arbejde for mig, men den kære Gud hjælper dagligt. Jeg vågner hver morgen med friske kræfter og ved godt mod. Søster Mina går det også godt. Søster Sophie Mengert skriver til mig, at vort lazaret snarest bliver ophævet, men der bliver endnu 70 syge der, indtil den 12. september, hvor alle vil være borte. Vi tænker på at rejse i slutningen af den uge. De nuværende læger rejser, og vi efterlader ikke hårdt sårede til lazaretmedhjælperne. Om de andre søstre har jeg ikke hørt noget, men jeg mener, at flere lazaretter nu rømmes«.

Da søstrene fra Kaiserswerth endelig kunne samles hjemme i deres moderhus, blev de mødt af en stor sorg, idet deres forstander og åndelige fader, Theodor Fliedner, døde den 4. oktober 1864. Om dette skrev Julius Disselhoff: »I alt var det i denne krig forundt 28 diakonisser fra Kaiserswerth i omkring tyve lazaretter og i seks forskellige byer at lindre de syge krigeres smerter, at forbinde deres sår og opmuntre deres sjæle med den eneste og ægte trøst. Først den 7. oktober, da salig Fliedners lig blev båret til graven, vendte de sidste diakonisser tilbage fra krigsskuepladsen ledsaget af tak og kærlighed fra soldaterne og officererne, lægerne og den militære øvrighed. Selv kejseren af Østrig har ladet sin tak udtrykke over for moderhuset i Kaiserswerth gennem sin første generaladjutant grev von Grenneville«. Diakonisserne i Tyskland havde for længst gjort sig respekteret i befolkningen og hos myndighederne for deres hospitalsdrift med uddannelse af sygeplejersker og for deres virke i hjemmepleje. Med lazaretstjenesten steg de yderligere i agtelse, de havde haft ansvar for plejen af mere end tre tusinde patienter, og selv vandt de erfaring, som ellers lå uden for rækkevidde. Denne nye viden kom søstrene – og patienterne – til gode i både fredstid og under senere krige, hvor Tyskland var involveret. Med den nye grænse mellem Tyskland og Danmark efter 1864, bredte søstrenes virke sig over hele Slesvig. En diakonissestiftelse blev oprettet i Flensborg 1874, og allerede få år efter kunne man fra denne varetage plejen på sygehusene også i Nordslesvig.

Respekt for diakonissernes indsats

For Den Danske Diakonissestiftelse betød indsatsen under krigen en væsentlig holdningsændring. Stadig flere kvinder strømmede til for at lade sig uddanne i sygepleje og diakoni. »Det lille musehul«, hvor arbejdet begyndte, afløstes i 1876 af et stort moderne hospital med kirke og moderhus. Den offentlige mening bredte sig i positiv retning, og stabslæge Djørups fortvivlede råb »Skån mig for damer!« blev gjort til skamme. Efter krigen udtalte han: »Jeg var i begyndelsen ikke ganske uden betænkeligheder, da der ved flere af hospitalerne i de katolske lande, hvor de såkaldte fromme søstre udøver sygeplejen, ofte klages over den uheldige indblanding i lægernes arbejde. Hos os fandtes imidlertid til enhver tid kun grund til den højeste tilfredshed med de diakonisser, der gjorde tjeneste som sygeplejersker og med ... en fordringsløs opofrelse ydede de syge og sårede en kærlig pleje, og hvem det desuden må tilskrives, at tonen hos de øvrige simple opvarningskoner og sygevogtere ved disse lazaretter fik et anstrøg af blidhed og rolighed, som ikke altid er let at fremkalde hos denne klasse mennesker«. Hen på sommeren 1864 kom indbydelsen til Den Danske Diakonissestiftelse til konferencen i Kaiserswerth Verband. Her samledes hvert fjerde år søstre fra alle lande for at drøfte fælles anliggender og styrke samhørigheden. I det danske diakonissehus blev indbydelsen et problem. Sagen medførte mange og lange diskussioner for og imod. Man tog harmfuldt afstand fra alt, der var tysk, men samtidig var man jo med i et fællesskab uden fjender. Det blev dronning Louise, der afgjorde sagen ved at anbefale deltagelse fra dansk side. Hun skrev til forstanderinde Louise Conring: »Når direktionen i Kaiserswerth henvender sig med en indbydelse til vort lille, ringe hus, da vil det være meget urigtigt at afslå samme. Især når man tænker på, med hvor stor kærlighed pastor Fliedner har omfattet vores lille begyndelse. Lad verden se, at i den kristne kirkes virksomhed træder ingen politisk meningsforskell forstyrrende ind«. Dermed var sagen afgjort. Louise Conring og stiftelsens præst, pastor Fich, skulle tage af sted med alle udgifter betalt af dronningen. Rejsen kom alligevel ikke i stand, idet Fliedners sygdom og død hindrede mødet i Kaiserswerth.

Fra spire til blomstring

Nyere tids professionelle sygepleje var i 1864 for længst grundlagt af diakonisserne i Tyskland og flere andre protestantiske lande. En målrettet uddannelse bestående af praktik og teori gav adgang til erhvervet og var også et skridt på vejen til kvindens frigørelse. Det samme skete i Danmark fra Diakonissestiftelsens oprettelse 1863. Den modvilje, sagen havde mødt fra begyndelsen, var næppe helt fjernet, men søstrenes deltagelse i lazaretplejen 1864 aftvang respekt, og efterhånden, som man så resultater inden for hospitalsdrift og inden for sygeplejen, ændredes holdningen markant. I slutningen af 1800-tallet blev der opført sygehuse overalt i landet. Årsager var natur- og lægevidenskabelige landvindinger som narkosemidler, betydningen af desinfektion, bedre kirurgiske instrumenter og anvendelse af røntgenstråler. Der opstod et stort behov for sygeplejersker, og man erkendte meget langt i lægekredse, at selv en nok så vellykket operation ikke hjælper patienten, medmindre den ledsages af professionel sygepleje. Med de mange nye sygehuse over hele landet blev der brug for sygeplejersker, og fra Diakonissestiftelsen kunne man udover at varetage sygeplejen på eget hospital, sende søstre ud til tjeneste i provinsen på sygehuse og i hjemmepleje. Århus Sygehospital var det første, der i 1872 ansatte diakonisser, derefter fulgte inden for de næste ti år 25 andre provinssygehuse i Jylland, på Fyn, i Københavnsområdet og på Færøerne, efter 1920 sygehuse i Tønder og Aabenraa. Danmarks anden diakonissestiftelse, Sankt Lukas Stiftelsen i Hellerup, begyndte sin virksomhed år 1900 og var derefter med til at udsende søstre til provinsen, efter 1920 til Haderslev og Gram. Der opstod ingen konkurrence mellem diakonissehusene, da behovet var stort. Mange sygehusbestyrelser modtog i disse år afslag fra stiftelserne – der var trods alt ikke søstre nok. På hovedstadens hospitaler begyndte man en målrettet uddannelse til sygeplejerske fra 1876. Til forskel fra diakonissernes skoler forblev eleven på samme afdeling under hele sin uddannelse, og overlægen var den ansvarlige. Med dette tiltag voksede den danske sygeplejerskestand op og fandt med lethed arbejde over hele landet. Man spørger måske nu efter, hvor Florence Nightingale bliver af i historien, hun anses jo for at være grundlæggeren af den moderne tids sygeplejerske. Florence Nightingale er naturligvis i høj grad til stede med oprettelse af Nightingaleskolen på Sct. Thomas Hospital i London 1860, men væsentlige prin-

Sårede krigere – liggende og oppegående – i lazarett indrettet i telt ved Helligåndsklosteret i Flensburg. Til venstre skimtes den diakonisse, der forestod sygeplejen. Det var søstre fra Bethel-Stiftelsen i Berlin, der arbejdede i Flensburg. Billedet er en kopi af et fotografi, taget 1864 og udgivet 1914 til minde om 50-året for slaget ved Dybbøl. Samling Jens Harrebye.

cipper i hendes skole hviler på diakonissebevægelsens. Florence Nightingale studerede med særlig iver Flidner-skolen i Kaiserswerth. I 1850 besøgte hun stiftelsen i to uger, og året efter vendte hun tilbage som elev i tre måneder. Moderhusskolen og Florence Nightingaleskolen udviklede sig herefter side om side med deres mange fælles træk og med få forskelle.

Søstre i Nordslesvig efter krigen

Resultatet af krigen i 1864 betød for de tyske diakonisser et meget udvidet virkefelt. Krigen havde bragt de første søstre til Sønderjylland til lazarettplejen, og fra begyndelsen af 1870'erne fik de tjenestesteder på sygehusene og i menighedsplejen. Ved genforeningen 1920 måtte de forlade alle stillinger på nær menighedsplejen i det tyske mindretal. I stedet overtog danske diakonisser fra begge stiftelser tjenesten i den primære sektor og på sygehusene, undtagen på Kongevejshospitalet i Sønderborg. Sønderjylland er den landsdel, der har haft de fleste søstre, og hvor tre nationer har været repræsenteret.

Fald i tilgangen af nye søstre især efter 1945 betød, at de fleste efterhånden blev trukket tilbage til stiftelsernes egne hospitaler. De sidste sygehusansatte søstre forlod Sønderjylland i 1972, de sidste søstre i hjemmepleje og sundhedspleje i slutningen af 1980'erne. Et kapitel i sygeplejens historie, hvad angår diakonisserne blev hermed afsluttet. Når søstre fik så stor indflydelse, skyldtes det, at de altid var ansat i ledende stillinger på sygehuse og på lazaretterne. Deres sygeplejeregninger blev dermed videregivet til det underordnede personale, og diakonissernes indsats er med rette blevet kaldt en bjergtop i sygeplejens historie – i krig og i fred.

LITTERATUR

- Bibelen, Paulus' brev til Romerne. Bibliothek for Læger, 5. række, 10. bind Bork, Dagmar: Diakonisser i dansk sygepleje, Dansk Sygeplejeråd 1997.
- Broe, Ellen: Sygeplejens faglige udvikling og historiske baggrund, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1965.
- Christlicher Volks-Kalender 1866: Die Kaiserswerther Diakonissen auf dem Schlachtfelde, Verlage der Diakonissen-Anstalt, Eberfeld.
- Dalhoff, N.C.: Den Danske Diakonissestiftelse i dens første 25 år 1863–1888. København 1888.
- Disselhoff, Julius: Die Arbeit unserer Diakonissen im Krieg. Der dänische Krieg 1864, Kaiserswerth-stiftelsens årbog 1865.
- Disselhoff, Julius: Züge aus der Reise in die schleswig-holsteinischen Feldlazarette, Kaiserswerth Verlag 1865.
- Disselhoff, Julius: Weitere Nachrichten über die Arbeit unserer Diakonissen in den Kriegslazaretten Schlesiens und Jütlands, Der Armen und Krankenfreund, Eine Zeitschrift für die evangelischen Kirche Januar und Februar 1865.
- Disselhoff, Julius: Jubilate! Denkschrift zur Jubelfeier der Erneuerung des apostolischen Diakonissen, Kaiserswerth Verlag 1886.
- Disselhoff, Julius: Denkschrift zur Jubelfeier des Diakonissen-Mutterhaus zu Kaiserswerth am Rhein, Verlag der Diakonissenanstalt 1911.
- Frandsen, Johannes: Det danske sygehusvæsen, artiklerne om opførelse af sygehuse i Kongeriget og Nordslesvig.
- Gotfredsen, Edvard: Medicinens historie, afsnittet om sygeplejen, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1973.
- Hauge, Svend: I troskab mod kaldet, Den Danske Diakonissestiftelse 1863–1963, kapitlet om søstrenes rolle under krigen 1864, J. Frimodts Forlag 1963.
- Jensen, Klaus: Infektionspatologi, kapitlet om tyfus, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1956.
- Kock, L.J.: Tro og tjeneste, Den Danske Diakonissestiftelse 1863–1891, om stiftelsens grundlæggelse og om diakonisser i lazarettjeneste 1864, Lohses Forlag 1938.
- Myrdacz, Paul: Sanitäts-Geschichte der Feldzüge 1866 in Dänemark, Böhmen und Italien, Verlag von Josef Safár, Wien 1897.
- Nielsen, Johannes: Den Dansk-Tyske Krig 1864. Tøjhusmuseet 1991.
- Pharmacopoea Militaris eller Et Udvalg af Lægemidler for de militære Etater i

den danske Stat, Reizels Forlag 1857.
Statistik over Kaiserswerth-stiftelsens
virksomhed 1864-65, herunder pleje
af antal patienter i lazaretter.

Thorsteinsson, Hj.: De militære sygehu-
se og disses arbejdsbetingelser gen-
nem tiderne, kapitlet om plejeperso-
nale.

ARKIVALIER

Udvalgte breve fra Kaiserswerth-dia-
konisser i lazarettjeneste til hjemmet
i Kaiserswerth, arkivet i Flieðner Kul-
turstiftung Kaiserswerth. Brevene
har ikke tidligere været oversat til
dansk eller bearbejdet i Danmark.

Brevenes gotiske skrift er transskriberet
af Anna Else Brandt og Bertel Steffen-
sen. Oversættelse fra tysk til dansk
ved Ciliane Bork.

Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544–1580

af MOGENS CHRISTENSEN

Efter reformationen blev store dele af kirkeinstitutionen lagt ind under staten. Det betød bl.a., at gejstligheden fik en række verdslige opgaver og kom til at optræde som statstjenere. Den lokale sognepræst skulle, foruden at forkynde Ordet, kontrollere og disciplinere menigheden og se til, at forbudene mod hor, druk og luksus blev efterlevet. Præsten blev det verdslige samfunds forlængede arm i den forstand, at kirken og den verdslige øvrighed ofte havde sammenfaldende politiske og økonomiske interesser. Det er et karakteristisk træk for den tidligmoderne statsbygning, hvilket hertug Hans den Ældre ikke var sen til at udnytte i sit hertugdømme.

I 1551 udsendte Hans den Ældre en luksusforordning for Tønder by, som skulle sikre, at borgerne ikke levede over evne, men gav sig ind under kirkens krav om nøjsomhed og mådehold. Hertugen havde nemlig erfaret, at der ved bryllupper, barkedåb og begravelser blev udfoldet en sådan pragt, at det ikke alene var til ulykke for de fattige, som gennem statusgivende fester ville hæve sig over deres stand, men til »schadenn und vorderff« for samtlige købstadens borgere.

Forordningen illustrerer meget godt hertug Hans' rolle som en tidligmoderne luthersk landsfader med ansvar for befolkningens ve og vel – og ikke mindst omsorg for deres sociale velbefindende. Når det var legitimt at foretage regulerende indgreb i forbindelse med kirkelige fester, var det ikke mindst pga. øvrighedens pligt til at opdrage menighederne til kristne medborgere og lydige og føjelige undersåtter. Som verdslig øvrighed havde hertug Hans det øverste ansvar for områdets kirker, for den rette forkyndelse og sjælefrelse og dermed også for almenvellets bedste. At arbejde for at fremme gudfrygtigheden og de kristne dyder var i høj grad til gavn for almenvellet, hvilket også blev understreget i luksusforordningen: Den var alene til indvå-

nernes eget bedste – og beskyttelse (»Dat gereikett einem idern tho sinem sulvest bestenn und schuet«).¹

Denne luksusforordning udtrykker en generel tendens i perioden, nemlig at den verdslige øvrighed i forlængelse af hans kristne omsorg for menighedernes jordeliv og sjælefredelse kunne forordne vidtgående indgreb i deres hverdag. Langt hen ad vejen var statens og kirkens interesser her sammenfaldende, og ikke mindst i begrundelsen for overhovedet at regulere dagliglivet kunne kirkelige hensyn ofte gå hånd i hånd med politiske og økonomiske motiver.

Efter reformationen overgik mange af kirkens hidtidige funktioner til staten. Nu var det ikke længere kirkens, men statens opgave at sørge for, at befolkningen forblev kristen i et luthersk samfund med kalds- og standstanken som hovedhjørnestenene. Det hierarkiske og standsopdelte samfund var en guddommelig og dermed ubrydelig orden, og at der ikke måtte røkes ved samfundsordningens religiøse legitimitet, blev også gentagne gange understreget i periodens socialstratificerende forordninger: Hvad der var tilladt, rimeligt og sæmmeligt, var afhængigt af den enkeltes stand.

Parallelt med at staten overtog kirkens ansvar for evangeliets forkyndelse, blev store dele af kirkeinstitutionen sekulariseret. Ikke alene mistede kirken dens tidligere selvstændige magt og lovgivningsmæssige myndighed, dens jordtilliggender og økonomiske ballast, men gejstligheden blev også omstødt til en statslig embedsmandsstand under øvrighedens ledelse og ansvar. Den lokale gejstlighed blev underlagt en verdslig administration og fik overdraget en række opgaver, som klart rakte ud over dens kirkelige opdrag. Sognepræsterne skulle optræde som statstjenere og blandt andet føre kontrol med de moralske og sædelighedsmæssige sider af menighederne. De skulle kundgøre forordninger fra prædikestolen og undertiden slå forordninger op på kirkedøren og i det hele taget optræde som øvrighedens lokale repræsentanter. Tilsvarende skulle herredsprovsterne kontrollere præsternes embedsfunktioner, indberette lovbrud til øvrigheden og føre tilsyn med kirkernes økonomi og menighedernes skatterestancer.

Dette forhold, at ansvaret og dermed opsynet med menighedernes gudfrygtighed blev et statsligt anliggende, og at kirken som institution blev indkapslet i en verdslig interessesfære, har man karakteriseret som en konfessionalisering af stat og samfund. Hvor reformations-tidens konfessionsdannelse, dvs. systematiseringen at den evangeli-

ske teologi i nationale kirkeordinanser, i overvejende grad bør ses som en teologisk proces, betegner konfessionaliseringen derimod et udtalt statsbegreb, hvormed man har søgt at indkredse periodens bestræbelse på at politisere teologien i en national retning. Blev det religiøse ikke en direkte løftestang for det politiske, så blev den nationale bekendelse en gennemgående forklaringsramme, som blandt andet kunne give den verdslige øvrighedsmagt legitimitet og disciplineringen af befolkningen gyldighed.

Konfessionaliseringen synes at have været en gennemgående tendens i dannelsen af de tidligmoderne statsbygninger, som opstod af brokkerne fra reformationens omvæltninger. Den teologiske begrundelse for samfundets standsopdeling, øvrighedens magtudøvelse og ensretningen såvel som disciplineringen af menighederne har tilsammen været grundelementer i periodens statsdannelser, og det uanset om der var tale om større kongeriger eller små og usammenhængende hertugdømmer. I Hans den Ældres hertugdømme kan man allerede fra begyndelsen se tilløb til en sådan konfessionalisering, og den gjorde sig stort set gældende gennem samtlige 36 år, hvor hertugdømmet eksisterede. Denne artikel vil søge at kaste lys over denne konfessionalisering og over hvordan sognepræsterne som statslige embedsmænd indgik i bestræbelsen på at regulere og disciplinere menighederne med brugen af kirketugten som det overordnede middel.

Hans den Ældres hertugdømme: En religiøs statsbygning 1544–1580

Det område, som hertug Hans fik overdraget som underhold ved Hertugdømmernes deling i august 1544, var geografisk usammenhængende og tilsyneladende ikke uden problemer.² Det omfattede amterne Haderslev, Løgumkloster og Tønder, Tørrning len og med enkelte undtagelser de nordfrisiske vadehavsøer, med det velhavende, selvbevidste og til dels også selvstændige landskab Nordstrand som smertensbarnet. Tilmed bestod hertugdømmet af holstenske landområder, nemlig Bordesholm klosterdistrikt, Rendsborg amt samt øen Femern.

Delingen blev foretaget således, at der blev taget højde for, at alle skulle have lige store dele af Hertugdømmernes aktiver, opmålt efter årlig indtægt, og passiver, som udgjorde den samlede gæld og pantsatte værdi i jord og gods.³ Efter hertug Adolf havde valgt hertug-

Kort over hertug Hans den Ældres hertugdømme 1544–1580. Tegnet af Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland, Haderslev. Gengivet efter: *De slesvigske hertuger*. Red.: Lennart S. Madsen et al. Aabenraa, 2005.

dømmet Gottorp og Christian III hertugdømmet Sønderborg, var der kun Haderslev tilbage til hertug Hans, hvilket han efter alt at dømme ikke har været alt for tilfreds med. I et senere brev gav han noget indigneret til kende, at han ved delingen var blevet forfordelt og måtte tage sig til takke med det område, som ingen andre ville have.⁴

Året inden delingen var han kommet til Hertugdømmerne og havde indrettet sig på Gottorp slot i rollen som medstatholder sammen

med Johan Rantzau. Han var 22 år gammel og havde allerede tilbragt 6 år i Königsberg hos sin svoger hertug Albrecht af Preussen, hos hvem han sandsynligvis var blevet oplært i forvaltning og statsmandskunst. Uddannelsen fortsatte nu på Gottorp, hvor han af Rantzau fik indsigt i militære, fiskale og embedspolitiske forhold i Hertugdømmerne, hvilket hurtigt kom ham til gode ved overtagelsen i september 1544.⁵ Umiddelbart herefter gik han i gang med at indrette hertugdømmet efter nye og i samtiden moderne principper: Administrationen på Haderslevhus blev professionaliseret med universitetsuddannede sekretærer og siden også med kanslere, og 'den offentlige sektor' blev kigget efter i sømmene og langt hen ad vejen nyetableret. Skole- og hospitalsvæsenet blev nyordnet med fundatser, fattigforsorgen sikret, og ligeledes blev der anlagt kystsikringer og diger, så der med inddæmningen af marskområder i kog kunne tages ny jord under plov. Det retslige område blev restitueret med nye forordninger, og det økonomiske område fik tilføjet love om told, pantsættelse og betaling af skatte- og tienderestancer. Stort set alle samfundsforhold blev således reguleret med forbud og påbud, og i en tid, hvor religion og fromhed spillede en central rolle, kunne det kirkelige område heller ikke lades ude af betragtning.⁶

Imidlertid faldt mange dagligdagsforhold ind under det kirkelige område. Synet på moral og sædelighed, kærlighed og almindelig anstændighed var endnu ikke løsrevet fra sin kirkelige sammenhæng og dermed verdsliggjort, men måtte vurderes efter religiøse alen. Hvad der var rigtigt og moralsk forsvarligt, måtte begrundes på baggrund af en bibelsk legitimitet. Det moralsk utilstedelige, som f.eks. hor og lejermål, var som et brud på det sjette bud integreret i det religiøst krænkende, og efter samme rationale kunne næsten ethvert lovbrud kriminaliseres religiøst: At nægte at svare tiende og sidde øvrighedens forordninger og påbud overhørig var en desavouering af øvrigheden, og fordi øvrigheden var indsat til at beskytte den af Gud indstiftede samfundsordning kunne det tilbageføres til en underkendelse af Guds vilje og dermed som et brud på første bud. Åger og rentestagning brød med syvende bud, manddrab med femte bud, helligbrøde med tredje bud, mened med andet bud osv. Bibelens påbud, som de kom til udtryk gennem forkyndelsen og præstens formaninger, var ledetråde for en sand og gudfrygtig levevis, de var kristendommens svar på, hvordan menighederne skulle leve i fred og fordragelighed, og som sådan en direkte anvisning for Guds intention.

I bestræbelsen på at få menighederne til at efterleve budene blev der fra verdsligt hold mobiliseret en række kirkelige tiltag, som skulle øge opmærksomheden på den evangeliske lære og moral. Heri spillede kirketugten og de reglementerede provste- og bispevisitatser en afgørende rolle. Gennem kirketugten skulle sognebørnene tuges (egl. 'opdrages') til at give sig ind under Kristus, og siden skulle deres moralske og sædelige forhold gennem visitatsen overvåges og i tilfælde af brud registreres og indberettes til den verdslige administration. Herved blev der tilføjet et væsentligt disciplinerende aspekt til kirketugtens og visitationens teologiske legitimitet. Kirketugtens opvindelse i sjælesorgen blev suppleret med en social omsorg, som var regulerende og opdragende, og tilsvarende fik visitatsen tilføjet en række kontrolfunktioner, som klart rakte ud over det strengt kirkelige. Herved synes den kirkelige udvikling under hertug Hans at have været helt i tråd med konfessionaliseringen i såvel Danmark som i de nordtyske, evangeliske territorialstater: Politiseringen af den evangeliske bekendelse og den statslige domesticering af f.eks. kirketugten og visitationen var en helt gennemgående tendens i periodens statsdannelser.

Hans den Ældre som 'summus episcopus'

I forlængelse af den lutherske øvrighedslære blev hertug Hans fremskrevet som den øverste autoritet i hertugdømmet. Også på det kirkelige område blev han den øverste leder, og i sit forhold til gejstligheden overtog han den rolle, som bisperne havde haft før reformationen, nemlig som kirkens værner og gejstlighedens leder og beskytter. Den lutherske forestilling om øvrigheden som *summus episcopus*, som den øverste ansvarlige for det kirkelige samfund, modsvarer fint hertug Hans' rolle som en evangelisk landsfader.⁷

En forudsætning for at være den ansvarlige for områdets gejstlighed var at den var i hertugens varetægt. Hermed adskilte forholdene sig ikke synderligt fra, hvad man kunne opleve i Kongeriget, hvor præsterne ligeledes blev underlagt verdslig administration og omstødt til en statslig embedsmandsstand.

I Den danske Kirkeordinans 1537/1539 blev præstestændens placering i den kongelige administration omtalt i forbindelse med ordinationsbestemmelserne.⁸ Inden et præsteemne kunne betrede prædikestolen og forkynde budskabet, var der en række retningslinjer, som

strikt skulle følges.⁹ Efter at menigheden havde udvalgt sig et præstemne, »med et got rycte om et got leffnet oc gode seeder«, skulle de sende ham til stiftets biskop, så han kunne overhøre den kommende præsts faglige såvel som personlige kvalifikationer, og såfremt han blev fundet egnet skulle han efterfølgende modtage kollats, som på kongens vegne blev udstedt af den lokale lensmand. I forbindelse med udstedelsen af kollats skulle præsten under håndspålæggelse fremsige en ed, hvorved han svor øvrigheden tro- og huldskab. Herefter var præsten at regne for en kongelig embedsmand, en statsjener.¹⁰

Sognepræsternes formelle tilknytning til den verdslige administration under Hans den Ældre minder i det store og hele om situationen i Kongeriget.¹¹ Alligevel var der enkelte forhold, som var anderledes: For det første blev der aldrig indsat en egentlig biskop (superintendent) i hertug Hans' område, som det ellers var bestemt i Den slesvigholstenske Kirkeordinans 1542. De tre regerende hertuger, Adolf, Christian III og Hans den Ældre, indtog hver sit område som landsherre og summus episcopus – med den øverste lovgivningsmyndighed og kirkehøjhed. Men om de også i praksis udfyldte den rolle, som Kirkeordinansen 1542 ellers havde foreskrevet superintendenterne, er vel et fortolkningsspørgsmål. I hvert fald stod herredsprovsterne umiddelbart under de hertugelige øvrigheder, mens det til gengæld var provsterne, som skulle eksaminere de nykaldede præster og forestå ordinationen.¹²

En anden forskel i præsternes tilknytning til den verdslige administration mellem hhv. Hertugdømmerne og Kongeriget skyldtes edsafleggelsen. Eftersom der allerede fra 1528 var etableret en tradition for at nyansatte præster i Haderslev- og Tørning len skulle aflægge ed til øvrigheden, kan det undre, at præsterne ikke skulle fortsætte denne praksis og aflægge en tilsvarende ed til hertug Hans, som det modsat var tilfældet i Kongeriget.

Da Christian (III) overtog ledelsen af Haderslev- og Tørning len 1525 og gennemførte en fyrstereformation med en tilhørende ordination, de såkaldte Haderslevartikler, indførte han også en ed, som alle områdets præster skulle aflægge til ham som øverste kirkeansvarlig. I eden skulle præsterne sværge at vogte over menighedens gudfrygtighed og aldrig forsvare eller forkynde nogen anden lære end den lutherske. For selv at være et godt eksempel til efterfølgelse skulle de også sværge at afholde sig fra drukkenskab og andre laster – og nok så væsentligt, at være den nådige hertug Christian tro og lydige.¹³

Udover at være en religionsed, hvormed præsterne skulle fralægge sig det katolske åg og afsværgе enhver vranglære, skulle eden også tjene dels som et kommissorium for det moralske indhold af præsteembedet, så præsternes uplettede moralske og sædelige liv kunne være et forbillede for menigheden, og dels som en lydighedsed til hertugen. Som sådan korresponderer den i alt væsentligt med den ed, som senere også de danske præster skulle aflægge under Christian III, og som blev indskrevet i Den danske Kirkeordinans 1537.¹⁴

Når præsterne i Haderslev og Tørning len således fra 1528 skulle aflægge ed til hertug Christian (III), er det bemærkelsesværdigt, at de efter 1544 ikke skulle sværge en tilsvarende ed til hertug Hans. Nok findes der en afskrift af en ed i hertug Hans' arkiv i Rigsarkivet, der i omfang er langt længere end de eder, som Christian som hertug og siden konge forlangte af sine præster, men denne ed er derimod kun en religionsed. Eden kommer hverken ind på præstens 'udenomskirkelige' embedspligter eller på hans forhold til hertugen på Haderslevhus, men fastlægger udelukkende den læremæssige side af præstens forkyndelse, med hovedvægten lagt på forvaltningen af nadverens sakramente.¹⁵

Ikke desto mindre fremtræder konturerne af hertug Hans som *summus episcopus* dog tydeligt i denne religionsed. Selvom præsternes embedspligter ikke direkte anføres, så understreger eden nemlig hertugens pligt såvel som rettigheder til at fastlægge den teologiske linje og derved gribe ind i kirkernes indre anliggender. Hvad angår især den læremæssige side af eden, synes der ikke at have været forskel mellem Christian III og hertug Hans' ret til også at regulere de indre anliggender.¹⁶ I den knap fire sider lange religionsed fastlægges ikke alene det teologiske indhold af nadverens sakramente, men forkyndelsens læremæssige grundlag såvel som dens afgrænsning til andre reformatoriske kirkeretninger og bevægelser, som f.eks. anabaptistiske, calviniske og zwinglianske, skal også afstemmes efter det gældende bekendelsesgrundlag.¹⁷ At hertug Hans kunne afkræve præsterne en ed på at følge et teologisk grundlag, som langt hen ad vejen var direkte forordnet eller i det mindste bekræftet af øvrigheden selv, modsvarer forestillingen om, at den der besidder landsherredømmet også bestemmer over de religiøse forhold indenfor landområdet – at herredømmet over kirken generelt følger landshøjheden. Som doktrin blev denne forestilling spidsformuleret ved Den augsburgske religionsfred 1555 med sætningen »*cuius regio, eius religio*«, hvilket i prak-

sis betød, at det ikke længere var kejseren, men derimod de enkelte fyrster, hertuger og landsherrer der besad retten over religionsudøvelsen og dermed retten over territorialstaternes konfessionelle grundlag.¹⁸

Selvom præsterne ikke skulle aflægge en egentlig politisk troskabsed til hertug Hans, gjorde hans kirkehøjhed sig gældende allerede fra delingen i 1544, og blev blandt andet manifesteret gennem kollatsbreve til de præster, som søgte kald i et af områdets sogne.¹⁹ Med kollatsbrevene blev præsterne underlagt den hertugelige ledelse og stiftsøvrighedens afgrænsning direkte sammenfaldende med den verdslige administrations.

Kollats og præsteadministration

Det var ikke nyt at knytte præsterne til den verdslige administration gennem kollatsbreve. Christian (III) havde allerede som hertug over Haderslev og Tørning len benyttet sig af kollatsbreve til områdets præster, og det fortsatte han med som konge over Danmark.²⁰ Med Kirkeordinansen 1539 blev kollatsudstedelsen overdraget til lensmandens som en embedsopgave, men udstedelsen skulle stadig foregå på kongens vegne.²¹ Dette mellemlid var imidlertid ikke nødvendigt for hertug Hans. Pga. hertugdømmets størrelse har han sikkert godt kunnet overkomme at udstede sine kollatsbreve personligt og derved bevare en direkte kontakt til gejstligheden ude i sognene.

Med patronatsretten til samtlige kirker i sit landområde havde hertug Hans den fulde myndighed til at kalde og indsætte præster. For i modsætning til situationen i Danmark, hvor det allerede fra 1540'erne blev almindelig praksis at afhænde – sælge eller forpagte – patronatsrettighederne og dermed også tienden til adelige, var kirkerne i Hertugdømmerne udelukkende underlagt den lokale landsherre.²² Ved indsættelse af præster, provster og visitatorer spillede hertugen derfor en helt afgørende personlig rolle.

Som et eksempel på et kollatsbrev kan nævnes brevet til Vincents Alberti af 24. marts 1550, hvorved han beskikkedes til visitator i Tønder amt.²³ I brevet understregede hertug Hans, at Alberti både skulle tjene som præst i Tønder (»kerckherrn zu Tundern«) og samtidig være »Superattendenten« over samtlige kirker i amtet, hvilket i denne sammenhæng betød visitator. Kollatsbrevene kan gennemgående læses som en slags fortegnelse over indholdet af det pågældende embe-

de. I sit brev fik Vincents Alberti i første række pålagt at oplyse menighederne om det evangeliske budskab og opdrage dem til af følge en god og ulastelig livsførelse (»wandel vnd leben«). Men fordi der var så stor 'nødtørf og misbrug' i sognene, fik Alberti også pålæg om at visiterer alle kirkerne årligt, og i denne forbindelse skulle han ikke kun undersøge menighedernes sociale vandel, men også kontrollere kirkeregnskaberne. Over for den samlede menighed, det være sig gejstlighed såvel som sognebørn, der også omtales som undersætter (»sampt gemeinen vnderthannenn«), skulle han byde og befale på vegne af amtmanden i Tønder.²⁴

Netop ved at understøtte denne embedspligt, at Alberti skulle handle i forlængelse af den verdslige politik og evt. gentage de formaning og påbud, som allerede var offentliggjort af lensmanden, fremtræder provstens rolle som andet og mere end blot en visiterende gejstlighed med opsyn over det kirkelige område.

I et andet kaldsbrev gentages denne ikke-kirkelige del af provstens embedsopgaver. Da hertug Hans indsatte sin hofpræst Jørgen Boie som visitator på Nordstrand 1552, blev den teologiske side af embedsførelsen stort set gentaget. Det lå hertugen meget på sinde, at visitatoren skulle føre tilsyn med de religiøse tilstande i sognene, med menighedernes fromhed og ikke mindst med, om præsterne prædikede Guds ord rent og uforfalsket og forestod ceremonierne ensartet. Endnu en halv snes år efter udstedelsen af Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 var det af største betydning, at evangeliet blev udlagt ens i sognene, og at der ikke var indslag af katolske rester i forkyndelsen. Men i modsætning til bestillingen for Vincents Alberti fra 1550 kan man ved indsættelsen af Jørgen Boie se, at forestillingen om hertugens kirkehøjhed – og hermed myndighed over præsterne – er blevet væsentligt styrket. I brevet anføres der således, at visitatoren skal holde øje med livsførelsen hos præsterne, der omtales som hertugens (»vnnsren kirchen gelerte«), ligesom visitatoren selv omtales som hertugens egen forordnede (»vnsern geordnet«) superintendent.²⁵ Det er da også netop i rollen som hertugens betroede embedsmand, at Jørgen Boie senere gennem et befalingsbrev får pålagt at deltage i en tur til Nordstrand.²⁶

At de tilforordnede præster, provster og visitatorer underlægges hertugens personlige ledelse og får tillagt verdslige embedsopgaver, bliver kun tydeligere, jo længere vi kommer ind i hertug Hans' regeringstid. Da f.eks. Heinrich Dinggreve indsættes som provst over Haderslev provsti i 1572, får han en række kirkelige embedspligter i opdrag, som

stort set svarer til de ovennævnte. En forskel er dog, at hans opsyn med de konfessionelle forhold er udspecificeret i forhold til, hvad der var tilfældet hos Alberti og Boie, så at han nu særligt skal holde øje med, om Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 (»die Kirchenordinanz diser Fürstenthumb«) og Augustana 1530 efterleves og holdes ved magt.²⁷ Igen skal provsten kontrollere menighedernes livsførelse og vandel og i det hele taget føre flittigt tilsyn med de kirkelige forhold. Men tydeligere end i de foregående breve fremgår det, at provsten i sit embede skal betragtes som en statstjener. For embedsførelsen skal han direkte aflønnes af hertugens kammer (»vnser Chammer«), og til at forestå de administrative opgaver får han hjælp fra hertugens kancelli. Uden nærmere begrundelse bliver det bestemt, at provsten får stillet et bord og en dreng fra kancelliet til rådighed (»einen freyen tisch mit einem jungen vff vnser Cantzley halten«), hvilket ikke alene kan antyde, at provsteembedet herefter skal have en mere administrativ karakter, men også at denne del af embedet skal udføres i forlængelse af den verdslige kancelliforvaltning i Haderslev.²⁸

Hertug Hans: Præsternes væрге og mægler

Udover at kunne indsætte præster og fastlægge deres embedsmæssige opgaver gjorde hertug Hans' kirkehøjhed sig også gældende på andre områder. Rollen som den øverste kirkeansvarlige med ansvaret for den rette forkyndelse og sameksistens blandt menighederne belyses gennem de sager, hvor sognebørnene beder hertugen om at mægler i retstvister på det kirkelige område. Det kan f.eks. være i forbindelse med, at præster klager over dårlig økonomi pga. manglende tiendebetaling, eller at bønderne er halsstarrige når præsten påtaler evt. problemer i sognene.²⁹ Præsten i Aastrup, Laurentius Michaelis, indklager således i 1572 en bonde for at insistere på at føre sin forte, dvs. sin drivvej til kreaturerne, over præstegårdens ager og engarealer og i øvrigt nægte at svare tiende. En tilsvarende klage lyder i 1579 fra præsten i Linned, Laurentius Martini, om at nogen har inddraget noget af præstegårdens jord, og han appellerer nu om at få den hertugelige del af tienden med de tilhørende bol overdraget som underhold gennem et stykke tid.³⁰

For at komme økonomisk trængte præster til undsætning har hertug Hans i flere tilfælde bortforpagtet vikariegods, dvs. små jordtilliggender, der undertiden også omtales som kirkelige len, der før refor-

Også i hertug Adolfs gottorpske del af hertugdømmene har halsjern været i brug i forbindelse med den kirkelige tugt. Desværre er der kun bevaret halsjern fra Aabenraa amt. Selvom der ikke er overleveret forordninger vedr. menighedsregulering og kirketugt fra hertug Adolfs regeringsperiode, har halsjern med stor sandsynlighed været at finde ved mange kirker i hertugdømmet Gottorp. Halsjernet ved Klipleve Kirke hænger nu inde i selve klokkehuset, men har oprindeligt været ophængt på et af klokkehusets hjørner, som det endnu kan ses ved Varnæs Kirke. Foto: Mogens Christensen.

mationen blev testamenteret til sognekirken for at afholde udgiften til et sidealter med tilhørende messestiftelse.³¹ Sammen med kirkernes øvrige værdier i jord og gods tilfaldt disse vikarier kongemagten ved reformationen, som ved Hertugdømmernes deling kom til at høre ind under hertugerne som deres private ejendom. Derfor kunne hertug Hans »alse der furstlichen Oberkeit« enten forpagte det tidligere vikariegods til dårligt stillede præster, som det oftest er tilfældet med forpagtningerne på Nordstrand, eller afhænde dem som beneficium for lang og tro tjeneste i hertugens sold, hvilket f.eks. Jørgen Boie opnåede, da han fik det såkaldte hr. Sebes len i Fjelstrup på livstid.³²

Forpagtningsbrevene har sandsynligvis været tænkt til offentliggørelse fra prædikestolen. Ikke sjældent lyder der en hertugelig befaling om, at menighederne herefterdags skal respektere den pågældende overdragelse til præsten, og at han skal oppebære den indkomst og rente, som er forbundet med jordtilliggendet. I brevet til Jørgen Boie bliver det yderligere understreget med påbud og befaling, at

hvis sognefolket lægger rænker for præsten og er til hindring og besvær, vil de straks hjemfalde til hertugens straf og unåde (»vnser Straff vnd vngnade«).³³

Hertugens rolle som *summus episcopus* illustreres ligeledes i de tilfælde, hvor præsterne som embedsmænd direkte anmoder om hertugens beskyttelse. Det er f.eks. tilfældet med præsten i Spandet, Arest Pedersen, der i 1570 klager over at være blevet banket med en tyk stok af Mourids Podebusk, fordi han i embeds medfør og efter provstens anvisning havde formanet en af godsejerens bønder.³⁴ At Spandetpræsten appellerede til hertugen som beskytter og værge for kirkens folk, kan i sig selv ikke undre, men hertugens rolle som kirkeherre lader sig måske bedst belyse, når det drejer sig om interne forhold i menighederne. Det kan være i forbindelse med sager om uoverensstemmelser mellem degn, præst og menighed om almindelige dagligdagsting, og hvor hertugen som mægler skal søge at løse konflikterne. Det er f.eks. tilfældet, da hertugen mægler i en tilsyneladende banal strid om skovhugst mellem Niels Kragelund og præsten i Vonsbæk 1575, hvis egentlige årsag måske skal søges i det dårlige forhold mellem præsten og menigheden, som må have stået på over længere tid.³⁵ I hvert fald er hertugen allerede flere år tidligere blevet involveret i stridighederne i Vonsbæk. I foråret 1571 klagede præsten Nicolaus Johannis over, at han på vejen hjem fra Haderslev var blevet overfaldet af Christen Gymoes i Aastrup pga. stridigheder om et gærde mellem deres marker.³⁶ Men endnu værre gik det et par dage senere, da Christen Gymoes blev overfaldet af præsten og måtte ty til nødværge, hvorved han formodentlig havde såret præsten. I brevet til hertugen oprulles i korte træk begivenhedernes gang ifølge Christen Gymoes: Sagen var den, at han havde set præsten komme ridende og havde henvendt sig til ham. Gymoes kunne ikke forstå, hvorfor præsten skulle besvære dem, de stakkels sognebørn, med så stor skade pga. markgærderne, og havde ved den lejlighed sagt til Nicolaus, at han jo burde være den mand i sognet, der satte sig op imod al »Uret og Ubillighed«. Herpå blev præsten så rasende, at han trak sit værge – sandsynligvis en stok – og forsøgte gentagne gange at ride Gymoes over.³⁷

Præsten som hyrde og moralens vogter

Sagen mellem Nicolaus Johannis og Christen Gymoes tematiserer to væsentlige forhold ved hertug Hans' kirkepolitik: Dels at hertugen

inddrages som præstens væрге og første appelinstant, dels at en repræsentant fra menigheden i Vonsbæk antyder den tanke, at præsten med sin gode og moralske opførsel skal være en hyrde for menigheden. Det er interessant, at menigheden selv udtrykker forestillingen om præsten som et særligt moralsk forpligtet medlem af menigheden, og at denne forestilling indgår som argumentation i henvendelsen til hertugen. En lignende forestilling om præsten som moralsk pejlemærke formuleres i årene 1570–1573 af menigheden i Øsby, der gentagne gange skriver til hertugen. Sagen er den, at de ønsker at beholde den kapellan, som de midlertidigt har fået som erstatning for deres sognepræst, som ligger i sygeseng. Senere ønsker menigheden, at hertugen skal indsætte kapellanen som deres sognepræst, fordi de uden præst føler sig som en flok får uden hyrde.³⁸

Når der er blevet ofret så meget opmærksomhed på præsternes faglige og moralske duelighed, på deres evangeliske sindelag og deres forhold til sognebørnene, skyldes det netop forestillingen om, at præsten skulle være menighedens hyrde: At leve moralsk forsvarligt, anstændigt og sømmeligt var derfor ikke kun en kristen dyd, men også en væsentlig del af præsternes embedspligt. Og som beskytter af de kirkelige og religiøse forhold i området har det været hertugen magtpåliggende, at kun moralsk ansvarlige præster blev indsat i de vakante kald.

Allerede under hertug Christian (III) var en betingelse for at få et kald, at præsten havde en ulastelig livsførelse. I Haderslevartiklerne 1528 blev det påkrævet, at områdets præster skulle leve tugtigt og føre et kristeligt levned og ikke leve i fråds og druk. De måtte ej heller hengive sig til ægteskabsbrud, hor eller anden utugt.³⁹ Og hvis de brød med disse moralske påbud, ville de falde i unåde hos hertugen. Meningen var, at de ikke kun skulle være et eksempel ved deres ord, men også i kraft af deres liv og gerning.⁴⁰ Af den grund skulle provsterne ikke alene kontrollere menighedernes gudfrygtighed og bibelkendskab, under visitatsrejserne skulle de også have opsyn med præsternes vilje til at efterleve de moralske bud.⁴¹

Præsterne i Haderslev og Tørning len har allerede fra Haderslevartiklerne 1528 været klar over, at de i embedsførelsen var underlagt en stram moralkodeks. Haderslevartiklernes krav om god moral kom også til udtryk i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542, hvor det blev bestemt, at den kommende præsts vandel og omdømme skulle omtales ved ordinationen.⁴²

På baggrund af Jørgen Boies indberetning fra 1564 om kirkeforhol-

dene under hertug Hans ved vi, at præsterne gennemgående har søgt at efterleve kravene fra Haderslevartiklerne og Den slesvig-holstenske Kirkeordinans om god opførsel og moral – hvad de også havde aflagt ed på.⁴³ I tråd med den gældende kirkelovgivning blev præsterne, ifølge Jørgen Boie, formanet til at være kristne i såvel lære som levned (»beide jnn lere vnnnd leuende christlike vnd recht«), så de kunne være til nytte som et godt eksempel for menigheden (»ein gut exempell vnnnd sehr nutte«).⁴⁴ Forestillingen om præstens hyrderolle ligger ikke langt herfra.

I et brev til provsten i Haderslev, Johan Vorstius, 1555 lader hertug Hans forstå, at han fremover kun vil have præster ansat, som har opfyldt Kirkeordinansens krav om at være eksamineret ved et universitet og som er ærbare og skikkelige. Inden et præsteemne indsættes i et kald, skal hans lære, tugtelse og vandel efterforskes og overhøres (»lehre, zucht vnd wandel erforschet vnd verhoret werde«), hvilket begrundes med en tidstypisk eskatologisk frygt. Fordi tiden er knap og farlige sekter truer med at lede menighederne lukt i fordærv, må præsten om nogen være den, der holder skansen. Det er derfor af største nødvendighed, at præsten med sin livsførelse udstikker kursen og tilskynder til en indre oprustning på den moralske front.⁴⁵

Anledningen til brevet var, at provsten i Haderslev, Johan Vorstius, havde fundet en mulig præst til indsættelse i Maugstrup (»Mau-storp«) sogn, men hvis omdømme hertugen ikke var helt overbevist om. På trods af alle hans meritter og gode papirer fra universitetet i København havde hertugen bemærket, at der med hans opførsel lod meget tilbage at ønske. I brevet til provsten fremføres hertugens personlige krav om præstens skikkelighed, som formuleres på lige linje med ordinansens mere formelle krav om fornøden teologisk uddannelse. Som patron over kirkerne i sit hertugdømme havde hertug Hans det sidste ord at skulle have sagt, og det faldt ikke just ud til præstens fordel: Fordi skikkeligheden endnu ikke havde indfundet sig, kunne præsten ikke uden videre tilstedes et så højt og vigtigt embede, som præsteembedet i Maugstrup.⁴⁶

Opmærksomheden på præsternes moral blev som nævnt berørt i stort set samtlige kollatsbreve, der blev udstedt i forbindelse med ordinationen. Især var opmærksomheden rettet mod præstens forhold til menigheden, som skulle være godt og gnidningsfrit, og mod præstens rolle som hyrde for sognebørnene. Som det f.eks. er tilfældet med bestallingsbrevet til provsten i Haderslev, Henrik Dinggreve,

På to af klokkehusets hjørner ved Varnæs Kirke kan der endnu ses halsjern, hvor syndige og ubodfærdige sogneborn kunne sættes fast til offentlig beskuelse. At blive fastlænket til klokkehuset og få konsekvensen af et brud med de kirkelige bud stillet til skue, har været en voldsom og social stigmatiserende straf for synderen. Samtidig må det også have haft en præventiv funktion: Menigheden kunne se, hvad et brud på buddene og præstens formaninger direkte ville medføre. Foto: Mogens Christensen

blev det heri slået fast, at han ikke alene selv skulle efterstræbe, men også motivere menigheden til en god livsførelse (»gutem wandell vnd leben verhalten vnd erzeigen«), så det kunne afhjælpe alt det modbydelige, som gik i svang.⁴⁷

I tilfælde af at præsten ikke kunne efterleve den moralske forpligtelse, men gav sig lysterne i vold, var der ingen pardon for hertugens unåde. Et lidt trist eksempel på dette findes i en sag fra 1549 mod Jørgen Barsøe, der som præst i Fjelstrup måtte stå anklaget for ægteskabsbrud.⁴⁸ I et fællesbrev til hhv. provst Anthonius Keyser og sekretær Hieronimus Boldigk afvejer hertug Hans det utilstedelige i handlingen i forhold til såvel præstens moralske embedsforpligtelser som frygten for Guds fortørnelse, og begge dele vejer lige tungt. Fordi der var tale om en grov last i menneskets natur, ville det selvfølgelig forårsage Guds vrede, undergang og fordærv (»dem Almechtigen schweren zorn, vntergang vnd vorderp geursacht«), hvilket burde være straf nok i sig selv. Og hvis præsten nu blot havde undskyldt sin ugerning, gjort afbigt og stået åbenbart skrifte i kirken, kunne

sagen vel også have endt her. Men desværre og til hertug Hans' store ærgrelse kunne præsten kun bekende sin skyld og stå ved sin forbrydelse. Mindre ærgerligt blev det ikke af, at den syndige netop var præst, hvis ord og gerning skulle være andre til eksempel (»einer geistlichen personn, den andern zu eksempel sein sollt«). Straffeudmålingen kunne derfor ikke bare stoppe med Guds vrede.⁴⁹ For netop fordi Jørgen Barsøe ved god opførsel skulle være et forbillede, måtte det modsat også betyde, at afstraffelsen af en præst skulle tjene andre til skræk og advarsel (»vnd damitt andere darduch abgeschreckt«). Denne skærende logik fremføres nu af hertugen, og i brevet til Sivert Rantzau lufter han sine planer for domsafsigelsen. Det er af afgørende betydning, at det ikke alene er tale om et brud på de kirkelige anvisninger, som eksempelvis De ti bud, men at det i ligeså høj grad handler om embedsforsømmelse og et brud på de forpligtelser, der blev indgået i forbindelse med præstens indsættelse.⁵⁰ Udover at skulle rammes af Guds vrede og fortørmelse blev det nu bestemt, at Jørgen Barsøe først skulle fængsles et halvt år og udrede en større bøde, og når denne del af straffen var afsonet, skulle han forvises fra sit embede i tre år og sone sig med hertugen, kirken og den skadeslidte part i sagen.⁵¹

Sagen mod præsten i Fjelstrup må have været betragtet med stor alvor. Ikke alene var situationen penibel, fordi forbryderen var gejstlig, men i sig selv var sager om hor og ægteskabsbrud alvorlige. Sagen mod Jørgen Barsøe kan næppe have motiveret en separat ægteskabslovgivning for området, men ikke desto mindre udstedtes knap et års tid efter en ny forordning mod hor og ægteskabsbrud, der således blev den første af hertug Hans' kirkerelaterede forordninger.⁵² Inden vi ser nærmere på disse forordninger, som i langt overvejende grad har et disciplinerende sigte, og hvis religiøse legitimitet knytter an til den kirkelige tugt, skal vi først kaste et blik på de særskilte og lokalt gældende kirkeordninger.

Hans den Ældres kirkeordninger

Som den eneste af de tre regerende hertuger udstedte Hans den Ældre separate kirkeordninger med lokal gyldighed. I alt udstedtes tre ordninger for hhv. Nordstrand 1556, Tønder by og amt 1556 samt en noget senere for Rendsborg amt 1573.⁵³ Efter indholdet at dømme bør disse kirkeordninger mest af alt betragtes som vedhæng til Den

slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542. De berører således ikke den teologiske side af kirkens funktioner, men synes gennemgående at være skrevet for at tilgodese de problemer, som har været lokalt. I første række drejer det sig ikke overraskende om økonomiske problemer, om f.eks. rentetagning, opkrævning af tiende og brugen af kirkens jord, men også problemer af mere social art bliver der taget hånd om.⁵⁴

Kirkeordningen for Nordstrand er den ældste og har på flere punkter dannet forlæg for de to andre. I indledningen blev ordningen begrundet med de ukristelige forhold, som dagligt gik i svang. På trods af at Nordstrand allerede var omfattet af Den slesvig-holstenske Kirkeordinans, hvis erklærede mål var at sørge for menneskets salighed og Guds ære, så havde hertugen hørt og ved selvsyn erfaret, at der stadig var for mange onde, ryggesløse og ubodfærdige sjæle, som var kirken til besvær. Deres foragt for det saliggørende ord ville nedkalde Guds vrede og unåde – til fortjent straf for de få, men til uretfærdig skade og ulykke for de mange.

Det var for at komme dette uvæsen til livs, at kirkeordningen for Nordstrand blev udstedt. Ud over de økonomiske forhold, som kirkeordningen lovgiver om, rummer den også en række socialregulerende tiltag, som senere skulle blive gentaget og yderligere understreget i de følgende forordninger. For at forbedre de ubodfærdige skulle sognebørnene gennem katekisering lære om sandheden, vejen og livet og respektere de kirkelige bud og befalinger. Det blev således bestemt, at de skulle holde helligdagene i hu og mindst én gang ugentligt høre en prædiken og bede en bøn. Det skulle være slut med at løbe ind og ud under messen, ligesom det aldeles skulle være forbudt at søbe brændevin, øl og vin under tjenesten.⁵⁵ Og i fald hårdhuede syndere måtte fremture og sidde præstens formaninger om overholdelse af hertugens forordninger overhørig, skulle stalleren, hertugens repræsentant på Nordstrand, have mandat til at idømme lovovertræderne en straf. Til Guds ære skulle søndagene fremover tilbringes i ro, og der måtte ikke arbejdes eller udrettes andet, end hvad der kunne tjene til kristen tugt og gudfrygtighed.

Udover helligdagsreguleringer blev der i kirkeordningen fastsat regler for blandt andet skolevæsenet, der med oprettelsen af to nye skoler skulle forbedres, og for den kirkelige forlovelse, så der kunne sættes en stopper for unges hemmelige forlovelser.

I kirkeordningen er der en forholdsvis stor eksponering på præs-

tens embedsfunktioner. Der bliver selvfølgelig ikke røkket ved de pligter, som præsterne allerede ifølge Kirkeordinansen 1542 skulle udføre. Men ikke desto mindre træder forestillingen om præsten som statstjener og som den, der har opsyn med menighedernes moral, endnu tydeligere frem i disse lokale kirkeordninger. For Nordstrand blev det bestemt, at præsterne fra prædikestolen skulle formane menigheden til at afholde sig fra ugudelige laster, ligesom præsterne i øvrigt heller ikke selv måtte beflitte sig med noget, der kunne være Gud til fortørnelse. Hvis præsterne skulle komme til at bryde med denne bestemmelse, skulle de på lige fod med sognebørnene få hertugens straf at mærke.

I kirkeordningerne indtager prædikestolen som medium en afgørende rolle. Ud over at præsterne herfra skulle kundgøre hertugens befalinger og forordninger, skulle stalleren mindst én gang om året have adgang til prædikestolen, så han på vegne af den verdslige øvrighed kunne oplæse det, der var blevet besluttet om stort og småt.

Hvor kirkeordningen for Tønder amt 1556 i overvejende grad sigter mod at komme kirkernes økonomi til undsætning med reguleringer af kirkens jorde, agre og tiendeforhold, tager kirkeordningen for Rendsborg amt 1573 tråden op fra ordningen for Nordstrand.⁵⁶ Det, der er i fokus, er menighedernes mangel på fromhed, respekt og almindelig god opførsel. Indledningsvist begrundes ordningen med den store helligbrøde, som er udbredt i sognene. I stedet for at gå til kirke og give sig ind under Kristi ord og nåde opsøger menighederne hellere »die krüge und bierhauser« eller – endnu værre – spadserer rundt på kirkegården og bedriver tuskhandel. Helligdagene bliver ikke holdt, men beskæmmes af en vanhelligende letfærdighed, som f.eks. kommer til udtryk ved, at sognebørnene hverken skrifter eller modtager nadverens sakramente.

I modsætning til den første kirkeordning for Nordstrand 1556, bliver der i ordningen for Rendsborg amt fastlagt en bødetarif, som skal afholde folk fra at forsømme deres kirkegang. Dels forbydes enhver form for krobesøg (»krogereye«) og indtag af alkohol før gudstjeneren, dels skal menighederne generelt have forment adgang til kroer og vinstuer i kirketiden. Og dersom nogen befinder sig et sådant sted, da skal både beskænkeren og den beskænkede straffes med bøder på hhv. ti og fem mark.⁵⁷ Samtidig pålægges magistraten at føre flittigt tilsyn med, at sognebørnene ikke opholder sig andre steder end i kirken, når nadverens sakramente skal forvaltes.

Som et middel til at få folk i kirke bestemmes det, at et halsjern skal monteres på enten kirkens mur eller fastgøres til lindetræet på kirkegården, så folk, der opholder sig omkring kirken uden at gå til gudstjeneste, kan sættes fast. Formålet med denne anordning bliver for en sikkerheds skyld forklaret med, at det skal henlede opmærksomheden på, hvad der kan ske, hvis man forsømmer forkyndelsen af Guds ord. Ligeledes skal også alle lediggængere pågribes og sættes i jern (»auch solche lediggenger angreiffen und in die eisen setzen sollen«).⁵⁸

Både i selve Rendsborg by og i landsbyerne skal der føres kontrol med kirkeordningens overholdelse. I Rendsborg lå ansvaret hos borgmestrene og råd, som skulle inspicere og give agt på alt, som stred imod ordningens ordlyd, mens landsbyerne skulle kontrolleres af hertugens foged og kirkeværgerne, og ethvert tilfælde af brøst og lovbrud skulle indberettes til øvrigheden.

Sanktionerne for overtrædelse af kirkeordningens bestemmelser, som blandt andet kriminaliserer afholdelse af fester og slægtsgilder (»blutgilden«) i forbindelse med de kirkelige højtider, er hårde. Som andre ærekrænkende straffeformer, hvor den dømte udstilles til almindelig hån og fornædelse for menigheden, typisk på byens torv til offentlig beskuelse, måtte straffen for brud på kirkeordningen få fatale følger. Enhver, som ringeagtede det hellige sakramente og førte et ubodfærdigt levned, skulle også i døden få det ubodfærdige og ukristne at mærke – måske som en forsmag på livet hinsides. Som ukristne måtte lovovertrædere nemlig ikke begraves i indviet jord, dvs. på kirkegården, men skulle i stedet jordes et fjernt sted i ensomhed uden ceremoni, sang og optog.⁵⁹ En sådan socialstigmatiserende straf har været den værst tænkelige i et samfund, hvor det religiøse spillede en alt overskyggende rolle, og må samtidig have hensat den efterladte familie i skam og ikke mindst frygt for at blive ramt af Guds straffende ris.⁶⁰

Hertug Hans' motivation for at udstede en kirkeordning for Rendsborg amt lå lige for: Den var alene udstedt for at sikre den kristne vandel (»wandels und wesen«) hos menighederne og en sund og virksom prædiken i kirkerne. I modsætning til den tidligere kirkeordning for Nordstrand, som skulle offentliggøres af præsten fra prædikestolen, skulle ordningen for Rendsborg offentliggøres af hertugens amtmand, borgmestre, råd og fogeder, og de skulle oplæse den for menighederne på tinge.⁶¹ Ingen skulle være i tvivl om kirkeordningens overordnede indhold og sigte.

Halsjernet ved Højer Kirke var oprindeligt ophængt umiddelbart foran kirkediget på torvet, men indgik dog som sådan i en kirkelig sammenhæng. Den offentlige fremstilling af den syndige blev ikke mindre ærekrænkende ved, at den 'fromme' menighed måtte defilere forbi for at komme i kirke. Som sådan har halsjernets oprindelige placering i Højer modsvaret forholdene i Kongeriget. Som det kan ses af Hans Resens prospektkort over bl.a. Horsens har placeringen af halsjern, kag og gabestokke på torvet foran kirken været helt almindelig. Foto: Mogens Christensen.

Disciplinering og adfærdsregulering af menighederne

Når hertug Hans kunne omtale sine kirkeordninger som deciderede politiforordninger, var det ikke uden grund. Begrebet 'politi' havde en anden betydning end i dag og bør egentlig oversættes med 'orden'. I periodens tyske lovgivning er bestræbelsen på at holde »gute Ordnung und Policey« ofte nævnt synonymt som det overordnede mål, og det samme kan man se i den danske lovgivning. I f.eks. Den koldingske reces 1558 tales der om at holde »god skick oc polliti« udi købstæderne, og tilsvarende kan man i hertug Hans' forordninger møde bestræbelsen på at holde orden og justits (»Gute Pollicey, reyne Justicia und gleich und recht erholten«).⁶²

Begrebet 'politi' dækker således over noget helt centralt ved øvrighedens embedsforpligtelser. Hans Tavsens kan f.eks. hævde, at det eneste, den verdslige øvrighed har mandat til, er at udgive »love og statutter for en god politi og for et fredsommeligt verdens regimente,« hvorimod alt om tro og nåde hører kirken til.⁶³ Det er i forlængelse heraf, at hertug Hans i 1570 kan udtale, at hans kirke- og politiforordning for Nordstrand fra 1556 ikke længere håndhæves. Som vi har set, angik kirkeordningen for Nordstrand ikke de indre kirkelige anliggender, men derimod den ro og orden, som var nødvendig for at sikre den evangeliske gudstjeneste.⁶⁴

Det er vanskeligt at skelne mellem kirkens behov for tugt og den verdslige øvrigheds bestræbelse på at opretholde god orden og politi. Grænserne for, hvornår kirketugten ophører og den verdslige magt i form af menighedskontrol og socialdisciplinering begynder, er uhyre flydende. I flere tilfælde er interesserne sammenfaldende og den bagvedliggende legitimitet identisk.

Hertug Hans havde som verdslig øvrighed det overordnede ansvar for menighedernes frelse og for de 'udenomskirkelige' forhold.⁶⁵ Med sværdet i hånd skulle han sikre rammerne for at den lutherske forkyndelse og kirkeordning kunne holdes ved magt og ikke blive forstyrret af hverken ydre omstændigheder eller indre laster og tilbøjeligheder, og det sidste var absolut den største trussel. Overfladisk forfængelighed og kødets fristelser lurede nemlig overalt. Hvis ikke den verdslige øvrighed dæmmede op for den slags med stram lovgivning, ville afmagten overfor det uafvendelige, overfor undergangen og forfaldet ødelægge det gode regimente på jord. Det er i hvert fald en retorik, som er typisk i begrundelsen for at regulere menighedernes dagligliv.

Det religiøse hensyn ved menighedsreguleringen flyder derfor som en understrøm gennem en stor del af hertug Hans' forordninger: Det leverer ikke alene en overordnet forklaringsramme, som giver lovgivningen legitimitet, men også en berettigelse for at inddrage 'det kirkelige' i disciplineringsarbejdet.⁶⁶

Langt hen ad vejen kan kirkens og den verdslige øvrigheds interesser her gå hånd i hånd, for begge har de som udgangspunkt stort set de samme mål. Hvor kirketugten som et sjælesørgerisk middel har omsorgen for søgnebørnenes frelse som ledetråd, således har også den verdslige øvrighed et ansvar for, at de får indpodet en vis portion gudfrygtighed i sig. Og netop gudfrygtighedens vilkår skal nu forbedres ved at begrænse mened, usædelighed, helligrøde og unødigt luksusforbrug.

Mened: Udover en hofordning fra 1544, som blev udstedt umiddelbart efter delingen, udgives den første socialdisciplinære forordning i 1549, og den omhandler mened. Ed spillede nok en mindre rolle i det daglige sociale liv, men var som bevisførelse allerede fra tidlig middelalder en hævdunden praksis på tinge, som kunne få afgørende betydning for, om der skulle fældes dom, eller om nåde skulle gå for ret. Sandsynligvis var eden også i den almene bevidsthed en fasttømret måde at skelne rigtigt fra forkert: Når eden var aflagt, stod det sagte til troende. Derfor var det en voldsom – og samfundsnedbrydende – forseelse, når der ved mened bevidst blev svoret falsk. Det var forstillelse og løgn, og som sådan et direkte brud på det andet bud.

På mange måder minder denne forordning om mened om Christian III's forbud mod mened i den anden københavnske reces af 1537. Ligesom her blev straffen for mened takseret til afhugning af to fingre, nemlig de to hvormed der var svoret falsk.⁶⁷ Også forbud mod banden og sværgeren, som er en lidt anden variant af bruddet med det andet bud, var typisk for perioden. Selv om hertug Hans ikke lovgiver på dette område, så er den bagvedliggende præmis i forbudene for hhv. mened og banden identisk, nemlig at tage Guds navn forfængeligt.⁶⁸ I forordningen om mened understreges det, at en meneder ikke alene vil være til stort besvær ved retssagerne; ved at tage Guds navn forfængeligt og afgive falsk vidnesbyrd vil han tilmed bryde med de guddommelige bud (»das man seinen namen nichtt vorgeblych furen unnd falsche gezeugnus gebenn sollen«), og derfor døm-

mes til fortabelse af sjælens frelse og salighed. Derfor befaler hertug Hans, at han som en af Gud indsat øvrighed ikke vil tolerere mened, og at menedere herefterdags skal forfølges og straffes.⁶⁹

Helligbrøde: På samme måde som at tage Guds navn forfængeligt var helligbrøde et moralsk anliggende, hvori både verdslige og gejstlige interesser kunne mødes. To forordninger fra hhv. 1550 og 1551 omhandler helligbrøde. I den ene indgår helligbrødbestemmelserne sammen med bestemmelser om ægteskab og hor, hvorimod den anden er en decideret helligdagsforordning stilet til adelen.⁷⁰

Det centrale i Hans den Ældres forordninger er påbuddet om helligholdelsen af søn- og helligdagene. Der må selvsagt ikke arbejdes i kirketiden, alle skal have mulighed for at høre Herrens ord og modtage nadverens sakramente, og der må ikke drikkes og spilles kort hverken før eller under selve kirkegangen. I forordningen af 15. maj 1550, der vedrører Haderslev og Tørring amter, er det amtmanden, der skal holde opsyn med forordningens overholdelse og evt. straffe lovbruderne. I den senere forordning af 21. marts 1551, der er stilet til adelen, men som udtrykkeligt angår dens undergivne bønder, er det derimod adelen selv, der skal føre opsyn med, om forordningen effektueres. I denne sidste forordning træder hertug Hans' rolle som landsherre med ansvaret for menighedernes frelse for alvor frem. For når forordningen i første række er stilet til adelen, er det ikke mindst for at imødegå det problem, at de kunne være til hindring for bøndernes adgang til gudstjenesten. Her lyder opfordringen om, at de på helligdage skal lade kornet stå i marken og ikke beflitte sig med 'tidsligt arbejde'.⁷¹ Den kærlige Gud skal æres, og man må derfor afholde sig fra tyngende arbejde.⁷²

I hertug Hans' helligdagsforordninger bliver menighederne påbudt at efterleve kirkens bud om at opsøge Guds ord. Men herudover foregår der også en disciplinering af menighedernes almindelige dagligliv, der både hvad angår mened og helligbrøde skal indrettes efter hertugens diktat. Selvom legitimiteten ligger i den verdslige øvrigheds ansvar for gudfrygtigheden og sjælefrelsen, så manifesterer forordningerne også en udtalt demonstration af, at magten udgår fra den verdslige administration på Haderslevhus.

Usædelighed: Dette bliver ikke mindre tydeligt i de to forordninger fra hhv. 1550 og 1577, hvormed der rettes et frontalt angreb på me-

nighedernes sædelighed.⁷³ Begge forordninger har som overordnet mål at forhindre giftermål mellem nærtbeslægtede og dermed blodskam. Forbudene begrundes ikke overraskende i de bibelske forskrifter, efter hvilke Gud vil straffe den, som skænder de hellige ordninger, som f.eks. ægteskabet, eller geråder ud i hor (»hurerie«) og anden syndig last. Men på lige linje omtales også Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 og dennes regulering af moral og sædelighed som juridisk kilde. Hvad netop sanktionerne for usædelighed angår, så overgår 1550-forordningen dog umiddelbart kirkeordinansens straffeangivelser. Med henvisning til såvel den gejstlige som den verdslige ret skal den af Gud indsatte øvrighed have mandat til at straffe sådanne lovbyggere med sværdet. Ikke desto mindre omtales også den kirkelige straf for utugt, nemlig bandlysningen, som i praksis nok har været den mest udbredte: Såfremt jomfruskænderen eller ægteskabsbryderen ikke havde bekendt sin synd, bedt om bod og bedring og stået åbenbart skrifte foran menigheden, kunne han ikke få adgang til Herrens bord.

Som social straf har en sådan dom været voldsom stigmatiserende. I forordningen gentages stort set Kirkeordinansens forklaring herom, og det understreges, at ingen må have kontakt til en bandlyst. Som en synder skal den bandlyste være hjemfalden til ensomhed og isolation og må ikke have adgang til nogen form for social sammenkomst, det være sig bryllupper, barmefæder og andre fornøjeligheder (»als kosten, kindelbirn unnd andernn frolicheidenn«).⁷⁴

En forsmag på denne udstødelse af menigheden må Peter Iversen fra Wimmersbüll, et par kilometer vest for Süderlügum, have oplevet. Sagen var den, at han havde kastet sin kærlighed på sin hustrus kusine, der var pige i huset, og havde beliggert hende. Hun blev gravid og kunne med tiden ikke skjule, at kærligheden havde båret frugt. Tilsyneladende syntes hertugen ikke, at lovens strengeste straf skulle bringes i anvendelse. For mens begge parter sad fængslet i tårnet på Tønder Slot, rådførte han sig med amtmanden i Haderslev, Sivert Rantzau, om alternative løsninger på sagen. Resultatet blev, at selvom amtmanden i Tønder havde mandat til at straffe på livet, så skulle nåde gå for ret. Peter Iversen blev indstævnet for herredstinget og idømt dels en pengebøde, dels en kirkelig bodsgang: Som en bandlyst skulle Peter Iversen ved et åbenbart skriftemål bekende sin skyld og gøre bod, inden han kunne genoptages i menigheden. Den gravide kusine skulle derimod forvises fra Tønder amt.⁷⁵

At problemerne med hor og andre former for brud på Det sjette bud både var et gejstligt og verdsligt anliggende, understreges af, at provsterne sammen med borgmestre, rådmænd og byfogeder i fællesskab skulle holde opsyn med mulige forbrydere. I den senere forordning fra 1577, hvor det forbydes at indgå ægteskab i tredje grad, motiveres det med bestræbelsen på at opretholde den kristne vandel og ikke foragte Guds natur.⁷⁶

Luksus: I modsætning til de ovennævnte forordninger var der imidlertid andre, der havde et mere standsbevarende og socialstratificerende sigte. Dette kommer først og fremmest til udtryk i de fire luksusforordninger, som hertug Hans lod udgå i årene 1551 og 1566.

Det var ikke et særsyn at udstede forordninger, der regulerede og begrænsede forbruget af luksus i såvel dagligdagen som ved fester. Luksusforordninger var helt almindelige og havde været det siden middelalderen, hvor deres berettigelse typisk blev begrundet ud fra både økonomiske og religiøse hensyn.⁷⁷ Bortset fra den sidste luksusforordning for Haderslev by 1566, der mest af alt tangerer en regulær politiforordning med lokal købstadgyldighed, synes det religiøse ansvar at udgøre den væsentligste legitimitet i hertug Hans' forordninger om luksus og overforbrug.

I de to første forordninger fra 1551, der stort set er identiske, og som samme dag blev udstedt for hhv. Tønder by og Kær herred, bliver der især gået i rette med det statusmanifesterende forbrug af luksus ved bryllupper og begravelser.⁷⁸ Da der var stor prestige forbundet med at invitere så mange som muligt med til de kirkerelaterede fester og sammenkomster, blev det nu ned til mindste detalje fastlagt, hvor mange der måtte deltage ved bryllupper og begravelser, hvor mange dage festerne måtte strække sig over, og hvor meget der måtte serveres. Reguleringen er gennemgående motiveret ud fra omsorgen for de fattige, som ved højtider ikke vil stå tilbage for byens bedrestillede og de hertil hørende normer. At skulle leve op til en social praksis, som rækker ud over ens stand, er til stor skade og fordærv (»schadenn und vorderff«).

Derfor blev antallet af inviterede gæster ved bryllupper og barnedåb reguleret, ligesom der også blev fastsat restriktioner for omfanget af bespisningen, der herefter kun måtte udgøre fem retter. Hvis det viste sig, at der blev inviteret flere med, eller at der blev serveret mere end det påbudte, skulle det straffes med en bøde på ti gylden for hver ulovlig

ret eller person. Byens råd fik til opgave at føre flittigt opsyn med forordningens overholdelse og idømme bødestraffene, hvoraf den ene halvdel skulle tilfalde hertugen og den anden byrådet i Tønder.

Forordningen afsluttes med en opfordring om, at borgerne skal betragte restriktionerne som en kærlighedsgerning, som hertugens omsorg for menighedernes eget bedste, og den samme omsorg gør sig stort set også gældende i luksusforordningen for Kær herred, hvor grænserne for luksusforbruget dog yderligere er indsnævret.⁷⁹ Selvom det ikke nævnes, hvordan kontrollen med forordningens effektivering skal udføres på landet, må den være overgivet til enten herredsfogeden eller til herredsprovsten, som havde pligt til at undersøge, om menighederne skikkede sig efter hertugens befaling og levede i kristen vandel.⁸⁰

I de to sidste for hhv. Nordstrand og Haderslev fra 1566 er der sket en voldsom stramning mht. til disciplineringen og adfærdsreguleringen.⁸¹ Helt i tråd med den kongerigske luksuslovgivning ligger grundelsen for de regulerende tiltag i Nordstrand-forordningen inden for både en økonomisk og religiøs forklaringsramme. Det anføres således, at de umiddelbare konsekvenser, som er forbundet med forfængelighedens og ødselhedens store pengespild (»geltspildunge«), kombineret med at ingen vil vige tilbage for den anden, hvad angår luksus i klædedragt, vil komme sognebørnene dyrt at stå. Tilmed vil denne forfængelighed nedkalde Guds vrede – ikke kun for hin formastelige, men for hele Nordstrand, som vil hjemfalde til undergang og fordærv.

Det er interessant, at hertug Hans' pligt til at forfølge sit kristne ansvar for menighederne italesættes under henvisning til begrebet »gemeinen nutz«. Ikke alene er det en formel berettigelse for disciplineringen, men det illustrerer også tilstedeværelsen af et luthersk syn på øvrighed, hvis magt skal respekteres og omsorg for sjælens frelse efterkommes. Øvrighedens ansvar for »gemeinen Nutz« udlægges som omsorgen for almenvellets bedste, dvs. for menighedernes velfærd og retfærdighed (»zu wollvart und allem guten gereichen«), og det er netop det, den verdslige øvrighed har pligt til at beskytte. Uanset om det er med direkte henvisning til øvrighedens forpligtelser og rettigheder, som de formuleres i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542, eller til det lutherske øvrighedsbegreb i al almindelighed, så understreges det, at en stor del af hertugens mandat ligger i »den gode nødtørft«, dvs. i det, der *må* gøres for at genoprette det kristne samfund.⁸²

I sin efter tiden teoretiske fremstilling af magtens væsen søgte Frederik IIs hofpræst, Niels Nielsen Colding, at udrede nogle klare og på baggrund af Bibelen fast formulerede principper for den verdslige øvrigheds magt og embeds-område. Det blev allerede antydet i bogens titel: *De besynderligste Historier, Sentenzer oc Exempler, som findis i Den hellige skrift om Øffrighedz kald, Regiment oc Bestilling, København 1567*. Bogens forside prydes med dette snit, en personificering af den lutherske øvrighed med sværdets magt i den ene hånd og den afvejede retfærdighed i den anden – og med det tunge ansvar for virkeliggørelsen af lovens tavler, de tid bud, om halsen.

En sådan religiøs legitimitet ligger som nævnt ikke til grund for Haderslev-forordningen.⁸³ I modsætning til de tidligste luksusforordninger fra 1551 er reguleringerne i 1566 blevet udspecificeret og differentieret efter social klasse og stand.⁸⁴ Begge forordninger gennemregulerer menighedernes dagligdag med påbud og forbud. Der reguleres for festernes beskaffenhed, for antallet af indbudte og for gavernes art. Der reguleres for, hvilke smykker der må bæres og af hvem, og ikke mindst for forbruget af klædedragt, hvis snit og kvalitet bestemmes ned til mindste udskæring og stoftype. I Haderslev-forordningen bestemmes det, at enhver efter stand og formue skal klæde sig som det er sømmeligt: Hvor byens fornemste borgere må anvende stoftyper som f.eks. silke og kammelot, må håndværkere kun benytte sig af engelsk klæde til kjortlen og ikke anvende fløjel, hvorimod tjenestefolk må nøjes med at bære kjortel af almindeligt engelsk eller kølnsk klæde (»gemein Englisch oder Collnisch gewandt zu rocken«).⁸⁵

Kontrollen med reguleringens overholdelse var udover at være lagt i hænderne på magistraten i Haderslev også overladt til befolkningen

selv. F.eks. skulle gommen i forbindelse med bryllupsforberedelserne udfærdige en fortegnelse over samtlige indbudte, som borgmesteren skulle have i hænde senest søndagen før brylluppet, så der kunne holdes opsyn med, om reglerne blev efterlevet.⁸⁶

Som en variant af de religiøst motiverede forordninger indgår bestemmelserne om lediggang, tiggeri og ågervirksomhed, der for sidstes vedkommende måske mindre har med menighedernes dagligliv at gøre, end det var et teologisk problem.⁸⁷ Alligevel har kirkerne dog spillet en rolle for formidlingen af disse indgreb. I hertug Hans' første regulering af åger, der indgår i forordningen for Nordstrand om de verdslige sager i 1556, understreges det, at præsten har pligt til at orientere menighederne herom ved at oplæse forordningen fra prædikestolen (»von dem predigstulle«).⁸⁸ Det var alt om at gøre, at menighederne blev underrettet om, hvordan samfundet skulle restituere med reguleringer og forbud. Målet var jo at håndhæve »gute policey«, justits og retfærdighed.⁸⁹

Folkekulturens undertrykkelse

Undertrykkelsen af folkekulturen og dens brug af senmiddelalderlige, katolske rester stod centralt i periodens menighedsregulering. Der skulle renses ud i de overleverede traditioner ved især kirkens højtider, og det uanset om det religiøse indhold måske ad åre var glemt, udvandet eller internaliseret i en sådan grad, at det katolske element kun svagt bevidst – eller måske slet ikke – var til stede som en selvstændig del af traditionerne.

Et eksempel på en sådan tradition var den katolske korsebør, hvor der blev arrangeret folkelige processioner med afsyngelse af litaniet: Processionskorset blev om foråret båret rundt, så præsten kunne velsigne marker, enge, dyrehold og gårde. Selvom korsebøren blev søgt afskaffet ved både bispemødet 1540 og landemødet i Roskilde 1553, hvor den omtales som den »wgudelige korsbørd«, var den – som handling og rite – en så forankret del af folkekulturen, at den ikke uden videre kunne afskaffes.⁹⁰ Ved et senere landemøde i Roskilde 1581 må dette have stået klart. I hvert fald blev det tidligere forbud nu blot erstattet af en regulering af korsebøren.⁹¹

Ligesom korsebøren var »kirkegangskonernes indledning« en tradition, som gik tilbage til før reformationen. Efter at en kvinde havde født, var hun efter katolsk skik at regne for uren og skulle derfor på

ny ledes ind i kirken af sognepræsten. For at skræmme djævelen skulle hun ved kirken modtages med brændende kerter og vievand. Roskilde landemode forsøgte gentagne gange at afskaffe ritualet, men uden held. Som korsebøren har traditionen med »kirkegangskonernes indledning« sikkert tilfredsstillt et folkeligt behov dels for det spektakulære ved selve handlingen, dels for at bevare skik og brug, som havde været praktiseret i generationer.⁹²

Med luksusforordningen for Kær Herred 1551 forbød hertug Hans, at der blev afholdt kirkemesse med efterfølgende fest på kirkens indvielsesdag. Siden middelalderen havde det været en årlig tilbagevendende begivenhed, at sognepræsten på dagen for kirkens indvielse indledte gudstjenesten med foran kirkedøren at tale om den helgen, til hvis ære kirken var bygget, og om de relikvier, som kirken evt. var i besiddelse af. Men ikke sjældent antog denne taksigelsesfest en folkelig karakter, og mindre folkelig blev det ikke af, at årets største markedsdag ofte fandt sted på selve kirkemessedagen.⁹³ Når hertug Hans således forbyder afholdelse af kirkemesse, er det af to grunde: dels for at fjerne messens oprindelige katolske kerne, hvilket var en luthersk øvrigheds fornemste pligt, dels for at reducere antallet af festdage i almindelighed.

Det er da også i forlængelse af reguleringen for bryllup, barnedåb og begravelse, at kirkemessen omtales. Luksusforordningen kommenterer den store ødselhed, der ofte var forlenet med disse kirkereleterede fester og bruger det som afsæt for det forbud, som nu nedlægges mod kirkemesse (»hirmede alla kerckmissenn upgehavern sin und blivenn und gantz und gar keine kerckmissenn mer geholdenn«).⁹⁴ Som begrundelse anføres omsorgen for menighedernes eget bedste.

Lignende forbud gentages i den senere luksusforordning for Haderslev 1566, men her er det derimod majfesten og den efterfølgende dans om natten, som står for skud. Fordi majfesten var forbundet med mange letfærdigheder (»allerley leichtfertigkeit«) og ofte ødelagde arbejds moralsen hos byens svende, karle og piger, skulle denne sommertradition afskaffes. Fremover skulle det forbydes at hente majløv i skoven og arrangere dans om aftenen.⁹⁵

Majfestens folkelige karakter antydes i Johannes Oldendorphs selvbiografi, sandsynligvis forfattet omkring 1566.⁹⁶ Som præst ved Tre-enighedskirken i Haderslev har Oldendorph kunnet følge med i livet og årets gang omkring købstadens torv. I den sidste del af biografien,

der fremtræder som en slags dagbogsoptegnelser, har han under 1. maj 1566 noteret, at borgerne gik i optog med deres våben, valgte Jørgen Strømesen som majgreve. Til sidst blev der holdt en stor fest på rådhuset. Uden yderligere at kommentere festlighedernes omfang nøjes Oldendorph med at konstatere, at man dagen efter kunne se majgreven løbe rundt om torvets fontæne »nøgen i en særk«, som var han »grebet af et svært vanvid.«⁹⁷

I samme kategori som bestemmelserne om kirkemessen og majfesten falder forbuddet mod fastelavn, som fik sin egen forordning i 1555 gældende for Rendsborg amt. Heri blev det fastslået, at fastelavn var en ukristen skik. Fastelavn er forstillelse og derfor løgn, og da buddene byder, at man skal holde sig til sandheden, skal det fremover være forbudt at udgive sig for at være en anden. Herudover er det også en skik, der udfordrer næstekærligheden. Som begrundelse for forbuddet nævnes, at man vil komme det uvæsen til livs, at fastelavnsdeltagerne udså sig et offer, til hvis hus man gik for at ruinere manden med idelig druk og fortæring.⁹⁸

Elimineringen af folkekulturens brug af mere eller mindre udtalte katolske former mødes med en generel bestræbelse på at fremskrive den lutherske teologi som religiøs autoritet. Alt hvad der strider imod bekendelsesskrifterne, dvs. Augustana 1530, Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 og hertug Hans' lokale kirkeordninger, kriminaliseres og forbydes. Som et led i konsolideringen af den evangeliske lære udstedtes der flere forbud mod gendøbere og sværmere, hvilket også var tilfældet i Kongeriget.⁹⁹

Nogen egentlig indholdsbestemmelse af disse afvigere og anderledestroende bliver der ikke givet. Forordningerne sigter nok mod gendøbere og sakramenterere, men typologien inkluderer tilsyneladende alt ikke-luthersk, der defineres som sværmere, radikale reformatorer, kættere og andre »unchristlichen secten.«¹⁰⁰ Som et ekko fra en fjern frygt for de samfundsomstyrtende, radikale reformatorer, der fulgte i kølvandet på de tyske bondeoprør i midten af 1520erne, henvises der eksplicit til erfaringerne fra blandt andet Münster. Selvom mange af de anderledestroende arbejder som nyttige håndværkere, skal man dog ikke glemme, hedder det, at selv samme folk anstiftede uro, krige og blodstyrtninger og var fjender af Guds fred.¹⁰¹ Derfor skal de forbydes, og enhver uanset stand der huser sådanne kættere, skal uden nåde straffes på liv, gods og ære – »andern zum exempell sey.«¹⁰² De fremmede selv skal derimod forvises eller idømmes hæfte.

Forbudet mod gendøbere og sakramenterere fra 1555 demonstrerer meget godt, hvilken rolle kirken indtog i forbindelse med effektueringen af verdslige mandater. Ikke alene blev det påbudt, at forordningen skulle oplås offentligt på kirkedøre, kirketårne og rådhus (»an denn kirchenturmen und rothaus angeschlagen werden«) og i købstæderne meddeles fra prædikestolen, da så mange som muligt skulle underrettes. Præsterne og provsterne skulle også selv føre tilsyn med, om menighederne plejede omgang med suspekte og anderledestroende. Hvis det var tilfældet, skulle de fremmede overhøres og eksamineres og i så fald overgives til den respektive øvrighed. Alt skulle ske til Guds ære, den almindelige velfærd og fædrelandets nytte (»Gottes ehr und die gemein delige wolfart und nutzen des vatterlands«).¹⁰³

Overvågning og kontrol på sogneniveau

Overvågningen og kontrollen spillede en væsentlig rolle i disciplineringen og adfærdsreguleringen af menighederne, og bedre end nogen anden instans kunne præsterne inddrages i dette projekt. Allerede i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 blev der slået til lyd for gejstlighedens kontrollerende funktioner. Men med kirkevisitationsens baggrund i den sachsiske visitats, som den var beskrevet af Melanchthon i *Unterricht der Visitatoren* (1528), og som ifølge kirkeordinansen 1542 skulle ejes af alle sognepræster, var det først og fremmest den læremæssige side af præsternes forkyndelse og menighedernes kristne kundskaber, der skulle kontrolleres.¹⁰⁴

Superintendenten skulle årligt visitere stiftets kirker, drage omsorg for den rette lære og for forholdet mellem præst og menighed. Han skulle prædike for at fremme gudfrygtigheden og i øvrighedens navn formane folk til at sende børnene i skole og give dem en kristen opdragelse.¹⁰⁵

Med biskoppen skulle der følge en notar til at hjælpe med at registrere forholdene i sognene, så dokumentation kunne indsendes til kancelliet i Haderslev. Når denne regel indføres som et fast del af visitationen, kan det skyldes det økonomiske tilsyn, som var en del af visitatsen. I den danske kirkeordinans 1539 er der ikke et tilsvarende krav om, at en notar skal følge biskoppen under visitatsen, men til gengæld bliver det her understreget, at biskoppen sammen med lensmanden skal »beschriffue alting wdi klare Register«, hvoraf

Den retskafne gelejder et barn væk fra den syndige ungdom, der bedriver terningekast og kortspil, og peger belærende op på et af kirketugtens sanktionsmuligheder, halsjernet. I baggrunden ses en synder, der er fastspændt til et halsjern på en kag i nærheden af kirken, mens en gejstlig og to borgere ser på. Træsniit i Olaus Magnus' bog om det nordiske folks historie, Rom 1555.

det ene skal overgå til lensmanden, så ligningen af tienden kan blive mere præcis. Bestemmelsen om en medfølgende notar kan således som kontrolinstans have erstattet kravet om udarbejdelsen af de regnskabsmæssige registre. I hvert fald synes notarens opgave at have været at kontrollere regnskaberne i de enkelte sognekirker, som i det daglige skulle forestås af kirkevægerne.¹⁰⁶

Det er vanskeligt at afgøre, i hvilken udstrækning kirkeordinansens visitatsbestemmelser er blevet ført ud i livet. Noget tyder på, at den kirkelige kontrol og registrering såvel som effektueringen af menighedernes disciplinering og adfærdsregulering ikke er blevet efterkommet i tilstrækkeligt omfang. F.eks. bliver kravet om herredsprovsternes opsynspligt generelt understreget i deres bestallingsbreve. Ofte omtales deres pligt til at kontrollere de økonomiske forhold på lige linje med pligten til at føre tilsyn med de sociale tilstande. Da f.eks. Jørgen Boie i 1554 befales at deltage i visitatsen i Tønder amt sammen med Johan Vorstius, er deres opgave således både at føre kontrol med kirkernes årlige indkomster, som udførligt skal optegnes i et register (»clarlichen jn ein Register vorfassen«) og siden overgi-

ves til administrationen i Haderslev, og registrere alle fattige i Tønder by med navns nævnelse og føre dem til protokols.¹⁰⁷

Selvom bestemmelserne om notarens deltagelse i visitationen ikke umiddelbart følges op i bestallingsbrevene eller i de breve til amtmændene, hvor en forestående visitats omtales, betyder det ikke, at visitationen blot blev betragtet som formel og uden alvor. Med faste udtryk gentages det, at visitatorerne skal registrere, give agt, føre kontrol, have flittigt opsyn, være agtpågivende, føre tilsyn osv. med både menighederne og præsterne, så intet lades upåtal.¹⁰⁸

For at hjælpe visitatorerne fik kontrollen i sognene tilført et vist lægmandselement. Givet var det, at der måtte en gejstlig til at kontrollere gudfrygtigheden og den kristne livsførelse, men hvad angår opsynet med den sociale adfærd blev der i 1564 til sognene i Haderslev og Tørrning amter forordnet nogle såkaldte »Wrogers«. Disse skulle være agtværdige og ærlige mænd, som havde til opgave at føre kontrol med især den sædelige og moralske tilstand i landsbyerne. I forordningen konkretiseres det, at de skal holde særligt øje med dem, der begår ægteskabsbrud og lever i synd og utugt, skænder fruere og jomfruere og ikke respekterer helligdagene, og dermed gør sig skyldige i helligbrøde. De skal også kontrollere, at der ikke finder vold og slagsmål sted i kirkerne, på kirkegårde og -veje, og at Guds fred i det hele taget ikke forstyrres. I hertugens navn skal de tilforordnede »Wrogers« gennem deres kontrol undertrykke alle laster og skændsler og holde tugt og ærbarhed (»zucht und erbarkeit«) ved magt. Når de opdager brud på den kristne vandel, skal det anmeldes til amtmanden, så forbryderen kan få sin tilbørlige straf.¹⁰⁹

Baggrunden for at indføre dette lægmandselement var, at der skulle strammes op omkring forbudet mod ægteskabsbrud, hor, utugt og helligbrøde, som det var beskrevet i forordningen af 1550.¹¹⁰ Og det er da også netop i kraft af denne socialdisciplinerende kontrol, at »Wrogers«-embedet kan omtales som »eine Art Kirchenpolizei«, men herudover er vores viden om udbredelsen og effekten af embedet yderst begrænset.¹¹¹ I Jørgen Boies optegnelser fra 1564 om de kirkelige forhold i Haderslev amt nævnes der i forbindelse med omtalen af provstens og skriverens løn, at der skal indsættes to »Wrogers« i hvert sogn (»twen wrogers jn jeder Caspell gesettet werden«). Igen understreges det, at deres opgave er at holde opsyn med lovbrud og anmelde det til amtmanden.¹¹² Ligeledes findes embedet også omtalt som »Sonntagsvogt«, der især skulle kontrollere menighedernes gudstje-

nestebesøg. Når det i kirkeordningen for Rendsborg 1573 omtales, at kontrollen med kirkegangen om søndagen var lagt i hænderne på kirkeværgerne og »unser vogdt«, kan der meget vel være tale om en lokal »Wroger«. I hvert fald har denne foged nøjagtig de samme funktioner som dem, der omtales i forordningen om »Wrogers« 1564.¹¹³

Når hertug Hans' »Wrogers« kun skulle beskikkes til embedet for ét år ad gangen, har det sikkert været for at undgå, at de skulle lægges for meget til last, blive isoleret eller få et dårligt rygte i lokalsamfundene. Ved at lade kontrollen og opsynet gå på omgang og foregå i hertugens navn har embedet været tænkt som en flydende instans i lokalsamfundet, ubundet af personlige forhold sognebørnene imellem. I modsætning til den ovenfra og ned førte kirkevisitats, hvor kontrollen blev udfoldet i et vertikalt spændingsfelt mellem provsten og den lokale menighed, har man med dette lægmandsembede kunnet lade kontrollen sive langt længere ned i samfundet og blive en horisontal og allestedsnærværende overvågning af sognenes sociale forhold. Herved minder disse »Wrogers« om den medhjælperinstitution, som med kirketugtsforordningen af 1629 blev forordnet i Kongeriget. Akkurat om hertug Hans' »Wrogers« skulle disse medhjælpere have opsyn med især de sociale tilstande og videregive oplysningerne til øvrigheden.¹¹⁴

Imidlertid synes de enkelte »Wrogers« ikke at have sat sig skriftligt spor. Senere beskrivelser af »Wrogers« antyder dog, at man fra centralt hold har været opmærksom på embedets vigtighed. På baggrund af visitatsberetningerne af den gottorpske generalsuperintendent Jacob Fabricius den ældre (1589–1640) ved vi, at der senest fra 1619 blev indsat »Wrogers« i stort set samtlige sogne i provstiet; et arbejde der i øvrigt fortsatte, da hans søn Jacob Fabricius den yngre overtog superintendenturen (1640–1645).¹¹⁵ En visitats af Nübel kirke og sogn 1631, et par kilometer nord for Slesvig, giver et godt indblik i, hvordan den lokale »Wroger« Lars Grum arbejdede. Under Jacob Fabricius' visitats anmelder Lars Grum Hieronimus Japsen fra Breking for kun meget sjældent at vise sig i kirken og for ikke at tage tilstrækkeligt vare om familiens gudfrygtighed; i hvert fald kan han se, at den til Hironimus Japsen hørende »Frauen-Stüle« i kirken ofte står tom. Ligeledes anmeldes bl.a. Hans Thomsen for helligbrøde for at fælde træ på en bededag, og Jürgen Rademacher anmeldes for næsten hver søndag at faldbyde sine varer på torvet i Slesvig.¹¹⁶ Selvom vi ikke

hører mere om de videre forløb, så antydes dog en procedure, der umiddelbart svarer til retningslinjerne for hertug Hans' »Wrogers« fra 1564: Daglige overtrædelser og forsømmelser af de kirkelige bud skal registreres og ved visitatsen videregives til herredsprovsten, så misdæderne senere kan indbringes for verdslig øvrighed.

Selvom der således findes eksempler på, at embedet i nogen udstrækning har haft en effekt, er eksemplets repræsentativitet problematisk. Sandsynligvis har de tilfornede »Wrogers« kun haft en begrænset betydning. Ved at skulle rekrutteres fra menighedens egne rækker har de tilhørt det samme netværk og været underlagt de samme interesser, sociale forhold og normer som dem, de skulle overvåge og evt. anmelde. Af hensyn til deres videre liv i menigheden kan det derfor tænkes, at de lokale »Wrogers« har set gennem fingrene med meget. Det har ikke været omkostningsfrit at anmelde nogen til den verdslige øvrighed, men har snarere været socialt undergravende og forbundet med en følelse af mistillid og af at vende fællesskabet ryggen. Måske er det netop det forhold, der ligger bag den aldrig svigtende opmærksomhed på de lokale »Wrogers«, som fremtræder i både Jacob Fabricius den ældres og yngres visitatsberetninger. Ikke sjældent ses det, at der mangler »Wrogers«, og at embedet er forbundet med visse rekrutteringsproblemer.¹¹⁷ Det er derfor tvivlsomt, om de forordnede »Wrogers« nogensinde har haft den ønskede kontrolfunktion.

Kirketugt, straf og sanktion – en afsluttende bemærkning

Sanktionerne for at overtræde de kirkelige bud fandt – som vi har set – et klart udtryk i kirkeordningen for Rendsborg amt 1573. Heri blev der bestemt, at der såvel i Rendsborg by som i landsbyerne skulle opsættes halsjern ved kirkerne, så de sognebørn, der undgik kirkegangen, kunne sættes i jern til offentlig beskuelse.¹¹⁸ Selvom der ikke findes skriftligt belæg for, at halsjern blev forordnet i hertug Hans' øvrigt amter, antyder fund af halsjern imidlertid, at det ikke kun var i Rendsborg amt, at så probate midler blev taget i anvendelse. På baggrund af forholdene i Kongeriget og i hertug Adolfs gottorpske del af Hertugdømmerne, hvor der ved kirkerne i Varnæs og Kliplev endnu kan ses halsjern, er der stor sandsynlighed for, at halsjern og gabestokke også har været almindelig udbredt ved hertug Hans' kirker.¹¹⁹

Ud over denne korporlige afstraffelse har kirken i bandlysningen og i kravet om det offentlige skriftemål også haft et magtmiddel, som kunne forvaltes uafhængigt af den verdslige øvrighedsmagt. Selvom kirken ved reformationen mistede sin status som en til staten ligestillet øvrighedsmagt, så havde den i nøglemagten, i magten til at 'løse og binde', endnu et straffemiddel, der ikke stod tilbage for de vanærende sanktioner, som fandtes inden for det verdslige rettergangssystem: At blive lyst i band fra prædikestolen med navns nævnelse, skrifte foran menigheden, bekende sin synd og få tilsagt syndernes forladelse har som social stigmatiserende straf nok ikke været mildere end f.eks. en offentlig ærestraf ved kagen.

Retningslinjerne for bandlysning i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 svarer stort set til Den danske Kirkeordinans 1537/39.¹²⁰ Her bestemmes det, at alle, der lever i åbenbar synd, som f.eks. ægteskabsbrydere, horkarle, ågerkarle osv., og som ikke lader sig påvirke af præstens formaninger og advarsler, indtil der er gjort bod skal have forment adgang til nadverens sakramente. For at bevare ro og orden i menigheden må den bandlyste dog nok få adgang til præstens prædiken, men den ekskluderende straf er umiskendelig: Den øvrige menighed må ikke have nogen »broderlig samkvem« med den bandlyste; han skal betragtes som et udstødt og frafaldent medlem og må ikke være nogen til last.¹²¹ Genindlemmelsen i menigheden kunne alene ske gennem skriftemålet, hvor den bandlyste skulle bekende sin synd, angre sine gerninger offentligt og modtage absolution.¹²² Det var det, Peder Iversen fra Vimmersbüll måtte gøre, da han var kommet for skade at besvangre sin kones kusine.¹²³

To gange årligt, nemlig palmesøndag og fjerde søndag i advent, skulle præsten forkynde navnene på sognets ubodfærdige, der ikke ville løses fra deres grove synd (»de vnbodtuedigen de van ehren gruweliken Sünden nicht laten willen«) og som derfor skulle holde sig væk fra alteret og den bekendende menighed.¹²⁴

Nadverens sakramente og den reglementerede kirkegang var i flere henseender en symbolsk – men derfor ikke mindre vigtig – bekræftelse på medlemskabet af det kristne samfund. Og vigtigheden har man fra verdsligt hold været klar over. I enkelte tilfælde ses det, at hertug Hans' lokale repræsentant prøvede at tilegne sig myndigheden over kirkens bandlysningspraksis ved at pålægge præsten at nægte et menighedsmedlem adgang til alteret. Det var f.eks. tilfældet med herredsfogeden i Kær herred, Jep Ibsen, der forment Jan Petersen ad-

gang til kirken og samtidig forbød sognepræsten at tildele ham nadverens sakramente.¹²⁵

Selvom det absolut var et særsyn, at man fra verdsligt hold så direkte søgte at bemægtige sig denne for den kirkelige disciplin så vigtige sanktionsmulighed, så illustrerer det en helt gennemgående og tidstypisk opmærksomhed på det religiøse og på muligheden for at domesticere kirkens funktioner i en politisk retning: 'Det religiøse' kunne levere legitimitet for såvel menighedsreguleringen som den verdslige magtudøvelse, kirken kunne indgå som et lokalt forvaltningsled i staten, og præsterne kunne optræde som statsjenerere ved blandt andet at kundgøre socialt regulerende forordninger og kontrollere, om deres indhold blev effektueret.

Bestræbelsen for at implementere netop disse muligheder i dannelsen af de tidligmoderne stater var noget, man kunne se over hele det evangeliske Europa, og langt hen ad vejen blev mulighederne også virkeliggjort – godt ledsaget af det lutherske kirke- og øvrighedsbegreb.

Som vi har set var Hans den Ældre fuldt ud opmærksom på fordelene ved at inkludere kirkens funktioner i sit statsprojekt. Som luthersk øvrighed fik han det øverste ansvar for områdets religiøse tilstand og for menighedernes moralske og kristne vandel, men ansvaret blev i praksis lagt i hænderne på præstene, der som hertugens lokalt placerede embedsmænd også skulle tjene som hyrder og moralske forbilleder. Gudfrygtighed og moral måtte jo fremmes, det var til almenvælets bedste – til menighedens »wollvart« og »gemeinen Nutz«.

NOTER

1. Luksusforordning for Tønder Købstad 22. marts 1551, in: *De hansborgske registranter*, (DHR.), bd. I p. 20f. Ved Caroline Emilie Andersen, København, 1943.
2. Litteraturen om Hans d. Ældre er af meget svingende kvalitet og findes spredt i oversigtsværker og div. indledninger; der henvises til flg.: K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev*, in: *Historisk Tidsskrift*, rk. IV, bd. 6, p. 341ff., Kbh. 1877-1878. T. Fink: *Hertug*

Hans den Ældre, in: *De Hansborgske Domme*, bd. I, p. 19-34, Kbh. 1994. H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, in: *Kirkehistoriske Samlinger*, (KHS), rk. 3, bd. I, p. 46-113, 687-741, Kbh. 1874-77. J. Skovgaard: *Sønderjyllands historie*, bd. II, p. 345-350, 354ff, 440-453, Kbh., 1937-39. C. Andersen: *Hans den Ældre*, in: *Dansk biografisk leksikon*, bd. IX, p. 80ff., Kbh., 1936. J. S. Jensen: *Hans den Ældre*, in: *Dansk biografisk leksikon*, bd. V,

- Kbh., 1980. L. Madsen: *Junker Christian og hertug Hans den Ældre*, in: De slesvigske hertuger, Aabenraa, 2005. W. Göbel et al.: *Schleswig-Holsteins Kirchengeschichte*, bd. IV, p. 80–84, Neumünster, 1984. E. Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bd. II, 1517–1721, p. 139–151. Kiel, 1938. H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten indtil 1830*, p. 266ff, København, 1981.
3. Om delingen 1544: K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev*, in: *Historisk Tidsskrift*, rk. IV, bd. 6, p. 351. Skovgaard: *Sønderjyllands Historie*, bd. II, 345ff. Troels Fink: *Hertug Hans den Ældre*, p. 40–43.
 4. K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev*, in: *Historisk Tidsskrift*, rk. IV, bd. 6, p. 350 (u. henvisning).
 5. *Ibid.*, p. 348, note 5.
 6. En oversigt over samtlige forordninger, som hertug Hans udstedte, in: DHR, bd. I, 299–304.
 7. E. Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bd. II, p. 139–140. Kiel, 1938.
 8. Trods kirkeordinansen også skulle gælde for Hertugdømmerne, var det imidlertid umuligt for Christian III at gennemføre en reformation her; bl.a. Ahlefeldterne var i kraft af deres katolske sindelag og tilknytning til bispestolen i Slesvig for dominerende en faktor til at kunne sidde overhørig. Hvor intet andet er nævnt, vil der i det følgende tages udgangspunkt i Den danske Kirkeordinans' danske oversættelse fra 1539. *Kirkeordinansen 1537/39*, (KO-1539), indledning, p. 37. Udg. v. Martin Schwarz Lausten. København, 1989. E. Hoffmann: *Der Sieg der Reformation in Schleswig und Holstein*, in: *Schleswig-Holsteins Kirchengeschichte*, bd. III, p. 156f, 159ff. Neumünster, 1982.
 9. Om ordinationen i Kongeriget: KO-1539, p. 188–193. Udg. v. Martin Schwarz Lausten. København, 1989.
 10. KO-1539, p. 191.
 11. Om ordinationsritualet i kirkeordinansen for Slesvig og Holsten: KO-1542, p. 105ff.
 12. En samtidig beskrivelse af ordinationen under hertug Hans findes i Jørgen Boies (Georg Boetius') indberetning om de kirkelige forhold i Barved syssel. Indberetningen findes i to eksemplarer, hvoraf Rigsarkivets (RA) er udgivet af H. F. Rørdam in: KHS, rk. 2, bd. II, p. 265–281, og eksemplaret fra Landsarkivet i Åbenrå (Haderslev provstearkiv, nr. 533) er udg. in Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 250ff, som dog har udeladt beskrivelsen af provsteembedet.
 13. »Insuper Serenissimo principi meo Christiano eiusque successoribus fidelis ac obtemperans ero in omnibus licitis et honestis. Ita me dues adiuuet.« Eden er i hele sin længde gengivet i Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576 om Haderslevmødet 1528, hvor Christian (III) fremlagde Haderslevartiklerne for de fremmødte præster fra Haderslev og Tørring len og forlangte deres troskabsed. Denne findes in: RA, Hans den Ældres arkiv, D, 40, I, og er udgivet in: Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 254ff. Åbenrå 1986 Jf.: Rørdam: Bidrag til Slesvigs Kirkehistorie, in: *Kirkekalendar for Slesvig Stift*, p. 146. Kbh. 1862. M. S. Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537–1559*, p. 58. Kbh. 1987. Hidtil har man kun kendt denne ed fra Thomas Knudsens indberetning, imidlertid findes der i Hans d. Ældres arkiv en edsformular fra 29. maj 1528, som stammer fra selve Haderslevmødet. I præampelen anføres, at arkitekterne bag hertug Christians reformation, Eberhard Weidensee og Johan Wenth, er til stede, og at stedet er Haderslevhus. I margin opræder navnet »Johanni Semiiori«, som det ikke er lykket mig at identificere. Edsformulærens højre margin er delvis beskadiget: »[...] PRINC[...] duci CHRISTIANO à parochis prouintiarum HADERSL[...] & DORNING prastitum anno XXVIII in castro Hadersle[...]» præsentibus Doctore Eberhardo Widense & M. Johanne Wand[...]« Ifg. Kromans re-

- gistrant *De sønderjyske fyrstearkiver* (vejl. arkivregistratur, bd. X, p. 72, Kbh. 1959) er der tale om en præsted fra 1578, men det må være en misforståelse. Edens af 29. maj 1528, in: RA, HdÆ arkiv, sager på papir, C, 27, læg 9.
14. KO-1539, p. 189.
 15. I seks punkter fastlægges eden således præstens brug af symbolerne, den rette lære med angivelser af bøger og bekendelser, hvilket i store og hele modsvares omtalen i KO-1542 (p. 189ff), dog med undtagelse af Luthers Store Katekismus, som præsterne hermed også forlanges at skulle kende. Herudover er der en detaljeret udlægning af det nadverritual, som præsterne skal forvalte, og ligeledes en klar modstand mod al papistisk og sværmerisk lære, som tilbagevises teologisk. Det er, som man ellers har antaget, ikke en ed tilsvarende den, hertug Christian (III) formulerede; se f.eks.: M. S. Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*. Eden i hertug Hans den Ældres arkiv er udateret og kan på baggrund af indholdet ikke umiddelbart tidsfæstes. RA, HdÆ, sager på papir, C, 27, læg 9.
 16. I den danske kirkeordinans 1537/39 understreges det, at den verdslige øvrighed har mandat til at sikre både gennemførelsen af forkyndelsen og rammerne, hvorunder kirken kan fungere; øvrigheden har derfor ret til at regulere bl.a. ceremonierne, visitatsen og tidspunktet for afholdelse af gudstjeneste. Lignende gentages i den slesvig-holstenske kirkeordinans 1542. KO-1539, p. 155. KO-1542, p. 23.
 17. RA, HdÆ, C, 27, læg 9. (Edens pkt. 3-6).
 18. Michael Mauer: *Kirche, Staat und Gesellschaft im 17. und 18. Jahrhundert*, p. 2f, München, 1999. Luise Schorn-Schütte: *Die Reformation. Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung*, p. 88ff., München, 2003.
 19. Et andet eksempel på tilstedeværelsen af princippet om »*Cuius regio - eius religio*« kan ses i den voldgiftssag, som udspillede sig mellem Ribe stift og administrationen på Haderslevhus om retten til kirkehøjheden i de sogne, som tidligere faldt ind under biskoppen i Ribe. Som opmand i voldgiftssagen blev August af Sachsen indkaldt 1578, og i hans afgørelse gjorde ovennævnte princip sig i høj grad gældende, således at de kirker, som tidligere hørte ind under Ribe, nu overgik til Haderslev i verdslige sager. Se: H V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 234-235. Åbenrå, 1986. Erich Hoffmann: *Das Kirchenregiment im Haderslebener Anteil Herzog Hans' des Ö'fteren (1544-1580)*, in: Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, bd. IV, p. 81ff., Neumünster, 1984.
 20. Hertug Christian (III)s brug af kollats er omtalt i Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576, som er udgivet in: H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 254ff, om kollats, se p. 255 note 3. Endvidere er der bevaret fem kollatsbreve fra Christian (III)s administration fra årene 1529-1533 in RA., Hertug Christian (3.)s arkiv, pergamentsbreve, A, dokumenter vedr. indre forhold 1529- 1533.
 21. KO-1539, p. 191f.
 22. Jesper Thomassen: *Kirker og godsejere i Vestslesvig i 1500-1600-tallet*, in: Sønderjyske Årbøger, 1996, p. 57ff. Red.: Lars Henningsen. Åbenrå, 1996.
 23. I kaldsbrevet til Vincents Alberti benævnes han både som visitator, superintendent og provst. Superintendenterne i Hertugdømmerne kan ikke sammenlignes med embedet i Kongeriget, men bør snarest betragtes som en provst med overopsynspligt (jf. lat. »superintendare«). Brevet er udg. af Rørdam in: KHS, rk. 3, bd. I, 707ff.
 24. *Ibid.*, p. 707f.
 25. Brevet til Jørgen Boie, Georgio Boetio, af 20. sep. 1552 er udg. in: H. F. Rørdam: *Bidag til Sønderjyllands historie*, KHS, rk. 3., bd. I, 708f. Allerede 1548 var Boie blevet indsat som hofpræst i Haderslev og blev

- samtidig forlenet med kaldet i Vilstrup; i dette kaldsbrev er der dog primært lagt været på Boies kirkelige embedspligter. *Ibid.*, p. 705f.
26. Befalingsbrev til M. Jørgen Boie af 12. juli 1556, in: *Ibid.*, p. 718-718.
 27. Hertug Hans' bestalling for Heinrich Dinggreve af 11. nov. 1572 er udg. in: *Ibid.*, p. 737ff.
 28. *Ibid.*, p. 738.
 29. *Ibid.*, p. 111-112. Ved samme lejlighed kunne hertug Hans personligt henvende sig til de sognebørn, som nægtede at svare tiende eller som på anden vis var involveret i tiendeproblemer, som eksempelvis Povl Breyde blev det, da han tilegnede sig kirke- og præstetienden i Vilstrup (1. okt. 1552) og derfor modtog en skrivelse fra hertugen: *Ibid.*, p. 709.
 30. Udtog af andragender til hertug Hans om kirkelige forhold, in: *Ibid.*, p. 739ff.
 31. Forhold omkring vikarierne berøres i flere af hertug Hans' forordninger, se : DHR, bd. I, p. 46, 56f., 84, 242, 262.
 32. I forpagtningsbrevene omtales vikarierne også som len, oftest med førreformatoriske betegnelser, som f.eks. »heiligen Creutztes lehen«, »liebenn frauwen Lehenn«, »Sanct Catharinen«, »Sanct Annen Lehen«. Forpagtningsbrevene til hhv. præsten i Ilegruft (Illgrov?, Nordstrand) og kirketjenerne i Ham (Nordstrand) in: *Ibid.*, p. 724-726. Brevet til Jørgen Boie, in: *Ibid.*, p. 729ff. også i Kongeriget kunne vikariegods henlægges som en del af præstens løn, hvilket f.eks. var tilfældet med kapellanen ved Nicolai Kirke i Svendborg, der i 25. jan. 1541 fik overdraget »S. Gertruds Vicarie« og to stykker jord på Tåsinge, in: DKL, bd. I, p. 171f. T. Dahlerup: *Vikar*, in: KHLFNM, bd. XX, 16ff. København, 1976.
 33. *Ibid.*, p. 730.
 34. Det drejer sig sandsynligvis om en bonde fra Spandetgård, som Podebusk gennem ægteskab var kommet i besiddelse af. Udtog af brev 16. juni 1570 fra Arest Pedersen i Spandet, in: *Ibid.*, p. 738. Om Mourids Podebusk: Henry Bruun: *Podebusk, Mourids*, in: Dansk Biografisk Leksikon, bd. XVIII, p. 437f. Red.: P. Engelstoft. København, 1940.
 35. Udtog af de forskellige dager, in: *Ibid.*, p. 112f. Allerede i Haderslevartiklerne 1528 (§16) var det bestemt, at hertugen var appelinstans i sager mellem præster og menigheder/bønder (»Wen ock die prestere mit den buren thwistich sin«): In: Gergersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 224-249, her p. 247. Aabenraa, 1986.
 36. Udtog af brev 26. april 1571 til hertug Hans, in: KHS, rk. 3, bd. I, p. 738.
 37. Hvad der siden skete i sagen oplyses ikke. Udtog af brev 28. april 1571 til hertug Hans, in: *Ibid.*, p. 738f.
 38. Udtog af andragender til Hertug Hans om præstekaldet i Øsby, se: H. F. Rørdam: KHS, rk. 3, bd. I, p. 107ff.
 39. Haderslevartiklerne §14: »Eth scholen ock die pristere ein tucktick vnd christlich leuent furen, nicht in fröb vnd schwelgerige leuen, nicht ebrecherige, huerige, effte ander vntuchtigheit driuen.« H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 247.
 40. ...»nicht met dem worde alene, sunder ock mit leuende leren«, in: *Ibid.*, p. 247.
 41. Haderslevartiklerne §15: »Darum salen die praueste ein sunderlich vpsein hebben vp die prestere«, in: *Ibid.*, p. 247.
 42. KO 1542, p. 107.
 43. Se note 13.
 44. Jørgen Boies indberetning om kirkeforholdene i Haderslev amt (eller Barved syssel): H. F. Rørdam: KHS, bd. II, p. 265-282, p. 273ff. («Von des proustes Ambt»), p. 277f. («Von den Kerkenschwornen«).
 45. Hertug Hans' skrivelse til M. Johan Vorstius om ansættelse af egne præster, af 5. dec. 1555, er

- udg. in: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, rk. 3, bd. I, p. 716ff, her p. 717.
46. Hertug Hans til Johan Vorstius, 5. dec. 1555, om præstens egthed: »Als wir aber zuuormercken, so ist er der geschicklichkeit noch zur zeit nicht befunden, das er zu solchem hohenn ampte zugelassen, sundern zu fernern Studien vnd vleiße vormanet worden:« *Ibid.*, p. 717.
47. Bestallingsbrev til Henrik Dinggreve af 11. nov. 1572, in: *Ibid.*, p. 737. Jf. skudsmålet for Johan Vorstius 1560, som roses for hans lære og kristelige livsførelse o.a., in: *Ibid.*, p. 721.
48. Sagen er belyst i to breve fra hertugen til hhv. sekretæren Hieronimus Boldigk og provsten Anthonius Keyser og til lensmanden i Haderslev Sivert Rantzau, begge in: *Ibid.*, p. 80–82.
49. *Ibid.*, p. 80. jf. brevet til Sivert Rantzau, p. 81.
50. KO 1542, p. 107. Se note 46.
51. Som note 52.; se endv. DHR, bd. I, p. 13.
52. Forord. af 15. maj 1550 om ægteskabsbrud, hor, giftermål mellem nærbeslægtede samt helligbrøde, in: *Ibid.*, p. 14ff.
53. Kirkeordningerne er udg. in: DHR, bd. I, p. 42–49, 55–59, 223–227.
54. Spørgsmålet om renten var et teologisk problem, da rentestagning var at betragte som ågervirksomhed. *Ibid.*, p. 227.
55. »Unnd also auch in gedachtenn unserm lande der uncristische misbrauch zu befindenn, das unter der warendenn misse unnd predigt branndtwein, bihr unnd wein gepappet, so wollen wir hiemit ernstlichenn gepotenn und beholenn habenn,« etc., in: *Ibid.*, p. 45.
56. Kirkelig forordning for Rendsborg amt og Bordesholm Kloster af 18. februar 1573, in: *Ibid.*, p. 223ff.
57. *Ibid.*, p. 226.
58. *Ibid.*, p. 226.
59. *Ibid.*, p. 227.
60. I Kongeriget var der tilsvarende bestemmelser om, at bandlyste, der ikke havde gjort afbigt og stået åbenbart skrifte for den samlede menighed, kun måtte begraves i ikke-indviet jord. Allerede på synoden i København 1540 blev det bestemt, at »ordets og sakramenternes foragtere« fremover ikke kunne gøre krav på gejstlig betjening ved begravelse og at præsten kun måtte bistå med selve jordpåkastelsen, som skulle foregå uden ceremoni og prædiken. Den samme sanktion skulle gælde for dem, der havde begået sacrilegium, hvilket ikke kun omfattede helligdagsarbejde, men i lige så høj grad brud på kirke- og kirkegårdsfreden. Udover et par enkelte præsters vidnesbyrd om vanskeligheden ved at administrere denne beslutning, er vi imidlertid dårligt underrettet om i hvilket omfang disse ukristne begravelser fandt sted. H. F. Rørdam: *Forhandlinger på Roskilde Landemøde 1554 – 1569*, KHS, bd. IV, 1880–62, p. 490. Troels Lund: *Dagligt Liv i Norden*, bd. VII, p. 480. København, 1969. Poul Meyer: *Helligbrøde*, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, KLFNM, bd. VI, p. 382f. København, 1961. Om synoden i København 10. august 1540: Martin Schwarz Lausten: *Christian 3. og kirken 1537 – 1559*, p. 137f, København, 1987. Statutterne er udg. in: H. F. Rørdam: *Dansk Kirkelove*, (DKL), bd. I, p. 151ff. København, 1883. I biskop Jens Nilssøns visitatsbog for Oslo og Hammer stifter beskrives vanskelighederne med at afgøre, om den bandsatte »burde att leggis udj christen jord eller icke.« *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og rejseoptegnelser*, p. 499. Udg. v. Yngvar Nielsen. Kristiania, 1885.
61. DHR, bd. I, p. 49, 227.
62. Koldingske reces 1558, in: *Kolde-rop-Rosenvinge: Danske recesser og ordinanser*, p. 278. Kbh., 1824. Jf. Den odenseske reces 1539: »allehande Politi oc Skick«, in: DKL, bd. I, p. 134. Hertug Hans' forordning for Nordstrand af 22. juli 1556, in: DHR, bd. I, p. 50. Jf.: H.

- Kock: *Politimyndighedens oprindelse*, in: HT, bd. 82, p. 31. Kbh., 1982.
63. Her citeret efter: Martin Schwarz Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537 - 1559*, p. 114. København, 1987.
 64. Skrivelse til stalleren på Nordstrand (21. nov. 1570): Indledn. til kirkeordningen for Nordstrand 1556, in: *Ibid.*, p. 43.
 65. KO-1542, p. 9, 23ff.
 66. I DHR er det samlede antal 101, hvoraf ca. en fjerdedel har forbindelse til digebyggeriet i marsken. Bagerst i registranterne er der en kronologisk oversigt over samtlige forordninger. DHR, p. 299-304. Se endv. Troels Fink: *Hertug Hans den Ældre*, p. XXVIIIff., in: *De Hansborgske domme 1545-1578*, bd. I. København, 1994. Lennart Madsen: *Junker Christian og hertug Hans den Ældre*, in: *De slesvigske hertuger*, p. 100f. Aabenraa, 2005.
 67. H. F. Rørdam: DKL, bd. I, p. 12. DHR, bd. I, p. 8.
 68. J. O. Andersen et al.: *Kirkeleksikon for Norden*, bd. III, p. 224 (Opslag: Mened). København, 1921. KLFNM, bd. XI, p. 515f (Opslag: Mededmænd). København, 1966.
 69. Benådning i forbindelse med mened har sandsynligvis været det normale, se: Indledning og forordningen om mened af 1. januar 1549, in: DHR, bd. I, p. 6, 7-8. Hertug Hans lover senere helt at afskaffe ed ved mededsmænd og i stedet lade dokumenter og vidneudsagn indgå som bevisførelsen i retsplejen: Forordning af 20. nov. 1559, in: *Ibid.*, p. 87f.
 70. DHR, bd. I, p. 14-16, 19f. Forordningerne om helligbrøde foregriber på flere punkter helligbrødebestemmelserne i såvel kirkeordningen for Nordstrand 1556 som i lovgivningen i Kongeriget, som det f.eks. kan ses i Den dronningborgske reces 1551: Kolderup-Rosenvinge: *Danske Recesser og Ordinanser*, bd. IV, p. 237f. København, 1824.
 71. DHR, bd. I, p. 19.
 72. På baggrund af forholdene i Kongeriget synes det at have været et generelt problem, at få helligdagene overholdt. Allerede omkring 1540 kunne århusbiskoppen Mads Lang beklage adelens manglende vilje til at lade fæsterne overholde helligdagene, og sendte i den anledning et andragende til Christian III om problemet. Andragendet udateret, men henføres til omk. 1540; er udg. in: KHS, bd. IV, p. 731ff. Red.: H. F. Rørdam. København, 1860-62. Jf.: Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*, p. 138, 185. København, 1987. Peder Palladius har også omtalt problemerne med helligbrøde. Han kunne f.eks. huske, hvordan man i hans fødeby Ribe havde opsat bomme («holt svingler») ved indfaldsvejene, der om søndagen skulle holde befolkningen inden i byen og derved forhindre ægt, kørselshoveri, og noget lignende havde han set under studietiden i Wittenberg. Palladius: *Visitatsbog*, p. 53. Udg. v. Lis Jacobsen, Kbh., 1925.
 73. DHR, bd. I, p. 14-16, 265-266.
 74. *Ibid.*, p. 15. Jf. KO-1542, p. 13 («Wie man die Verstockten in den Bann tun soll»).
 75. Sagen mod Peter Iversen: Indledning til forordning af 15. maj 1550, in: DHR, bd. I, p. 13f.
 76. DHR, bd. I, p. 265f.
 77. H. Nielsen: Luksusforordning, in: KLFNM, bd. XI, p. 2-5. Kbh., 1966. Om luksusforordninger for Kongeriget i perioden: M. S. Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*, p. 129ff. Kbh., 1987. Benito Scocozza: *Ved afgrundens rand*, Danmarkshistorie, bd. VIII, p. 98ff. Kbh., 1989. Især: Leon Jespersen: *Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet - en skitse*, in: 1600-tallets ansigte. Red.: S. Å. Nilsson et al. Lund, 1997.
 78. Forordningerne af 22. marts 1551 for hhv. Tønder by og Kær Herred, in: DHR, bd. I, p. 20-22, 22-24. Luksusforordn. er med stor sandsynlighed udgået til flere af Tøn-

- der amts herreder, men synes ikke at være overleveret: *Ibid.*, p. 22.
79. *Ibid.*, p. 22, 24.
 80. Det fremgik bl.a. af bestallingsbrevene for hhv. Vincents Alberti i Tønder 1550 og for Jørgen Bøje på Nordtrand 1552; brevene er udgivet in: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, rk. 3, bd. I, p. 707ff., 718.
 81. DHR, bd. I, p. 129–133, 139–146.
 82. *Ibid.*, p. 131. KO-1542, p. 23ff.
 83. Forordningen for Haderslev af 24. marts 1566 findes i en oversættelse in: M. Mackeprang: *En Luksusforordning for Haderslev fra 1566*, in: *Sønderjyske Aarbøger* 1897. Aabenraa, 1897.
 84. Om de enkelte stændere, se: *Ibid.*, p. 143 (»rattleute und furnembsten burger«), 144 (»handwerker alse schneider, schuster, balbir, clein unnd grobschmiede, becker, peltzer und andere sollen«), 145 (»gemeine dinstknechte, meide unnd andere arbeitsleute in keller und buden«).
 85. *Ibid.*, p. 145f.
 86. *Ibid.*, p. 142.
 87. Tiggerforordningerne af hhv. 9. marts 1573 og 23. juni 1579 in: *Ibid.*, p. 228f, 286ff. Forordningen om lediggænger og herreløse landsknægte af 20. feb. 1572 in: *Ibid.*, p. 210–212.
 88. Forordning af 22. juli 1556, in: *Ibid.*, p. 49ff, 53. Yderligere to forordninger om åger udstedtes hhv. 1565 og 1579, den sidste dog som en fælles forordning: *Ibid.*, p. 122ff, 280ff.
 89. *Ibid.*, p. 50.
 90. *Bestemmelser, fattede paa Bispemøder i Kjøbenhavn 10. august 1540*, in: DKL, bd. I, p. 159. Ved landemødet i Roskilde 25. maj 1552 fremlagde Palladius en traktat for de fremødte provster om hvordan gudfrygtigheden kunne fremmes; heri omtales bl.a. det ugudelige ved korbøren. Er udg. in: *Ibid.*, bd. I, 348. København, 1883. Om korbør: Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. IV, p. 88. København, 1959.
 91. *Forhandlinger paa Roskilde Landemode 1570–1590*, in: Rørdam, KHS., bd. IV, p. 377. København, 1867–68.
 92. Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. IV, p. 91. København, 1959.
 93. Carl-Gustaf Andrén: *Kyrkmässa*, in: KLFNM, bd. IX, p. 675ff. København, 1964.
 94. Luksusforordning for Kær Herred af 22. marts 1551, in: DHR, bd. I, p. 24.
 95. Luksusforordning for Haderslev 24. marts 1566, in: DHR, bd. I, p. 145.
 96. Johannes Oldendorph: *Selvbioграфи*. Udg. v. A. Andersen. Aabenraa, 1966.
 97. *Ibid.*, p. 123. I Peder Palladius' visitatsbog er der flere formaninger til byens »vngekarle och drenge«, at de skal tage sig i vare og ikke gå over gevind, når sommeren skal føres i by med afholdelse af majfester. Palladius opfordrer dem til hverken at slås eller holde nattevagt ved majtræet («ingen natter maa j vaage offuer ved maytræet»). Peder Palladius: *Visitatsbog*, p. 87. Udg. v. Lis Jacobsen. Kbh., 1925. Forbuddet mod majfester gentages gentagne gange i Kongeriget, som f.eks. ved landemoderne, hvor der især bliver slået ned på vågenætterne og »den Nattekvæden, som Majdrene bruge.« *Forhandlinger paa Roskilde Landemode 1570 – 1590*, in: H. F. Rørdam: *Ny kirkehistoriske Samlinger*, bd. VI, p. 360 (om »waagenetter«, forhandling 1570), 380 (om »nattekvæde«, forhandling 1586), København, 1867–68.
 98. Forordning af 10. februar 1555, in: DHR, bd. I, p. 32–33.
 99. Tre forordninger om gendøbere, sakramenterere, sværmere blev udgivet i hhv. 1553, 1555 og 1562; den første forordning er dog specifikt rettet mod sværmeriske præster på Nordstand, hvorimod de to sidste er fællesforordninger for Hertugdømmerne; er udg. in:

- DHR, bd. I, p. 26ff, 33–37, 99–103. Forordningen af 1. aug. 1555 blev oversat til dansk og blev meddelt lovkraft for Danmark 29. sep. 1555; er udg. in: DKL, bd. I, p. 485–487. Om gendøbere og sværere i Kongeriget: Bjørn Kornrup: *Den danske kirkes historie*, bd. IV, p. 128ff. Efterretninger om gendøbere i Hertugdømmerne: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, bd. IV, p. 647ff. København, 1867–68.
100. DHR, bd. I, p. 35, 101.
101. *Ibid.*, p. 35, 101.
102. *Ibid.*, p. 36.
103. *Ibid.*, p. 34, 36f., 103. Også senere blev de lokale præster inddraget i opsynet med mulige gendøbere; hertug Adolf iværksatte således en visitats for Hertugdømmet Gottorp i 1557 og afsatte sandsynligvis på baggrund af visitatorernes opfordring præsten i Tetenböll, Ejdersted, Johan v. Linden for at sympatisere med gendøberne: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, bd., IV, p. 538–39, 649. København, 1867–68.
104. KO-1539, p. 223. KO-1542, p. 191.
105. KO-1542, p. 141, 203, 205.
106. KO-1539, p. 223. KO-1542, p. 161, 219. At kirkeregnskaberne undertiden blev afskrevet og indsendt til kancelliet i Haderslev fremgår af skrivelsen til amtmanden i Tønder, Otto von Tynen af 9. dec. 1554, in: KHS., rk. 3, bd. I, p. 714.
107. Befalingsbrev af 22. dec. 1554, in: KHS, rk. 3, bd. I, p. 715. Tilsvarende embedspligter kan ses, da Vincent Alberti 1555 beskikkes til visitator i Tønder amt; brev af 24. marts 1555 in: *Ibid.*, p. 707f.
108. Et udvalg af hertug Hans' breve til – og om visitatorerne, hvori bl.a. tilsynspligten og den skriftlige registrering omtales, er udg. in: *Ibid.*, p. 707f (brev af 24. marts 1550 til Vincent Alberti om visitats i Tønder amt), 708 (brev af 20. sep. 1552 til Jørgen Boie om visitats på Nordstrand), 713f (brev af 9. dec. 1554 til amtmanden i Tønder, Otto von Tynen, om den forestående visitats i Tønder Provsti), 714f (brev af 22. dec. 1554 til J. Boie om deltagelse i visitatsen i Tønder amt), 716 (brev af 22. dec. 1554 til Otto von Tynen om visitatsen i Tønder Provsti). Herredsprovstens visitatspligter er også omtalt i J. Boies optegnelser fra 1564, udg. in: KHS, bd. II, p. 276. København, 1860–62.
109. Forordning af 7. juni 1564 om indsættelse af »Wrogers« i Haderslev og Tørring amter, in: DHR, bd. I, p. 119–121. Om der blev forordnet »Wrogers« i andre områder af hertugdømmet, har vi imidlertid ikke kildemæssigt belæg for. Også for at undgå ulovlig skovhugst blev der indsat en lægmandskontrol. To bønder i hver landsby i Haderslev amt skulle holde opsyn og sikre skovene mod forhugning. Lennart S. Madsen: *Junker Christian og hertug Hans den Ældre*, in: *De slesvigske Hertuger*, p. 100. Aabenraa, 2005.
110. DHR, bd. I, p. 15f. På baggrund af senere kilder fra 1630erne fremgår det, at de indsatte »Wrogers« undertiden fik opgaver, der rakte ud over kontrollen med det religiøse og moralske, som f.eks. at kontrollere måle- og vægtangivelser i boder og på torve. Om »Wroger«-embedet: Karl Schiller et al.: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, («Wroger»), bd. V, p. 783. Bremen, 1880. O. Mensing: *Schleswig-Holsteinische Wörterbuch*, («Wröger»), bd. V, p. 720. Neumünster, 1973.
111. »Wröger«, in: Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*, bd. V, p. 720. Neumünster, 1973.
112. *M. Jørgen Boies Beretning om Kirkeordningen i Haderslev Amt*, in: KHS, bd. II, p. 280. København, 1860–62.
113. DHR, bd. I, p. 119ff., 226.
114. Forordning af 27. marts 1629 in: Rørdam: DKL, bd. III, p. 143ff. Kbh., 1889. Om medhjælperinstitutionen: Mogens Christensen:

- Kristendom og Kongedømme*, p. 186–191. Upubliceret magisterkonferens. Københavns Universitet, 2003.
115. *Die Visitationsberichte der Gottorfer Generalsuperintendenten Jakob Fabricius des ältern und des jüngern*, in: Schleswig-Holsteinische-Lauenburgische Landesberichte 1846, p. 20, 22, 23, 28, 165. Altona, 1846. Jf.: Ibid. 1847, p. (92), 99, 102. Altona, 1847. Wrogers-embedet omtales senere i tingbøgerne for Føhr og Amrum (1658–1671). En ed for embedet indføres på Føhr 1699, som dog synes at være skrevet over hertug Hans' forordning om Wrogers-embedet fra 1564. *Die Dingprotokolle der Westerherde Föhr og Amrum 1658–1671*, bd. I, p. 303 (1663), hrg. V. F. Faltings. Neumünster, 1990. Eden er udg. in: Heinrich Koops: *Kirchengeschichte der Insel Föhr*, p. 185. Husum, 1987.
116. Ibid., 1846, p. 22–23 Altona, 1846.
117. *Die Visitationsberichte der Gottorfer Generalsuperintendenten Jakob Fabricius*, 1846. Ibid., eks. p. 28.
118. DHR, bd. I, p. 226f.
119. Halsjernet ved Højer kirke, der oprindeligt var ophængt på en kag («Schandpfahl») ved kirkegårdsmuren ud til torvet, og som senere synes at have været anvendt i forbindelse med birkeretten, kan endnu ses ved våbenhuset; herom: C. C. Rolfs: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, p. 178–179. (Pretz, 1926) Højer. 2002. *Danmarks Kirker*, bd. XXI, p. 1026. Red.: Erik Moltke. Kbh., 1959. Ved flere kirker i Hertugdømmerne (og i de Kongerigske enklaver) blev halsjern senere enten nyanskaffet ved forordning af 1735 eller udskiftet: Således i Sottrup (gabestok kunne endnu ses i 1807), Lysabild (gabestok opsat 1735), Nordborg (halsjern nævnes i 1728), Skt. Jørgens kirke i Sønderborg (halsjern anskaffes 1602), herom: *Danmarks Kirker*, bd. XXIII (Sønderborg amt), p. hhv. 2227, 2402, 2173, 2062. Kbh., 1961. Tyrstrup kirke (gabestok og halsjern opsættes 1728–30); herom: Ibid., bd. XX (Haderslev amt), p. 278. København, 1954. Tinglev (halsjern hang endnu i begyndelsen af 1800-tallet på kirkens mur), Visby (gabestok og halsjern bevidnes 1730, måske identisk med det halsjern, der endnu kan ses på Tønder museum), Døstrup (Gabestok og halsjern indkøbes 1730), Skærbæk (1740), Rømø (gabestok bevidnes 1793), Skt. Nicolai Kirke, Tønder, (spor af halsjern i 1800-tallet); herom: Ibid., bd. XXI (Tønder amt), p. hhv. 1644, 1353, 1503, 1247, 1420, 940. Kbh., 1957. Klipleve kirke (halsjern kan endnu ses ved klokkehuset), Hjordkær (halsjern anskaffes 1637), Varnæs (halsjern hænger endnu på to af klokkehusets hjørner); herom: Ibid., bd. XXII (Åbenrå amt), p. hhv. 1968, 1818, 1891. Kbh., 1959.
120. KO-1539, p. 193ff. («Huorledis de forherdede skulle bandsettis»). KO-1542, p. 112ff. («Wo men in den Ban don schal de vorstoc-keden»).
121. Ibid., p. 113f.
122. Ibid., p. 91, 93, 95.
123. Om Peder Iversen, se note 75.
124. Ibid., p. 101.
125. Herom: *De Hansborgske Domme 1545-1578*, bd. I, p. 187. Red.: Troels Fink et al. København, 1994. Om forholdet mellem Jan Petersen og herredsfogeden, se indledningen til retsdagene i Tønder 9. – 21. marts, 1551 in: *ibid.*, p. 106f.

Stjerne mellem danske og tyske groede til

De sønderjyske gymnasieskoler i nazismens skygge 1933–1945

af KAJ SØRENSEN

Ved ordningen af de fire sønderjyske gymnasieskoler 1918–1920 lagde man i centraladministrationen i København stor vægt på forsoning med det tyske mindretal og på respekt for andres synspunkter. Imødekommenhed over for det tyske mindretal blev et nøgleord i skolepolitikken efter 1920. Men med nazismens indtog i Nordslesvig efter 1933 kom forsonligheden under pres: Lærerne risikerede, at kritiske bemærkninger om nazismen blev opfanget af stikkere i klasserne, og nazister af både dansk og tysk sindelag iværksatte uforsonlige smædekampagner for at få kritiske lærere fjernet. Uforsonligheden blev kun skærpet efter besættelsen den 9. april 1940, og Undervisningsministeriet måtte som resten af den danske statsadministration føre forhandlings- og samarbejdspolitik ud fra princippet om at »bøje sig for det mindre onde for at undgå det større«.

I august/september 1920 åbnede de fire sønderjyske gymnasieskoler i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder, og mere end to års tilrettelæggelsesarbejde var dermed slut. Såvel centralt i Undervisningsministeriet som lokalt i det nordslesvigske skoleudvalg var der blevet arbejdet energisk på at få skabt gode rammer for de nye skoler. Samarbejdet mellem ministerium og skoleudvalg havde til tider været anspændt, men der var dog enighed om de overordnede mål: at de nye gymnasieskoler skulle bygge på respekt for andres synspunkter på tværs af sprog og grænse, og at arbejdet skulle tage sit udspring i forsoning mellem dansk og tysk.¹

»Lov om Oprettelse af Statsskoler i de sønderjydske Landsdele« af 30. juni 1920 afslørede ikke meget om ministeriets skolepolitik. I hvert fald ikke med hensyn til forholdet til hjemmetyskerne og det tyske mindretal. Anderledes med ministeriets instruks af 14. april 1920 til de fire nyvalgte rektorer.² Heri blev det præciseret, at ministeriet lagde stor vægt på ordene om forsoning med tyskerne og om respekt

for andres synspunkter. Ingen kunne efter gennemlæsning af instruksen være i tvivl om, at ministeriet ønskede en problemløsende samarbejdspolitik.³ En del tyske elever var f.eks. så langt fremme i deres skolegang, at et sprogskifte ville være urimeligt eller direkte uigennemførligt. Derfor skulle rektorerne sørge for, at disse elever fik mulighed for at fuldende deres skolegang på tysk og efter tysk undervisningsplan og helst med lærere rekrutteret fra det hidtidige tyske lærerpersonale. Det blev begyndelsen til de tyske afviklingsklasser, som blev oprettet ved alle fire gymnasieskoler i en treårig periode. Ministeriet pointerede, at rektorerne skulle sørge for, at alle elever i afviklingsklasserne fik tilbudt *frivillig* undervisning i dansk. I stedet for at bruge tvang ønskede ministeriet altså at komme de tyskprægede elever i møde og føre dem over i det danske sprog via det tyske. Det var klogt gjort, og man undgik derved de sammenstød og den strid mellem mindretallets og flertallets sprog, som andre steder skabte så store problemer.⁴ De fire nye statsskoler blev hurtigt samlingssted både for dansksindede og for tysksindede familier. De mange elever fra tyskorienterede hjem blev betragtet som medborgere og ikke som fjender, og de fandt sig hurtigt til rette blandt deres danske kammerater, uden at det kom til alvorlige sammenstød.⁵

Op gennem 1920'erne herskede der stort set fred og ro inden for de fire gymnasieskolars mure. Men sammen med den store økonomiske krise i 1930 holdt de nazistiske idéer deres indtog. I begyndelsen førte disse ideer ikke til sammenstød mellem dansk- og tysksindede elever. Men Hitlers hurtigt voksende national-socialistiske tyske arbejderparti (NSDAP) blev naturligvis diskuteret, og mange elever fulgte den politiske situation med lige så stort engagement som de voksne.⁶

Tonen skærpes 1933–1945

Efter Hitlers udnævnelse til tysk rigskansler den 30. januar 1933 blev store dele af mindretallet hurtigt grebet af den nationalsocialistiske bevægelse, og tonen blev skærpet. Det fik modsætningen mellem dansksindede og tysksindede til at vokse. Eller som formanden for *Sprogforeningen*, bibliotekar Jakob Petersen, udtrykte det: »Stjerne mellem danske og tyske groede til.«⁷ Mistilliden mellem mennesker med forskelligt nationalt og politisk sindelag voksede, og angiveri blev almindeligt.

Det tyske mindretal udgjorde i tiden frem til 1945 ca. 15 % af befolkningen i Sønderjylland. En liberal dansk mindretalspolitik havde

gjort det muligt for mindretallet frit at opbygge dets egne politiske og kulturelle organisationer, og en del af disse førte an i nazificeringen af det tyske mindretal i Sønderjylland. En senere tid har undret sig over, at nazismen med alle dens urimeligheder og menneskefjendske træk kunne erobre størstedelen af Sønderjyllands tysksindede befolkning. Men som rektor for Aabenraa Statsskole 1941–1975, Georg Buchreitz, skrev engang i 1930'erne, så var »store dele af mindretallet ... ideologisk forudbestemt til at gå ad nazis vej« – ikke så meget på grund af Hitlers sammensurium af ideer som af udsigten til, at *Det tredje Rige* ville være i stand til at rive Nordslesvig fra Danmark igen.⁸ Mindretallet genkendte sig selv og sine krav i Hitlers parole: »Heim ins Reich«.⁹ Men det tyske mindretals højlydte fordringer og ikke mindst kravet om en grænseflytning mod nord anfægtede selve det danske livsgrundlag i landsdelen og fik både unge og ældre dansksindede sønderjyder til at reagere.¹⁰

De nationalsocialistiske aviser, både nord og syd for grænsen, drev igennem hele perioden uhindret en systematisk ophidselseskampagne mod de danske gymnasieskoler, ofte med trusler mod skolernes rektorer. Selv småting fandt vej til deres spalter og blev sat op med kæmpe overskrifter. De danske myndigheders og de dansksindede sønderjyders bekymring – og irritation – samlede sig navnlig om det hjemmetyske dagblad *Nordschleswigsche Zeitung*. Kort efter besættelsen, den 17. juli 1940, blev en ny spalte, »Unsere Stimme«, under redaktion af lærer Asmus Wilhelm Jürgensen, der skrev under pseudonymet »Asmus von der Heide«, præsenteret. Denne spalte indeholdt dagligt skarp kritik af danske forhold og voldsomme angreb både på danske institutioner og enkeltpersoner, tit i en sådan form, at artiklerne fra dansk side blev opfattet som en slags angiveri.¹¹

Partifører for det tyske mindretals nazi-parti, *Nationalsozialistische deutsche Arbeiter-Partei Nordschleswig* (NSDAP-N), Jens Møllers til tider meget provokerende og selvpromoverende optræden både i sidste del af 1930'erne og under besættelsen var hverken velset i Berlin eller hos besættelsesmagtens ledelse i København. Da Jens Møller blev medlem af Folketinget i 1939 som det tyske mindretals repræsentant, blev han i slutningen af maj samme år kaldt til samtale i Berlin. Her orienterede Werner Grundherr, legationsråd i Det tyske Udenrigsministeriums politiske afdeling for Skandinavien, ham om, at Føreren ønskede et fredeligt forhold til Danmark og bad Jens Møller dæmpe parolerne. Møller måtte heller ikke berøre grænsespørgsmålet, og hvis han optrådte

for skarpt i Folketinget, så ville han skabe vanskeligheder for sig selv i det praktiske arbejde! Det ser dog ikke ud til, at Jens Møller forstod – eller ville forstå – betydningen af disse råd.¹²

Artiklen i *The Times* 1933

Udenrigsministeriet holdt et vågent øje med situationen i grænselandet og gik ofte ind i sager, som egentlig hørte under andre ministeriers arbejdsområde. Et eksempel herpå er sagen om en artikel i det berømte britiske dagblad *The Times* for den 2. september 1933. Artiklens forfatter gav indledningsvis udtryk for sin største respekt for Danmarks behandling af det tyske mindretal. Under et besøg i en sønderjysk statsskole et par dage tidligere havde det dog undret ham meget at se, at der i et klasselokale ligefrem hang billeder af rigspræsident Hindenburg og andre tyske helte, ligesom journalisten fandt det ejendommeligt, at man i undervisningen benyttede landkort, hvor *begge* grænser, både den nye og den gamle, var markeret, og uden angivelse af, at Nordslesvig faktisk hørte til Danmark. Udenrigsministeriet bad Undervisningsministeriet undersøge sagen.¹³ Alle fire statsskolekoler blev spurgt, om der i et af deres skolers klasselokaler skulle hænges et billede af den tyske rigspræsident eller andre tyskere, og om man i undervisningen benyttede kort som angivet i artiklen.

Rektorerne for Haderslev Katedralskole, Sønderborg Statsskole og Tønder Statsskole afviste øjeblikkelig blankt. Men på Aabenraa Statsskole viste en nøje gennemgang af skolens magasin, at der lå et gammelt billede af Hindenburg, ganske vist ikke som rigspræsident, men som feltmarskal. Med hensyn til skolens kortsamling var der enkelte kort, der viste de to grænser uden angivelse af tilhørsforhold, men rektor mente ikke, de blev benyttet. Han lovede dog snarest muligt at udskifte disse kort med mere tidssvarende kort.

Da rektorernes indberetninger yderligere viste, at ingen af de fire statsskoler på noget tidspunkt havde haft besøg af en engelsk journalist, henvendte Undervisningsministeriet sig til de sønderjyske amtskoledirektioner og forhørte sig. Nogle uger senere kunne skoledirektøren for Tønder amt, Nicolai Svendsen, meddele Undervisningsministeriet, at den skandinaviske korrespondent ved *The Times*, Mr T.G. Barman, havde besøgt Sønderjylland i slutningen af august 1933, og at amtsskolekonsulenten havde vist ham skolerne i Rudbøl og Højer.

Disse skoler havde den engelske gæst øjensynlig troet var statsskoler. Det var rigtigt, at der i et klasselokale i Højer skole fra gammel tid hang et billede af daværende generalfeltmarskal Hindenburg foruden nogle billeder, som forestillede scener fra Schillers *Wilhelm Tell*. Men Nic. Svendsen påpegede, at han selv intet havde at indvende mod billederne, idet der jo også hang billeder af f.eks. den danske konge og dronning. De omtalte kort var en gave fra *Dansk Kultursamfund* til grænse-skolerne, og Nic. Svendsen mente ikke, at der var grund til at rejse nogen form for kritik af disse kort. Han tilføjede, at kun en yderst ensidigt indstillet journalist kunne præstere en artikel som den, der her var tale om. Herefter henlagde begge ministerier sagen.¹⁴

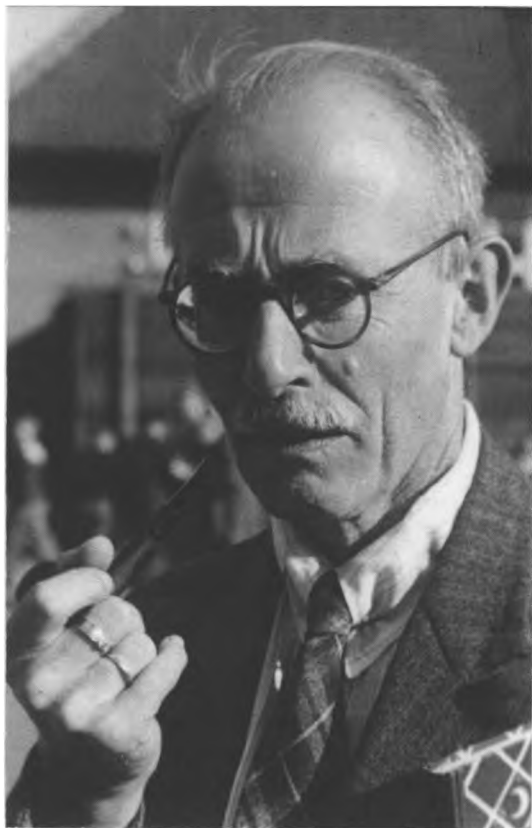
Nationale problemer i gymnasieskolerne

Den voksende mistillid mellem dansk- og tysksindede vandt også indpas på de sønderjyske gymnasieskoler. På lærerværelserne blev der forholdsvis frit diskuteret politik, uden at det førte til alvorlige sammenstød – dog med *Sønderborg Statsskole* som en undtagelse. Her var der nemlig nationale spændinger både blandt eleverne og i lærerkollegiet.¹⁵ Forholdet mellem lærere og elever blev på alle fire skoler kraftigt præget af den politiske situation, bl.a. fordi lærerne – i hvert fald i timerne – var forpligtede til ikke at vise deres nationale eller politiske sindelag og derfor ikke kunne tale helt frit til eleverne. Og enhver kan vel forestille sig, hvor konstrueret en undervisningssituation kan blive, hvis læreren ikke tør være sig selv fuldt ud af frygt for, at en af eleverne er stikker.¹⁶ Adskillige elever og lærere fandt dog siden hen i deres fritid sammen, først i studiekredse og i forskelligt agitationsarbejde og senere i modstandsbevægelsen.¹⁷

Efterhånden som den politiske situation spidsede til, var der lærere, som ikke i længden kunne tie, men som både på skrift og i tale offentligt gav udtryk for deres meninger om den politiske situation. Men det var absolut ikke risikofrit, for i Sønderjylland var luntent kortere end i det øvrige land, og bemærkninger, som andre steder i landet ville være blevet overhørt, kunne her få meget alvorlige følger.

Lektor Viggo Rosent

Den første blandt lærerne, som blev offer for angiveri, var lektor ved Aabenraa Statsskole Viggo Rosent. Han havde været ansat ved Aa-

Viggo Rosent (1881–1946) blev ansat ved Aabenraa Statsskole ved Genforeningen i 1920. Han lod i efteråret 1938 en kritisk bemærkning om de tyske nazister falde i en privat sammenhæng. Men bemærkningen blev hørt af en tysksindet elev, der refererede den hjemme. I de følgende syv år udsatte det tyske mindretals ledelse Rosent for en veritabel smædekampagne, der kulminerede, da to SK-mænd i 1941 blev beordret til korporligt at afstraffe den da 60-årige gymnasielæktor. Foto: Aabenraa Statsskole.

benraa Statsskole siden Genforeningen i 1920, først som adjunkt og siden 1929 som lektor. Han underviste desuden et par aftentimer om ugen på byens handelsskole. Og det var her, det gik galt. En tysksindet elev hørte sidst i september 1938 – efter undervisningens op-hør – en kort ordveksling mellem Rosent og en af hans dansksindede elever. Rosent forsikrede siden hen på det kraftigste, at han havde troet, at han og den dansksindede elev, med hvem han ofte havde talt fortroligt, var alene i klassen. Ordvekslingen drejede sig om Hitlers radiotransmitterede tale i sportspaladset i Berlin aftenen før. Rosent udtalte om Hitler og hans nazistiske tilhængere, at man sandelig skulle tro, det var en flok gadedrenge!¹⁸

Den hjemmetyske elev refererede samtalen derhjemme, og forældrene orienterede kredslederen for NSDAP-N, gårdejer i Løjt Kloster

Jep Schmidt. Det var sandsynligvis ham, der lod bemærkningen gå videre til den tyske presse, som straks iværksatte en veritabel smædekampagne mod Viggo Rosent for at få ham fjernet fra grænselandet. Sideløbende blev Rosent igennem længere tid udsat for en række voldstrusler – i en sådan grad, at politiet fandt det nødvendigt at sætte hans hjem under bevogtning.¹⁹

Den 9. november 1938 – på den tyske nazismes vigtigste helligdag – arrangerede NSDAP-N i Aabenraa en demonstrationsmarch, hvor man højtlydt forlangte, at Viggo Rosent blev fjernet fra grænselandet. I en foromtale af demonstrationen i en tysk avis på selve dagen hed det: »Demonstrationstoget skal bl.a. ses som udtryk for tyskhedens oprør over den udtalelse om den tyske fører, der for omkring seks uger siden fremsattes af en af statsskolens lærere. (...). Til trods for energiske tyske fordringer om at fjerne den 'modige' herre fra grænseegnen, belaster den danske nation sig stadig med hans nærværelse.«²⁰

Da det efter Jep Schmidts mening åbenbart tog for lang tid at få Viggo Rosent fjernet fra Sønderjylland, skrev kredslederen direkte til undervisningsministeren. Brevet er trods alle høflighedsformularerne skrevet i en nedladende tone og krydret med et par direkte trusler. Kredslederen påpegede, at NSDAP-N's ledelse længe havde holdt tilbage på de hede gemytter, fordi den mente, at det var ministeriet, der burde tale, »når en af dets embedsmænd for elever af begge lejre håner et venligsindet lands fører...« Kredslederen forventede derfor, at ministeren »vil finde en tilfredsstillende løsning, således at noget alvorligere udgås og roen i grænselandet ikke forstyrres ved måske endog nye processer i retning af værn om den tyske ære«.²¹ Altså underforstået, at hvis Rosent ikke blev fjernet, så garanterede NSDAP-N's ledelse ikke for følgerne ... De »nye processer« henviser utvivlsomt til den samtidige, såkaldte »Stollig-affære«, der havde belastet det dansk-tyske forhold stærkt.

I Undervisningsministeriet overvejede man sagen og bad 21. december 1938 Viggo Rosent udarbejde en redegørelse om forløbet. Den lå klar på departementschef Fr. Graaes skrivebord den 27. december. Men en afgørelse lod vente på sig. De hjemmetyske nazister blev mere og mere utålmodige. Den 11. maj 1939 bragte den nyvalgte folketingsmand, partifører for NSDAP-N, dyrlæge Jens Møller, sagen op i Folketinget. Jens Møller nævnte i sin tale de mange »hadefulde angreb« på det tyske mindretal i Nordslesvig og fremdrog lektor Viggo Rosent som et eksempel herpå. Jens Møller spurgte undervisnings-

ministeren, hvad han agtede at foretage sig i sagen, og om NSDAP-N kunne forvente svar på sin henvendelse til ministeren. Undervisningsminister Jørgen Jørgensen svarede, at sagen var under overvejelse, og at en beslutning snarest ville blive truffet, hvorefter et svar ville blive givet til de folk, der havde sendt skrivelsen ind.²²

I juli måned 1939 modtog Rosent endelig ministeriets afgørelse i sagen. Den ministerielle skrivelse må betegnes som en tjenstlig irettesættelse – om end af mildere art. Ministeriet beklagede Rosents udtalelser, og man bebrejdede ham, at han ikke forud for udtalelserne havde sikret sig, at der ikke var elever til stede, som kunne føle sig sårede over ordvalget. Ministeriet gik herefter ud fra, »at lignende tildragelser ikke vil finde sted fremtidig«.²³ Det var en forholdsvis salomonisk løsning: Lektor Rosent fik en mild irettesættelse, som man håbede både ville skærpe hans forsigtighed og tilfredsstillende hjemmetyskerne. For at gå ind på kravene om fjernelse ville være ensbetydende med, at lærere ved offentlige skoler i Sønderjylland i praksis skulle underkaste sig de samme betingelser for læreres ytringsfrihed, som gjaldt i Hitlers Tyskland. Og det hverken kunne eller ville man acceptere. Rosents brøde bestod jo trods alt også kun i en privat bemærkning, fremsat efter undervisningens ophør over for en elev, han havde tillid til – og ved en tilfældighed overhørt af en tysksindet elev.

Det tyske mindretal var stærkt utilfreds med ministeriets afgørelse, og den tyske presse besværede sig højlydt over de danske skolemyndigheders behandling af sagen.²⁴ Undervisningsministeriet håbede dog, at sagen ville ebbe ud. Men det skete ikke. Ministeriet så sig derfor i foråret 1940 nødsaget til at tage sagen op igen og besluttede, at Viggo Rosent øjeblikkelig skulle søge orlov og midlertidig flytte fra Sønderjylland. Ministeriet ville, formentlig under indtryk af besættelsen, dog helst have ham væk permanent, og efter forhandling med undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne fandt man en ledig stilling til ham i Struer pr. 1. august 1940.

Rosent havde stor respekt for de mennesker, der var højere placeret end ham selv. Således også for sine foresatte i ministeriet. Men når noget gik ham imod, eller hvis han følte, at nogen trådte ham for nær, kunne han være både hård og stejl.²⁵ Så Rosent sagde nej tak! Han ville under ingen omstændigheder til Struer! Han ville ikke vige fra Sønderjylland, og hvis han absolut skulle væk, så ville han til København, hvor han havde familie. Nu tøvede embedsmændene i ministeriet, og efter en del diskussion internt føjede man Rosent. Til det

tyske mindretals åbenlyse fortrydelse vendte han tilbage til Aabenraa og statsskolen i august 1940.²⁶

Det betød, at chikanerierne fortsatte. I marts 1941 blev Rosent endog korporligt overfaldet på gaden af to SK-mænd – medlemmer af den hjemmetyske kamporganisation *Schleswigsche Kameradschaft* – som stak ham adskillige lussinger og nogle nakkedrag.²⁷ Det var ikke nogen spontan aktion: De to SK-folk, Christian Petersen og Emil Jacob von Essen, forklarede i 1946 under et forhør politiet i Aabenraa, at det var en overordnet inden for *Schleswigsche Kameradschaft*, lærer Otto Kortsch, der havde givet dem ordre til overfaldet. Læreren indrømmede at have givet ordre til at overfalde lektor Rosent, men påstod, at ordren oprindeligt stammede fra kredslederen for NSDAP-N – Jep Schmidt fra Løjt-kloster. Jep Schmidt indrømmede i Landsretten 15. februar 1949 – efter først pure at have nægtet, – at det alligevel godt kunne være, at han på et tidspunkt havde fremsat nogle udtalelser, som kunne »opfattes som en ordre« til at give Viggo Rosent en afstraffelse.²⁸

De to SK-mænd, Christian Petersen og Emil Jacob von Essen, blev den 12. december 1941 ved byretten idømt 40 dages hæfte for overfaldet. Dommen ophidsede NSDAP-Ns medlemmer og ikke mindst partifører Jens Møller stærkt. Men så greb den tyske konsul i Aabenraa, Ewald Lanwer, ind. Som repræsentant for Tysklands udenrigsministerium, Auswärtiges Amt, var konsulen ikke interesseret i episoder, der kunne belaste samarbejdspolitikken. Lanwer var bekymret over ikke blot Jens Møllers voldsomme reaktion på dommen, men også over den drejning, som sagen Rosent havde taget de sidste måneder, og han tog derfor en samtale med Jens Møller. Samtalens indhold refererede Lanwer i en indberetning til Det tyske Gesandtskab i København den 22. december 1941: Lanwer havde foreholdt Jens Møller dennes loyalitetserklæring i Folketinget, og havde med den største eftertrykkelighed udtalt, at det ikke var ønskeligt, at sagen Rosent, der lå flere år tilbage, blev gjort til genstand for mere indgående drøftelser. Jens Møller havde erklæret sig villig til ikke foreløbig at rette flere angreb på Rosent i pressen, men havde dog bedt om, at sagen måtte blive forelagt for gesandtskabet, idet han ikke mente over for folkegruppen at kunne forsvare, at de to anklagede blev sat i fængsel, hvis ikke Rosent samtidig blev fjernet fra grænselandet.²⁹

Legationssekretær i Det tyske Gesandtskab i København, Rolf Kasser, greb sagen pragmatisk an. Han henvendte sig i begyndelsen af januar 1942 personligt i Udenrigsministeriet og spurgte, om det ikke

ville være muligt en passende tid at udskyde fuldbyrdelsen af dommen over de to SK-folk, der havde overfaldet lektor Rosent, til der i nogen grad var groet mos på sagen. Henvendelsen blev drøftet i Udenrigsministeriet på et par møder, hvor også udenrigsminister Erik Scavenius var til stede, men hverken ud fra et dansk eller tysk synspunkt anså ministeriet det for klogt at søge en udsættelse af strafafsoningen gennemført. Man gik dog ind på at undersøge muligheden for en udskydelse af strafafsoningen i en måned, såfremt det samtidig blev gjort klart for Det tyske Gesandtskab, at yderligere skridt i sagen ikke ville kunne komme i betragtning.³⁰

Men der groede ikke mos på sagen. Dommen blev appelleret, og landsrettens stadfæstede den 8. maj 1942 byrettens dom. Den 13. juni 1942 udtalte Udenrigsministeriet, at det intet havde at bemærke til, at afsoningen af den idømte straf blev iværksat, og kontorchef i Udenrigsministeriet H.J. Hansen meddelte legationssekretær Kassler, at sagen jo nu måtte gå sin gang. En senere ansøgning om benådning blev afslået af Justitsministeriet, efter at alle instanser havde udtalt sig imod.³¹

I februar 1943 var der gået fire-et-halvt år, siden Rosents famøse bemærkning var faldet. Alligevel gjorde partifører Jens Møller bemærkningen til et vigtigt punkt i en meget aggressiv tale den 14. februar 1943 på et tysk partimøde i Haderslev, hvor de forsamlede hjemmetyskere i en efterfølgende resolution til stats- og udenrigsminister Erik Scavenius krævede strafforfølgelse af lektor Viggo Rosent og to navngivne præster (Schülein og Warncke) i grænselandet. I sin tale sagde Jens Møller bl.a., at han havde været til møder både i Kirke- og i Undervisningsministeriet, hvor han havde forlangt, at de tre nævnte personer øjeblikkelig blev straffet og derefter fjernet fra grænselandet. Både Kirkeministeren og Undervisningsministeren havde givet udtryk for forståelse for det tyske mindretals krav, men havde på den anden side begge påpeget, at de ikke på det foreliggende grundlag havde nogen lovmæssig hjemmel til at skride ind. Jens Møller fortsatte: »Det er en aldeles uholdbar situation, som vi simpelthen ikke vil finde os i. I fremtiden forlanger jeg af enhver SK-mand og af ethvert partimedlem, at han personligt stiller sådanne mennesker til regnskab, såfremt regeringen ikke skrider ind.«³² Det var faktisk en direkte ordre til partimedlemmerne om fremover at gribe til vold mod navngivne danske, hvis ikke de hjemmetyske krav blev imødekommet!

Et par dage efter partimødet i Haderslev talte kontorchef i Udenrigsministeriet H.J. Hansen med legationssekretær ved Det tyske Ge-

Jens Nicolaisen Møller (1894–1951) blev i 1938 »Fører« for det hjemmetyske nazi-parti NSDAP-N. Hans voldsomme retorik var inspireret af de sydlige forbilleder. Jens Møller opfordrede fra talerstolen på et partimøde i Haderslev den 14. marts 1943 »ethvert partimedlem« til personligt at stille de tre nazikritiske sønderjyder, lektor Viggo Rosent og præsterne Warncke og Schülein til regnskab, såfremt den danske regering ikke fjernede dem fra grænselandet. Jens Møller i »talerpositur« ved et partimøde den 26. september 1943. Foto: Rudolf Gimm. Museum Sønderjylland. Institut for sønderjysk lokalhistorie.

sandskab Rolf Kassler. Kassler var overrasket over, at Rosent var medtaget i resolutionen fra Haderslev, og han lod skinne igennem, at han hverken fandt det påkrævet eller klogt af Jens Møller at blive ved med at forulempe Rosent. Den 17. februar 1943 var partifører Jens Møller til møde med statsministeren i anledning af resolutionen. Under samtalen blev sagen Rosent også berørt, og Erik Scavenius pointerede, at han betragtede denne sag som henlagt.³³ Det virkede tilsyneladende. Den 3. marts 1943 skrev Jens Møller til Udenrigsministeriet om de to præster Schülein og Warncke, som igennem længere tid havde påkaldt sig det tyske mindretals vrede.³⁴ Men han bragte denne gang ikke Rosents navn på bane.³⁵

I mellemtiden var embedsmændene i Undervisningsministeriet dog blevet nervøse. De besluttede endnu en gang at forflytte Rosent, både for at beskytte Rosent selv og for at komme det tyske mindretal i møde. Men Aabenraa Statsskoles rektor siden 1941, Georg Buchreitz, gik i forbøn for ham. Han skrev til ministeriet, at sagen i sig selv dog var så lille og nu så gammel, at den burde betragtes som forældet. Desuden havde

han talt med Rosent, og denne var enig – og ville i øvrigt stadig meget nødig væk fra Sønderjylland.³⁶ Og ministeriet bøjede sig endnu engang: Rosent fik lov til at blive. Men Rosent vedblev at være skydeskive for det tyske mindretal under resten af besættelsen.

9. april 1940

Selv om man i slutningen af 1930'erne nok var forberedt på, hvad der *kunne* ske, og i den sidste tid før 9. april 1940 også på, hvad der *ville* ske, så kom den tyske besættelse af Danmark alligevel som et lammende chok for den danske befolkning i Sønderjylland – og som en glædelig overraskelse for det tyske mindretal. Den morgen fandtes der kun to grupper af mennesker i Sønderjylland: Nogle, der sørgede og harmedes, og andre, der glædede sig og jublede. Det dybe skel mellem de to nationale fronter holdt sig gennem hele besættelsestiden.³⁷

Begivenhederne 9. april 1940 satte sig også dybe spor i de fire sønderjyske statsskolars liv. Aabenraa Statsskoles rektor, Ingvar Mogensen, blev tidligt om morgenen vækket af telefonen: En lærer ringede og spurgte, om der – den alvorlige situation taget i betragtning – var almindelig skoledag den dag. Først da erfarede rektor Mogensen, hvad der var sket. Rektor mente, at det fornuftigste ville være at forsøge at gennemføre en så normal skoledag som muligt. En del elever fra omegnen kunne dog ikke komme ind til byen, fordi tilkørselsvejene var spærrede af tyske transportkolonner. Der blev i de tidlige morgentimer kæmpet ved en af indfaldsvejene til Aabenraa, men kampen var forbi, før eleverne skulle hjemmefra. En elev var imidlertid gået ud for at kigge på kampene og mistede livet. Stemningen var derfor meget trykket, da rektor samlede de fremmødte elever og lærere til morgensang og morgenandagt. Han kunne intet andet sige end »Sort ser det ud, men almægtig er Gud«. Derefter blev der bedt for Danmark og sunget »Han som har hjulpet hidindtil, han hjælper nok herefter«. Det var en trist og trykket morgensamling, men præget af enhed og fællesfølelse. Klokkeren 11.00 samledes alle i festsalen, hvor de hørte radiotransmissionen af kongens proklamation og statsminister Staunings meddelelse til det danske folk. Derefter gik alle hjem.³⁸

Haderslev Katedralskoles rektor, A. Egeberg Jensen, var sygemeldt og indlagt på Kolding Sygehus, da tyske tropper gik over den danske grænse. Da han hørte om tyskernes besættelse af Danmark, forlangte han at blive udskrevet øjeblikkeligt og ilede hjem for at varetage sit em-

bede. Ingen vidste jo, hvad morgendagen ville bringe. Den 10. april 1940 samlede han skolens elever og lærere til morgenandagt, og her talte han, mærket både af sygdom og af situationens alvor: »Det, der skete i går i vort land, må for alle danske stå som en forfærdende ulykke.« Han indprentede derefter både elever og lærere tre ting: For det første var det strengt forbudt at diskutere den politiske situation i timerne, og for det andet var det vigtigt, så snart som muligt at komme til at leve det daglige liv så normalt som muligt. Om den tredje ting sagde rektor: »Lad os prøve at holde modet og humøret oppe. Vi har længe levet trygt og godt i Danmark, mens andre led ondt, nu må vi bære vor part af verdens lidelser. Lad os ikke tabe modet for det. Det er mit indtryk, at de tyske invasionstropper i går optrådte med stor selvbeherskelse og ro og ikke udæskede. Lad os gøre vort til, at denne optræden ikke ændres, så kan den ulykke, som i første øjeblik syntes umulig at bære, dog måske blive tålelig«. Rektor sluttede: »Og husk så, at selv om natten er aldrig så mørk og lang, så kommer der igen en dag. Lad os i tålmod bære de byrder, der er lagt på os, og glæde os til den dag, der sikkert igen vil oprinde, da vort land atter er frit.«³⁹

Sønderborg Statsskoles rektor, A.J. West, blev kl. 7.30 ringet op af *Jydske Tidende*, som meddelte ham, at Danmark var blevet besat af tyskerne. Børnene fra Sønderborgs opland udeblev fra skole den dag, fordi buschaufførerne havde fået besked på ikke at tage børn med pga. fare for angreb fra tyskerne. Rektor afholdt morgensang kl. 8.00, fordi der var en del forvirring og uro blandt eleverne. Man sang først »Alt står i Guds Faderhånd« og »Der er et yndigt land«, og derefter talte rektor til de tilstedeværende elever og lærere, og man sluttede med at råbe tre gange hurra for Danmark.⁴⁰

På Tønder Statsskole samlede rektor J. Randrup kl. 8.00 de tilstedeværende lærere på lærerværelset og meddelte, at der indtil videre skulle undervises som sædvanligt, skønt alle jo vidste, at intet ville blive »som sædvanligt«. Telefonforbindelsen med København var afbrudt, så det var ikke muligt at komme i kontakt med Undervisningsministeriet, og der forlød på dette tidspunkt intet om kongens og regeringens holdning til tyskernes invasion. Derefter samlede rektor alle elever og lærere i festsalen, hvor man sang »Et kors det var det hårde, trange leje«. Så talte rektor kort, og man sluttede med at synge »Danmark i tusind år.«⁴¹ Om 9. april 1940 skrev rektor i en indberetning til Undervisningsministeriet: »Tirsdag den 9. april var af 314 elever 56 fraværende, heraf antagelig ca. 20 på grund af sygdom og 6,

fordi persontrafikken Padborg-Tinglev var indstillet. De øvrige – ca. 30 elever, hvoraf kun få var fra Tønder by – var ikke mødt, fordi forældrene var betænkelige ved at sende dem hjemmefra.«⁴²

Videre fortæller rektor Randrup om den 9. april, at der om formiddagen kl. ca. 9.45 kom to danske nationalsocialister ind på skolens grund og hejste det tyske flag på skolens flagstang. Rektor fik fat i de to unge mænd og spurgte med hvilken bemyndigelse, de gjorde det. De ville ikke besvare spørgsmålet, men den ene af dem sagde med et ondt blik i øjnene, at nu ville det tyske flag jo blive hejst på alle offentlige bygninger i Tønder. Da rektor gentog sit spørgsmål, henviste den unge mand til politimesteren, af hvem rektor efterfølgende fik at vide, at de overhovedet ingen bemyndigelse havde. Rektor tog derefter flaget ned, og der indtraf ikke senere på dagen flere af den slags begivenheder på skolen. Undervisningsministeriet skrev til rektor, at man karakteriserede flaghejsningen som drengestreger, og at han ikke skulle foretage sig yderligere i sagen. Flaget gemmes endnu den dag i dag på rektors kontor!⁴³

Undervisningsministeriets samarbejdspolitik 1940-1943

Det danske skolevæsen kom forholdsvis uskadt gennem besættelsestiden. Det havde ikke mindst undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne, A.C. Højberg Christensen, sin store andel i. Allerede i juni 1940 besluttede ministeriet, at alle forhandlinger med den tyske besættelsesmagt om danske skoleforhold skulle gå gennem ham. Højberg Christensen var mag.art. i tysk og dybt fortrolig med tysk sprog og kultur, og han havde nemt ved at gøre sine synspunkter gældende over for tyskerne. Ved dannelsen af regeringen Scavenius den 9. november 1942 afløste Højberg Christensen den radikale Jørgen Jørgensen som undervisningsminister.⁴⁴ At han var fortrolig med tysk kultur betød ikke, at han var tyskvenlig. Med Højberg Christensen som forhandler med tyskerne var den danske skole fortsat på danske hænder.⁴⁵ Embedet som undervisningsminister bestred han formelt kun til regeringens tilbagetræden den 29. august 1943, men reelt indtil 5. maj 1945. Politikerne var nemlig ikke sat ud af spillet efter regeringens tilbagetræden, men vedblev at virke i det skjulte, og mange af ministrene opretholdt den daglige kontakt med deres ministerium.⁴⁶

I besættelsestidens første år videreførte undervisningsminister Jørgen Jørgensen ministeriets hidtidige praksis med at søge personlig

Axel Christen Højbjerg-Christensen (1888–1972) var 1927–1958 undervisningsinspektør for gymnasieskolerne. Under besættelsen 1940–1945 lå han helt på regeringens samarbejdslinje. Hans mål var at holde skolerne og deres elever fri af antityske demonstrationer og sabotage. Han blev i november 1942 undervisningsminister i regeringen Erik Scavenius. Portrætfoto af A.C. Højbjerg-Christensen, sandsynligvis taget i forbindelse med hans udnævnelse til undervisningsminister i 1942. Det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling.

kontakt med rektorerne gennem afholdelse af rektormøder. Disse møder blev af stor betydning under besættelsen, fordi ministeren og ministeriets embedsmænd her blev holdt underrettet om forholdene ude på de enkelte skoler, og ministeren fik på møderne lejlighed til at redegøre for regeringens politik og give rektorerne direktiver. Kongens bud til det danske folk den 9. april 1940, hvor han pålagde alle danskere at optræde roligt og værdigt og undgå udæskende adfærd, gjaldt naturligvis også for skolerne, og det stadige omkvæd på ministerens taler på rektormøderne var derfor en indtrængende opfordring til ro og besindighed og at bøje sig for det mindre onde for at undgå det større.⁴⁷ Dette var under hele besættelsen rettesnor for Undervisningsministeriets embedsmænd. Det overordnede politiske mål var at undgå det værst tænkelige og at bevare den danske skoles frihed uden indblanding fra den tyske besættelsesmagt. Skolernes forhold i en del af de andre besatte lande var da også skræmmende

eksempler på, hvor galt det kunne gå. I januar 1941 måtte det norske undervisningsministerium således udsende en forordning om, at elever i 3.g, som meldte sig til Regiment »Nordland«, kunne få afgangsbævis for bestået studentereksamen i sommeren 1941 uden at have deltaget i undervisningen efter optagelsen i regimentet og uden at have været til eksamen.⁴⁸ Forordningen kom senere til også at gælde for studentereksamen i 1942 og 1943.⁴⁹ Og de nederlandske skoler blev i 1942 tvunget til at udsende et cirkulære om øjeblikkelig suspension af lærere, der gav udtryk for anti-tyske holdninger og derved »modvirkede en gunstig udvikling af det nederlandske skolevæsen.«⁵⁰ Men sådan gik det altså ikke i Danmark.

Statsskolerne i begyndelsen af besættelsestiden

I de sønderjyske gymnasieskolars årsskrifter og jubilæumsskrifter omtales de første år af besættelsestiden som stort set problemfri. Sammenlignet med årene 1944–45, hvor skolerne blev beslaglagt af tyskerne »til andet formål« (først og fremmest til indkvartering af flygtninge), så undervisningen måtte foregå rundt om i byerne, for det meste i mindre egnede lokaler, er det rigtigt. Kun én gang i besættelsesåret 1940 blev en af de fire gymnasieskolars elever grebet i en sabotagehandling. Det var en elev på Tønder Statsskole, som i august 1940 blev taget i at klippe en af det tyske militærs telefonledninger over. Det pudsige ved episoden var, at drengen kom fra et tysksindet hjem!⁵¹

Hverdagen på de sønderjyske gymnasieskoler var dog også i begyndelsen præget af den tyske besættelse: Etablering af beskyttelsesrum, luftværnsforanstaltninger, afkorting af skoletiden i vintermånederne (for at undgå udgifter til mørklægning, blev der kun undervist, når det ikke var nødvendigt at tænde lys i klasserne), problemer med brændseltilførsel, så undervisningen af og til måtte foregå i kolde lokaler, og indkaldelse af lærere til militærtjeneste. Ud over den utryghed og spænding, som den politiske situation førte med sig, greb alle disse ting også forstyrrende ind i undervisningen, og alle fire statsskoler var ude for periodevis beslaglæggelse af lokaler til troppeindkvarteringer, lazaretter o.a.

Midt i maj 1940 indberettede Tønder Statsskoles rektor til ministeriet, at det tyske militær den 19. maj havde indkvarteret 90 tyske soldater i skolens to gymnastiksale. Derudover havde militæret lagt beslag på systuen og et klasseværelse. Soldaterne kom nordfra og skulle videre

sydpå, men man vidste ikke, hvor længe de ville blive. Tyskerne beordrede skolen til at sørge for mørklægning af de beslaglagte rum, og udgifterne hertil blev betalt af Tønder Kommune, der ligeledes sørgede for at dække udgifterne til ekstra rengøring i forbindelse med indkvarteringen. Den 28. maj 1940 rejste soldaterne, og rektor meddelte ministeriet, at undervisningen ikke i nævneværdig grad havde været generet af de tyske soldaters tilstedeværelse; dog med undtagelse af dagen før soldaternes afrejse, hvor de ikke alene havde lavet eksercits på skolens legeplads, men endog haft skydeøvelser med maskinpistol!

Der blev ikke i denne omgang tale om egentlige ødelæggelser af lokaler eller inventar, men vi ved fra andre skoler, som i 1940–1941 midlertidigt havde tyske soldater indkvarteret, at det kunne have ødelæggelser til følge. Undervisningsministeriet gjorde det i hvert fald klart, at der skulle udvises megen påpasselighed med, at besættelsesmagten i erstatningssager ikke kom til at betale for mere, end de havde ødelagt.⁵² I den sidste ende kom pengene jo via clearingkontoen fra den danske stat.

Aabenraa Statsskole fik ligeledes i foråret 1940 tyske soldater indkvarteret i begge skolens gymnastiksale. Men da soldaterne også her opførte sig korrekt og hensynsfuldt, og da beslaglæggelsen kun varede få dage, blev den heller ikke her i særlig grad til gene for undervisningen. Efter soldaternes afrejse blev der indrettet nødlazaret i den ene gymnastiksal. Lazarettets remedier blev imidlertid anbragt på gymnastiksalens loft, så salen foreløbig kunne bruges til gymnastikundervisning.⁵³

Dimissionstaler 1940

Rektorenes taler til årets studenter årgang 1940 var naturligt nok præget af den politiske situation. Haderslev Katedralskoles rektor, A. Egeberg Jensen, kunne ikke love årets studenter en lys og tryk fremtid, men kun garantere for, at der forude lå en stor og vigtig opgave og ventede på dem: »Vi ved alle, at hvordan end afslutningen på krigen bliver, så vil det ikke være os muligt at fortsætte, hvor vi slap den 9. april. Hvem der end sejrer, vil verden få et nyt ansigt. En epoke er forbi, en ny skal påbegyndes. Kan jeg ikke i dag love jer velstand og en tryk fremtid, så kan jeg love jer – måske en meget svær opgave – men også den største og skønneste opgave, en ungdom kan få: at være med til at føre vort land ind i den nye tid.«⁵⁴

Aabenraa Statsskoles rektor, Ingvar Mogensen, slog i sin tale en meget mørk tone an og beklagede, at det, der skulle have været en fest, alligevel ikke kunne blive en fest, da det ikke var danskerne muligt på daværende tidspunkt at være glade, for end ikke i de mest pessimistiske øjeblikke havde nogen kunnet forestille sig, at en årsfest skulle fejres, mens krigsmaskiner brummede over skolens tage. Rektor opfordrede dimittenderne til ikke at give op, men trods sorgen og skammen bevare modet til genrejsning selv under trange kår.⁵⁵

A.J. West, rektor for Sønderborg Statsskole, tog i sin tale til årets studenter udgangspunkt i begrebet frihed og omtalte det ejendommelige ved friheden: Når den bliver begrænset, så øges samtidig kærligheden til den. Så selv om verden stod i brand, og fremmede soldater havde besat landet, opfordrede rektor studenterne til »at tro på fremtiden, til at nære et lyst og levende håb om, at gamle Danmark skal bestå«. ⁵⁶

Mest interessant er den tale, som Tønder Statsskoles rektor, Jakob Randrup, holdt. Ikke så meget på grund af det, han sagde, men mere på grund af det, han *ikke* sagde! Rektor Randrup var nemlig en forsigtig mand. Selv om han var kraftig modstander af forhandlingspolitikken,⁵⁷ så ville han dog nødig lægge sig ud med sine foresatte i ministeriet i København. Derfor gjorde han noget, som ingen af de andre sønderjyske rektorer gjorde: Han indsendte sin dimissionstale til Udenrigsministeriets Pressebureau, der under besættelsen administrerede den pressecensur, som var en følge af de tyske krav til Danmark, og spurgte, om det var i orden, at han sagde således ved årsafslutningen.

Det var det ikke! Pressebureauets kontorchef, Karl I. Eskelund, nøjedes ikke med at strege ud i manuskriptet, men anførte også, hvad Jakob Randrup skulle sige i stedet for: Han måtte overhovedet ikke bruge ordet »Genforeningen«. Han måtte heller ikke sige, at de små staters stilling over for stormagterne var et »sørgeligt aktuelt« problem, det var kun et aktuelt problem og ikke andet. Han måtte ikke sige, at engelsk og fransk ungdom atter kæmpede mod tysk ungdom, men han skulle sige, at »ungdom kæmpede mod ungdom«. Danske skibe blev ikke torpederet, men de stødte på miner. Der var heller ikke tyske soldater i Danmark, der var »fremmede« soldater i landet. Og kongens ansigt havde ikke på noget tidspunkt været præget af sorg, men var derimod »alvorligt«. ⁵⁸

Rektorskifte i Aabenraa

Den 21. april 1941 fyldte Aabenraa Statsskoles rektor Ingvar Mogenssen 70 år og skulle derfor pr. 1. maj fratræde sin stilling og gå på pension. På skolen fandt man imidlertid et rektorskifte direkte før skolens mange eksaminer og årsprøver meget uheldigt, og ministeriet efterkom skolens ønske om, at Mogenssens pensionsdato blev udskudt til 1. august.⁵⁹

Rektorstillingen blev oplået ledig den 2. maj, og ved ansøgningsfristen udløb var der indkommet 12 ansøgninger.⁶⁰ Praksis var, at ministeriet straks ved ansøgningsfristens udløb sendte de indkomne ansøgninger til undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne, som havde udtale- og indstillingsret. Undervisningsinspektøren skrev dernæst en udtalelse om hver enkelt ansøgers menneskelige, faglige og pædagogiske kvalifikationer, udtalte sig om ansøgenes egnethed som rektor og indstillede den efter hans mening bedst egnede. Sådan var proceduren også ved besættelsen af rektoratet i Aabenraa i 1941.⁶¹ Men embedsmændene i ministeriet valgte en anden. Det var ganske vist set før, men det interessante er, at ministeriet udmærket var klar over, at udnævnelsen af adjunkt Georg Buchreitz til rektor for Aabenraa Statsskole ville falde tyskerne alvorligt for brystet. Men det tog ministeriet altså ikke hensyn til.⁶²

Georg Buchreitz havde fra 1930 og tre år frem været ansat som adjunkt i fagene dansk og historie ved det nyoprettede tyske gymnasium i Aabenraa. Indtil begyndelsen af 1933 havde der hersket et venskabeligt forhold mellem Buchreitz og hans kolleger. Men derefter ændrede næsten alle deres holdning til ham, uden at der dog på nogen måde var tale om åben konflikt. Buchreitz blev frosset ud, angiveligt på grund af udtalelser imod det nationalsocialistiske Tyskland.⁶³ Ministeriet havde altså udpeget en kendt anti-nazist til ny rektor i Aabenraa. Det tyske mindretal var derfor stærkt utilfreds og lod da også hurtigt høre fra sig. Det skete i *Flensburger Nachrichten* få dage efter rektorindsættelsen, der fandt sted på det nye skoleårs første dag den 14. august 1941. I en notits den 18. august 1941 beklagede redaktionen sig over, at Buchreitz havde ladet sig interviewe til forskellige blade og fremsat udtalelser med brod mod det nationalsocialistiske Tyskland. Dermed beviste Buchreitz, at han ikke havde forandret sig siden sin tid som lærer ved det tyske gymnasium. Buchreitz havde imidlertid kun ladet sig interviewe til *Hejmdal*, og det må derfor være

indholdet i dette interview, som tyskerne var utilfredse med.⁶⁴ I *Hejmdal* den 13. august 1941 udtalte Buchreitz bl.a., at han i årene i Aabenraa 1930–1933 havde lært at sætte umådelig stor pris på den sønderjyske befolkning, som var lidt mere frigjort over for mangt og meget end andre steder, for »den, der før har redet en storm af, ved, at det også kan lade sig gøre en anden gang«. Buchreitz fastslog desuden, at »den vigtigste gave, mennesket har fået, er retten til personlig udvikling. Der findes ingen større ret for mennesket end retten til selv at forme sin livsanskuelse.«

Buchreitz' udnævnelse blev kommenteret i augustnummeret af *Junge Front*, medlemsblad for de tyske nationalsocialistiske ungdomsorganisationer nord for grænsen, og desuden i *Hamburger Fremdenblatt* den 30. august 1941.⁶⁵ Men herefter faldt der ro over sagen. Undervisningsministeriet selv fastslog, at der intet var at bebrejde Georg Buchreitz med hensyn til hans udtalelser i *Hejmdal*.⁶⁶

Gymnasieskolernes tysk-fjendtlige agitation

Et års tid efter besættelsen øgedes spændingen mellem danskere og tyskere, og den tyske gesandt i København, Cecil von Renthe-Fink, som havde det overordnede ansvar for den tyske besættelsespolitik, bad i slutningen af maj 1941 Udenrigsministeriets direktør, O.C. Mohr, om et møde. Renthe-Fink ønskede navnlig at diskutere den »tysk-fjendtlige agitation« ved de danske gymnasieskoler. Gesandten henviste til, at statsminister Th. Stauning tidligere havde lovet igennem rektorerne at give gymnasieelever og -lærere ordre til straks at stoppe deres tysk-fjendtlige virksomhed. Han ville gerne høre, om der var tilgået skolernes rektorer en sådan ordre, og hvis det var tilfældet, ville han foreslå, at den blev fulgt op af rejser af undervisningsinspektøren til de enkelte gymnasieskoler. O.C. Mohr kunne berolige Renthe-Fink med, at undervisningsministeren den 12. maj 1941 havde afholdt et møde med gymnasieskolernes rektorer, og at han her kraftigt havde understreget vigtigheden af, at såvel skolernes elever som deres lærere afholdt sig fra enhver form for tysk-fjendtlig agitation. Undervisningsministerens synspunkter havde fundet tilslutning i Udenrigsministeriet. Både Udenrigsministeriet og Undervisningsministeriet var positivt indstillet over for tanken om at lade undervisningsinspektøren rejse rundt til de enkelte gymnasieskoler og fortsætte påvirkningen, og man var enige om, at han passende kunne starte

i Sønderborg hos Rektor West!⁶⁷ Mødet gav startskuddet til en lind strøm af cirkulærer, anordninger, bekendtgørelser og skrivelser fra Undervisningsministeriet til gymnasieskolernes rektorer, hvoraf der her skal gives et par prøver.⁶⁸

I juni 1941 bad ministeriet rektorerne om indtrængende at pålægge eleverne at afholde sig fra demonstrationer af enhver art, og ministeriet gjorde opmærksom på, at »Demonstrationer i ord og gerning, som er egnede til at skade forholdet til de udenlandske styrker, der efter overenskomst med den danske regering befinder sig her i landet, straffes med bøde, hæfte eller fængsel i indtil to år.«⁶⁹ I februar 1942 meddelte ministeriet, at der fra nationalsocialistisk side var klaget over, at deres børn i skolen blev generet af kammeraterne med vold, tilråb og hånlig optræden. Ministeriet mindede rektorerne om, at en sådan opførsel øjeblikkelig skulle påtales og straffes efter forseelsens art samt indberetning herom ske til ministeriet.⁷⁰ Sidst på året 1942 blev der fra tysk side klaget over, at elevblade på visse gymnasieskoler bragte artikler, som hånedes besættelsesmagten. Ministeriet udsendte derfor straks et cirkulære, som pålagde rektorerne at føre nøje tilsyn med elevbladene. Ministeriet påpegede, at skolebladene ikke under nogen omstændigheder måtte beskæftige sig med indenrigs- eller udenrigspolitiske spørgsmål.⁷¹

I vinteren 1942/43 tilspidsedes situationen yderligere, og i januar 1943 var ministeriet endnu en gang nødt til at minde om forbudet mod demonstrationer mod besættelsesmagten og gjorde opmærksom på, at »også emblemer kan være af en sådan art, at der allerede i anvendelsen af dem ligger en forbudt demonstration.«⁷² Bag denne skrivelse lå en stor irritation hos tyskerne over den om sig gribende brug af emblemer med påskrifter som f.eks. »Trods Alt«, emblemer i Royal Air Force-farver, emblemer med allieredes nationalflag o.a.⁷³

Mange af disse ministerielle skrivelser irriterede rektorerne forfærdeligt, og de følte, at de blev til grin, hvis de hele tiden viderebragte forbud, hvis overholdelse de overhovedet ingen mulighed havde for at kontrollere. Aabenraa Statsskoles rektor, Georg Buchreitz, fortalte efter besættelsen, hvorledes det tit havde været svært for ham at skulle give ministeriets ordrer videre til eleverne, når han i hjertet var uenig med ministeriet i dets politik, eller når han var nødt til at handle på en måde, som var hans overbevisning imod. Han fandt dog efterhånden en form, som både tilgodeså hans samvittighed og hans overbevisning. Han viderebragte derefter de ministerielle ordrer så-

ledes, når han ved skolens morgensang skulle orientere om dem: »Det er fra højere sted blevet mig pålagt at pålægge jer, at ...«⁷⁴ Eleverne forstod godt, hvad den formulering betød, og Georg Buchreitz indrømmede da også, at det nok var en form for sabotage, men vel tilgivelig. Trods alt!

Lektor Theodor Adler Lund

På Sønderborg Statsskole var der nationale problemer, både blandt elever og lærere. I en indberetning fra politimesteren i Sønderborg til *Statsadvokaten for særlige Anliggender* i februar 1941 blev disse problemer konkretiseret: Der havde fundet slåskampe sted mellem danske og tyske elever og visse lærere optrådte uheldigt. Politimesteren henledte her i særlig grad opmærksomheden på en af statsskolens lærere, lektor Adler Lund, som politimesteren beskyldte for – især indenfor den af Adler Lund stiftede forening *Det frie Danmark* – at samle unge mennesker af begge køn, herunder gymnasieelever, om en særdeles yderliggående tyskfiendtlig agitation, nærmest baseret på et historisk grundlag.⁷⁵ Statsadvokaten i Sønderborg tog dog afstand fra nogle af de stærkeste udtryk i politimesterens indberetning og tog endog afsluttende Adler Lund i forsvar: »Jeg tror ikke, der hernede, hvor man kender ham, tillægges hans udtalelser mere værd, end de fortjener, og de må ses i lyset af, at han i høj grad forstår at vække de unges interesse for og forståelse af nationale værdier.«⁷⁶

Adler Lund var kommet til Sønderborg Statsskole som adjunkt ved Genforeningen i 1920 og blev i 1929 udnævnt til lektor. Han var en ildsjæl, men også et uroligt gemyt, og i januar 1923 udtalte Sønderborg Statsskoles rektor, J.M. Hertz, i en skrivelse til ministeriet, at Adler Lund savnede ro og ligevægt i sindet, hvilket gik ud over kvaliteten af hans undervisning.⁷⁷

Politimesterens rapport fra februar 1941 fik til følge, at undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne anmodede Sønderborg Statsskoles rektor, A.J. West, om en erklæring om Adler Lund og hans virksomhed. Heri anførte rektoren, at der havde været afholdt et møde med Adler Lund, politimesteren og ham selv, og Adler Lund havde lovet for fremtiden at drage omsorg for, at intet provokerende ville finde sted. Han havde desuden forsikret, at han fremover ville optræde på en måde, så man ikke behøvede at beskæftige sig med ham. Rektor West kunne ikke optræde som garant for lektorens udad-

vendte, nationale virksomhed, men omtalte i øvrigt Adler Lund positivt.⁷⁸

Men den tyske gesandt, Renthe-Fink, ønskede Adler Lund fjernet fra Sønderjylland. Han havde flere gange klaget over Adler Lund, idet han henviste til fortroligt materiale om ham. Sidst i maj 1941 blev Udenrigsministeriets direktør, O.C. Mohr, og chefen for Undervisningsministeriets 2. departement, Fr. Graae, enige om at meddele gesandten, at man kun kunne skride til en forflyttelse af Adler Lund, såfremt gesandten rent faktisk fremkom med noget af det materiale, som han hidtil havde omtalt som fortroligt.⁷⁹ Få dage efter sendte Renthe-Fink til Udenrigsministeriet en klage over en række tyskfiendtlige ytringer, som Adler Lund ifølge en tysksindet elev skulle have fremsat i sin historieundervisning. Renthe-Fink anførte, at Adler Lund i en historietime i 1. g den 27. februar 1941, uden at det havde nogen forbindelse til det stof, der skulle gennemgås, fremkom med nogle bemærkninger om luftværnsforanstaltningerne i Sønderborg. Han skulle angiveligt have sagt, at byens luftværnsforanstaltninger ikke tjente noget formål, idet byen ikke ville blive bombet, så længe der var danske soldater i Sønderborg, og i øvrigt holdt England et vågent øje med alt, hvad der skete i Danmark. Adler Lund sagde senere i samme time, at alle danske så hen til den dag, hvor Elben atter blev Danmarks grænse mod syd. Renthe-Fink anførte videre, at Adler Lund i nogle af sine klasser med stort engagement havde fortalt følgende vittighed:

En »mellemeuropæisk statsmand« opsøgte en klog kone og bad hende fortælle, hvordan Europas fremtid ville se ud. Konen anbefalede ham at gå op i bjergene og råbe sine spørgsmål ud, så ville svarene komme til ham som ekko. Statsmanden fulgte den kloge kones råd og råbte:

*Wer beherrscht bald die grosse Welt?
Roosevelt, Roosevelt!*

*Wer wollte immer nur den Frieden?
Eden, Eden!*

*Wann liegt England auf dem Knie?
Nie, nie!*

*Welche ist die beste Nation?
Zion, Zion!⁸⁰*

I Undervisningsministeriet ville man have sagen nærmere undersøgt, og man accepterede et ønske fra tysk side om midlertidig bortvisning af læreren. Den sidste dag i sommerferien fik Adler Lund derfor af skolens nye rektor, A. Egeberg Jensen, at vide, at ministeriet med øjeblikkelig virkning havde suspenderet ham fra hans stilling, mens en undersøgelse af sagen stod på. I en indberetning til ministeriet indrømmede Adler Lund, at han havde fremsat en enkelt af de påståede ytringer, men hævdede, at de øvrige enten var forkerter eller fordrejede. Trods massiv støtte til Adler Lund fra forskellige kredse i Sønderborg besluttede ministeriet alligevel at forflytte ham til en lektorstilling ved Roskilde Katedralskole pr. 1. oktober 1941.⁸¹

Men Adler Lund kunne ikke tie! I Roskilde fortsatte han sin agitation, og i begyndelsen af oktober 1942 gjorde Justitsministeriet Udenrigsministeriet opmærksom på, at Adler Lund i De danske Gymnastikforeningers blad *Ungdom og Idræt* i nr. 37 og 39 fra henholdsvis 11. og 25. september 1942 havde skrevet artikler af tyskfiendtligt indhold. Efter at have læst de pågældende artikler anmodede Udenrigsministeriet Justitsministeriet om at rejse tiltale mod Adler Lund for overtrædelse af Lov nr. 388 af 22. juli 1940 §1, hvori det hedder: »Den, der ved trykt skrift eller på anden måde offentlig giver meddelelser, der er egnede til at skade landets interesser i forhold til udlandet straffes med fængsel indtil 1 år eller under formildende omstændigheder med hæfte eller bøde.« Desuden blev det besluttet, at eventuelle restoplag af ovennævnte numre af bladet blev beslaglagt.⁸²

Den første af de to artikler, »National uklarhed – og klarhed!«, virker læst i begyndelsen af det 21. århundrede forholdsvis harmløs og er i øvrigt særdeles velformuleret og vældig godt skrevet. Artiklen kan stort set reduceres til et enkelt spørgsmål: De danske nazister har lov til at agitere for tilslutning til Tyskland i et germansk fællesskab, det straffes ikke! Men hvis andre danskere agiterer for tilslutning til England, skader det vores forhold til udlandet, og de pågældende bliver straffet. Er det eneste udland, der findes, Tyskland?

Den anden artikel »Øjeblikkets storhed« virker derimod noget eksalteret og beskæftiger sig især med danskernes manglende racefællesskab med tyskerne, i hvert fald set i et historisk perspektiv. Desuden omtales tyskernes evindelige trang til ekspansion, i dette tilfælde ønsket om at føre Danmark ind i et Storgermanien under Tysklands ledelse.

I begyndelsen af oktober 1942 besluttede Undervisningsministeriet,

at Adler Lund endnu engang skulle suspenderes fra sin stilling, mens anklagerne mod ham blev undersøgt, og den 28. december 1942 blev der afsagt dom i sagen: Adler Lund blev straffet med hæfte i fire måneder. Sagen blev ikke anket.⁸³ Så vel under de to suspensioner som under afsoningen arbejdede Adler Lund på en beretning om de lange udviklingslinier i Danmarks historie. Det blev til bogen *Folkets Danmark. Et politisk tilbageblik fra systemskiftet til 1940 og en udviklingslinie ind i fremtiden*. Bogen er på 86 sider og blev udgivet i Toftlund 1945.⁸⁴

Under Adler Lunds afsoning blev der i nazistiske kredse arbejdet ihærdigt på at få ham afskediget fra sin lektorstilling, når afsoningen var afsluttet. De danske nazisters blad *National-Socialisten* bragte den 21. januar 1943 en notits om Adler Lund. Indlægget sluttede således: »... Må vi spørge: Når hetzeren og provokatøren lektor Adler Lund har udstået straffen på de fire måneders hæfte, hvad så? Kan manden så fortsat som kongelig dansk pensionsberettiget embedsmand gå tilbage til sin gerning, bærende alle kort på hånden til at fortsætte hetzen blandt den skolesøgende ungdom, han kommer i berøring med? I så fald er vi ude i den rene karikatur, slet og ret!«

I Undervisningsministeriet prøvede embedsmændene at nå til enighed om, hvad der skulle ske med Adler Lund, når han blev løsladt. Der var stort set enighed om, at en afskedigelse på det foreliggende grundlag skulle undgås, idet det ude omkring ville blive betragtet som unødigt vidtgående og i øvrigt skabe bitterhed i vide kredse. Imod afskedigelse talte også, at den direkte anledning til forflyttelsen fra Sønderborg havde været de udtalelser, der var faldet i Adler Lunds historieundervisning, og at Roskilde Katedralskoles rektor intet som helst havde haft at udsætte på hans undervisning. Der havde heller ingen klager været over Adler Lunds undervisning, hverken fra elever eller forældre, kun sympatitilkendegivelser, og desuden havde han med frihedsstraffen bødet for sin forseelse med artiklerne. Derimod blev endnu en forflyttelse diskuteret, men departementets øverste chef, Fr. Graae, mente, det ville være uklogt at anvende dette disciplinærmiddel mere end én gang. Embedsmændene var dog enige om, at Adler Lund først måtte genoptage sin undervisning ved Roskilde Katedralskole efter sommerferien 1943, og der var ligeledes fuld enighed om, at han skulle have en alvorlig skriftlig misbilligelse med en bemærkning om, at spørgsmålet om en afskedigelse øjeblikkelig ville blive taget op til overvejelse, såfremt hans ad-

færd fremover skulle give anledning til berettigede klager. Og sådan blev det. Den skriftlige advarsel blev sendt til Adler Lund den 13. maj 1943 og var underskrevet af undervisningsministeren.⁸⁵

Adler Lund modtog i anledning af sin løsladelse fra fængslet en velkomstadresse afsendt af tidligere elever på Sønderborg Statsskole. Adressen havde følgende ordlyd: »Kære Adler Lund! Velkommen til Dem, Deres frue og lille pige – tilbage til friheden. Vi har været med Dem i vore tanker i den tid, da Deres sag stod på, og mens De som en gemen forbryder blev sat bag lås og lukke for at have udtrykt de tanker, som vi danske alle billiger. Vi håber på et snarligt gensyn i Sønderborg. Et velkommen tilbage til friheden.«⁸⁶ Sønderborgs politimester undersøgte sagen. Adressens tekst var angiveligt formuleret af Jens Helge Refslund, en tidligere elev i en af de gymnasieklasser, hvis elever netop var blevet studenter i juni 1943. Adler Lund havde i sin tid været historielærer for klassen, og der havde altid bestået et særdeles venskabeligt forhold så vel i som uden for skolen mellem Adler Lund og eleverne i den klasse. Efter Adler Lunds forflyttelse til Roskilde Katedralskole bevarede klassen forbindelsen med ham. En tysksindet elev havde imidlertid læst adressen og røbet indholdet til politiet.

Det var ikke muligt at få fat på Helge Refslund, da han var forsvundet og i øvrigt efterlyst som sigtet for sabotage mod fabrikken Skandia i Randers! Politimesteren i Roskilde blev bedt om at sende en politibetjent ud til Adler Lund og afkræve ham navne og adresser på de personer, der havde underskrevet velkomstadressen. Adler Lund forklarede betjenten, at han ganske rigtigt havde modtaget en skrivelse med »Velkommen tilbage«, men om den var af samme ordlyd som den tekst, betjenten forelagde Adler Lund, huskede han ikke, idet han øjeblikkeligt havde tilintetgjort brevet. Han kunne således heller ikke huske navnene på underskriverne og ej heller deres adresser.⁸⁷ Nogle af Refslunds tidligere klassekammerater blev dog afhørt og nogle af disse indrømmede at have skrevet under på adressen. Sagen blev afsluttet med en advarsel til de pågældende.⁸⁸ Adler Lund genindtrådte i sit embede på Roskilde Katedralskole pr. 1. august 1943. Han døde den 1. februar 1947, få dage efter en operation. Han blev 64 år.

En kort sammenligning mellem Rosent-sagen og Adler Lund-sagen giver et tydeligt fingerpeg om ministeriets politik: Når lektor Viggo Rosent, Aabenraa Statsskole, to gange kunne komme godt af sted med at sige nej til ministeriets krav om forflyttelse til en skole langt væk fra grænselandet, skyldtes det, at ministeriet ikke anså Rosents

bemærkning om »gadedrenge« en aften i slutningen af september 1938 som andet end en fortalelse fremsagt i ubetænksomhed. Ministeriets primære formål med forflyttelsen har været at beskytte Rosent mod de mange chikanerier og overgreb, som det tyske mindretal og de danske nazister udsatte ham for. Anderledes med lektor Adler Lund, Sønderborg Statsskole. Havde *han* sagt nej til at blive forflyttet i oktober 1941, ville ministeriet uden tvivl have afskediget ham. Adler Lund virkede nemlig med sin anti-tyske agitation ophidsende på det tyske mindretal i Sønderjylland.

Det var nu ikke den egentlige årsag til forflyttelsen. Grunden var, at Adler Lund i sin historieundervisning var fremkommet med tysk-fjendtlige bemærkninger. Og derfor slog ministeriet til: Departementschef Fr. Graae og Udenrigsministeriets direktør, O.C. Mohr, opfordrede lige frem Renthe-Fink til skriftligt at fremkomme med nogle af de klager over Adler Lund, som gesandten hidtil blot havde nævnt fortroligt, så man i Undervisningsministeriet havde noget konkret at slå ned på.⁸⁹ Her vidste man nemlig, at hvis ikke embedsmændene selv greb ind og stoppede Adler Lund, så kunne man risikere, at tyskerne benyttede sagen som påskud til at gribe ind i den danske skoles frihed. Og det var lige netop, hvad ministeriet for alt i verden ville undgå.

Blev rektor West tvangsforflyttet?

Centraladministrationen i København så med stor alvor på de nationale problemer i Sønderborg, og Undervisningsministeriet var opmærksom på, at en del af disse problemer relaterede til Statsskolen. At der var nationale problemer både blandt statsskolens elever og lærere, var naturligvis alvorligt nok. Men Undervisningsministeriet fandt endvidere den måde, hvorpå skolens rektor, Axel J. West, af og til førte sig frem, meget bekymrende: West optrådte tit meget egenrådigt og var alt for åbenmundet. Desuden var man utilfreds med, at han engang imellem ligefrem gik i rette med sine foresatte i København.⁹⁰

Den 5. maj 1941 meddelte Undervisningsministeriet, at rektor A.J. West, var blevet udnævnt til rektor for Sorø Akademi pr. 1. august. Det kunne ligne en tvangsforflyttelse, for A.J. West var sønderjyde af fødsel og havde gennem mere end 20 år gjort et stort arbejde for den sønderjyske sag, som hans hjerte brændte for. Det skulle syntes umuligt, at han frivilligt kunne finde på at tage til Sjælland. Men West havde faktisk

Axel Jürgensen West (1880–1943) blev i 1920 rektor ved Tønder Statsskole og i 1930 ved Sønderborg Statsskole, inden han afsluttede sin gerning ved Sorø Akademi, hvor han også tidligere havde undervist. A.J. West var en kompromisløs anti-nazist, der var meget upopulær hos det tyske mindretal. Det vakte derfor lettelse i Undervisningsministeriet, da han søgte og fik stillingen som rektor på Sorø Akademi i 1943. Foto: Sønderborg Statsskole.

selv søgt om rektoratet i Sorø, og det havde han ualmindeligt gode grunde til: Han havde selv været elev på Sorø Akademi fra 1892–1898, og hans første embede som adjunkt 1914–1918 havde været på Sorø Akademi. Desuden skulle to af hans børn i efteråret 1941 påbegynde studier i København, og West og hans kone ville gerne være nær ved dem. West sluttede sin ansøgning således: »Det vil være både en ære og en glæde for mig at afslutte min skolegerning på det sted, hvor jeg som 12-årig indtrådte som elev i den højere skole, og hvor jeg første gang kom i statens tjeneste«. ⁹¹ Der er således ingen tvivl om, at West gerne ville til Sorø. Men det udelukker naturligvis ikke, at ministeriet var udmærket tilfreds med at skulle ansætte en ny leder på Sønderborg Statsskole. Og man vidste nøjagtigt, hvem man ville have! ⁹² Nemlig Haderslev Katedralskoles rektor, A. Egeberg Jensen.

Da undervisningsinspektøren til ministeriet indstillede West til rektorembedet ved Sorø Akademi, skete det bl.a. med ordene:: »Trods

iøjnefaldende fejl anser jeg ham for *facile primus* blandt ansøgerne...«⁹³ A.J. West blev altså ikke tvangsforflyttet fra Sønderborg. Men han var ikke engang tiltrådt i Sorø endnu, før tyskerne forlangte ham tvangsforflyttet herfra! Sidst i maj 1941 henvendte den tyske gesandt Renthe-Fink sig i Udenrigsministeriet med en klage over rektor Wests »anti-tyske« agitation og forlangte, at han blev tvangsforflyttet fra sin nye stilling som rektor i Sorø. Undervisningsministeriet anførte snusfornuftigt, at man jo ikke kunne forflytte en mand fra en stilling, som han endnu ikke havde tiltrådt. Og det syntes gesandten at acceptere.⁹⁴

Krav om revision af skolebøger

Tyskerne gjorde ikke på noget tidspunkt forsøg på direkte at gribe ind i den danske skoles indre forhold ved at søge at nazificere undervisningens principper og indhold, således som det f.eks. var tilfældet i Norge. Selv om besættelsesmagten opfattede det som et stort problem, forsøgte den således aldrig at ændre på, at gymnasieskolernes hovedfag på den nysproglige linie var engelsk, og den forsøgte heller ikke at gribe ind i gymnasieskolernes administrative ledelse.⁹⁵

En undtagelse var dog tyskernes reaktion over for skolebøgerne. I 1930 var der blevet nedsat et skolebogsudvalg med repræsentanter fra Undervisningsministeriet, Københavns Universitet og Folketinget med det formål at gennemgå skolernes dansk-, historie-, geografi- og religionsbøger og sikre sig, at de ikke var nationalistiske. Den generelle kritik af de danske historiebøger gik på, at de ofte med deres glorificerende krigsbeskrivelser og nationale selvforherligelse skabte grobund for nationale modsætninger i stedet for at bygge bro mellem nationerne.⁹⁶ Betænkningen udkom i 1933, og i 1937 nedsatte private i god forståelse med Undervisningsministeriet et skolebogsudvalg, som ville undersøge de tyske historiebøger for at se, hvorledes disse beskrev forholdet til Danmark. I 1941 blev udvalget pga. klager fra tysk side over visse danske skolebøger bedt om at udvide deres undersøgelse til også at omfatte danske historiebøger samt det historiske indhold i danske geografibøger med særlig henblik på beskrivelsen af forholdet mellem Danmark og Tyskland.⁹⁷ Tyskernes kritik gjaldt for gymnasieskolernes vedkommende især tre lærebøger, nemlig P. Læssøe Müller og Ingemann Ottosen: *Engelske talere*, 2. hefte, som bl.a. indeholdt Lloyd George's tale af 19. september 1914 om tyskernes forhold til Belgien, og Carl Gad: *Moderne tyske noveller*, hvis titel ty-

skerne protesterede imod, fordi de ikke kunne tolerere, at en bog, der væsentligst indeholdt jødisk litteratur og emigrantlitteratur, blev betegnet som moderne tysk litteratur.

Den tredje lærebog, som tyskerne ankede over, var Ludvig Schmidt: *Frankrigs, Tysklands og Englands historie siden 1860*, 6. udgave fra 1938, som var revideret af rektor for Sønderborg Statsskole A.J. West, og som efter tyskernes mening indeholdt en række passager, som var uvenlige mod Tyskland. En sammenligning mellem bogens 6. udgave og den ligeledes af A.J. West reviderede 7. udgave fra 1942 viser, at West både lyttede til den generelle kritik af de danske historie-bøger og til tyskernes kritik.⁹⁸

Skolebogsudvalget afgav betænkning i september 1942, og resultatet af undersøgelserne kunne ifølge undervisningsinspektør Højberg Christensen kort sammenfattes således, at de danske lærebøger i de senere år var blevet noget nær uangribelige, medens de tyske skolebøger indeholdt højst angribelige ting!⁹⁹

»Først så ta'r vi Göring ...«

I 1942 sporedes en markant stigning i antallet af demonstrationer rettet mod besættelsesmagten, ligesom der skete en kraftig forøgelse af registrerede sabotagehandlinger. Også i gymnasieskolerne mærkede man en stigende tendens til at vise mishag med tyskernes tilstedeværelse i landet, og besættelsesmagten blev efterhånden klar over, at de havde bitre fjender blandt gymnasieskolernes elever.¹⁰⁰ I sammenligning med det antal episoder, som indtil 29. august 1943 blev indberettet til ministeriet fra gymnasieskolerne, er antallet af indberettede episoder fra folkeskolerne, mellem- og realskolerne, højskolerne, ungdomsskolerne og seminarierne ubetydeligt.¹⁰¹

I Sønderjylland holdt både det tyske mindretal og de danske nazister et vågent øje med de fire gymnasieskoler, og her kom rektorerne hyppigt på et større efterforskningsarbejde, når klager skulle undersøges, og en hurtig indberetning til ministeriet udarbejdes. Gang på gang mindede ministeriet rektorerne om deres pligt til at udarbejde en indberetning til ministeriet, når en sag relaterede til den øjeblikkelige politiske situation i landet. »Overalt, hvor det drejer sig om, at en fjendtlig stemning giver sig udslag i aktiv handling, må denne påtales og straffes efter forseelsens art samt indberetning herom ske til ministeriet«, hed det i en ministeriel cirkulærskrivelse til gymnasieskolernes rektorer 23. fe-

bruar 1942. Det ser ud til, at i hvert fald de sønderjyske rektorer normalt ordnede det sådan, at hvis en sag kunne holdes inden for skolens mure, så klarede rektorerne den som regel selv, men kunne en sag ikke lukkes øjeblikkeligt, og var der fare for, at den på et tidspunkt ville nå ud i den trykte presse, så blev den øjeblikkeligt indberettet til ministeriet. Der kunne også være tilfælde, hvor en klagende person eller myndighed som betingelse for at lukke en sag krævede, at den blev indberettet til ministeriet, og i de tilfælde blev der også, som det ses af Lili Marleen-sagen, indsendt en indberetning.

Lili Marleen-sagen begyndte således: Fredag den 23. januar 1942 henvendte skræddermester L. Nielsen sig om aftenen i Aabenraa Statsskoles rektorbolig og bad om en samtale med rektor Georg Buchreitz. Skræddermesteren, der var dansk nazist, fortalte, at han havde en søn i skolens 2. mellem (svarede til nuværende 7. klasse – gymnasieskolerne optog på dette tidspunkt eleverne fra og med 6. klasse). Sønnen havde samme dag i en sangtime med adjunkt Helge Gad været ude for en hændelse, som han betragtede som kriminel, og som han pga. sin stilling inden for DNSAP var nødt til at indberette til sin sysselleder. Forløbet havde været således: I begyndelsen af sangtiden havde nogle af drengene bedt om lov til at synge en sang på en i de dage meget kendt melodi, Lili Marleen.¹⁰²

Læreren havde sagt nej, for den melodi brød han sig ikke om. Derefter havde to af drengene spurgt, om de så ikke måtte synge sangen for deres klassekammerater alene, hvilket læreren gav dem lov til. Derefter sang de to drenge melodien på denne tekst:

*Først så ta'r vi Göring
i hans tykke ben,
dernæst ta'r vi Gøbbels
og slår ihjel med sten,
Hitler han hænges i en strop
ved siden af von Ribbentrop.
Der hænger de til grin
de fire dumme svin!*

Da sangen var sunget til ende, havde læreren sagt »Tak, det er godt!«, hvorefter man havde påbegyndt undervisningen. Sønnen havde skrevet teksten ned direkte efter afsyngelsen, og faderen påpegede, at det kriminelle lå i teksten, idet man tilsvinede en fremmed stats overho-

ved. Rektor lovede straks at undersøge sagen, og faderen, som i øvrigt optrådte både venligt og høfligt, lovede ikke at foretage sig yderligere, før de havde talt sammen igen.

Rektor sendte øjeblikkelig bud efter Helge Gad, som stort set bekræftede forløbet. Han undskyldte sig dog med, at han ikke havde bidt mærke i teksten, idet de to syngende drenge havde stået et godt stykke fra ham. Læreren fremhævede yderligere, at han med bemærkningen »Tak, det er godt!« ikke havde ment, at det var *godt*, men nærmere, at nu var det altså nok. Rektor spurgte læreren, om han kendte teksten i forvejen, og denne måtte nødtvungent indrømme, at det gjorde han, idet han nogle dage før havde skrevet verset af efter en elev i 1.g.

Derefter sendte rektor Buchreitz bud efter skræddermesteren, som straks indfandt sig. Rektor fremstillede for ham sagen i adjunkt Gads version og i dennes nærvær. Faderen blev nu usikker og sagde, at han måtte tale med sin søn igen. Da skræddermesteren var gået, bebrejdede rektor Buchreitz adjunkt Gad, at han havde ladet det komme så vidt, og påpegede endnu stærkere det helt uforsvarlige i (hvad faderen ganske vist ikke vidste), at læreren få dage før havde afskrevet verset efter en elev i 1.g og således var bekendt med teksten i det øjeblik, da de to drenge begyndte at synge. Samtalen sluttede med, at rektor gav Helge Gad en tjenstlig irettesættelse samt gjorde opmærksom på, at han den følgende dag ydermere ville modtage en skriftlig advarsel fra ham. I skrivelsen udtrykte rektor sin misbilligelse af adjunktens adfærd, men gav samtidig udtryk for sin tillid til, at det dels drejede sig om et isoleret tilfælde, dels at det ikke ville gentage sig.

Rektor ville nu for enhver pris undgå, at episoden kom offentligt frem, og han tilkaldte derfor straks den følgende formiddag de to syngende drenge og bebrejdede dem deres opførsel, ligesom han ved skolens morgensang samme dag kraftigt fremhævede det ulovlige i, at tekster, som gjorde grin med navngivne tyskere eller med tyskere i almindelighed, blev bragt med i skole, og rektor understregede de alvorlige konsekvenser, det kunne få for de elever, der blev taget i at overtræde forbudet. Rektor kontaktede derefter skræddermesteren og orienterede ham om, hvad der var sket i sagen, siden de havde taget afsked med hinanden aftenen før, samt oplyste ham om, at der i begyndelsen af den følgende uge i overensstemmelse med faderens ønske ville blive sendt en indberetning om sagen til ministeriet. Faderen syntes tilfreds og lovede til gengæld, at han ikke ville foretage sig mere.

Samme dag blev skræddermesteren imidlertid ringet op af den lo-

Peter Larsen (1892–1983) stammede oprindeligt fra et dansksindet hjem, men blev allerede i sin tidlige ungdom tysksindet. Under Første Verdenskrig avancerede han til Oberleutnant og sluttede krigen som højt dekoreret – og krigsinvalid. Han blev tidligt nazist og medlem af NSDAP-N og fik ansvar for de uniformerede SK (Schleswigsche Kameradschaft), Zeitfreiwillig- og Selbstschutzkorps. Peter Larsen var desuden leder af Organisationsamt og plejede tætte forbindelser med besættelsesmagtens efterretningsorganer, til hvem han indberettede om tysk fjendtlige personer og organisationer i grænselandet. Peter Larsen ses her ved indvielsen af en skydestand i Tandstlet den 19. juli 1942. Foto: Rudolf Gimm. Museum Sønderjylland. Institut for sønderjysk lokalhistorie.

kale leder af det tyske mindretals politiske arbejde, overløjtnant Larsen, Rødekro, som spurgte, om han kendte noget til en nærmere bestemt sag. Det viste sig at være den her refererede, som overløjtnanten fra anden side var blevet underrettet om. Skræddermesteren bekræftede, hvorefter han blev indkaldt til en samtale med overløjtnanten samme dag. Under samtalen følte faderen sig nødsaget til – på trods af aftalen med rektor – at referere forløbet i enkeltheder.¹⁰³

Det vides ikke, hvem der herefter gik videre med sagen. Men den nåede en af de følgende dage redaktøren af *Nordschleswigsche Zeitung*, som den 10. februar 1942 i avisen skrev et harmdirrende indlæg, hvori han udtrykte sin bestyrtelse over, at dansk ungdom blev opdraget på en sådan måde, at den kunne få sig selv til at digte smædevers. Han

beskyldte de sønderjyske skoler for at være arnestedet for den giftige tekst, som nu yderligere viste sig ikke kun at bestå af det her citerede vers, men af i alt fire. Artiklen sluttede med ligefrem at insinuere, at danske lærere i Sønderjylland prædikede had til Tyskland. Georg Buchreitz erklærede siden, at misforholdet mellem episoden på Aabenraa Statsskole og artiklens beskyldninger var »stort«.¹⁰⁴

Udenrigsministeriet blev af sit pressebureau underrettet om artiklen i *Nordschleswigsche Zeitung* og anmodede om et eksemplar af den pågældende udgave samt en afskrift af sangens fire vers. Efterfølgende bad Udenrigsministeriet Undervisningsministeriet om at gøre artiklen til genstand for en undersøgelse.¹⁰⁵ Men Undervisningsministeriet fandt *Nordschleswigsche Zeitungs* beskyldninger mod de danske lærere for at være ikke blot positivt danske i deres opdragergerning, men også anti-tyske, aldeles grundløse. Man mente heller ikke, at der var hold i beskyldningerne om, at de dansksprogede skoler bidrog til udbredelse af den omtalte smædesang, og man ønskede derfor sagen afsluttet så hurtigt som muligt. Man forhørte sig dog hos amtsskolekonsulenterne, som svarede, at man ikke i de skoler, som sorterede under dem, var bekendt med de omtalte vers. Undervisningsministeren meddelte derefter i september 1942 Udenrigsministeriet, at man ikke fandt anledning til at foretage sig yderligere.¹⁰⁶

Efter den 29. august 1943

Den 29. august 1943 indtraf det brud med tyskerne, som mange danskere gennem længere tid havde ønsket – og andre frygtet. Den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, var nogle dage før blevet kaldt til Berlin og vendte 28. august tilbage med så vidtgående krav til den danske regering, at svaret måtte blive et »Nej!« Kravene var bl.a. øjeblikkelig indførelse af undtagelsestilstand samt dødsstraf for sabotage og angreb mod værnemagten. Med regeringens afvisning af de tyske krav ophørte den med at fungere, og Rigsdagen undlod at indkalde til møder. Samarbejdspolitikken var slut. Den øverstkommanderende for de tyske tropper i Danmark, general von Hanneken, meddelte, at han ikke ville tolerere, at ministeriernes embedsmænd forlod deres poster. Hvis nogle af de ministerielle embedsmænd nægtede ufortrødent at fortsætte deres arbejde, ville de strengeste bestemmelser blive bragt i anvendelse. Det blev således de enkelte ministeriers øverste chefer, departementscheferne, der måtte tage ansvaret for videre-

Georg Niels Thygesen Buchreitz (1905–1985) blev dansklærer ved Deutsche höhere Schule i Aabenraa i 1930, men forlod skolen og byen igen i 1933. I 1941 kom han tilbage som rektor af Aabenraa Statsskole. Ved samarbejdspolitikens sammenbrud den 29. august 1943 blev han arresteret af tyskerne og holdt som gidsel, men blev løsladt igen den 10. september 1943. Da Georg Buchreitz kom tilbage til sin skole, blev han modtaget ved en ceremoni i skolegården den 12. september 1943. Foto: Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie.

førelsen af statsadministrationen.¹⁰⁷ For Undervisningsministeriets vedkommende blev det departementscheferne A. Barfod og Fr. Graae. Sidstnævnte havde fortsat størstedelen af sagerne vedrørende gymnasieskolerne som et af sine ansvarsområder.

Tyskerne strammede straks grebet om Danmark, og allerede kl. 4 om morgenen den 29. august 1943 blev der indført undtagelsestilstand. En del skolefolk blev arresteret, deriblandt de to sønderjyske rektorer Georg Buchreitz, Aabenraa Statsskole, og N.H. Jacobsen, Haderslev Katedralskole.¹⁰⁸ De to rektorer led ikke overlast under det ufrivillige ophold, men især uvisheden var belastende. De vidste ikke, hvad grunden til arrestationen var, og de anede ikke, hvor længe de ville blive tilbageholdt. Den 8. september 1943 blev Georg Buchreitz flyttet fra Aabenraa Arresthus til Fredericia Kaserne, og her blev han under trange kår anbragt sammen med bl.a. sin kollega N.H. Jacobsen og den kendte sønderjyske forfatter og foredragsholder, seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder Statsseminarium. Både N.H. Jacobsen og Georg Buchreitz blev løsladt den 10. september 1943.¹⁰⁹ På opfor-

dring skrev Georg Buchreitz få dage efter løsladelsen en redegørelse til Justitsministeriet om opholdet.¹¹⁰ Der blev ikke givet nogen forklaring på arrestationerne den 29. august 1943, men et rygte ville vide, at det var mindretallets ungdomsorganisationer, der havde udpeget gidslerne. Det vides imidlertid ikke med sikkerhed. Men det var ganske tydeligt, at tyskerne havde gymnasieskolerne i kikkerten.¹¹¹

Selv om der i den første periode af besættelsestiden, indtil 29. august 1943, kan opregnes en række konfliktsituationer, var der trods alt tale om et forholdsvis roligt forløb, hvor størstedelen af de fire sønderjyske gymnasieskolelæres elever og lærere bestræbte sig på at efterkomme regeringens påbud om at optræde roligt og værdigt over for besættelsesmagten. Efter 29. august 1943 ændrede gymnasieskolelærernes situation sig imidlertid markant, og vanskelighederne i det daglige arbejde blev i mange henseender øjeblikkelig mangedoblet.¹¹²

Men på ét punkt skete der dog – set med danskernes øjne – en ændring til det bedre. Situationen på krigsskuepladsen havde nemlig igennem nogen tid udviklet sig særdeles ugunstigt for tyskerne, og det påvirkede både det tyske mindretal og de danske nazister. Alle-rede i slutningen af 1942 beskrev politimesteren i Aabenraa ændringen blandt de tysksindede således: »Pessimismen med hensyn til krigens udfald synes at brede sig blandt det tyske mindretal, hvis tone er blevet betydelig mere sagtmodig. Skriftlige henvendelser fra mindretallet, som hidtil væsentligt har været affattet på tysk, er nu oftere affattede på dansk og underskrevet 'Ærbødigst' i stedet for 'Heil Hitler'. De danske nazister holder sig i ro.«¹¹³ Og politimesteren i Tønder skrev i august 1943, at stemningen hos det tyske mindretal var sunket yderligere, antagelig under påvirkning af den seneste tids begivenheder.¹¹⁴ De førhen så hyppige klager fra tyskorienterede hjem over chikane og drillerier («Gehässigkeiten») af deres børn i skolerne blev også færre, lige som man kunne notere en betydelig nedgang i antallet af provokerende artikler i den nationalsocialistiske presse om dette emne.¹¹⁵ Men de forsvandt dog langtfra helt.

Gestapos efterforskning på skolerne

I første periode af besættelsestiden gik rektorernes opgave nærmest ud på at forhindre eleverne i udfordrende optræden over for de tysksindede og over for værnemagten. Efter 29. august 1943 udviklede situationen sig således, at rektorernes opgave nu snarere blev at beskytte ele-

verne mod værnemagten og det tyske politi, Gestapo. For efterhånden som modstandsbevægelsen voksede, drog den også mange gymnasieelever med sig, og rektorerne kom nu gang på gang til at stå over for Gestapo, der indfandt sig på skolerne og krævede oplysninger om visse elever eller ligefrem forlangte at få dem udleveret.¹¹⁶

Rektorerne var i tvivl om, hvorledes de skulle forholde sig, når tysk politi pludselig dukkede op. Derfor gjorde de en af de første dage i november 1943 departementschef i Undervisningsministeriet Fr. Graae opmærksom på problemet og udbad sig direktiver. Han udarbejdede straks nogle retningslinier, som den 5. november blev godkendt på et departementschefmøde. Udkastet blev derefter forelagt Justitsministeriet til gennemsyn, og med nogle få tilføjelser og omformuleringer blev det udsendt som fortroligt cirkulære til gymnasieskolernes rektorer et par dage senere.¹¹⁷ I cirkulæret blev rektorerne nøje instrueret i, hvad de skulle gøre, hvis en tysk politimyndighed henvendte sig på skolen. Hvis der blev anmodet om oplysninger om en navngiven elev, skulle de omgående kontakte elevens hjem og måtte efterfølgende kun give de oplysninger fra sig, som fremgik af skolens protokoller eller lignende officielt materiale. Såfremt en tysk politimyndighed bad om tilladelse til at foretage efterforskning eller lignende på selve skolen, skulle rektor ved forhandling forsøge at få det undgået. Hvis det ikke lykkedes, skulle rektor kontakte Undervisningsministeriet. Hvis det blev ham nægtet, skulle rektor tilkendegive, at efterforskningen skete uden skolens tilladelse. Rektorerne blev pålagt straks at informere Undervisningsministeriet om enhver henvendelse til skolen fra en tysk politimyndighed. Cirkulæret indeholdt tillige en anmodning om, at rektorerne over for skolens elever ville indskærpe overholdelsen af fem af de cirkulærer, der tidligere var blevet udsendt, og som ministeriet vedlagde.¹¹⁸

Cirkulæret skabte uro blandt landets rektorer, og 12. november 1943 henvendte en deputation sig i Undervisningsministeriet med en skriftlig henvendelse, hvori man protesterede mod dele af cirkulæret. I henvendelsen fastslog rektorerne bl.a.: »... at det vil virke ødelæggende på et hvert tillidsforhold til såvel elever som forældre og lærere, dersom vi under nogen form skulle medvirke til at udlevere elever til tysk politi.«¹¹⁹ Departementschef Fr. Graae erklærede, at det var rektorerne selv, der havde bedt om direktiver, at cirkulæret var udarbejdet i samarbejde med Justitsministeriet, og at bestemmelsen om rektorernes medvirken til at udlevere elever til Gestapo var i

overensstemmelse med, hvad der gjaldt for tilsvarende forhold i andre grene af administrationen. Derefter udtalte departementschefen dog, at hvis *han* var rektor, så ville han på eget ansvar tage det standpunkt aldrig frivilligt at medvirke til udlevering af nogen under hans forsg værende elev. Men han fastslog videre, at han ikke som ministeriel embedsmand i en vejledning fra ministeriet kunne give rektorerne besked på at optræde på en måde, som faktisk kunne ende med at gå ud over vedkommende rektor personligt. Deputationen erklærede sig herefter tilfreds med ministeriets indstilling.¹²⁰

Også et stigende antal lærere deltog i modstandskampen, og Gestapo henvendte sig af og til på skolerne for at få fat på lærere. Bestyrelsen for statsskolelærernes faglige organisation, Gymnasieskolernes Lærerforening (GL), henvendte sig derfor den 2. december 1943 til Udenrigsministeriet med en bøn om at rette henvendelse til de tyske myndigheder og fremhæve det ønskelige i, at de sager, der blev behandlet af tyske myndigheder, og hvor lærere ved danske skoler var indblandet, blev fremmet mest muligt, således at der blev taget størst muligt hensyn til skolernes arbejde og opretholdelsen af ro og orden i disse. Det blev i skrivelsen kraftigt påpeget, at skolernes lærerpersonele i forvejen var begrænset, og at det var et alvorligt tab, så snart en lærer blev fjernet fra arbejdet.¹²¹

I april 1944 modtog Undervisningsministeriet en lignende henvendelse fra en sammenslutning af lærerorganisationer. Henvendelsen blev videresendt til Udenrigsministeriet, som svarede, at man ved passende lejlighed ville gøre den tyske rigsbefuldmægtigede, Werner Best, opmærksom på ønskeligheden af at undgå arrestationer på skolerne. Best forsikrede i et svar i oktober 1944 Udenrigsministeriet om, at det tyske sikkerhedspoliti kun ville foretage arrestationer på skolerne, når der ikke forelå andre muligheder. Henvendelserne fra lærerorganisationerne var i det daglige skolearbejde i vanskelige situationer en meget stor støtte for skolernes ledere, som ved at stå sammen og følge en fast kurs utvivlsomt var medvirkende til, at besættelsesmagten ikke på noget tidspunkt som i Norge påtænkte kollektive anholdelser af lærere og elever. Skolernes område blev stort set bevaret som fredlyst område.¹²²

Modstandsarbejde i de sønderjyske gymnasieskoler

Elever og lærere på de fire sønderjyske gymnasieskoler var tidligt på færde med protester mod tyskerne. Det tyske mindretal og de danske

nazister i Sønderjylland begyndte at slå på stortromme i begyndelsen af 1930'erne, og kort tid efter Hitlers udnævnelse til tysk rigskansler i 1933 afstak *Det unge Grænseværn* retningslinierne for det nødvendige ungdoms- og oplysningsarbejde og fastslog, at det ikke kun var Kongeå-grænsen, nazisterne rakte hænderne ud efter, men hele Norden. Allerede da fandt adskillige sønderjyske elever og lærere i deres fritid sammen først i studiekredse og i forskelligt agitationsarbejde og senere under besættelsen i modstandsbevægelsen. Det er efter tyskernes kapitulation i maj 1945 blevet sagt, at var de sønderjyske gymnasier end tidligt ude, så er der intet, der af den grund tyder på, at de kom til at lide mere under besættelsen end mange andre gymnasieskoler i Danmark, måske oven i købet tværtimod.¹²³ Noget kunne tyde på, at den påstand er rigtig. I hvert fald leder man i Undervisningsministeriets journalregistre over indgåede skrivelser 1943–1945 forgæves efter indberetninger fra de sønderjyske rektorer om efterforskning og anholdelser på deres skole. Der er faktisk ingen! Heller ikke i de principielle sager over anholdelse af elever på danske gymnasieskoler eller i navnefortegnelsen over enkeltsager, er der opført et eneste navn, som relaterer til de sønderjyske gymnasier.¹²⁴

Når der ikke fra sønderjyske rektorer er tilgået ministeriet indberetninger om henvendelser fra tyske politimyndigheder, kunne det tyde på, at rektorerne i Sønderjylland har tolket ministeriets cirkulære af 8. november 1943 således, at hvis en tysk politimyndighed mødte op på skolen og forlod den igen uden at have foretaget afhøringer eller anholdelser, så var en ministeriel indberetning ikke nødvendig, for vi kan nemlig bl.a. i skolernes års- og jubilæumsskrifter læse om Gestapobesøg på skolerne. En af de mere pudsige episoder foregik på Haderslev Katedralskole: En elev, Poul Futtrup, der i et stykke tid havde deltaget i forskelligt illegalt arbejde, blev i et frikvarter stoppet af Gestapo på en af skolens gange. De tyske soldater spurgte ham, om han kendte en dreng, der hed Futtrup. Han bevarede roen og svarede, at det gjorde han, og at drengen lige var styrtet ud af den dør dernede, da han så de tyske Gestapo-mænd, hvorefter disse spurtede af sted for at få fat på ham. Futtrup løb lige så hurtigt den modsatte vej og undslap!¹²⁵

Der blev altså tilsyneladende ikke foretaget anholdelser på de fire gymnasieskoler. Men det betyder naturligvis ikke, at ingen af skolerne lærere eller elever blev anholdt af tyskerne. Alle fire skoler kan berette både om lærere og elever, der fik deres hjem gennemført af Gestapo, om anholdelser i hjemmene og om pågribelse og arrestation

under udførelse af sabotage eller anden illegal virksomhed, og på alle fire skoler måtte nogle lade livet i kampen for friheden. Desuden måtte en del lærere og elever i de sidste måneder af besættelsen flygte, fordi de var eftersøgt af Gestapo. Også Haderslev Katedralskoles rektor N.H. Jacobsen og frue, som i en periode havde huset en tidligere elev, der af Gestapo var eftersøgt for sabotage, måtte gå under jorden. Den 13. april 1945 blev rektorparret klar over, at tyskerne havde fået færtten af, hvem der havde holdt den pågældende sabotør skjult, og de så derfor ingen anden udvej end at flygte.¹²⁶

Når elever og lærere blev arresteret af Gestapo, ydede Undervisningsministeriet hjælp i det omfang, det var muligt. Også Udenrigsministeriet blev involveret, idet man gennem hele besættelsestiden uden undtagelser fulgte den praksis, at henvendelser fra Undervisningsministeriet til tyske myndigheder skulle gå gennem Udenrigsministeriet. En gennemgang af sager om anholdelse af lærere og elever 1943–1945 viser, at når lærere blev arresteret, tog centraladministrationen sig af sagen. Når elever blev anholdt, var det den pågældende skoles rektor, som tog sig af sagen, dog i tæt samarbejde med Undervisningsministeriet, der altid skulle spørges, før endelige beslutninger blev truffet. Der skal her kort berettes om to sager: En sag om arrestation af lektor Rosenkjær i Tønder og en optrævelse og anholdelse af medlemmerne af en såkaldt drenge-»sammensværgelse« i Sønderborg.

Lektor Aage Rosenkjær

Lektor Aage Rosenkjær, Tønder Statsskole, blev arresteret i sit hjem af det tyske sikkerhedspoliti den 11. december 1943 og indsat i Kolding arrest. Undervisningsministeriet blev af skolens rektor, Jakob Randrup, underrettet om anholdelsen, og ministeriet ringede straks til statsadvokaten, som lovede at gøre, hvad han kunne for at få Rosenkjær løsladt øjeblikkeligt. Gymnasieskolernes Lærerforenings advokat, Leif Gamborg, henvendte sig personligt til de tyske myndigheder i hovedkvarteret på Dagmarhus i København og fik besked om, at Rosenkjær indtil videre ikke var sigtet for noget bestemt ud over tyskfiendtlig agitation, og at man var indstillet på, at han skulle løslades inden jul. Den tyske Kriminalrat telefonerede derefter til Kolding arrest for at søge løsladelsen gennemført, men fik af sin kollega at vide, at en løsladelse under ingen omstændigheder kunne komme

Aage Buhl Rosenkjær (1890–1944) blev ansat ved Statsskolen i Tønder i 1920. Han var stærkt engageret i ungdomsarbejdet og var formand for Tønder Amts Idrætsforening og desuden medarbejder ved Det unge Grænseværn/ Dansk-Nordisk Ungdomsforbund. Via terrænsportsforeningerne og Dansk Samling kom han ind i modstandsbevægelsen og var med til at planlægge sabotage. Han blev arresteret af GESTAPO den 11. december 1943 og deporteret til Neuengamme den 15. september 1944. Han døde to måneder senere i udekommendoen Husum, knap 60 kilometer syd for Tønder, af den umenneskelige behandling i kz-lejren. Aage Rosenkjær på sportspladsen i Tønder i 1930'erne. Foto: Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie.

på tale foreløbig, idet Rosenkjær var svært belastet. Samme besked fik statsadvokaten, da han henvendte sig.

En adresse, som var underskrevet af en række fremtrædende personer hovedsagelig fra Tønder by og omegn, bl.a. rektor Randrup, borgmester Paulsen, lensgreve Schack og folketingsmedlem Arnth Jensen, blev den 29. december 1943 af Undervisningsministeriet sendt til Udenrigsministeriet. I adressen omtaltes Rosenkjærs store betydning for Tønder Statsskole, både hvad angik hans lærervirksomhed, hans hverv som inspector og hans store engagement i skolens fritidsaktiviteter, især inden for sport og idræt, og man anmodede indtrængende de tyske myndigheder om, at Rosenkjær hurtigt måtte blive løsladt. Udenrigsministeriet henvendte sig den 7. januar 1944 til Werner Best om sagen, vedlagde adressen og bad ham udvirke, at Rosenkjær blev løsladt. Werner Best svarede den 7. marts 1944, at han havde

undersøgt sagen, og at Aage Rosenkjær havde tilstået i sit hjem at have opbevaret sprængstof for en person, som var eftersøgt for sabotage, og at det tyske sikkerhedspoliti i øvrigt havde fastslået, at Rosenkjærs hjem havde været opsamlingssted i større stil for sabotagegenstande, af hvilken grund de tyske myndigheder ikke så sig i stand til at foretage sig noget til gunst for Rosenkjær. Rosenkjær blev på et tidspunkt flyttet til Frøslevlejren, og natten mellem den 14. og 15. september 1944 blev han sammen med ca. 200 andre fanger i Frøslevlejren ført til en koncentrationslejr i Husum, en underafdeling af Neuengamme-lejren, hvor gennemsnitslevetiden for en kz-fange var tre måneder. Her døde Aage Rosenkjær den 18. november 1944 af dysenteri, som han havde pådraget sig under de umenneskelige forhold i lejren. Hans medfange, Hans Mørup, der besøgte ham den sidste aften, før han døde, har berettet om hans sidste stund: »Han ved, han skal dø og tager min hånd, som han knuger med sine sidste kræfter: 'Hans, du skal klare dig. Du skal vende hjem og fortælle verden, hvordan tyskerne har behandlet mennesker. Fortæl dem sandheden, Hans. Du må love mig det.' Jeg nikker, og sammen beder vi Fader Vor.«¹²⁷

»Drengesammensværgelse« i Sønderborg

Den 4. januar 1943 indberettede Sønderborg Statskoles rektor, A. Egeberg Jensen, til Undervisningsministeriet, at politiet lige før jul var kommet under vejrs med, at der i byen eksisterede en drengesammensværgelse, som skulle være rettet mod tyskerne. Der havde ikke fundet sabotagehandlinger sted, men politiet havde dog anset sagen for så alvorlig, at man havde foretaget nogle arrestationer, deriblandt af to elever i 3.g.¹²⁸ Den ene af de to gymnasieelever, Olaf, syntes at være primus motor i sammensværgelsen, hvis formål ifølge den anden gymnasieelev, Helmuth, blot var at genere nogle af hjemmetyskerne. De to legede dog kraftigt med ilden, og sagen kunne være endt gruelig galt, fordi politiet igennem en periode tæt overvågede de hen mod 20 drenge, som efterhånden kom med i sammensværgelsen. Bl.a. gennem aflytning af de involverede drenges telefoner fik politiet efterhånden indtryk af en meget alvorlig sag. Men drengene fantaserede kun. Politiet kunne ikke vide, at en »engelsk kontaktperson« med kodenavnet K167 slet ikke eksisterede, men var opdigtet af en af drengene for at imponere kammeraterne – fordi han

I begyndelsen af 1943 blev en såkaldt »drengesammensværgelse« trævlet op i Sønderborg. Det var skole- og gymnasiedrengene, der fantaserede om at »gøre noget« mod besættelsesmagten. To 3.g-elever på Sønderborg Statsskole var blandt de arresterede. Allerede i 1941 havde der været »drengestreger« i Sønderborg. Et udstillingsvindue for »NS-Winterhilfswerk«, i hvilket præmien – et dagligstuemøblement – var udstillet, blev bemalet med ordet »fy!« Foto: Rudolf Gimm. Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie.

syntes, det var »så spændende«. Men da drengene også begyndte at fantasere om at yde hjælp til en forestående – slet ikke planlagt – engelsk invasion på Vestkysten, slog politiet til!¹²⁹

Den 22. januar 1943 var rektor til møde om sagen med undervisningsministeren og departementschef Graae, og her fortalte rektoren, at Olaf stadig var fængslet og rimeligvis ikke ville blive løsladt, før han havde udstået den straf, som han formentlig ville blive idømt. Helmuth var foreløbig blevet løsladt, indtil statsadvokaten for særlige anliggender havde truffet bestemmelse om, hvorvidt der skulle rejses tiltale mod ham eller ej. Undervisningsministeriet gav rektor besked på, at Helmuth ikke måtte deltage i skolens undervisning, før statsadvokaten havde truffet sin afgørelse.

Den 4. april 1943 skrev rektor til Undervisningsministeriet og gik i forbøn for Helmuth. Rektor havde fået oplysning om, at sagen mod Olaf ville trække ud, og da statsadvokaten havde sagt, at Helmuths skæbne først ville blive afgjort samtidig med afgørelsen af Olafs, ansøgte rektor på trods af ministeriets tidligere afgørelse om tilladelse til at lade Helmuth genoptage sin skoleundervisning, selv om det endnu var uvist, om der ville blive rejst tiltale. Rektor påpegede, at Helmuth på dette tidspunkt havde været væk fra undervisningen i tre måneder, og hvis han ikke snarest fik lov til atter at deltage i undervisningen, ville han ikke få sin studentereksamen i den kommende eksamenstermin. Dette måtte rektor opfatte som en meget hård straf for en forseelse, som dog nok ville vise sig ikke at være særlig betydelig, hvilket efter rektors mening også fremgik af, at drengen på et meget tidligt tidspunkt i sagen var blevet løsladt. Samtidig bad rektor om tilladelse til, at drengens årskarakterer måtte blive fastlagt på grundlag af hans terminskarakterer i 1. termin.¹³⁰ Ministeriet gik allerede fire dage senere ind på rektors forslag,¹³¹ og Helmuth blev student 2½ måned senere.¹³² Olaf blev i foråret 1943 overført til Vestre Fængsel i København, og midt i juli 1943 blev han idømt et halvt års fængsel for tysk fjendtlig virksomhed. Straffen blev dog anset for udstået med varetægtsopholdet, og han blev derfor straks efter domsafsigelsen sat på fri fod.¹³³ Den 31. juli 1943 skrev rektor til ministeriet, at Olaf meget ønskede at fortsætte sin skolegang og gå 3.g om, således at han kunne få sin studentereksamen i sommeren 1944. Rektor anførte, at Olafs forseelse havde vist sig kun at bestå i hans medlemskab af en såkaldt »hemmelig klub« samt i, at han i sommerferien 1942 på Vestkysten havde drevet en slags spionage, men at han med varetægtsopholdet jo havde betalt for sin brøde. Efter rektors mening var Olaf »en fanatisk, men gennembrav og reel dreng«, og han kunne ikke forestille sig, at hans fortsættelse som elev i skolen kunne forårsage vanskeligheder uden for skolens mure. Rektor indstillede derfor til ministeriet, at Olaf fik tilladelse til at fortsætte sin skolegang i Sønderborg Statsskoles 3.g fra det nye skoleårs begyndelse.¹³⁴ Den 12. august 1943 bifaldt ministeriet det ansøgte.¹³⁵ Olaf blev student i sommeren 1944.¹³⁶

Den sidste svære tid

Den sidste del af besættelsestiden blev svær at komme igennem. Navnlig tyskernes beslaglæggelse af skolerne voldte store problemer.

Allerede i oktober 1943 beslaglagde den tyske værnemagt Tønder Statsskole og Haderslev Katedralskole. I januar 1945 blev Sønderborg Statsskole beslaglagt, og den følgende måned måtte Aabenraa Statsskole forlade skolebygningerne. Periodevis blev visse fag som sang og gymnastik skåret væk, det sidste dog kun i vinterhalvåret, og skolerne yngste årgange gik ofte i månedsvis kun i skole hver anden dag, da det var svært at finde egnede lokaler til undervisningen. Nogle klasser blev undervist i private hjem, f.eks. en klasse i postmesterens dagligstue, en anden i præstens spisestue, en tredje i rektorboligens kælder og en fjerde i et privat firmas lagerbygning. Timerne måtte også afkortes, når lærerne ofte skulle nå fra ét lokale til et andet i den modsatte ende af byen. Hertil kom, at de offentlige transportmidler tit var indstillet, så det var umuligt for de udenbys elever at komme i skole. Disse indskrænkninger og flere til fremkaldte et vist moralsk fordærv hos mange elever samt en mærkbar ligegyldighed over for skolen, hvilket bl.a. gav sig udslag i mange ulovlige forsømmelser.¹³⁷

Allerede i 1941 havde ministeriet pga. de særlige forhold under besættelsen nedsat eksamenspena til studentereksamen, og fra 1943 havde man tillige nedsat læsepena. Men ved eksamen i 1945 var det imidlertid nødvendigt med helt ekstraordinære lempelser. Ministeriet gav derfor i september 1944 undervisningsinspektøren bemyndigelse til at indrømme vidtgående dispensationer ved studentereksamen i 1945. Den 24. januar 1945 udsendte undervisningsinspektøren meddelelse om indskrænkninger for hvert enkelt af eksamensfagene. For eksempel skulle der i faget fysik ved den kommende eksamen kun opgives 1/3 af det krævede pensum, i matematik kun 2/5 af det læste pensum, og for skriftlig matematiks vedkommende blev der nævnt en række discipliner, hvori der ikke måtte stilles opgaver. Derudover fik rektorerne bemyndigelse til at lade den mundtlige eksamen udgå i to af de fag, i hvilke der ikke blev tildelt skolen beskikkede censorer. Ministeriet oplyste samtidig rektorerne om, at der senere i samme eksamenstermin ville blive etableret en ny prøve for de elever, der pga. frihedskampen var fraværende ved den skriftlige eksamen. For elever, der af samme årsag var fraværende i et eller flere mundtlige fag, ville der ligeledes blive arrangeret en ny prøve. Desuden gav ministeriet besked på, at eksaminationen ved den mundtlige eksamen skulle foretages på bredere basis end sædvanligt. Såfremt en elev i et fag, der stillede særlige krav til hukommelsen, viste uventet usikker-

Haderslev Katedralskoles bibliotek, maj 1945. Flere af de sønderjyske gymnasier oplevede at få lokaler eller bygninger beslaglagt til værnemagtsformål – og soldaterne passede ikke altid lige godt på tingene. Biblioteket på Haderslev Katedralskole var i særgelig forfatning, da soldaterne var draget bort: Bøger lå i én stor bunke, og soldaterne har tilsyneladende moret sig med at smide anatomi-undervisningens skelet øverst på bunken. Foto: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1945/46.

hed i det stillede eksamensspørgsmål, skulle der gives vedkommende et andet spørgsmål. I øvrigt pointerede ministeriet, at fastsættelse af eksamenskarakterer ved så vel mundtlige som skriftlige prøver skulle ske under rimelig hensyntagen til elevernes årskarakterer, som altid skulle forelægges censor og benyttes som udgangspunkt.¹³⁸

Afslutning

De sønderjyske gymnasieskoler begyndte deres gerning i 1920 lige efter en krig. Da de i 1945 kunne fejre 25-årsdagen, skete det også lige efter en krig. Men så hører ligheden også op! I 1920 var der forståelsespolitik i Folkeforbundets ånd, forsoning mellem dansk og tysk og håb om fredeligt samliv mellem de to nationaliteter. I 1945 var der vrede over illoyalitet og harme over alle de brudte løfter. Forsoning mellem dansk og tysk var noget, der var skudt ud i en fjern og ganske uvis fremtid.

I 1920 var der glæde over de mange muligheder i det genvundne

danske land. I 1945 måtte man sande, at de mange muligheder fra Genforeningen var blevet forspildt, og det gjorde ondt. I 1920 var man overbevist om, at freden, roen og stabiliteten fra før 1. verdenskrig ville vende tilbage. I 1945 måtte man se i øjnene, at de rolige dage aldrig nogensinde ville blive til virkelighed igen. Men ikke kun i 1920, men også i 1945 håbede man trods alt på, at menneskelige idealer i sidste ende ville sejre.¹³⁹

Sønderborg Statsskoles rektor, humanisten Andreas Egeberg Jensen, var ikke uventet en af dem, der manede til overbærenhed og besindighed, da frihedens time i 1945 oprandt. Han var sikker på, at det ville tjene fremtiden bedst. »Jeg har altid syntes, at hævn er en plebejerfølelse«, sagde han,¹⁴⁰ og han så, at en af de gode ting ved besættelsesårene var, at de havde drevet det gamle land og Sønderjylland tættere sammen. »Nazismen har gjort os den kæmpe tjeneste at få os til at glemme småting, der skiller.«¹⁴¹ Og daværende adjunkt, senere lektor, ved Haderslev Katedralskole, Magnus Favrholt, fastslog, at krigsårene havde fået lærerkollegiet til at rykke tættere sammen og »har vor tid ikke lært os meget godt, har vi i hvert fald fået lært, at ensretning kan have de uhyggeligste følger.«¹⁴²

LITTERATUR OG KILDER

Upubliceret materiale

RIGSARKIVET (RA)

Statsadvokaten for særlige anliggender (SSA):

A.S.-sag 4/88; A.S.-sag 68/11; A.S.-sag 68/119; A.S.-sag 69/15; A.S.-sag 69/108; A.S.-sag 69/136; A.S.-sag 71/1; A.S.-sag 71/197; A.S.-sag 71/248; U.K. 1358.

Undervisningsministeriets arkiv (UVM):

Undervisningsinsp. for gymnasieskolerne: Kopibog 1918–1920; Korrespondance 1940; Korrespondance 1942.

Undervisningsministeriet 1. dept.: 1. kt. Jo 28–2/1942.

Undervisningsministeriet 1. dept.: 2. kt. Jo 204/1941; Jo 453/1942; Jo 695/1943; Jo 342/1945; Jo 553/1945

Undervisningsministeriet 2. dept.: 1.

kt. Jo 459/1930; Jo 629/1933; Jo 180/1923; Jo 633/1933; Jo 825/1936; Jo 142/1939; Jo 765/1939; Jo 315/1940; Jo 354/1940; Jo 367/1940; Jo 180/1941; Jo 279/1941; Jo 285/1941; Jo 143/1942; Jo 116/1943; Brev 7900–01/1943; Brev 17278–79/1943

Undervisningsmin. Gymnasieafdelingen: Jo 40–28–01–35–02/1975

Undervisningsmin. Gruppeordnede sager. Ansøgningsprotokoller for embeder under Undervisningsministeriet 1913–1957

Udenrigsministeriets arkiv 1909–1945 (UM):

7.X.9.a., Pk H7–257; 7.X.9.b. Pk H7–260; P.J.I. Jo 5.D.29.b; 84.C.55a; 84.C.55b; 84.G.5.204; 84.G.5.286a; 84.G.5.286c.

Udenrigsministeriets Pressebureau
(UMP)

1940 H 109.C.4. Aktpakke I

LANDSARKIVET FOR SØNDERJYL-
LAND (LAA)

Sønderborg Statsskoles arkiv

Rektors journal over afgåede skrivelser
1941-1950.

Rektors dagbog 1938-1960.

Tønder Statsskoles arkiv

N4-1, C-1. Krigen 1940-45.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR
TØNDER KOMMUNE (LAT)

A. Egeberg Jensens privatarkiv

Skoletaler i Haderslev 1939-41.

Dimissionstale. Sønderborg Statsskole
1946.

AVISER OG TIDSSKRIFTER

Flensburger Nachrichten

Hejmdal

Junge Front

Hamburger Fremdenblatt

Nordschleswigsche Zeitung

Schleswig-Holsteinische Tageszeitung

Litteratur

Inge Adriansen: Sindelagskamp, nation-
al samling og legal modstand. I:
Inge Adriansen og Henrik Skov Kri-
stensen: Als og Sundved 1940-45.
Historisk Samfund for Als og Sun-
ded, 1995.

Steen Andersen: »Departementschef-
styret«. I: Gads leksikon om dansk
besættelsestid 1940-45. København
2002.

A. Barfod: Departementschefsstyret i
Danmark fra 29. august 1943 til 4. maj
1945. I: Nordisk Administrativt Tids-
skrift 1945.

Bilag til Den parlamentariske Kommis-
sions beretning til Folketinget, bd. 11
og bd. 14. København 1953

Georg Buchreitz: Sønderjysk Skolevæ-
sen i Øjeblikket. Månedsskriftet
»Tilskueren«, Årg. 1933.

Georg Buchreitz: »Lektor Viggo Rosent
in memoriam«. Aabenraa Statsskoles
årsskrift 1946.

Georg Buchreitz: Skolen under besæt-
telsen. I: Johs. Brøndsted & Knud
Gedde (red.): De fem lange år. Dan-
mark under Besættelsen 1940-1945,
bd. 3. København, 1947.

Jes Peter Caspersen: Sønderjylland i
1920'erne og 30'erne. Aabenraa Rota-
ry Klub. 1998.

Claus Eskildsen: Det tyske mindretal
under besættelsen. I: Chr. Refslund:
»Fem år. Indtryk og oplevelser«, bd.
2. København, 1945.

M. Favrholt: Haderslev Latinskoles
historie 1567-1967. Haderslev, 1966.
Folketingstidende 1939.

Aage Friis (red.): Danmark under ver-
denskrig og besættelse. Historiske
enkeltfremstillinger. Odense, 1946.

Frit Danmarks Hvidbog. Besættelsesti-
den i dokumenter og kommentarer.
København, 1945.

Kjeld Galster: Den danske gymnasie-
skole. I: »Fem år. Indtryk og oplevel-
ser«, bd 1 + 2. København, 1946.

Haderslev Katedralskoles årsskrifter
1943-1945.

Haderslev Katedralskole 1920-1970.

Jubilæumsskrift. Haderslev, 1972.

Hans Heinrich Hansen: Brobyggere i
grænselandet. Kronik i Berlingske
Tidende 23. april 2002.

Harry Haue m.fl.: Kvalitetens vogter.
Statens tilsyn med gymnasieskoler-
ne 1848-1998. Undervisningsmini-
steriet 1998.

Hans Hertel: Skole og undervisning. I:
Gads leksikon om dansk besættelses-
tid 1940-45. København, 2002.

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen:
Aabenraa bys Historie III. Aabenraa,
1974.

Jørgen Hæstrup: »...Til landets bedste«. Hovedtræk af departementschef-
styrets virke 1943-1945. København,
1966.

A.C. Højberg Christensen: Skolen. I:
Aage Friis (red.): Danmark under
verdenskrig og besættelse. Histori-
ske enkeltfremstillinger, bind IV.
Odense, 1946.

Franz v. Jessen: Haandbog i det sles-
vigske Spørgsmaals Historie 1900-
1937 I-III. København, 1938.

Hågen Kiil: Rektor A. Egeberg Jensens
foredragsmanuskripter. I: Sønder-
jysk Månedsskrift 1990.

- Hans Kirchoff m. fl. (red.): Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–1945. København, 2002.
- Tage Kaarsted: De danske ministerier 1929–1953 III. København, 1977.
- John T. Lauridsen: Frits Clausen. I: Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–1945. København, 2002.
- Hans Mørup: På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929–1945. Aabenraa, 2000.
- Ellen Nørgaard: Skolebogsbetænkningens historiaefsnit – Dets tilblivelses-historie og træk af dets modtagelse. I: Årbog for dansk Skolehistorie 1970.
- Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister. København, 1970.
- Henning Rohde: Noget lykkedes... Erindringer. København, 1994.
- J.E. Schau: Skolen og Modstandsbevægelsen. I: Haderslev-Samfundets Aarskrift 1945.
- Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940–1945. Aabenraa, 2003.
- Kaj Sieverts: Da de kom til Tønder. I: Chr. Refslund: »Fem år. Indtryk og oplevelser«, København, 1945.
- A. Svensson: Dansk Samråd. Et bidrag til sønderjysk historie før og under den tyske besættelse. I: Sønderjydske Årbøger 1951.
- Sønderborg Statsskoles årsskrifter 1940–1945.
- Sønderborg Statsskole 1920–1945. Festskrift udgivet af Sønderborg Samfundet 1945.
- Sønderborg Statsskole 1920–1970. Jubilæumsskrift, Udgivet af Sønderborg Samfundet. 1970.
- Kaj Sørensen: Rektor A. Egeberg Jensen – En sønderjysk skolemand. Sønderjyske årbøger, 2001, s. 221–242.
- Kaj Sørensen: Ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland 1918–1920. Sønderjyske årbøger, 2003, s. 83–118.
- Tønder Statsskoles årsskrifter 1940–1945.
- Tønder Statsskole 1920–1945. Jubilæumsskrift. Tønder, 1945.
- A.J. West: Fra det genvundne Land. København, 1924.
- Aabenraa Statsskoles årsskrifter 1940–1945.
- Aabenraa Statsskole 1920–1945. Jubilæumsskrift. Aabenraa, 1945.
- Aabenraa Statsskole 1920–1970. Jubilæumsskrift. Udgivet af Aabenraa Statsskoles Samfund, 1971.

NOTER

1. Om tilrettelæggelsesarbejdet se: Kaj Sørensen, 2003.
2. RA, UVM, Undervisningsinspektionen for gymnasieskolerne. Kopibog 1918–1920. Skrivelse nr. 280.
3. v. Jessen, III, s. 154.
4. West, 1924, s. 30f.
5. v. Jessen, III, s. 156. Sønderborg Statsskole 1920–1945, s. 51.
6. Friis, 1946, bd. IV, s. 7.
7. Caspersen, 1998, s. 11 og 15.
8. Buchreitz, 1933, s. 392.
9. Hans Heinrich Hansen, 2002. Om Hitlers tanker om en nærmere tilknytning mellem Tyskland og andre germanske lande i 1920'erne og 1930'erne se Poulsen, 1970, s. 128–152.
10. Det tyske udenrigsministerium til-lagde ikke de tysk-danske mindretalsspørgsmål stor betydning, og der var heller ikke under krigen seriøse planer om at kræve Nord-slesvig tilbage til Tyskland.
11. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 72.
12. RA, SSA, A.S.-sag 68/11.
13. RA, UM, 7.X.9.A. Pk. H7–257. Brev af 9/9–1933 fra Udenrigsmini-steriet til Undervisningsmini-steriet.
14. RA, UVM, Underv.min. 2. dept 1. kt. Jo 633/1933. Brev af 10/10–1933 fra amtsskoleledirektor Nicolai Svendsen til Undervisningsmini-steriet.

15. RA, SSA, A.S.-sag 69/15. Indberetning af 3. februar 1941 fra Politimesteren i Sønderborg. LAA, Sønderborg Statsskole: Rektors journal over afgåede skrivelser 1941-1950. Skrivelse til Underv.min. 23. august 1941.
16. Aabenraa Statsskole 1920-1945, s. 87.
17. Schau, 1945, s. 30f.
18. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 142/1939. Indberetning til departementschef Fr. Graae fra Viggo Rosent 26. december 1938.
19. Ibid.
20. Flensburger Nachrichten 9.11.1938. RA, UM, P.J.I. Jo 5.D.29.b, udklip.
21. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 142/1939. Brev af 7. december 1938 fra Jep Schmidt til Jørgen Jørgensen.
22. Folketingstidende 1939 spalte 384f. + 397.
23. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 142/1939. Udateret skrivelse juli 1939 fra Undervisningsministeriet til lektor Viggo Rosent.
24. Se f.eks. Schleswig-Holsteinische Tageszeitung 20. juli 1939.
25. Buchreitz, 1946.
26. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 142/1939. Undervisningsinspektøren for Gymnasieskolerne. Korrespondance 1940.
27. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 114. Optegnelser om overfaldet på lektor Viggo Rosent.
28. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 114. Forhør af Jep Schmidt 15. februar 1949.
29. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 112. Indberetning til Det tyske Gesandtskab i København den 22/12-1941.
30. Parlamentariske Kommission, bd. 14 s. 112ff. Drøftelser den 6., 7. og 10. januar 1942 angående overfaldet på Rosent.
31. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 114. Meddelelse fra Udenrigsministeriet.
32. »Hejmdal« 16. februar 1943. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 149. Telegram fra det tyske møde i Haderslev 14. februar 1943 til stats- og udenrigsminister Erik Scavenius. Ibid, s. 753., aktstk. 107, Referat af Jens Møllers tale.
33. Parlamentariske Kommission, bd. 14, s. 155, note 2. Referat af mødet mellem Scavenius og Jens Møller 17/2-1943.
34. Se Sdj.Årb. 2002, s. 199-226 og Sdj.Årb. 1995, s. 363-413.
35. Parlamentariske Kommission, bd. 14 s. 153ff. Brev af 3/3-1943 fra Jens Møller til Udenrigsministeriet.
36. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 367/1940. Brev af 17. februar 1943 fra Aabenraa Statsskoles rektor til Undervisningsministeriet.
37. Rohde, 1994, s. 87. Sieverts, 1945, s. 82. Eskildsen, 1945, s. 131.
38. Aabenraa Statsskole 1920-1945, s. 74f.
39. LAT, A. Egeberg Jensens privatarkiv, Pk. 11. Skoletaler i Haderslev 1939-41.
40. LAA, Sønderborg Statsskoles arkiv. Rektors dagbog 1938-1960.
41. Tønder Statsskole 1920-1945, s. 50.
42. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 315/1940, skrivelse af 14/4-1940 fra Rektor Randrup til Undervisningsministeriet.
43. Ibid + Sieverts, 1945, s. 84.
44. Haue, 1998, s. 229.
45. Kaarsted, bd. III s. 203.
46. Haue, 1998, s. 229. Barfod, 1945, s. 115. Hans Kirchhoff, 2002, s. 107.
47. A.C. Højberg Christensen, 1946, s. 27f.
48. <http://www.waffen-ss.no/Regiment-Nordland-English.htm>.
49. RA, UVM, Underv.min. 1. dept. 2. kt. Jo 204/1941.
50. RA, UVM, Underv.min. 1. dept. 2. kt. Jo 453/1942.
51. RA, SSA, A.S.-sag 71/1. Politimesteren i Tønder Købstad, optegnelser pr. 12. september 1940 til statsadvokaten for særlige anliggender.
52. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 354/1940. Skrivelse af 20/5-1940 fra rektor Randrup til Undervisningsministeriet. Underv.min. 2. dept 1. kt. Jo 354/1940, skrivelse af 10/6-1940 fra Undervisnings-

- ministeriet til rektor for Kolding højere Almenskole.
53. Aabenraa Statsskole 1920–1945, s. 75f.
 54. LAT, A. Egeberg Jensens privatarkiv, Pk 11. Skoletaler Haderslev 1939–1944.
 55. Aabenraa Statsskole 1920–1945 s. 76f.
 56. Sønderborg Statsskole 1920–1945, s. 34. Sønderborg Statsskole 1920–1970 s. 48.
 57. Schultz Hansen og Skov Kristensen, 2003, s. 50. Svensson, 1951, s. 47.
 58. RA, UMP, H 109 C 4 Aktpakke I 1940. Tønder Statsskole, s. 51f.
 59. RA, UVM, Undervisningsministeriet. 2. dept. 1. kt. Jo 367/1940. Brev af 5.2.1941 fra Aabenraa Statsskoles rektor.
 60. RA, UVM. Gruppeordnede sager. Ansøgningsprotokoller for embeder under Undervisningsministeriet 1913–1957.
 61. RA, UVM, Undervisningsministeriet 2. dept. 1. kt. Jo 279/1941. Udateret indberetning juni 1941 fra undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne til Undervisningsministeriet.
 62. RA, UVM, Undervisningsministeriet 2. dept. 1. kt. Jo 279/1941. Officiel meddelelse fra juni 1941 om ministeriets udnævnelse af Georg Buchreitz som rektor for Aabenraa Statsskole pr. 1/8–1941.
 63. RA, UVM, Undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne. Korrespondance 1940. Brev af 8/10–1940 fra rektor Svend Bruun, Slagelse kommunale højere Almenskole. Se også Hejmdal 27/6–1933.
 64. RA, UVM, Undervisningsministeriet. Gymnasieafdelingen. Jo 40–28–01–35–02/1975. Udateret brev fra Udenrigsministeriets Pressebureau til Udenrigsministeriet.
 65. RA, UM. 7.X.9a. Bladudklip.
 66. RA, UVM, Undervisningsministeriet. Gymnasieafdelingen. Jo 40–28–01–35–02/1975. Udateret brev fra Undervisningsministeriet til Udenrigsministeriet februar 1942.
 67. RA, UM. H.84.C.55b, Adler Lund. Lektor v. Sønderborg Statsskole.
 68. Galster, 1945, bd. 1, s. 112.
 69. Cirkulære af 18. juni 1941 til rektorerne for statens højere almenskoler angående demonstrationer.
 70. Cirkulærskrivelse af 23. februar 1942 til rektorerne for de offentlige højere almenskoler angående indskriden mod evt. upassende opførsel fra skoleelevers side over for kredse af kammerater m.v.
 71. Cirkulære af 12 december 1942 til rektorerne for statens højere almenskoler angående kontrol med skoleblades indhold.
 72. Cirkulære af 27. januar 1943 til rektorerne for gymnasieskolerne angående demonstrationer mod besættelsesmagten.
 73. Buchreitz, 1947, s. 1156.
 74. Aabenraa Statsskole 1920–1945, s. 88.
 75. RA, SSA, A.S.-sag 69/15. Indberetning af 3. februar 1941 fra Politimesteren i Sønderborg om nationale problemer i byen. Sønderborg Statsskole 1920–1970, s. 49.
 76. RA, SSA, A.S.-sag 69/15. Brev af 19. februar 1941 fra Statsadvokaten i Sønderborg til Statsadvokaten for særlige anliggender.
 77. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 180/1923. Rektor Hertz' påtegning på Adler Lunds ansøgning af 11/1–1923.
 78. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 285/1941. Skrivelse af 3. april 1941 fra rektor A.J. West til undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne.
 79. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 285/1941. Brev af 29. maj 1941 fra O.C. Mohr til Fr. Graae. Brevet er aftrykt i i Frit Danmarks Hvidbog, bd. I s. 306.
 80. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 285/1941. Klage af 26. maj 1941 til Udenrigsministeriet fra Renthe-Fink over anti-tyske bemærkninger i Adler Lunds historieundervisning.
 81. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 285/1941. Skrivelse af 26/9–

- 1941 fra Undervisningsministeriet til Adler Lund om pr. 1/10-1941 at gøre tjeneste ved Roskilde Katedralskole. Sønderborg Statsskole 1920-1970, s. 50. Frit Danmarks Hvidbog, bd. I, s. 305f.
82. RA, UM. H.84.C.55b. Adler Lund. Lektor v. Sønderborg Statsskole. Skrivelse af 8/10-1942 fra Udenrigsministeriet til Justitsministeriet med anmodning om at rejse tiltale mod lektor Adler Lund.
 83. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 285/1941. Skrivelse af 10/10-1942 fra Undervisningsministeriet til lektor Adler Lund. RA, SSA, A.S.-sag 4/88. Udskrift af Dombogen for straffesager for Roskilde Købstad m.v. 28/12-1942.
 84. Et eksemplar af bogen befinder sig på Det kgl. Bibliotek.
 85. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 285/1941. Referat af Undervisningsministeriets øverste embedsmænds forhandlinger vedrørende Adler Lunds fortsatte virke ved gymnasieskolerne. Skrivelse af 13/5-1943 fra Undervisningsministeren til Adler Lund. Frit Danmarks Hvidbog, bd. I, s. 307f.
 86. RA, SSA. A.S.-sag 69/136, Udate-ret velkomstadresse til Adler Lund.
 87. RA, SSA. A.S.-sag 69/136; A.S.-sag 4/88. Roskilde Politis rapport XXII.L.3/43 af 3/7-1943 om afhøring af Adler Lund.
 88. RA, SSA. A.S.-sag 69/136, Sønderborg Politis rapport 701/43 af 14. juli 1943 om afhøring af elever fra Sønderborg.
 89. RA, Se note 83.
 90. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt., Jo 285/1941. Undervisningsinspektørens beklagelse af 7. april 1941 til ministeriet over West. Brev af 3. april 1941 fra rektor West til undervisningsinspektøren.
 91. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 180/1941. Ansøgning af 15. marts 1941 fra rektor A.J. West.
 92. Kaj Sørensen, 2001, s. 235ff.
 93. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 180/1941. Undervisningsinspektørens skrivelse af 15. april 1941 til ministeriet.
 94. RA; UM. H.84.C.55b. Adler Lund. Referat af møde i UM 29/5-1941.
 95. Højberg Christensen, 1946, s. 19 + 61f.
 96. Nørgaard, 1970, s. 89.
 97. Højberg Christensen, 1946, s. 19 + 61f.
 98. Ludvig Schmidt var overlærer på Horsens Statsskole og døde i 1915, og West reviderede samtlige udgaver af lærebogen fra og med 2. udgave fra 1918 til og med 7. udgave.
 99. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 459/1930, 629/1933, 765/1939 og 143/1942. Højberg Christensen, 1946, s. 19 + 61f.
 100. Galster, 1946, bd. 2. s. 159.
 101. Højberg Christensen, 1946, s. 27.
 102. <http://ingeb.org/garb/lmarleen.html>. Lili Marleen var meget populær blandt soldater i 2. verdenskrig. Melodien er skrevet af Norbert Schultze i 1938.
 103. RA, UVM, Undervisningsinspektøren for gymnasieskolerne. Korrespondance 1942. Indberetning af 28. januar 1942 fra rektor Georg Buchreitz, Aabenraa Statsskole.
 104. RA, UVM, Underv.min. 1. dept. 1. kt. Jo 28-2/1942. Skrivelse af 28. april 1942 fra rektor Georg Buchreitz til undervisningsinspektøren.
 105. RA, UM. 84. C.55a. Brev af 17. februar 1942 fra Udenrigsministeriet til Undervisningsministeriets 1. dept. 1. kt.
 106. RA, UM. 84. C.55a. Brev til Udenrigsministeriet af 3. september 1942 fra Undervisningsminister Jørgen Jørgensen.
 107. Barfod, 1945, s. 103, 106. Hæstrup, 1966, bd. 1, s. 9.
 108. Buchreitz, 1947, s. 1140.
 109. RA, UVM, Underv.min. 2. dept. 1. kt. Jo 116/1943. Skrivelse af 13/9-1943 fra kons. rektor P. Gjøg, Aabenraa Statsskole, til Undervisningsministeriet.

110. Redegørelsen kom senere med enkelte tilføjelser og ændringer med i Buchreitz' bog »Spejlinger«, som Aabenraa Statsskoles Elevsamfund udgav i 1975, og som også indeholder mange af Georg Buchreitz' skoletaler.
111. Buchreitz, 1947, s. 1140.
112. Højberg Christensen, 1946, s. 63.
113. RA, SSA, A.S.-sag 68/119. Indberetning af 3. december 1942 fra politimesteren i Aabenraa.
114. RA, SSA, A.S.-sag 71/197. Indberetning af 7. august 1943 fra politimesteren i Tønder.
115. Højberg Christensen, 1946, s. 63.
116. *Ibid.*
117. RA, UM, 84.C.55a. Fortroligt cirkulære af 8. november 1943 fra Undervisningsministeriet til rektorerne for statens højere almen-skoler og Sorø Akademis Skole.
118. *Ibid.*
119. RA, UM, 84.C.55a. Skriftlig henvendelse af 12/11-1943 fra rektorerne til Undervisningsministeriet vedrørende cirkulære af 8/11-1943.
120. Sst. Højberg Christensen, 1946, s. 68.
121. RA, UM, 84.C.55a. Skriftlig henvendelse af 2/12-1943 fra Gymnasieskolernes Lærerforening (GL) til Udenrigsministeriet.
122. Højberg Christensen, 1946, s. 69. Hertel, 2002, s. 418.
123. Schau, 1945, s. 30f.
124. RA, UM, 84.G.5.286a. 84.G.5.286c.
125. Favrholt, 1966, s. 284f.
126. RA, UVM, Underv.min. 1. dept. 2. kt. Jo 342/1945. Skrivelse af 13/4-1945 fra Haderslev Katedralskoles konstituerede rektor til Undervisningsministeriet.
127. LAA, Tønder Statsskoles arkiv. N4-1. C-1 »Rosenkjærs fængsling«. RA, UM, 84.G.5.204. Diverse skrivelser vedr. Rosenkjærs fængsling. A.S.-sag 71/248. Indberetning af 9/1-1944 fra politimesteren i Tønder om Rosenkjærs arrestation. UVM Underv.min. 1. dept. 2. kt. Jo 695/1943. Rosenkjærs fængsling. Tønder Statsskole 1920-1945 s. 54ff. Mørup, 2000, s. 391.
128. LAA, Sønderborg Statsskole. Rektors journal over afgæede skrivelser 1941-1950. Skrivelse af 4/1-1943 fra rektor til Undervisningsministeriet om en mod tyskerne rettet drengesammensværgelse.
129. RA, SSA, A.S.-sag 69/108. Indberetning af 5/1-1943 fra Sønderborg politimester vedr. arrestation af medlemmerne af en drengesammensværgelse. U.K. 1358. Udskrift af Retsbogen for Københavns Byrets afdeling 10. A vedr. sag nr. St. 11/1943 af 30/6-1943, Anklagemyndigheden mod Olaf Johannsen m.fl.
130. LAA, Sønderborg Statsskole. Rektors journal over afgæede skrivelser 1941-1950. Skrivelse af 4/4-1943 til Undervisningsministeriet.
131. RA, UVM, Underv.min. 2.dept. 1. kt. Brev 7900-01/1943 af 8/4-1943 til Sønderborg Statsskoles rektor fra Undervisningsministeriet.
132. Sønderborg Statsskole 1920-1970, s. 201.
133. RA, SSA, A.S.-sag 69/108. U.K. 1358. Udskrift af Retsbogen for Københavns Byrets afdeling 10. A vedr. sag nr. St. 11/1943 af 30/6-1943, Anklagemyndigheden mod Olaf Johannsen m.fl. LAA, Sønderborg Statsskole. Rektors journal over afgæede skrivelser 1941-1950. Skrivelse af 20/7-1943 til Undervisningsministeriet med oplysning om dommen over Olaf Johannsen.
134. LAA, Sønderborg Statsskole. Rektors journal over afgæede skrivelser 1941-1950. Skrivelse af 31/7-1943 til Undervisningsministeriet med anmodning om, at Olaf Johannsen får lov til at genoptage sin skoleundervisning i 3g fra det nye skoleårs start.
135. RA, UVM, Underv.min. 2.dept. 1. kt. Brev 17278-79/1943 af 12/8-1943 til Sønderborg Statsskoles rektor fra Undervisningsministeriet med tilladelse til, at Olaf Johannsen genoptager sin sko-

- leundervisning i 3g fra det nye skoleårs begyndelse.
136. Sønderborg Statsskole 1920-1970, s. 206.
137. RA, UVM, Underv.min. 1. dept. 2. kt. Jo 553/1945. Korrespondance mellem de fire gymnasieskoler og ministeriet vedr. gennemførelse af undervisningen under beslaglæggelserne af skolerne. Skolernes årsskrifter 1943/44 og 1944/45 samt skolernes jubilæumsskrifter 1920-1945 og 1920-1970.
138. LAA, Haderslev Katedralskoles arkiv. D7. Korrespondance. Tryksager m.v. med historisk materiale. Skolernes årsskrifter 1943/44 og 1944/45 samt skolernes jubilæumsskrifter 1920-1945 og 1920-1970.
139. Buchreitz, 1945, s. 93.
140. LAT, A. Egeberg Jensens privatarxiv. Dimissionstale. Sønderborg Statsskole 1946.
141. Kiil, Sdj.Mån. 1990, s. 294.
142. Favrholt, 1966, s. 288 + 292.

»Martyriet Sydslesvig« – en replik

af BJØRN SVENSSON

Axel Johnsens artikel »Martyriet Sydslesvig – Danske grænseaktivisters billede af Sydslesvig 1945–1950« i Sønderjyske årbøger 2006 gav anledning til en debat i dagbladene. Tidligere redaktør, cand.polit. Bjørn Svensson, Haderslev, har indsendt nedenstående redegørelse for sin kritik til Sønderjyske årbøger.

Historikeren Axel Johnsen har i sidste udgave af Sønderjyske årbøger, 2006, skrevet en artikel om »Martyriet Sydslesvig – Danske grænseaktivisters billede af Sydslesvig 1945–1950«, hvori han misbruger min pjece *Sydslesvig – Ja eller nej*. Han henfører den til 1948, hvor der efter hans oplysning forelå et mig ubekendt (og muligvis forkortet?) genoptryk, men den blev udgivet af Sydslesvigsk Udvalg som et bidrag til valgkampen i 1947, hvilket giver den en anden betydning, allerede fordi der er forskel på et valgindlæg og en kommentar til et overstået valg.

Med en ejendommelig manøvre tillægger Axel Johnsen mig synspunkter, som jeg aldrig har haft. Hans opfattelse er, at det kun var den officielle hensigt med Sydslesvigs løsrivelse at give landsdelen frihed til at besinde sig nationalt, idet det hos de ledende aktivister var underforstået, at dette pr. automatik ville føre til et dansk flertal med efterfølgende indlemmelse i Danmark. Og så trækkes jeg ind i billedet: »Uafhængige aktivister var mere åbenhjertige på dette punkt og pegede på grænseflytning som en logisk konsekvens af det ventede omsving i Sydslesvig. I sin pjece *Sydslesvig – ja eller nej* holdt redaktøren Bjørn Svensson sig ikke tilbage. Det derefter gengivne citat er korrekt citeret, men indpakningen giver det en drejning på 180 grader, idet Axel Johnsen udlægger min pjece, som om jeg havde skrevet, at den frigørelse fra Tyskland/Holsten, som vi ønskede, pr. automatik ville føre til dansk flertal i landsdelen og dermed til grænseflytning. Han tilføjede, at tanken ikke blev tænkt til ende til muligheden af et negativt resultat. Ifølge Axel Johnsen var der i det undersøgte materiale kun én, der havde nævnt denne mulighed, nemlig O.M. Olesen.

Men faktisk skrev jeg i pjecen side 7: »Ingen kan bevise eller sand-synliggøre, at den dansk-orienterede bevægelse i Sydslesvig vil holde. Der må en folkelig modning og en national afklaring til, inden Sydslesvig er egnet til at indoptages i den danske nation, og der kan ikke blive tale om at flytte grænsen væsentlig mod syd, før udviklingen har vist berettigelsen deraf. Denne afklaringsproces kan ikke foregå indenfor den danske nations rammer.« Yderligere præciserede jeg allerede side 5: »Vi vil ikke engang tage landsdelen selv med et dansk afstemningsflertal. Vi vil vente og se, om det holder. Vi vil lade Tyskland nå frem til lige vilkår i materiel henseende, før afgørelsen træffes.« Og desuden betonedede jeg tilmed side 4, at resultatet skulle godkendes ved en efterfølgende folkeafstemning i Danmark. Mit sigte var med andre ord det modsatte af, hvad Axel Johnsen fik ud af det. Jeg må skarpt protestere imod, at Axel Johnsen har videregivet synspunkter som de gengivne med påstand om, at sådan havde jeg udtrykt dem i min pjeces. I virkeligheden var jeg jo overordentlig tilbageholdende. Axel Johnsen har fejlfortolket det anvendte citat, og han kan ikke have læst pjecen bare nogenlunde grundigt, når han har oversat de af mig supplerende ordret citerede sætninger.

Axel Johnsen bringer endnu et citat fra min pjeces og giver også det en besynderlig anvendelse. Han beretter nemlig sarkastisk om Claus Eskildsen, der alene med henvisning til sønnens erfaringer som lærer i Sydslesvig gennem 18 år hævdede, at bevægelsen hen mod Danmark ikke først begyndte i maj 1945. Og med henblik på dette udsagn fortsætter Axel Johnsen med en drejning fra de danske sympatier, som han nu kalder antinazisme: »Andre aktivister veg ikke tilbage fra at genbruge det – i åbenlys mangel af bedre. Udsagnet om sydslesvigernes antinazisme blev refereret i tre-fire led, inden det nåede den danske offentlighed – her med redaktøren Bjørn Svensson som sidste led.« Og så følger citatet gengivet efter min pjeces, skønt jeg her var eneste mellemlid mellem Claus Eskildsen og den danske offentlighed og samtidig havde nævnt to andre eksempler, og yderligere fremhævede og dokumenterede jeg den betydning, som det fik, at mange opdagede slægtens danske fortid, når de opfyldte det nazistiske krav om fremlæggelse af arierattest, – et problem Axel Johnsen i øvrigt forbigår i fuldstændig tavshed samtidig med, at han beskylder mig for at bruge Claus Eskildsens søn i »åbenlys mangel af bedre«. Jeg kan ikke anerkende, at den form for politisk polemik har noget med historieskrivning at gøre.

For resten nøjedes Claus Eskildsen ikke med en henvisning til sin søns erfaringer. Han havde jo selv gennemrejst området og kunne også støtte sig til egne erfaringer (»mit ret nøje personlige kendskab til Sydslesvig gennem det sidste halve århundrede«), da han konstaterede, at »enhver, der kender forholdene i Sydslesvig, ved, at det var dér som andre steder i Tyskland, at der fandtes få nazistisk aktive, medens den brede befolkning var passiv, dels mere eller mindre skarpt afvisende, dels pligtskyldigst og godtroende medløbende.« Og Eskildsen har selv nævnt flere konkrete eksempler fra sit eget erfaringsgrundlag, så Axel Johnsen fortegner billedet af Claus Eskildsens forhold til virkeligheden.

Axel Johnsen har også givet Claus Eskildsen en hård medfart, fordi han både slog på de historiske argumenter med blodet og jorden og samtidig gik ind for sindelagsprincippet og folkenes selvbestemmelsesret. Dermed parrede Eskildsen to helt uforenelige synsmåder og »talte faktisk imod bedre vidende, når han med henblik på Sydslesvig insisterede på retten til at sige både-og«. Som anført bedømte Axel Johnsen da også Eskildsens bekendelse til sindelagsprincippet som ren taktik.

Jeg opfatter Claus Eskildsen helt anderledes. Han mente, at vi historisk og etnografisk har en ideel ret til hele Sydslesvig, så vi med god samvittighed kan virke for at nå frem til en danisering af området. Men den juridiske ret kan kun opnås med den sydslesvigske befolknings godkendelse, og dette krav om folkelig opbakning til en eventuel grænseflytning har Eskildsen understreget gang på gang. F.eks. »Jeg holder på, at befolkningens frie vilje er det eneste, der kan skabe en sikker grænse«, (i »Skal grænsen flyttes?« august 1945). Så her er hverken tale om uforenelige synsmåder, løgne eller taktik.

Ikke nok med Axel Johnsens misvisende udnyttelse af min pjece. Jeg indlemmes også i det kollektiv, som han kalder aktivisterne, og jeg får derigennem tillagt synspunkter, som jeg ikke deler. Således nævner han, at aktivisterne principielt afviste eller ignorerede tilstedeværelsen af en slesvig-holstensk identitet i Sydslesvig. Men jeg havde side 18 skrevet: »Slesvigerne har altid villet være sig selv. Slesvig på første plads. Dernæst forbindelsen med Holsten, og så tilknytningen til Danmark.« Og jeg citerede den radikale historiker M. Mackeprang, der vurderede, at den menige slesvig-holstener efter 1864 trods de to slesvigske krige foretrak personalunion med Danmark frem for indlemmelse i Preussen. En vurdering, der jo nylig er blevet bekræftet

af Steen Bo Frandsen i tidsskriftet »Historie« 2006/2, hvor han citerer førerskikkelsen Th. Olshausen, der i 1865 ærgrede sig over det holstenske had til Preussen, som gav sig udslag i udtalelser som »Wir wollen viel lieber wieder dänisch als preussisch werden.« – Det er ikke os, der har negligeret slesvig-holstenismen, men det er Axel Johnsen, der undervurderer slesvig-holstenernes negative holdning overfor de preussiske magthavere.

Axel Johnsen harcelerer over, at det slesvigske element først og fremmest blev brugt negativt til at fremhæve modsætningsforholdet til det preussiske og/eller det tyske. For eksempel har han en bidsk bemærkning om Vilhelm la Cour, der nu slog så stærkt på den særlige slesvigske identitet, men »tilsyneladende først i sommeren 1945 fik øjnene op for det slesvigske – og hvad det kunne bruges til«. Det var noget nyt for ham, for »i hans lange forfatterskab vedrørende det sønderjyske spørgsmål havde det slesvigske element været nærmest ikke eksisterende«. Axel Johnsen aner altså ikke, at la Cour så tidligt som i 1923 i sin bog »I kamplinien« behandler danskernes manglende forståelse for det særslesvigske, se kapitlet »Slesvigere«, der går fra side 160 til 173. Bogen er endda anført i litteraturfortegnelsen til Axel Johnsens egen bog »Dannevirkemænd og Ejderfolk«.

At Axel Johnsen ikke selv tillægger det slesvigske nogen betydning, fremgik af hans kommentar på pressemødet ved præsentationen af årbogen. Han sagde ifølge Hans Chr. Davidsens referat i Flensborg Avis 6/11 2006 med en vending, der ikke kan have været til at misforstå, at »Sandheden var jo, at 99 pct. af disse danske sydslesvigere, som fandtes i 1945–50, var smeltet sammen med Tyskland mange år tidligere«. Men Axel Johnsen har overset, at det ikke blot er Sydslesvig-aktivister, der har hævdet, at der i Sydslesvig stadig var afstandtagen til Preussen. Der er tyske vidnesbyrd for Hertugdømmerne i samme retning, også senere end de nævnte fra 1865. I 1918–20 var Slesvig-Holstens frigørelse fra Preussen således den store trumf i tysk valgmateriale: »Vi kræver en vidtgående selvstændighed, der svarer til vore gamle rettigheder. Vi vil forvalte os selv og pleje vor folkeejendommelighed.« Altså også den gang ville Hertugdømmerne inklusive Sydslesvig bort fra preusseriet og generobre de rettigheder, de havde haft i det danske monarki. I Berlin gav man løfter, men så ubestemte, at deres værdi var borte med afstemningskampen.

Forbeholdene overfor Preussen levede videre i bedste velgående og gjaldt stadig i 1945, også på den tyske side. Ved åbningen af den

nydannede slesvig-holstenske landdag 26. marts 1946 indrømmede overpræsident dr. Steltzer således, at »slesvig-holstenerne kun ugerne havde ladet sig indlemme i den preussiske stat og aldrig havde følt sig hjemme under dens autoritære styre.« Dette tema blev uddybet i Grenzfriedenshefte 1956 af den fremtrædende hjemmetysker Ernst Siegfried Hansen, som mente, at de folkelige kræfter, som oprindeligt havde præget den slesvig-holstenske bevægelse, kom til at stivne i preussisk provinslivs statslige tænkemåde, og han sukkede: »Fandtes der mon nogen anden taber af krigen 1864 end netop Slesvig-Holsten selv?«

Der var med andre ord aldeles ikke sket nogen generel sammensmeltning mellem befolkningen i Sydslesvig og Preussen. Hjemstavnsfølelsen var ikke blot intakt, men tværtimod forstærket af landsdelens overfyldning med de kulturelt afvigende flygtninge fra Østpreussen. På det punkt havde Sydslesvig-aktivisterne i hvert fald ret. Derimod var der en del, der gik for vidt i deres tro på, at de tysksindede tyskere i grunden var danske, blot uden at vide det. Der er dog ingen tvivl om, at der virkelig var tysksindede, der fandt ud af, at deres fortid gjorde dem danske. En række af de senere fremtrædende danske sydslesvigere har for deres eget vedkommende vedkendt sig denne baggrund, bl.a. forfatteren dr. polit. Hans Peter Jacobsen og skolefolkene Gerh. Welitz og Ernst Meyer samt præsten Hans Parmann, der også alle har gjort sig gældende i organisationsarbejdet. Claus Eskildsen, der har præget denne retning, har vel også selv følt sin tyske fortid som en misforståelse i en medfødt danskhed.

Axel Johnsen betragter ikke alene forestillingen om de fortyskede danskere (dvs. tysksindede på gammel dansk folkegrund) som aktivisternes fælles arbejdsgrundlag, men vurderer tillige afstamningen som hele den logiske forudsætning for tanken om at danisere eller redanisere tysksindede sydslesvigere. Ja, endda som en forudsætning, uden hvilken aktivisternes hele argumentation vil falde sammen som et korthus. Men deri tager han igen fejl. I min pjeces har jeg i stedet konstateret, at driften mod nord hører op ved Ejderen. Forklaringen på de danske sympatier fandt jeg mange årsager til, men tilbage i tiden først og fremmest i det tusindårige fællesskab mellem Danmark og Slesvig, for medens Holsten hørte til det tyske rige, var Slesvig en del af det danske, om end i århundreder med en særstilling som et dansk len. Således gjaldt Jydske Lov til Ejderen og dele af den endda med gyldighed langt ind i den Wilhelminske kejsertid. Dansk folke-

grund havde betydning, men jeg mente ikke, at den kunne give forklaringen, da den kun strakte sig til Slien-Dannevirke.

Vi behøver heller ikke at ty til dansk folkegrund og historiens begyndelse for at finde motiver nok til at forstå de mange sydslesvigere, der i 1945 ønskede en fremtid sammen med Danmark. Ikke alene var der den gamle antipati mod Preussen, men de forhåbninger, der i 1920 var knyttet til et fremtidigt tysk demokrati, var jo druknet i et totalitært styre, der endte i nationalistisk vanvid efterfulgt af selvdestruktion. Den socialdemokratiske redaktør Robert Huhle, hvis far havde stemt tysk i 1920, fordi klassekampen var bedst tjent med den tyske republik, gav i Flensborg Avis 2/1 2007 udtryk for den efterfølgende skuffelse: »Republikken blev snart lige så reaktionær som kejserriket.« – Og den tysksindede arbejder Wilhelm Ewald, Aabenraa, skrev 4. maj 1933 i den sønderjyske socialdemokrat, at hvis de tysksindede socialdemokrater i 1919 og 1920 blot havde kunnet forudane nazismens sejr, » så ville vel ikke én være gået i skranken for sit gamle fædreland.« Den holdning afspejlede sig i 1945, da der tegnede sig et muligt alternativ med dansk fortegn.

Da Tyskland manglede et egentligt bondeparti, samledes kriseramte bønder i stort tal under de nazistiske faner, hvorfor der ikke var noget mærkeligt i, at nazismen var særlig stærk i et så landbrugspræget område som Sydslesvig. I byerne var det arbejdsløsheden, der hærgede. Axel Johnsen negligerer, at jeg i min pjece fremdrog et så vigtigt samtidsvidne som den radikale magister H.V. Clausens sønderjyske rejsehåndbog 1932. Om rigsdagsvalget 1930 i Flensborg, der bragte en kommunistisk stemmefremgang fra 1143 til 4404 og en nazistisk fra 844 til 6309, står der, at disse tal »viser vel nærmest de fortvivlede økonomiske forhold i byen for øjeblikket«. Den økonomiske krise er nærmere beskrevet ikke blot i min pjece, men også i andre skrifter, f. eks side 72–77 i W.L. Andresen »Dansk rejsning i Sydslesvig« (1948). En kender som Troels Fink konstaterer side 82 i *Sønderjylland siden Genforeningen* (1955) kort og godt, at den vældige tilslutning til det nazistiske parti i Sydslesvig »er et vidnesbyrd om, hvor hårdt krisen ramte, og hvor desperat stemningen var blevet«.

Og blot ved at slå op på side 353 i Lorenz Rerups bog om *Slesvig og Holsten* kan man få den viden, at i vinteren 1931–32 var 8000 i Flensborg uden arbejde; det var en fjerdedel af arbejdsstyrken.

Der forelå også grundigere undersøgelser, jævnfør Gads danske magasin juli-august 1948, der udgjorde et sydslesvigsk særnummer.

Således vurderer Tage Jessen, som i 1932 var formand for Den slesvig-ske Forening, side 378, at de store nazistiske stemmetal i Sydslesvig det pågældende år var et udpræget krisefænomen, hvor titusinder af arbejdsløse og kriseramte landbrugere havde set hen til nazismen som et mirakel uden nogen anelse om, endsige dybere forståelse af nazismens betydning og sande væsen. Og side 433 f. henviser Grænseforeningens formand, forhenværende præsident Holger Andersen til, at denne vurdering bekræftes af et righoldigt materiale i dr. Rudolf Heberles *From Democracy to Nazism*, der udkom i 1945.

Men det har ikke interesseret Axel Johnsen at referere endsige undersøge disse perspektiver, der jo giver en solid forklaring på den tidlige nazistiske sejrsgang i Sydslesvig. I stedet plukker han i forskellige andre fremstillinger og morer sig med at sammenføje resultatet i afsnit som det følgende: »Dette med at sydslesvigerne først og fremmest havde stemt på nazisterne ud fra egoistiske og materialistiske grunde, fremførte aktivisterne som en formildende omstændighed. Det var paradoksalt i betragtning af, hvor bestemt de samme aktivister skarpt afviste kritiske røster om, at en del af tilslutningen til danskheden efter maj 1945 skyldtes lignende motiver.«

Først præsenteres alle »aktivisterne« altså som ansvarlige for formuleringerne, og derefter rammes de med en beskyldning mod »de samme aktivister«. Men en sådan sammenstilling kræver, at beviset føres med angivelse af navnene. Jeg antager, at det er ret almindeligt, at kriseramte bønder og arbejdsløse stemmer ud fra »egoistiske og materialistiske motiver«, og jeg har ikke afvist, at lignende motiver også kan have spillet ind i tilslutningen til danskheden. Jeg skrev side 12 i min pjece: »Det nationale røre i Sydslesvig har sit udspring i mangfoldige motiver. Der er folk, der er blevet kede af flygtningene, af nederlaget, af de håbløse fremtidsudsigter, af krigen, af nazismen, af preusseriet.« Men jeg konkluderer, at når en sydvendt indstilling er blevet nordvendt, dansk-venlig og dansk-orienteret og i stor udstrækning tillige danskvillende, så er det håndslag, som man må tage imod med glæde. Og jeg harmes, når jeg støder på Axel Johnsens letbenede generaliseringer, der ikke giver moderate skribenter som mig en fair placering.

Letbenet er det også, når Axel Johnsen i stedet for at klarlægge sin egen vurdering af sydslesvigernes forhold til nazismen nøjes med en kortfattet henvisning til værket *Grænselandshistorie gennem 40 år*, hvor Martin Klatt har en undersøgelse af spørgsmålet om den påståede

optagelse af gamle nazister i den danske folkegruppe efter 1945 og i forbifarten har en oplysning om, at det var befolkningens sammensætning og manglen på et slagkraftigt industriproletariat, der var baggrunden for, at Sydslesvig tidligt blev en nazistisk højborg. »Dertil kom en ikke ubetydelig utilfredshed med 1920-grænsen, som mange sydslesvigere gav skylden for de økonomiske vanskeligheder i tiden.«

Når Axel Johnsen anså de høje nazistiske stemmetal i Sydslesvig som et centralt spørgsmål og samtidig som det svageste punkt i Sydslesvig-agitationen efter maj 1945, er hans behandling af det for overfladisk. Navnlig i betragtning af, at han havde stillet sig som en hovedopgave at belyse, om aktivisternes argumenter byggede på kendskab til forholdene i Sydslesvig, eller om der var tale om en fri fortolkning af landsdelens historie og virkelighed.

Det fører desværre for vidt med en detaljeret korrektion af Axel Johnsens fremstilling. Lad mig så nøjes med at fastslå, at jeg – i modsætning til, hvad man måtte vente efter hans generaliseringer – hverken mente eller mener, at sydslesvigerne var martyrer og derfor havde krav på en genforening. Efter min mening havde den sydslesvigske nazisme også medansvar for nazismens forbrydelser, og i resten af Tyskland kunne man lige som i Sydslesvig finde nazistiske stemmer, der ikke dækkede nazistisk overbevisning. Jeg betragtede heller ikke Sydslesvig som et middel til at genrejse den danske nation. Sådan kunne jeg fortsætte punkt efter punkt.

Som minimum burde Axel Johnsen – uden nødvendigvis at godtage terminologien – have gennemført Gustaf Bengtssons sondring i skriftet *Syn og synspunkter* (1948) mellem på den ene side aktivisterne, der ønskede genforening hurtigt, og så dem, der arbejdede for at få Sydslesvig frigjort fra Holsten (og dermed det tyske rige, der var gået i opløsning og midlertidigt måtte betragtes som ikke-eksisterende), så landsdelen kunne få tid til at betænke sig og eventuelt træffe en ny afgørelse. Det var dem, Gustaf Bengtsson nedsættende kaldte passivisterne, »der vil skubbe ansvaret over på næste generation og nøjes med en afstemning ad åre og så oven i købet forbeholder sig ret til ved den tid at tage forbehold overfor Sydslesvig.«

I samme forbindelse må jeg protestere imod Axel Johnsens placering af forgrundsfiguren Vilhelm la Cour. Kun officielt var det ifølge Axel Johnsen la Cours mening med løsrivelsen, at sydslesvigerne skulle have tid til at besinde sig nationalt, medens det i virkeligheden

var tanken, at dette pr. automatik ville føre til et dansk flertal og dermed til en grænseflytning, og mere eller mindre var det underforstået, at området mellem Kongeåen og Ejderen var en folkelig enhed, der samlet skulle indlemmes i Danmark eller Tyskland.

Vilhelm la Cour havde ifølge Axel Johnsen en »stærkt elastisk fortolkning af sindelagsprincippet. Sydslesvigerne skulle i princippet have lov til selv at bestemme deres nationale orientering. Men orienteringen mod det tyske anerkendte han dybest set ikke.« Det er en utrolig påstand, for sindelagsprincippet var alvor for la Cour, og han reagerede klart, når hans grænser blev overskredet. Han trådte ud af Sydslesvigsk Udvalg, da det overskred hans grænse, og han meldte sig i protest ud af partiet Dansk Samling af samme grund. Og da Haunstrup Clemmensen, senere fremtrædende konservativ politiker og formand for Grænseforeningen, ville have alle nazister smidt ud af Sydslesvig sammen med alle tyskere, der var indvandret sydfra efter 1864, reagerede la Cour med i de voldsomste vendinger at fordømme det som nazistisk tankegang. Axel Johnsen nævner Haunstrup Clemmensens standpunkt, men fortier la Cours protest. I det hele taget er jeg af den opfattelse, at Axel Johnsen har brugt uforholdsmæssig megen plads på at gengive yderligtgående synspunkter og dermed skabt en aura af ekstremisme omkring sydslesvigaktivisterne, som også og uretfærdigt rammer de moderate.

Axel Johnsen har udpeget la Cours støtte til det danske arbejde i Tønning ved Ejderen i 1936 som udtryk for, at han hørte til de aktivistiske grænserrevisionister, der ønskede hele Sydslesvig til Ejderen indlemmet i Danmark uanset stemmetal, fordi befolkningen efter afstamningen måtte regnes for at være dansk, men der tager han på ny fejl. Vilhelm la Cour har aldrig baseret en grænseflytning på afstamningen, men krævet en folkelig opbakning som forudsætning. Lakmusprøven på grænserrevisionisme må foretages, når muligheden for grænseflytning frembyder sig. Det gjorde den i 1920. Men dengang drømte la Cour ikke om Ejderen. Hans ønsker gik ikke længere end til en grænse ved Dannevirke, og da der ikke kom tilfredsstillende danske signaler fra Angel, brød han med Dannevirkebevægelsen, og i stedet fik han rejst Flensborgbevægelsen. Han erkendte oven i købet senere, at selv Flensborg ikke havde været modent til en genforening. Derfor ville han i 1945 heller ikke arbejde for en hurtig genforening, men satte kræfterne ind på at befri Sydslesvig fra Holsten/Tyskland, så det fik tid til at afklare sine ønsker til fremtiden.

Den folkelige opbakning som forudsætning for grænseflytning havde dyb bund hos la Cour. I værket *Sydslesvig gennem Tiderne* side 1365 gav han det udtryk med disse ord: »Selvbestemmelsesrettens princip, et ægte barn af vor vesterlandske kultur, et gode, for hvilket vi *har* kæmpet og *vil* kæmpe mod enhver form for diktatur, vil aldrig blive svigtet af dem, som i dyb alvor har viet sig til frihedskampen.«

Det er tankespind at tro, at en så konsekvent, så nøgtern og samtidig så følelsesbetonet indstilling kan forenes med planer i 1936, da det nazistiske Tyskland stod stærkest, om at få grænsen flyttet til Ejderen uden folkelig opbakning.

Sydslesvigs skæbne var et centralt problem i dansk politik efter Befrielsen og fortjener en seriøs behandling. Axel Johnsens artikel om Sydslesvig-aktivisterne er ikke seriøs historieskrivning, og hverken Sønderjyske årbøger eller udgiveren Historisk Samfund for Sønderjylland kan være tjent med, at den står uimodsagt. Derfor har jeg ikke blot protesteret mod omtalen af min pjece, men samtidig fremlagt en bredere kritik.

Sår, der heler langsomt

Indtryk fra debatarrangementet den 30. januar 2007 om det tyske mindretal og retsopgøret efter maj 1945

af REDAKTIONEN

Besættelsestiden og retsopgøret efter maj 1945 er ikke et afsluttet kapitel i grænselandet. Den dag i dag er erindringen om disse år levende i befolkningen i Sønderjylland, både i den danske flertalsbefolkning og det tyske mindretal. Og selvom forholdet mellem dansk og tysk i dag er præget af afspænding og samarbejde, er opfattelsen af historien forskellig.

Sådan må det nødvendigvis være. Forsoning mellem to parter, der engang var på kollisionskurs, forudsætter ikke nødvendigvis en omfortolkning af historien, således at alle kan skrive under på den. Men forsoningen forudsætter, at parterne hver især forsøger at sætte sig ind i den andens syn på tingene – i dette tilfælde på de ulykkelige begivenheder i grænselandet i tiden mellem 1933 og 1945 og i det opgør, der fulgte efter.

Dette var baggrunden for et debatarrangement, som Historisk Samfund for Sønderjylland og det tyske mindretals paraplyorganisation Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN) afholdt tirsdag eftermiddag den 30. januar 2007 i Riddersalen på Sønderborg Slot.

Den konkrete anledning til arrangementet leverede undervisningsminister Bertel Haarder på det danske årsmøde i Flensborg den 11. juni 2006, hvor han udtalte, at der i en kort periode umiddelbart efter den tyske kapitulation blev begået uret mod medlemmer af det tyske mindretal i Sønderjylland. Undervisningsministeren, der selv havde oplevet befrielsen i sin barndom i Rønshoved, udtalte, at »danskerne i dag skal være store nok til at indrømme, at retsopgøret straffede for mange og for hårdt«. (*Flensborg Avis* 12. 06. 2006).

Undervisningsministerens udtalelser blev modtaget med tilfredshed i det tyske mindretal. Forhenværende BDN-hovedstyrelsesmedlem Jens Harrebye fra Haderslev udtalte til *Der Nordschleswiger* (13. 06. 2006), at det var »fantastisk«, at udtalelserne var faldet netop på

Der var mødt cirka 250 tilhørere op til debatmødet om retsopgøret med det tyske mindretal efter maj 1945. Her byder formanden for Bund Deutscher Nordschleswiger, Hinrich Jürgensen, velkommen i Riddersalen på Sønderborg Slot. På forreste stolerække umiddelbart foran taleren ses forhenværende BDN-formand Gerhard Schmidt og hustru. Foto: Povl Klausen, Flensborg Avis.

det danske årsmøde i Sydslesvig. »Det har bestemt ikke lydt godt i ørerne på de danske tilhørere,« udtalte han og konkluderede, at udtalelserne var en stor tilfredsstillelse for det tyske mindretal. Og Andreas Jochens, der som 16-årig meldte sig til tysk krigstjeneste, udtalte: »Det var på høje tid, at det blev sagt offentligt!« Jochens blev straffet under retsopgøret, og »det var bittert!,« udtalte han. »Jeg er ikke landsforræder. Jeg har ikke kæmpet imod Danmark. Og jeg har ventet længe på en undskyldning,« udtalte Andreas Jochens til *Der Nordschleswiger* (16. 06. 2006).

Der Nordschleswigers lederskribent den 13. juni 2006 gav også udtryk for glæde over udtalelserne. Avisen mindede dog om, at de ikke måtte misbruges som en frifindelse af mindretallet for dets national-socialistiske kurs fra 1933 til 1945. Ifølge avisen var det Bertel Haarders hensigt at rette fokus mod de »ikke så få sønderjyske enkeltstager, hvor der blev begået uret«. Bertel Haarder ville fjerne »den tunge kollektive skyld«, som hviler over mindretallet, og det skulle han have tak og anerkendelse for, skrev *Der Nordschleswiger*, som til sidst

stillede det spørgsmål, om udtalelserne skulle ses som ministerens private holdning, og i så fald hvorfor han havde tiet så længe?

Nogle måneder efter årsmødet i Flensborg tog Bertel Haarder imod en delegation fra det tyske mindretal bestående af BDN's daværende formand Hans Heinrich Hansen, chefredaktør for *Der Nordschleswiger*, Siegfried Matlok, og pastor emeritus Günter Weitling. Her var der enighed om, at der var flere spørgsmål vedrørende det tyske mindretals forhold under og efter besættelsen, som krævede en grundig historisk undersøgelse. I den forbindelse understregede Günter Weitling, at det, der var brug for, var en undersøgelse af de enkelte mindretalsmedlemmers forhold – ikke en generel revision af retsopgøret.

Det var som følge af disse begivenheder, at Historisk Samfund for Sønderjylland sammen med BDN tog initiativ til debatarrangementet på Sønderborg Slot den 30. januar 2007. Flere end 250 interesserede personer dukkede op, heraf en stor del fra det tyske mindretal.

Efter velkomster af Historisk Samfunds formand Hans Schultz Hansen og BDN's nye formand, Hinrich Jürgensen, gav museumsinspektør ved Frøslevlejrens Museum, Henrik Skov Kristensen, en historisk redegørelse for mindretallets forhold under retsopgøret og under interneringen og fængslingen i Fårhuslejren. Et referat af denne redegørelse ville sprænge rammen for denne artikel. Derfor henvises der til Henrik Skov Kristensens artikler i henholdsvis *Sønderjylland under krig og besættelse 1940–1945* (Historisk Samfund for Sønderjylland 2004) og »Det tyske mindretal og Fårhuslejren. Retsopgøret på museum.« I tidsskriftet *Historie* 2005,1, s. 54–110 (2005).

Henrik Skov Kristensens indlæg mandede ud i en samlet vurdering af mindretallets forhold under retsopgøret. Dernæst gav mindretallets historiker og forhenværende leder af det tyske museum i Sønderborg, pastor emeritus Günter Weitling, samt forskningsleder ved Statens Arkiver Hans Schultz Hansen og chefredaktør Siegfried Matlok deres vurderinger, hvorefter ordet blev givet til tilhørerne, som fik mulighed for at stille spørgsmål og bidrage med personlige betragtninger.

I det følgende fremhæves nogle af de emner, der blev behandlet.

Opgørets legitimitet

Et af de centrale spørgsmål, som gik igen i alle indlæg, var spørgsmålet om, hvorvidt opgøret overordnet set var legitimt eller rimeligt. På dette punkt var der ikke enighed blandt paneldeltagerne. Henrik

Skov Kristensen gav bolden op i sit indlæg. Han understregede, at mindretallet blev dømt efter de samme love som andre danske statsborgere. Hver enkelt fik sin sag prøvet ved en domstol, og man straffede udelukkende handlinger og ikke holdninger. Og med udblik til resten af verden pointerede han: »Mindretallet blev ikke kollektivt dømt, blev ikke fordrevet og blev ikke efterstræbt på livet, sådan som det skete for andre tyske mindretal i Europa.«

Henrik Skov Kristensen sagde, at der fra hjemmetysk side især har været anket over, at de tilbageholdte ikke blev stillet for en dommer indenfor 24 timer. Han forklarede: »De omfattende interneringer over hele landet medførte, at personer blev frihedsberøvet, uden at grundlovens krav om fremstilling for en dommer inden for 24 timer kunne overholdes.« Først efter at det danske politi den 13. maj 1945 var trådt i funktion, begyndte anholdelserne efter almindelige regler. Gradvist blev de internerede overgivet fra modstandsbevægelsens varetægt til politiet med henblik på fremstilling for en dommer inden 24 timer, sagde Henrik Skov Kristensen. I Fårhuslejren betød det, at lejren blev delt op i to afdelinger: én for internerede og én for arrestanter. Fangebarrak efter fangebarrak blev indhegnet og underlagt det danske fængselsvæsen i takt med, at internerede skiftede status til arrestanter: »De sønderjyske politikredse og byretter arbejdede på højtryk inde i selve Fårhuslejren, og dagligt blev mellem 35 og 50 internerede fremstillet for en dommer,« fortalte Henrik Skov Kristensen.

Han understregede, at der ind i mellem forekom voldelige overgreb mod de internerede i Fårhuslejrens første måneder, selv om det ifølge lejrreglementet var strengt forbudt. Han fortsatte: »Men først og fremmest var lejren gennemsyret af kadaverdisciplin. Og tonen over for de indsatte har sikkert ofte været både ydmygende og hård.«

Henrik Skov Kristensen indrømmede, at det naturligvis altid er betænkeligt, når man – som det var tilfældet med Straffelovstillægget – anvender lovgivning med tilbagevirkende kraft. Men når mindretallet åbent hvervede for at få danske statsborgere til at gå i tysk krigstjeneste, og når mindretallets unge mænd meldte sig til Waffen SS, så »lå dette helt klart uden for rammerne af det nationalt tilladelige,« vurderede han. »Ikke mindst mindretallet var klar over, at den tyske 'fredsbesættelse' af Danmark var alt andet end fredelig: Der var deciderede kampe i Sønderjylland den 9. april, og den danske konge og regering tog ganske vist imod det tyske tilbud om en 'fredsbesættelse', men det skete under udtrykkelig protest. Dansk suverænitet og uafhæn-

gighed var med en tysk besættelsesstyrke i landet selvfølgelig en ren fiktion. Og meget få i samtiden var i tvivl om, at Danmark befandt sig i en tvangssituation,« sagde Henrik Skov Kristensen.

Mindretallets ledelse var klar over, at den overskred en vigtig grænse, da den hvervede unge mænd til den hær, der holdt Danmark besat. Og den vidste, at den ville komme til at betale en høj pris efter et tysk nederlag: »Så stærk var den nationale kløft mod krigens slutning, at mange i mindretallet anså det for overordentlig sandsynligt, at de slet ikke kunne blive i hjemstavnen efter et tysk nederlag,« sagde Henrik Skov Kristensen og fortsatte: »Lovene med tilbagevirkende kraft skal anskues i en politisk kontekst: De var udtryk for den danske befolknings retsfølelse og ikke for ideelle retsprincipper.« Det var den danske flertalsbefolknings opfattelse af det tyske mindretals illoyale adfærd og angreb på grænsen igennem 12 år fra 1933–1945, herunder fem års ubetinget solidaritet med besættelsesmagten, der nu fik udløsning i et efter omstændighederne behersket retsopgør. Og Henrik Skov Kristensen understregede, at det indtil juni 1941 faktisk var ulovligt at hverve til tysk krigstjeneste på dansk statsområde. Det var derimod ikke ulovligt at *lade sig* hverve.

Også Günter Weitling pegede på, at retsopgøret først og fremmest var politisk motiveret. Der var i den danske befolkning et krav om et opgør, og hvis ikke dette opgør var kommet, kunne man have risikeret, at befolkningen havde grebet til selvtægt. Men i modsætning til Henrik Skov Kristensens pointe om, at mindretallets unge mænd vidste, at de overskred en farlig grænse, da de meldte sig til fronten, havde Günter Weitling mere forståelse for de frivillige. Han mente, at det var rimeligt, at mindretallet efter 1945 havde protesteret over, at de unge mænd, som havde meldt sig til tysk krigstjeneste, blev kriminaliseret. De havde handlet i den tro, at det var i overensstemmelse med loven, sagde Günter Weitling.

Det var også Siegfried Matloks vurdering. Han henviste til statsminister Anders Fogh Rasmussens skarpe kritik af den danske samarbejdspolitik under besættelsen. Kritikken i sig selv var Siegfried Matlok ikke enig i, men hvis man var enig i statsministerens fordømmelse af samarbejdspolitikken, »så har det tyske mindretal jo netop ret i sin påstand om, at mindretallet ikke kunne tolke den danske politik holdning over det den tyske besættelsesmagt anderledes, end den blev udtrykt af den danske regering, og at de enkelte medlemmer derfor blev straffet på et forkert moralsk grundlag.«

Siegfried Matlok hæftede sig også ved den *måde*, som nogle dommere havde tolket Straffelovstillægget på. Det var sandt, at justitsministeriet havde henstillet til de sønderjyske dommere, at man i strafudmålingen skulle tage hensyn til mindretallets særlige loyalitetsforhold, men enkelte myndigheder havde bevidst set bort fra denne instruks, sagde Siegfried Matlok: »For eksempel har den daværende statsadvokat og chefanklager Dines Kirk i de første domme, der blev afsagt, ignoreret den instruks, han fik fra den danske regering om at tilgodese, at der også lå nogle ideelle motiver i at tilhøre det tyske mindretal, motiver, som skulle være strafmildnende.«

Siegfried Matlok pegede i øvrigt på det særlige forhold, at mange af de mindre »alvorlige« sager, der vedrørte menige medlemmer af mindretallet, nåede frem til domsafsigelse, mens folkestemningens pres på domstolene endnu var stort, hvorimod ledernes mere komplicerede sager først blev afsluttet, da stemningen havde lagt sig noget. Det havde ført til en skævhed, understregede Siegfried Matlok: »Om retsopgøret vil jeg ganske kort sige, at de små fisk blev hårdt dømt, mens de store fisk, som kom for retten, da folkestemningen havde lagt sig en smule, gik rimeligt frit.«

På mindretallets side var der altså enighed om, at retsopgøret de jure og de facto havde ramt mange mindretalsmedlemmer urimeligt hårdt. En tilsvarende enighed fandtes ikke blandt panelets to danske medlemmer. I forhold til Henrik Skov Kristensen var Hans Schultz Hansen lidt mere imødekommende over for mindretallets kritik af retsopgøret.

Hans Schultz Hansen resumerede nogle af de punkter, hvor retsopgøret kom i konflikt med de retsstatslige normer. For det første var der interneringerne. Her var for mange blevet taget med, og forløbet havde ofte været stærkt ydmygende for de internerede – i værste fald var der blevet brugt vold. Ansvaret herfor tilfaldt modstandsbevægelsen, som stod for interneringerne, og de sønderjyder, der så på og kom med tilråb og forhånelser, sagde Hans Schultz Hansen. For det andet var Grundlovens krav om at stille anholdte for en dommer inden for 24 timer blevet klart overtrådt, hvilket de berørte oplevede som en krænkelse, selvom det måtte være indlysende, at det var praktisk umuligt at stille alle de anklagede for en dommer straks efter Befrielsen, understregede Hans Schultz Hansen. Til forklaring tjente, at retsstatens normale ordensmagt var sat ud af spillet ved besættelsesmagtens internering af det danske politi den 19. september 1944.

Han pegede også på det problematiske forhold, at der blev lovgivet

med tilbagevirkende kraft helt tilbage til den 9. april 1940. Dette fik først og fremmest konsekvenser for de frontfrivillige. Ved at lade sig hverve havde de ikke forbrudt sig mod gældende dansk lov, men blev alligevel straffet efter 1945: »Her står vi uden tvivl ved det punkt, hvor retsopgøret med det tyske mindretal er vanskeligst at forsvare,« indrømmede Hans Schultz Hansen.

Imidlertid fandt han det ikke tilstrækkeligt at anskue mindretallets adfærd under krigen og det efterfølgende retsopgør udelukkende under en juridisk synsvinkel. En bedømmelse måtte bl.a. også inddrage perspektivet: kampen mellem nazisme og demokrati. Det var dokumenteret til overflod, at Nazityskland var et af de værste forbryderregimer i den menneskelige historie: »I det lys var demokratiernes kamp et forsvar for fred, frihed og civilisation. I grænselandet var det den sønderjyske modstandsbevægelse, som var at finde på den rigtige side i den kamp, og for den var retsopgøret – med kravet om »udrensning til tops og til bunds« – at føre kampen til ende. Mindretallet solidariserede sig derimod helt gennemgående med den forkerte side. De frontfrivillige bidrog med deres indsats i Waffen-SS til at sikre, at de nazistiske forbrydelser mod menneskeheden kunne fortsætte bag fronten«. Derfor var det ifølge Hans Schultz Hansen naturligt, om den enkelte efter krigen stillede sig selv spørgsmålet: »Hvad har jeg dog været med til?«.

Under spørgerunden senere på aftenen stillede formanden for den hjemmetyske soldaterforening, Andreas Fleischer, Aabenraa, det spørgsmål, hvorfor de østfrontfrivillige var blevet straffet, mens de danske Finlandsfrivillige var gået fri. Begge grupper havde jo meldt sig til kampen mod kommunismen. Hvad var forskellen?

Hans Schultz Hansen svarede, at forskellen bestod i, at de Finlandsfrivillige havde kæmpet for at støtte et fredeligt lille land, som blev overfaldet af en totalitær stormagt uden nogen folkeretlig gyldig begrundelse. Direkte henvendt til Andreas Fleischer sagde han dernæst: »Du og andre østfrontfrivillige indgik i en angrebskrig, hvor det ene totalitære styre angreb det andet ud fra en ideologisk forestilling om, at borgerne i Østeuropa og Sovjetunionen var mindreværdige, var racemæssigt underlegne. Det var en kamp, som blandt andet i kraft af den såkaldte Kommissarbefehl [til at likvidere politiske kommissærer blandt de sovjetiske krigsfanger, red.] tilsidesatte almindeligt gældende regler for krigsførelse.« Dertil kom naturligvis den ikke uvæsentlige detalje, at Finland ikke holdt Danmark besat i vinteren 1939–1940.

Den vurdering blev i øvrigt støttet fra salen, nemlig fra Henning Skjoldager Olsen. Han sagde: »Min farfar var med i Finland i vinterkrigen og kom hjem. Min far, som ikke tilhørte mindretallet, meldte sig frivilligt til SS og faldt i Estland. For mig er der utrolig stor forskel på de to måder at gå i krig på. Jeg har aldrig kendt min far, men jeg har ikke de store tanker om ham, for jeg mener, at han har mærket den modvilje der var, da han i foråret 1943 meldte sig til SS.«

Selvom der ikke var enighed i panelet, så var afstraffelsen af de frontfrivillige med tilbagevirkende kraft trods alt det punkt, hvor pannedeltageres synspunkter kom tættest på hinanden.

Konfiskationer

Et andet vigtigt aspekt af retsopgøret i Sønderjylland var konfiskationen af tysk ejendom. Dette emne kom ingen af pannedeltagerne ind på i deres indlæg, og derfor blev det taget op af en af tilhørerne, Inger Harms, der spurgte til de nærmere omstændigheder omkring konfiskationerne, herunder om de berørte fik erstatning for deres tabte ejendom.

Hans Schultz Hansen forklarede, at de gårde, som blev beslaglagt, var gårde, som var ejet af det såkaldte Höfeverwaltungsgesellschaft, en særlig afdeling af Kreditanstalt Vogelgesang, som var oprettet i 1926. Selskabet havde med tyske statsmidler i slutningen af 1920'erne og i begyndelsen af 1930'erne overtaget en række ejendomme, der under krisen havde måttet opgives af medlemmer af mindretallet. Det skete for at forhindre, at ejendommene kom ud i fri handel og derved risikerede at blive købt af dansksindede. Ofte var det de samme personer, der drev gårdene videre, nu som forpagtere, forklarede Hans Schultz Hansen. Gårdene var altså at regne for tysk statsejendom og skulle som sådan konfiskeres. »Så man kan ikke sige, at medlemmer af mindretallet har fået konfiskeret deres ejendom som en del af retsopgøret,« sagde Hans Schultz Hansen.

Hertil skød Siegfried Matlok ind, at grev Scheel-Plessen af Holsten havde fået beslaglagt sit gods i Nørrejylland til trods for, at familien under besættelsen havde været i kontakt med den danske modstandsbevægelse og havde gemt våben for den danske modstandsbevægelse. Siegfried Matlok konkluderede »Og alligevel har man indtil i dag ikke kunnet mande sig op til at sige undskyld eller også give noget symbolsk tilbage. Det kalder jeg uret.«

Günter Weitling nævnte, at der også havde været andre konfiskationer, nemlig dem, der ramte lærerne. Lærerne blev dømt temmelig hårdt efter en særdomstol, der blev oprettet for tjenestemænd og lærere. De blev dømt ikke efter gerninger, men efter holdninger. De blev dømt, hvis de f.eks. havde været medlemmer af en forening, der var tilknyttet NSDAP, forklarede Günter Weitling.

Mange af de dømte lærere havde haft en absolut kritisabel indstilling til lærergerningen, erindrede Günter Weitling: »Jeg har selv oplevet lærere, som troede, at de befandt sig på en SK-kaserne og ikke i en underskole, i fuld uniform og Hitler-hilsen om morgenen,« sagde han og fortsatte: »Men jeg må også sige, at der også var nogle lærere af ganske modsat observans. Privatskolelærerne, der ofte var tyske statsborgere, blev for størstedelens vedkommende udvist, og deres private ejendom blev konfiskeret, også hvis de havde private huse, og jeg er da ikke vidende om, at de har fået nogen erstatning siden hen. Også de kirkelige forhold bør nævnes. Alle præstegårde under den tyske frimenighed, Nordschleswigsche Gemeinde, blev konfiskeret. Tre blev givet tilbage. Men det var fordi der var tilflydt frimenigheden penge fra clearingkontoen, så man kan sige, at det måske var rimeligt, at det skete.«

Fra salen meldte historikeren Kirsten Lyloff sig med en bemærkning vedrørende konfiskationerne. Hun fortalte, at hun var ved at skrive en bog netop om konfiskationen af ejendomme efter krigen. Ifølge hendes oplysninger var hovedparten af de gårde, som blev konfiskeret, ejet af tyske statsborgere, altså ikke af medlemmer af mindretallet. Det var tyske borgere, som boede i Sønderjylland eller som boede syd for grænsen og havde jord nord for grænsen. Konfiskationen skete i henhold til en lov, der blev vedtaget i 1946. Frem til 1957 blev en del af det konfiskerede gods givet tilbage, men for ejendommene gjaldt det, at de allerede var blevet solgt videre, forklarede Kirsten Lyloff.

En anden tilhører, Henrik Haase, berettede om sin far, der havde været advokat, og som efter maj 1945 havde repræsenteret to mindretalsmedlemmer, en bager og en barber, som havde fået deres forretninger konfiskeret. Sagen var den, at de efter genforeningen i 1920 ikke havde fået ændret statsborgerskab, og det ramte dem hårdt, forklarede Henrik Haase: »Pludselig blev deres forretninger konfiskeret. Og min far kunne ikke hjælpe dem.«

Det andet Tyskland

Siegfried Matlok understregede i sit indlæg, at man fra dansk side havde haft en tendens til at se det tyske mindretals forhold under nazismen sort-hvidt. Der blev alt for ofte set bort fra de moderate og demokratisk indstillede kredse i mindretallet. Derfor glædede han sig over, at man for nylig havde fundet den forsvundne originale »Haderslebener Erklarung«, der blev formuleret den 11. november 1943 af indflydelsesrige mend i mindretallet. I denne erklaring blev der givet afkald på granserevisionskravet og erklaret loyalitet mod den danske herbergstat.

Siegfried Matlok glede sig over, at den politik, der var indeholdt i erklaringerne, trods alt havde sejret. Han pegede på, at BDN's tidligere formand, Gerhard Schmidt, i 1986 på mindretallets vegne havde taget medansvar for begivenhederne under nazismen. Dette medansvar havde efterfolgeren, Hans Heinrich Hansen, gentaget. Siegfried Matlok fortsatte: »Der kan ikke blive tale om et kollektivt ansvar eller en kollektiv skyld. Det må være et individuelt spørgsmål. Men der kan være tale om kollektiv skam over ugeringer og forbrydelser.«

Siegfried Matlok nævnte i øvrigt et eksempel på et mindretalsmedlem, som var blevet *urimeligt mildt* straffet på grund af sit tilhørsforhold til mindretallet, nemlig Anton Peter Callesen fra Rends, der havde været næstkommanderende i kz-lejren Laagberg ved Wolfsburg. Han meldte sig til Waffen SS i 1942 og blev kendt for sin ekstreme brutalitet over for fangerne i lejren. I maj 1945 blev han arresteret og dømt til fire års fængsel. Da hans forbrydelser kom frem, måtte han i 1950 igen for retten. Ved Vestre Landsret blev han dømt til døden for forbrydelser mod menneskerettighederne. Alligevel blev dommen i slutningen 1950 ændret til livsvarigt fængsel. Han blev løsladt allerede i 1951, forklarede Siegfried Matlok. Han forsttte: »Jeg spørger mig selv, hvordan det kan være muligt i forhold til, hvad andre har fået af domme?«

Siegfried Matlok kritiserede mindretallet for at have ventet for længe med at tage medansvar: »Tesen i mindretallet var: Det tyske mindretal er uskyldigt forfulgt, og har næsten ikke gjort noget! Jeg må sige, at det er en sandhed med modifikationer,« sagde Siegfried Matlok.

Siegfried Matlok pegede på, at det var nødvendigt at skelne imel-

»Så stærk var den nationale kløft mod krigens slutning, at mange i mindretallet anså det for overordentlig sandsynligt, at de slet ikke kunne blive i hjemstavnen efter et tysk nederlag,« udtalte museumsinspektør Henrik Skov Kristensen i sin vurdering af retsopgørets legitimitet. På lærredet ses dyrlæge Jens Möller, lederen af mindretallets nazistiske parti NSDAP-N. Foto: Jesper Balleby, JyskeVestkysten.

lem det tyske mindretals politik fra 1940 til 29. august 1943, og så tiden derefter. Han lagde ikke skjul på, at politikken før august 1943 havde været forkert og forfærdelig. Men mindretallet havde reelt ikke haft mulighed for at foretage en kursændring – slet ikke efter august 1943, hvor der måske var størst grund til det. Han fortsatte med et eksempel: »Hvis den hjemmetyske soldat efter denne dato – den 29. august 1943 – havde nægtet at medvirke i tyske krigstjeneste, var han selvfølgelig blevet skudt med det samme som desertør. Hvis det tyske mindretals ledelse efter denne dato havde frasagt sig samarbejdet med Hitlertyskland og med den tyske besættelsesmagt, var ledelsen straks blevet arresteret, fængslet og sandsynligvis også skudt. Hertil indvendte Henrik Skov Kristensen, at mindretalsledelsen og mindretallet på mange måder forstærkede sin solidaritet med besættelsesmagten efter den 29. august 1943. Mange lod sig først hverve efter denne dato, og f.eks. »Selbstschutz« blev først oprettet i 1944.

Men der fandtes altså »et andet Tyskland« i det tyske mindretal under nazismen, understregede Siegfried Matlok. Han beklagede dog, at dette andet Tyskland efter 1945 havde været for svagt til at

bane vejen for et opgør med fortiden. Når det tyske mindretal efter krigen havde haft svært ved at gennemføre en rigtig *Vergangenheitsbewältigung*, i stil med tyskerne syd for grænsen, hang det sammen med interneringerne, sagde han. Det sammenhold, der opstod i Fårhuslejren, blokerede for selvransagelsen. Siegfried Matlok fortsatte: »Vi har haft mange problemer i mindretallet – også efter 1945. En strid mellem dem, der stod for Haderslebener Kreis og selvfølgelig også den nye ledelse med Rudolf Stehr som generalsekretær og selvfølgelig også det, som her er blevet omtalt som Fårhus-myten.«

Siegfried Matlok var den eneste af paneldeltagerne, som foretog en sondring mellem det officielle nazistiske og det uofficielle demokratiske mindretal. Men eftersom det sidste var både meget lille og i sagens natur også usynligt før maj 1945, så kan det måske heller ikke undre, at den danske flertalsbefolkning ikke tog særligt hensyn til det, da opgørets time endelig kom.

Fårhusmentaliteten og loyaliteten derefter

Henrik Skov Kristensen gjorde et beslægtet emne til et hovedpunkt i sin overordnede vurdering af mindretallets forhold til retsopgøret. Han vurderede, at mindretallet havde undladt at forholde sig til, at det ikke blot var Tyskland, man solidariserede sig med under krigen, men også et forbryderisk regime og en totalitær ideologi. Interneringerne og den mentalitet, der opstod i Fårhuslejren, den såkaldte Fårhusmentalitet, havde blokeret for selvransagelsen og givet læ for en uforbeholden forkastelse af hele retsopgørets legitimitet. Henrik Skov Kristensen fortsatte: »I stedet har der været en tendens til at søge tilflugt i en dobbelt offerrolle: først forført og udnyttet af det tyske Mutterland og siden svigtet af den danske herbergstat. Mindretallet har i efterkrigsårene aldrig villet anerkende retsopgøret. Tværtimod blev det i efterkrigsårene et politisk hovedmål at opnå 'retfærdighed' og rehabilitering for de dømte.«

Henrik Skov Kristensen pegede på, at mindretallet i tiden efter 1945 havde gjort livet svært for sig selv, fordi det havde udsendt »tvetydige signaler« til det omgivende danske samfund – signaler, som svækkede den loyalitet, man fra december 1945 tilsagde den danske stat. Bund Deutscher Nordschleswiger havde i mange år været delt netop i spørgsmålet om forholdet til retsopgøret, sagde han. Langt op i 1960'erne måtte BDN's ledelse skræve over to fløje: de »de loyale« og

»revisionisterne«. F.eks. havde Hans Schmidt-Gorsblock op til folketingsvalget i 1950 hvervet under parolen »troskab mod folk og hjemstavn ... væk med forbryderstemplet«. Også i Hans Schmidt-Oxbülls jomfrutale i Folketinget i 1953 havde kritikken af retsopgøret haft en central plads, mens man forgæves havde lyttet efter en afstandtagen til nazismen og samarbejdet med besættelsesmagten fra 1940–45, sagde Henrik Skov Kristensen.

Først i midten af 1960'erne, da det tyske mindretal fik oprettet et kontaktudvalg under det danske statsministerium, blev retsopgørsproblematikken nedtonet, sagde Henrik Skov Kristensen. Men »trods nedtoningen er den hjemmetyske opfattelse af retsopgøret som uretfærdigt ikke lagt død. Opfattelsen findes nu hovedsagelig som en understrøm, der af og til kommer op til overfladen,« sagde han og gav en lang række eksempler på nyere erindringslitteratur, hvor Fårhusmentaliteten lever videre – litteratur, som bærer mindretallets blå stempel.

Henrik Skov Kristensen var den eneste af paneldeltagerne, der kom udførligt ind på Fårhusmentaliteten og dens negative indflydelse på mindretallets politiske linje.

Hans Schultz Hansen hæftede sig navnlig ved de kræfter i mindretallet, der fra begyndelsen af 1950'erne forsøgte at gøre op med fortiden og se fremad. Om Fårhusmentaliteten konkluderede Hans Schultz Hansen, at det havde det været for længe, inden den var blevet overdøvet af andre og mere forsonlige toner. Fårhusmentaliteten og det manglende opgør med nazitidens forbrydelser fik lov til at præge billedet af det tyske mindretal, »og det har måske også bevirket, at det danske syn på retsopgøret har været mere stædigt end nødvendigt,« pointerede Hans Schultz Hansen. Ifølge hans mening havde mindretallet altså til en vis grad selv været skyld i, at fjendebilledet i Danmark fik lov til at stå længere, end godt var.

Günter Weitling mente, at det var urimeligt at beskyldte BDN for at have forsømt at påtage sig et medansvar for den nazistiske periode. Han pegede i den henseende på erklæringen om organisationens grundlæggelse i november 1945, der hvilede på »Haderslev-Erklæringen«. Begge erklæringer tog klart afstand fra den nazistiske fortid. De heri indeholdte udtalelser om BDN's demokratiske, humanistiske og kristne grundholdning og den absolutte loyalitet mod staten skulle forstås bagudrettet, sagde Günter Weitling, altså som en klar afstandtagen til fortidens linje.

Günter Weitling henviste i øvrigt til den tyske forbundspræsident Richard von Weizsäcker's besøg og den 5. maj 1985, hvor den daværende formand Gerhard Schmidt havde erklæret, at mindretallet havde taget ved lære af sin historie med det »nationalsocialistiske umenneskelige regime«. Efterfølgeren Hans Heinrich Hansen havde fortsat denne linje, ikke mindst ved genforeningsjubilæet den 11. juli 1995 på Dybbøl. Günter Weitling konkluderede: »Mindretallet har bekendt sig til sin historie og taget et medansvar for den mørke nazistiske periode. Man kan på denne baggrund ikke bebrejde BDN ikke at have ført klar tale vedrørende perioden 1933–45. Vedrørende retsopgøret er der vist tilbageholdenhed, og organisationen har bestemt ikke været den negative og aggressive Fårhusmentalitets advokat. BDN har efter min bedste overbevisning på pragmatisk vis formået at gennemføre en spagat mellem »ubetinget loyalitet« og nogle hjemmetyske kredses aversioner mod princippet tilbagevirkende kraft.«

Undskyldning eller ej?

Selvom anledningen til arrangementet var undervisningsminister Bertel Haarders udtalelse om, at man på dansk side burde erkende, at der var blevet begået uret mod medlemmer af det tyske mindretal, var det ikke alle pannedeltagere, der forholdt sig til direkte til spørgsmålet om en eventuel undskyldning.

Henrik Skov Kristensen gjorde. Han var grundlæggende uenig i mindretallets argument om, at dets samarbejde med den tyske besættelsesmagt blev undskyldt af, at *danskerne* også samarbejdede med tyskerne. Han sagde: »Nok var samarbejdspolitikken ikke heroisk, men den efterhånden fremherskende opfattelse, at Danmark og den store del af danskerne frivilligt og entusiastisk kollaborerede med den tyske besættelsesmagt, er lige så fjern fra virkeligheden som den tidligere forestilling om at danskerne alle med våben i hånd bekæmpede besættelsesmagten lige fra den 9. april 1940. Det er efter min mening direkte misvisende at gøre det tyske mindretals kollaboration med besættelsesmagten til ét fedt med regeringens og den brede befolknings tilpasning overfor besættelsesmagten.«

Henrik Skov Kristensen sluttede med at konkludere, at Danmark under de givne omstændigheder godt kunne være retsopgøret med det tyske mindretal bekendt – også selv om der kan påvises urimeligheder i enkelte forhold. Han fortsatte: »Der er efter min mening

ikke grundlag eller behov for officielle undskyldninger, sådan som det har været på tale. Der er derimod behov for at lægge tingene frem og diskutere dem så åbent, nøgternt og fordomsfrit, som vi nu kan.«

Hverken Günter Weitling eller Siegfried Matlok forholdt sig så konkret til spørgsmålet om en dansk undskyldning. Men Günter Weitling pegede i stedet på, at man tilsyneladende havde glemt rehabiliteringsloven af 1950, som blandt andet kom 2000 medlemmer af mindretallet til gode. Günter Weitling gjorde desuden opmærksom på, at statsminister Hans Hedtoft havde gentaget denne rehabilitering i 1953 fra Folketingets talerstol i et svar til den hjemmetyske folketingsmand Hans Schmidt-Oxbüll. Her havde statsministeren sagt, at rehabiliteringen af de frontfrivillige var blevet afgjort med loven af 1950, der ligestillede de frivillige med uplettede danske statsborgere.

Günter Weitling undrede sig over, at disse udtalelser havde fået meget beskeden opmærksomhed, både i samtiden og senere hen. Han spurgte: »Hvorfor kom der hverken på dansk eller tysk side noget ud af disse tilkendegivelser? Der blev kun skænket dem lidt opmærksomhed. Endnu for få måneder siden blev det af direkte berørte hævdet, at de intet kendte til udtalelserne!«

Günter Weitling tolkede i øvrigt Bertel Haarders udtalelse således, at undskyldningen først og fremmest skulle gælde de folk, der i dagene umiddelbart efter 5. maj i den såkaldte lovløse tid var blevet pågrebet, kun fordi de tilhørte det tyske mindretal. I oktober 1945 blev der vedtaget en lov, der skulle sikre disse folk rehabilitering og erstatning. I Sønderjylland kom loven dog kun 14 personer til gode, oplyste Günter Weitling.

Siegfried Matlok udtalte sig hverken for eller imod en officiel dansk undskyldning. Men han glædede sig over, at Bertel Haarder havde bragt sagen på bane. Det, som der var brug for, var ikke en kollektiv frifindelse, men en nøgtern udredning af, hvor der var blevet begået uret. Siegfried Matloks indlæg var det sidste panelindlæg, inden ordet blev givet frit til tilhørerne.

Hen imod slutningen spørgerunden tog pastor Ove Hansen fra Kiel ordet. Han var årgang 1941. Han havde tidligere tilhørt det tyske mindretal i Aabenraa, men var rejst til Kiel som et led i sit personlige opgør med fortiden. Ove Hansens bemærkninger gjorde tilsyneladende dybt indtryk på tilhørerne, både danske og tyske. Selvom debatarangementet ikke førte til et fælles dansk-tysk syn på historien, var Ove Hansens indlæg fra tilhørerpladserne måske i virkeligheden det

tætteste, man kom på et fælles fodslag. Da han var færdig med at tale, høstede han i hvert fald aftenens største bifald.

Han sagde: »Min generation – min far har været i Waffen SS – vi har haft den store vanskelighed, at vore fædre og vore onkler ikke har talt med os. Der var en tavshed hele tiden. Jeg tror, det er svært at forestille sig, hvordan denne tavshed har bestemt vores liv. Det er vigtigt, at vi får talt ud om disse ting, for jeg mærker, at mange mennesker er meget mærkede af den tid. Der findes mange traumer. Vi må uden frygt beskæftige os med spørgsmålet om skyld. Jeg har oplevet, at man i dag kan tale med venner om det, men i min skoletid i slutningen af 1940'erne og i 1950'erne var det ikke muligt. Det er en tung arv, vi bærer rundt på.«

Nekrolog

Børge L. Barløse, 1914–2007

Ved Sønderjyske årbøgers 100 års jubilæum i 1989 blev Børge L. Barløse udpeget til æresmedlem af Historisk Samfund for Sønderjylland. Den sjældne ære var udtryk for de store fortjenester, Barløse havde indlagt sig for foreningen og Sønderjyllands historie.

Børge L. Barløse var fynbo, født i Vester Skerninge ved Fåborg 14. januar 1914 som søn af en førstelærer. Han blev student fra Odense Katedralskole og tog efter ophold på Askov Højskole lærereksamen fra Odense Seminarium i 1936. Fra 1942 virkede han ved det kommunale skolevæsen i Åby ved Århus, hvor han fra 1959 og indtil pensioneringen i 1976 var skoleinspektør ved den nye Gammelgårdsskolen i Åbyhøj.

Børge Barløses fag var engelsk og historie, og tidligt forelå der resultater af hans forskertrang og fine evner for skriftlig fremstilling. På Schultz' forlag

*Børge L. Barløse.
Foto: Carl Aage Tofte 1976.
Privateje.*

udgav han i 1948 lærebogen *Folkeskolens Danmarkshistorie*, som blev efterfulgt af en verdenshistorie. Begge nåede at udkomme i flere udgaver og oplag. Men det var Sønderjylland og Sydslesvig, som særligt fangede interessen. I 1958 modtog han Christian Paulsen prisen for sin besvarelse af prisopgaven *Skolens betydning for tyskhedens fremtrængen i Sydslesvig før 1848*. Fra 1959 og gennem mere end 30 år skrev Barløse herefter talrige artikler til *Sønderjysk Månedsskrift* og til *Sønderjyske årbøger*. Tyngdepunktet lå på de slesvigske krige, på fremmedherredømmets år, den danske og de folkelige bevægelser og især skolens historie. Solidt og velundersøgt og velfortalt kastede han lys over personer og steder og begivenheder. De største og bedste artikler skrev han om Sydslesvig, landsdelens danske tid før 1864, om skolen og de danske embedsmænd.

Efter pensioneringen blev der tid til at færdiggøre hovedværket, det store leksikon *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864*, som udkom i Historisk Samfunds skriftrække i 1981. Bogen er et opslagsværk med næsten 4.000 lærerbiografier og historien om alle de hundreder af små og store skoler i Sydslesvig, bygget på dyb fortrolighed med kilderne, på utallige arkivrejser og på kontakter med mange folk rundt om i hele Sydslesvig. Det viste Barløse som ordensmanden par excellence. Derfor var det naturligt, at øjnene faldt på Barløse, da tanken om at udarbejde et 100-års register til *Sønderjyske årbøger* fremkom i 1983. Barløse sagde ja til opgaven, uden at andet end æren vinkede forude. Gennem 6 års arbejde skabte han et opslagsværk af sjælden kvalitet, et sted- og emneregister og et personregister med 13.000 minibiografier til de 100 årganges 28.000 sider. Værket på i alt 487 tættrykte sider udkom som aftalt til jubilæet i 1989. Æresmedlemskabet var en beskedent anerkendelse af det store arbejde.

Undervejs blev der også tid til ganske mange artikler til fynsk historie, østjysk og Århus-historie – men det var Sønderjylland, som kaldte mest. Frem til 2006 kunne man møde Børge Barløse til Historisk Samfunds årsmøder. Han døde i Århus den 29. juli 2007. Længe herefter vil hans solide opslagsværker blive flittigt brugt alle de steder, hvor der arbejdes med Sønderjyllands historie, på biblioteker og i studerekamre.

Lars N. Henningsen

Anmeldelser

Dreyer-Eimbcke, Oswald: 400 Jahre Johannes Mejer (1606–1674).

Der grosse Kartograph aus Husum

KomRegis Verlag Oldenburg, 2006. 96 s.

Johannes Mejer er en af de allermest kendte danske kartografer. Han blev født i Husum i 1606 som søn af den lokale diakon. Takket være en onkel, der var præst ved Petri kirke i København, kom han på universitet dér og skabte sig forudsætningerne for sit fremtidige virke. Fra 1630 ernærede han sig en år-række i Husum som lærer, kalenderforfatter og astrolog – og som korttegner. Fra 1636 kom store opgaver som korttegner for henholdsvis de danske konger Christian IV og Frederik III og for gottorperhertugen Friedrich III. I 1647 blev Mejer udnævnt til kgl. mathematicus. Til hertugens forvaltning tegnede han kort over Aabenraa amt og Slien og de tilgrænsende områder, for kongen tegnede han kort over den jyske vestkyst. Hertil kom kort over Slesvig og Holsten som helhed, og han samarbejdede med den kendte Ejdersted-historiker Peter Sax om kort vedr. det frisiske vestkystområde.

Fra omkring 1648 indledte han et samarbejde med mere kapitalstærke partnere for at få hertugdømme-kortene udgivet på tryk. Det var broderen Samuel Mejer, som var apoteker i København, og de to brødre Danckwerth, Joachim, der først var amtsforvalter i Aabenraa og senere indflydelsesrig kammerherre i den gottorpske centralforvaltning, og Caspar, som var borgmester i Husum. Resultatet blev i 1652 det berømte topografiske værk *Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswig und Holstein*. Mejer leverede 39 landkort og 52 byplaner til værket, Caspar Danckwerth skrev den omfangsrige tekst. Mejer blev på den måde ophavsmand til den ældste samlede, detaljerede og præcise kortmæssige fremstilling af Slesvig og Holsten, vi kender. Først langt op i 1700-tallet blev Mejers kort indhentet af nye fremstillinger.

Forfatteren Oswald Dreyer-Eimbcke er en virkelig Liebhaber af emnet. Som succesrig forretningsmand har han skabt sig en større privatsamling af gamle kort, og han har gjort sig gældende som kortsamlers på internationalt plan. I 2005 udgav han pragtværket *Geschichte der Kartographie am Beispiel von Hamburg und Schleswig-Holstein*, hvor mange kort fra egne samlinger er gengivet. Bogen her er udgivet i forbindelse med en Mejer-udstilling, som Schiffahrtsmuseum Nordfriesland i Husum arrangerede i 2006 i anledning af kartografens 400 års dag. Målet har været at fremlægge en alment tilgængelig biografi over Mejer for dennes hjemstavn.

Bogen redegør kort for Mejers baggrund og uddannelse og for nogle af de mange arbejder, som ikke blev trykt i Mejers samtid, såsom Aabenraa – og Sli-kortene. Der fortælles om samarbejdet med Peter Sax, og der gøres forsøg på en kritisk vurdering af kortene. Kortene i *Neue Landesbeschreibung* står i centrum. Forfatteren fremhæver, at de historiske kort i værket skal benyttes med alle mulige forbehold. Overbevisende påvises, at kortenes charmerende staffage – de fine kartoucher og ledsagende figurer – skyldes kobberstikkerne,

nemlig guldsmedene Matthias og Nicolaus Petersen samt Andreas og Christian Lorenzen, alle fra Husum. Uden blusel kopierede de forlæg fra tysk og fransk og engelsk kortgrafik, især fra hollandske kartografer som Blaeu og Janssonius og eller fra Jacques Callots stik om krigens rædsler. Bogen slutter med omtale af Mejers triste endeligt. *Neue Landesbeschreibung* blev ikke en økonomisk succes, han kom på kant med både kongen og Danckwerth-familien, som solgte kort-kobberpladerne til Amsterdam-konkurrenten Johan Blaeu.

Forfatteren har sat sig et ambitiøst mål – en kortfattet, samlet Mejer-biografi. Resultatet skæmmes dog af en del støberande. Der er konkrete historiske fejl. F.eks. siges det, at Mejers originalkort overlevede slotsbranden i København 1728 (36, 88); det var nu byen og ikke slottet, der brændte. Læseren efterlades i forvirring om nummeringen af de to landsherrer kong Frederik III og hertug Friedrich III (14, 62). Der er elementære årstals-trykfejl (12, 36), mangelfuld afskrivning af tekster fra kortene (14, 44, 49) og stedvis manglende kildeangivelse ved utrykte kort (71). Meget generende er en utilstrækkelig koordinering af tekst og illustrationer. Først fra s. 64 er der gjort forsøg på præcise henvisninger fra tekst til billede. En nummerering af billederne ville have lettet problemet. Tilmed er enkelte kortudsnit foretaget på en måde, så beskrevne detaljer ikke er kommet med (51,58). Det er besynderligt, at det er valgt at gengive ganske mange af de beskrevne kort eller vignetter fra *Neue Landesbeschreibung* ikke på grundlag af den ukolorerede original, men på grundlag af senere genoptryk, formentlig den farvelagte genudgivelse med latinske kartouchetekster i Johan Blaeus storværk *Atlas maior* fra 1662 (39, 46, 53, 58, 63). Når hertil kommer tekstens stedvis noget springende karakter og tekstbrud, som tyder på ombyrtningsfejl (52), må siges, at forfatteren er ladt i stikken. En omhyggelig redaktion kunne have gavnet. Med denne bog har Mejers hjemstavn ikke fået en biografi, som er den betydningsfulde kartograf værdig. Man gør stadig vel i at konsultere de ældre arbejder, som heldigvis er angivet i litteraturlisten, således Ernst Schlee (1981), Reimer Witt 1982 og Bo Bramsen (1997). Kun mangler P. Lauridsens grundlæggende fremstilling på dansk i *Historisk Tidsskrift* 1887–88.

Lars N. Henningsen

Henningsen, Lars N.: Sydslesvig-ungdom på danske efterskoler – før og nu

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Arkivserien nr. 13. 71 s. ill. Flensborg, 2007.

Lars Henningsen tager her fat på en historisk del af en sag med livliner helt ind i nutiden, som har optaget en stor del af det danske folk i årtier, siden Danmark tabte krigen i 1864 og måtte afstå Sønderjylland helt op til Kongeåen. I de følgende år klamrede de sønderjyske sig til det håb, at de igen måtte blive danske. Efter mange år under fremmed herredømme og et enormt pres fra tysk side for at fravriste de danske deres identitet, blev dette indfriet i 1920, men mange måtte »efterlades« i Sydslesvig. Fredelige løsninger og kompromiser har sin pris. Hvis et folk skal fastholde sin identitet, er der flere

væsentlige faktorer, men de vigtigste er sproget, historien og folkelig oplysning. Det ved vi i dag, og det vidste man også den gang. Skolerejserne (til danske efter- og ungdomsskoler og højskoler), som de blev kaldt, havde og har netop til formål at styrke sproget, at skabe en fælles identitet igennem historien og gennem folkelig oplysning at skærpe bevidstheden om de værdier, som vi som danske værner om.

I Finn Slumstrups forord til hæftet stilles der to store spørgsmål: Kan efterskoler og ungdomsskoler stadig spille en rolle for »danskheden i grænselandet, specielt syd for grænsen, og går dansk efterskoleungdom glip af noget væsentligt, fordi den kun sjældent møder sydslesvigsk ungdom på efterskolerne«. Det er væsentlige spørgsmål, som forfatteren bl.a. gennem mange vidnesbyrd i form af breve fra unge, der var så heldige at få bevilliget et ophold på en efterskole eller en højskole, svarer på. Der er ingen tvivl om, at disse skolebesøg har haft en altafgørende indflydelse på disse unge, der dengang mere end i dag havde den lange adskillelse inde på kroppen. Ernst Meyer, der var elev på Uldum Højskole, beskriver betydningen af dette møde med den danske kultur og slutter af med ordene: »Her blev jeg dansk«. Beretningerne er fulde af, hvordan mødet med det danske ændrede deres syn på værdier og skærpede deres tilhørsforhold til Danmark. Det vækker til eftertanke, når udefrakommende mærker de værdier, som vi selv så ofte har svært ved at få øje på. Men er disse værdier stadig så fremtrædende, eller er vi blevet EU-borgere?

Dengang som nu var det springende spørgsmål, når man skulle på skolerejse til Danmark, økonomien. I mange år var fremgangsmåden, at man søgte Dansk Skoleforening i Flensborg om et ophold på efterskole eller højskole. Her blev den første vurdering foretaget, hvorefter ansøgningerne gik videre til Sønderjydsk Skoleforening i Nordslesvig, der traf den endelige afgørelse om, hvem der kunne komme på efterskole eller højskole med støtte på baggrund af midler fra den danske stat og private fonde. Denne procedure fortsatte næsten uændret indtil 1976, hvor Dansk Skoleforening for Sydslesvig overtog formidlingen.

Lars Henningsen påpeger, at der op igennem tiden har været stor forskel i ansøgermængden. Den har selvfølgelig været afhængig af påvirkningen fra de to krige, men også lavkonjunktur og vækst i Tyskland har været afgørende. Niels Kjems, der var dansk vandre lærer, var den drivende kraft i udvælgelsen af disse elever og var meget opmærksom på ansøgenes motiver. Der var selvfølgelig altid muligheden for at en ansøger havde økonomiske motiver som det primære. I så fald var der nok ikke stor sandsynlighed for, at der blev vækket nationale følelser. For Niels Kjems var det vigtigt, at der i forvejen var dokumentation for et dansk tilhørsforhold, og han var meget opmærksom på, at ansøgerne kunne tale blot nogenlunde dansk, selvom modersmålet efterhånden jo var blevet tysk. Dengang blev der ydet stor økonomisk støtte, og mange kom af sted på fuld friplads. I nogle få tilfælde betalte efterskoler og højskoler af egen økonomi for at give elever fra Sydslesvig en mulighed for et skoleophold i Danmark. I dag er det langt fra alle, der kan få støtte, og støtten matcher knap nok den støtte, danske elever kan få.

En af de store forhindringer for at kunne få støtte er forskellen i det danske

og tyske skolesystem. Op til 1970'erne blev det tyske krav om, at elever skulle have et Schulabschluss ikke håndhævet så kraftigt, men efter den første slesvig-holstenske skolelov blev vedtaget i 1978, var kravet om et afgangsbrev en klar forudsætning for at gå videre i uddannelsessystemet. Kravet om, at de 9 års skolegang blev gennemført i Tyskland, var ufravigeligt. Det danske skolesystem var for mangelfuldt til, at man ville godkende et skoleophold i Danmark. Principper for elevstøtte til efter- og højskoleophold blev vedtaget i 1998 og fastslog bl.a., at der først kunne søges støtte til et efterskoleophold efter det 9. skoleår.

Efter vedtagelsen af loven i 1998 så man en markant tilbagegang af ansøgere. Det siger næsten sig selv, at med så mange obstruktioner bliver søgelysten til danske efterskoler selvfølgelig nedkølet. For de forholdsvis få, der har trodsset disse forhold og alligevel fået økonomien til at hænge sammen, er der ingen tvivl om, at mange af dem har fået de samme oplevelser af mødet med efterskolen og mødet med dansk efterskoleungdom, som beretningerne fra forrige århundrede beretter om. Vores egne erfaringer på Rinkenæs Efterskole med elever fra det danske mindretal i Sydslesvig tyder i samme retning.

Spørgsmålet er så: Er der mulighed for, at denne tilstand kan ændres? Lars Henningsen påpeger afslutningsvis, at han mener, at den nye virkelighed på arbejdsmarkedet med flytning af arbejdskraft hen over grænserne samtidig med efterskolernes ændrede prøveprofil, kan blive medvirkende til, at muligheden for et efterskoleophold i Danmark kan blive lettere. Kan vi som efterskoler være med til at øge mindretallets mulighed for at skabe sig en dansk identitet og kvalifikationer i et ændret og grænseløst samfund? Det er spørgsmål, som er værd at tage op til overvejelse.

Lars Henningsen har skrevet et faktahæfte, der ved første øjekast kan virke som sådan, men alligevel indeholder en blanding af fakta, fortællinger, historie og oplæg til eftertanke, der gør, at man ikke lægger den fra sig før den er læst. Den bør læses af alle skolefolk, der er bevidste om vores historiske arv mht. det sønderjyske, men måske især af dem, for hvem den del af historien er gået lidt i glemmebogen. På trods af, at der næsten er gået et århundrede siden genforeningen, har vi stadig et moralsk ansvar over for de dansk-sindede syd for grænsen.

John Østergaard

Henningsen, Lars N. og Johann Runge: Sprog og kirke.

Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588–1921

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 56, Flensborg 2006, 278 s.

I en periode, da folkekirken i Danmark er under ombygning fra at være Guds menighed til at være et statsligt væsen i en moderne socialstat, der leverer det komfortable økonomiske grundlag for kirkelig overflod, kommer denne bog som en lise. Tænk at blive erindret om, at gudstjeneste ikke er en selvfølge, at en menighed må kæmpe for sin overlevelse, at den må betale for at bestå. Lars N. Henningsen og Johann Runge har skrevet en dynamisk fremstilling af de dansksprogede kirkeforhold i Flensborg fra 1580'erne til 1921.

Indledningen er præcist opsummerende. Her fortælles i helt kort form, hvad problemet er: Flensborg er en tysksproget by, hvor det dansksprogede befolkningsselement siden 1500-tallet også har kunnet betjenes på dansk, overvejende af danske præster. Med den voksende nationalisme i 1800-tallets begyndelse droges også de danske teologer mod den tyske romantik, der var moderne og fremtidsorienteret. Sindelaget blev slesvig-holstensk, altså med hældning mod det tyske. Endnu før de slesvigske krige var fronterne trukket op. Tiden efter 1864 er interessant ved, at der nu søges en definition af, hvad menigheden er – er den sognemenighed eller frimenighed? Snarest var den, hvad forfatterne klogt kalder en prædikantmenighed.

Som del af byens kirkelige organisation måtte den dansksprogede menighed i Helligåndskirken kæmpe for sin ret, for sine goder, altså løn, underhold, tag over hovedet. Kunne den overhovedet gøre krav på en egen præst, eller måtte man dele præst med en af de andre kirker? Kunne byens sekulariserede kloster på længere sigt udrede de beløb, menigheden havde brug for?

Vi præsenteres for præsterne, en efter en i den dobbeltsprogede kultur, der var tale om. Det er jo markant, at rekrutteringen af danske præster i langt overvejende grad sker fra det sønderjyske område, og at den kongerigske indblanding i byens kirkelige forhold er ganske ringe. Først i 1843 kommer der kroner på bordet, da Christian VIII vælger at bevare og støtte Helligåndskirken og betale en del af præstens løn. Præsternes accidenser var netop et stridspunkt. Disse betalinger for kirkelige handlinger kunne nemlig forlanges delt med andre menigheder, hvormed man fra tysk side kunne få den fremmede plante til at visne bort.

Den danske chauvinisme efter 1851 er ikke til at tage fejl af. Fordanskningsprocessen skulle ifølge T.A.J. Regensburgs politik ske gennem kirken – og ikke mindst gennem dennes datter, skolen. Den frie danske menighed, der bestod fra 1851 til 1864 er topmålet af dansk hovmod. Man brød med den ældgamle tanke om sognebåndet og lokkede enhver til at slutte sig til den rige danske menighed med dens fine skolevæsen. Ret absurd, når man betænkter, at sognebåndsløsning ikke var en politisk mulighed i Danmark. Kirken var blevet dansk og statslig; del af en kulturmission i fjendeland. Fornyelsen af gudstjenesten skete blandt andet gennem indførelse af den nye rigsdanske salmebog. Men galt gik det jo. Smukt beskrives det sammenhold og samarbejde, der måtte bestå, så længe krigen krævede sine ofre, men at den nye øvrighed havde grund til at reagere hårdt over for den danske menighed, er lysende klart. Man kunne tillade en dansksproget menighed, men man måtte selvfølgelig fra tysk side og fra det tyske præsteskabs side være opmærksom på, at der kunne trives en femtekolonne i menighedens kadrer.

Siden 1864 måtte menigheden kæmpe. Indadtil for at holde antallet af kirkegængere oppe, skønt man berøvede præsten mulighed for konfirmation, tid til sjælesorg og gudstjenestetider. Man begrænsede i videst muligt omfang de danske aktiviteter. Modet sank især efter freden i Wien og efter de knuste revanchedrømme i 1870, men fra borgerlig, politisk side vandt danskheden støtte. Pressen bakkede menigheden op – med al fare for beskyldninger om at stifte politisk uro. Visnepolitikken lykkedes dog ganske godt. Myndighederne gik nu ganske målrettet efter kirkebygningen og dens inventar. I 1906

solgte klosteret således kirkens fineste smykke, Ringerinks renæssanceprædikestol til den nye Skt. Jürgens. Selv den tyske provst Niese fandt dette for groft, hvilket gav en anelse af goodwill til den danske menighed, der nu havde organiseret sig som et kirkeligt samfund. Man kunne forhandle sig til nogle få gudstjenester, drive en vis foredragsvirksomhed og holde gudstjenester i Jünglings- og Männerverein. Menighedens ønske om at anerkende sit ejerskab af kirken afvistes, da menigheden betragtedes som en politisk forening og således ikke kunne være en juridisk person. Det førte til, at Helligåndskirken kunne købes af klosteret og tillægges Marie Sogn.

Gudstjenesterne kunne fortsætte frem til delingen af Slesvig. Her bliver historien imidlertid kortfattet. Ganske vist er historien om den nye danske menighed beskrevet andetsteds, men der er mellemregninger, der ikke er klare for den læser, der ikke er fuldt indført i grænselandets historie. Hvordan kunne den danske menighed i Flensborg opstå – og hvad er dens rettigheder i forhold til den faste ejendom? Ejer den sin egen kirke? Eller hvad? Meget spændende er det perspektiv, Henningsen åbner ved at sige, at den gamle danske menighed – altså byens menighed – måtte dø i 1923. Det er klart, at der nu er tale om en dansk, folkekirkelig menighed, der ikke er en dansksproget del af den etablerede tyske landskirke. Og at dette er clouet. At i 1923 ophører den danske konglomeratstat på det europæiske fastland. Det er store, end forfatterne giver udseende af.

Det problem, der særligt berøres i slutningen af bogen, er væsentligt. Kan man sælge en kirke? Kan man sælge en menighed? Kan man nedlægge en menighed? Hvem tilhører en kirke egentlig? Det kunne de tyske jurister i kejserriget godt forholde sig til, da de afviste, at byens øvrige kirker havde ret til Helligåndskirken. De fastslog, at den tilhørte »kirken som sådan«. Dermed er vi tilbage ved Guds menighed – og spørgsmålet om, hvorvidt den er til fals. Det er et spørgsmål, der især interesserer nærværende anmelder, da man i 1917 netop havde været igennem den problematik ved salget af De dansk vestindiske Øer. Man kunne netop ikke sælge kirken dér. Den blev overtaget af General Council i USA, men ejerskabsforholdene faldt faktisk først på plads i 1960. Over årene blev den lutherske kirke på de tidligere danske øer amerikaniseret – ligesom menigheden blev det. Uden en stat er det svært at være luthersk kirke – og særdeles svært at være national. Hvorfor holdt danske myndigheder så umådeligt hårdt på dansk kirkesprog på Færøerne? Var det ikke ud fra en erkendelse af, at i samme øjeblik man slipper kirken, så mister man også folket. Med andre ord en sproglig-national chauvinisme lig den, vi kender fra 1850'erne i Flensborg. Der er med denne helt fremragende bog lukket op for en historisk besindelse på, hvad en menighed er, hvad den betyder i spillet mellem Gud Herren, staten og det civile samfund.

Jeg skylder at sige, at bogen er produceret og sat op på samme måde som mange andre af Studieafdelingens bøger. Det er et behageligt format, der giver plads til illustrationer og ret fyldige billedtekster i margin. Billederne er jævnt hen fine. Især fotografierne har en særlig aura, der fint indfanger en tidsånd. Og det er tidsånd, vi får. Fine karakteristikker af personer og problemer; desværre ikke så meget om livet i menigheden. Men som forfatterne selv siger,

så efterlader almindelige mennesker sig ofte kun lidt vedrørende de helt almindelige, nære ting. Gudstjenstelivet har været så selvfølgeligt, at ingen har keret sig om at beskrive det. Og til slut: Det er en fornøjelse at læse en bog, der er skrevet i et flot sprog og fuldstændigt renset for trykfejl.

Carsten Bach-Nielsen

Hermansen, Karsten: Kongeblood og fyrstedrømme. Portræt af hertug Hans den Yngre

Ærø Museum 2006, 127 s.

Hertug Hans den Yngre (1545–1622) var den yngste af Christian III's sønner og skulle derfor sikres et vist underhold, så en standsmæssig livsførelse kunne fortsætte. Han fik derfor i 1564 overdraget en række landområder, som blev udskilt fra den kongelige del af Hertugdømmerne. Disse landområder skulle ikke alene blive fundamentet for den sønderborgske hertuglinje, men også en hovedhjørnesten i Sønderjyllands historie.

Imidlertid var der stor forskel på hertugerne i Hertugdømmerne, ikke mindst hvad angår magt og social prestige, og meget mod egne ønsker såvel som ambitioner var hertug Hans den Yngre gennem samtlige år at finde i en lidt lavere division end Christian III's to brødre, der som hertuger allerede havde fået deres del af kagen ved Hertugdømmernes deling i 1544. Tydeligst kom dette til udtryk ved, at han aldrig fik mulighed for at tage del i fællesregeringen for Hertugdømmerne og dermed heller ikke at indkræve skat i eget navn. Årsagen var, at Hans den Yngre aldrig blev formelt anerkendt som landsherre af stænderne i Slesvig og Holsten. En oprettelse af et nyt hertugdømme skulle godkendes af de i forvejen regerende hertuger og af stænderne, som i praksis vil sige adelen. Og lige lidt hjalp det, at Frederik II i egenskab af hertug sammen med sine farbrødre, hertug Hans den Ældre og hertug Adolf af Gottorp, gik ind for at hylde Hans den Yngre som medregerende hertug, for uden stændernes godkendelse måtte Hans den Yngre se sig reduceret til den lidet flatterende titel af at være en såkaldt »afdelte hertug«. Rang og stand havde han, og det blå kongeblood flød i hans årer, men egentlig fyrsteværdighed blev noget, han kun kunne drømme om.

Det betød nu ikke, at han var økonomisk uværdig. For gennem en rationel godspolitik lykkedes det ham at skabe så store formuer, at han senere kunne yde lån til kongehuset og – nok så vigtigt – få sine døtre indsat på magtfulde pladser i de europæiske fyrstehuse ved bl.a. at gøre dem attraktive med en klækkelig medgift. Strategiske ægteskabsalliancer var ikke kun af betydning for at sikre slægten, de var en uhyre vigtig måde at skabe politisk magt og social prestige på. Og så kunne de tilmed tjene til fyrstens egen iscenesættelse og repræsentation.

Hans den Yngre var i flere henseender rundet af tidens territoriale drømme. Han forøgede sine besiddelser med godt en tredjedel gennem sin regeringstid og var således på grund af bl.a. mageskifter og arv fra sin farbror Hans den Ældre blevet herre over et hertugdømme, som, da det var størst, omfattede de oprindelige områder, nemlig Plön amt og det sekulariserede klosterdistrikt Ahrensböök i Holsten og Sønderborg og Nordborg amter i Slesvig samt nyer-

hvervelserne Reinfeld kloster i Holsten og Ryd kloster ved Flensborg. Sidstnævnte ombyggede han i øvrigt til det Glücksborg, der endnu i dag kan ses som et af Hans den Yngres få bevarede opførelser.

Udover byggeri, jordudvidelser og ægteskabsforbindelser kom hertugens fyrstedrømme også til udtryk i en efterhånden stadig større husholdning. Med to hustruer lykkedes det Hans den Yngre at blive far til en børneflokk på 23, hvis standsmæssige levestandard og udlandsrejser i sig selv har krævet en fyrstes økonomiske formåen. Men dér, hvor hertugens fyrstedrømme for alvor kom på prøve, var hans ihærdige kamp for at opnå kirkehøjheden på Ærø og Als og dermed få mulighed for at indsætte præsteemner og ikke mindst oppebære halvdelen af kirketiendet. Fra middelalderen var kirkerne på Ærø og Als imidlertid underlagt bispestolen i Odense, og det skulle der ifølge Frederik II ikke rokkes en tøddel ved. Gennem forhandlinger og intrigerende kontroverser om kirkehøjheden, som var enhver evangelisk territorialfyrstes fornemste adelsmærke, kom hertug Hans' fyrstedrømme på prøve, og det samme gjorde Frederik II's bestræbelser på at holde hertugens fyrstedrømme stangen. Resultatet af denne styrkeprøve blev et kompromis. Nok fik Hans den Yngre en del af kirkehøjheden på lånt tid, men en suveræn landsherre efter tysk tilslutning og med den fulde kirkehøjhed over sit område blev han aldrig.

Striden om kirkehøjheden indtager en central placering i Karsten Hermansens biografi over Hans den Yngre – måske også lidt for central. Nok var striden om kirkehøjheden af afgørende betydning for hertugens forestilling om en fyrstes magt og indflydelse, og nok har striden også en del lokalhistorisk interesse for Ærø, hvor bogen er udgivet. Men i betragtning af, at forfatteren allerede har skrevet en aldeles glimrende artikel om denne strid, kunne den måske have været refereret mindre fyldigt. Der var trods alt også andre forhold, hvorigennem Hans den Yngre kunne manifestere sine fyrstedrømme og etablere en uafhængig og selvberørende øvrighed. F.eks. kunne det forhold have været uddybet, at Hans den Yngre ophøjede Konkordieformelen som den gældende bekendelse for hertugdømmets evangeliske forkyndelse. Som en evangelisk bekendelse var Konkordieformelen fra 1577 et forsøg på at samle den lutherske evangeliske kirke, som efter Luthers død i 1546 var begyndt at splittes i spørgsmålet om især nadverforståelsen. De fleste evangeliske stater tilsluttede sig formelen og senere konkordiebogen fra 1580, men Frederik II stod imidlertid fast ved, at det udelukkende skulle være Den augsburgske Religionsbekendelse 1530 og Den danske Kirkeordinans 1537, som skulle være de gældende konfessioner i Kongeriget. Her blev det sågar forbudt at indføre Konkordieformelen eller på nogen måde besidde den, og hvis forbuddet blev siddet overhørig, skulle der straffes på liv og gods. Indholdet af – såvel som tilslutningen til – konkordieværket havde dog mest af alt symbolsk betydning. Men netop derfor kan hertug Hans' tilslutning ses som et udtryk for en klar selvstændiggørelse i forholdet til Frederik II's kirkepolitik. Tanken om, at kirkehøjheden og dermed magten over forkyndelsens indhold er sammenfaldende med den territoriale højhed, ligger i hvert fald ikke langt væk. I lyset af Karsten Hermansens hidtidige kirkehistoriske forskning kunne man godt have ønsket sig en lidt mere fyldig omtale af kirkeadministrationen og religionsudøvelsen under Hans den Yngre. I en tid hvor religion så at sige

gennemsyrede forestillingsverdenen og leverede svar og legitimitet på alt fra politiske beslutninger til personlige bekymringer, kunne de religiøse forhold evt. have været vægtet lidt tungere. Ikke mindst når det også tages i betragtning, at Hans den Yngre lod to af periodens få nyopførte kirker bygge, nemlig hhv. Kegnæs på Als og Neukirchen i Angel.

Bogen foregiver ikke at være en udtømmende biografi om hertug Hans den Yngre, og det er den da også så langt fra. Vi hører ikke meget om hertugens byggerier, om hans administration og forvaltning – og det er en skam. Den interesserede læser vil måske undre sig over, hvordan det overhovedet var muligt at administrere et så usammenhængende område som Hans den Yngres hertugdømme. Hvordan kunne man fra Sønderborg Slot f.eks. bevare overblikket og forvalte magten og myndigheden? Men bogens omfang til trods (127 sider!), så er det alligevel lykkes Karsten Hermansen at tegne et nuanceret portræt af hertugen og hans stækkede fyrstedømme. Der leveres god og sober historieformidling, og sproget flyder klart og ubesværet gennem bogen. Undertiden får fremstillingen en litterær tone, som man desværre kun møder alt for sjældent. Sådan kan en formiddag på Sønderborg Slot formidles: »Slotsgården gav genlyd af snak og råb, da de mange tyske fyrster og sendebud ankom. Kareternes karakteristiske skramlen, de mange mennesker og de svedige hestekroppe havde forandret slotsgården til et mylder af liv med en varme som en forårsdag.« (s. 57). Nuvel, der er måske ikke kildemæssige hjemmel for alle udsagn, men når man ved, at der ligger gedigen forskning og indgående kendskab til perioden bag, så gør det bestemt ikke troværdigheden mindre lødig. Tonen vækker flere steder minder om en formidlingstradition, som vi skal tilbage til Troels Lund eller Hugo Matthiesen for at møde. Hos Hermansen bliver historien aldrig tør og ligeegyldig, men nærværende og engageret.

Billedsiden er flot, og der er mange stemningsfulde gengivelser af bl.a. Søbygård på Ærø. Dog kan det undre en smule, at et kort over hertugdømmet skal gengives hele to gange (s. 48, 84), og hvorfor fire helsiders gengivelser af våbenskjold er prioriteret frem for billeder af hertugens kirkebyggerier eller af billeder fra de holstenske besiddelser, som ellers kun meget sjældent ses. Denne anke skal ikke skygge for, at Karsten Hermansens bog absolut er læseværdig. At tilbringe en eftermiddag i Hans den Yngres selskab er en oplevelse!

Mogens Christensen

Kelm, Bert: Rømø – et vesterhavspræget samfund

Bind IV. Ejendomme i Kongsmark og Kirkeby ejerlav. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 94, 387 s.

Bert Kelms enorme værk om Rømøs ejendomme og beboere gennem 400 år skrider planmæssigt frem. Efter et indledende bind om den mere almene historie er der indtil nu udkommet fire bind om øens ejendomme og beboere siden 1600-tallet, i enkelte tilfælde endda endnu ældre. I forordet bebudes yderligere to bind, ét (nr. 5) vedrørende de sydligste ejendomme og deres

ejere og til sidst som nr. 6 et bind med registre, rettelser og tilføjelser. I alt bliver 195 ejendomme på øen og deres ejere beskrevet.

Værket bevæger sig i adstadigt tempo fra nord mod syd, således at de tre første bind beskæftigede sig med den slesvigske del – nordøen med 92 ejendomme, mens nr. 4 og 5 beskriver ejendomme (i alt 102) og mennesker i den kongerigske del på sydøen. Kriteriet for at en ejendom kan blive optaget i registranten er, at den lå der i 1870 og fortsat eksisterer med bygninger, også selv om disse måtte være fornyet. På den anden side er en del ejendomme forsvundet, og deres bygninger og ejere er således ikke medtaget. Det kan selvfølgelig give en vis skævhed, men der må altid sættes en begrænsning for, hvad et værk af denne type kan omfatte, og derfor vil udeladelser aldrig kunne undgås.

Det er forbløffende, så mange af de gamle ejendomme der stadig eksisterer, og det er glædeligt at kunne konstatere den pietet, man har vist bygningerne, der ofte stammer fra 1700-tallet. Rømø rummer fortsat en enestående samling af fine og velbevarede huse, trods ombygninger (som regel med sans for det oprindelige) og (et i virkeligheden yderst begrænset) nybyggeri i forbindelse med de gamle ejendomme. Dette skyldes måske, at de gamle huse var solidt bygget (her spiller hvalfangertidens relative velstand nok ind), og at landbruget på grund af jordens ofte ringe bonitet ikke har spillet den helt afgørende rolle. Øen har derfor stort set undgået det moderne landbrugsbyggeri, der – hvor rationelt det end måtte være – næppe kan siges at være af nogen større arkitektonisk kvalitet. Nybyggeriet har mest været boliger (parcelhuse), de fleste koncentreret i og omkring Havneby.

I forbindelse med hver ejendom giver Kelm en kortfattet gennemgang af husets historie og nuværende tilstand, bl.a. med bedømmelse af bevaringsværdien, hvorefter han går over til en registrering og omtale af ejerne og deres familier, så langt tilbage som det har været muligt. Og det er forbløffende fra hus til hus at have ikke alene ejernavne, men som regel uddybende biografier og registrering af ægtefæller og børn (og ofte deres skæbne) gennem flere hundrede år. Derved bliver gennemgangen af de enkelte ejendomme ret lange – mere end ti sider er ikke ualmindeligt -, så bogen på sine knap 400 sider kun når at behandle 53 huse og gårde.

Det er slående ved gennemlæsning af ejerlisterne at se, i hvor høj grad søfarten har været dagligdag for øens beboere. Der er næppe et hus, hvor der ikke har boet sømænd på et eller andet tidspunkt, ofte i flere generationer, gerne folk med en speciel opgave om bord: kommandør eller styrmand, harpunerer, spæksnider, tømmermand eller kok. Mange sejlede på hvalfangst under Grønland, men der var også ganske mange – og det bliver flertallet i løbet af 1800-årene –, der sejlede på andre destinationer som Fjernøsten, Sydamerika, Vestindien eller Middelhavet. Traditionen med at sejle er fortsat til vore dage.

I de fleste tilfælde var arbejdet til søs kombineret med landbruget hjemme på Rømø, men da både sejlads og landbrug havde »højsæson« om sommeren, var det i reglen koner, børn og aftægtsfolk, der tog sig af den hjemlige bedrift. Den kvindelige indsats for familiernes opretholdelse og økonomi glemmes alt

for ofte i fortællingen om Rømø til fordel for de spændende beretninger om hvalfangst og sejladsere til jordens fjerneste egne.

Der ligger et ufatteligt pillearbejde og en yderst pertentlig registrering bag et arbejde, som det Kelm har udført, og det er derfor i sagens natur umuligt for udenforstående at have det overblik, som kræves for at bedømme resultatet retfærdigt og da slet ikke i detaljer. Det kan vel egentlig kun de enkelte husboere eller familiemedlemmer for så vidt angår deres egen slægt eller ejendom. Hvis de da ved mere end Kelm! Hvilket nok i de fleste tilfælde kan betvivles.

Naturligvis vil der være unøjagtigheder og svipsere i et så omfattende materiale, hvor der også krydshenvises fra ejendom til ejendom og fra familie til familie, men så må man vente til sjette (og sidste) bind, der bl.a. vil rumme de rettelser og tilføjelser, som måtte komme.

Bert Kelms enorme og yderst fortjenstfulde arbejde vil utvivlsomt være til stor glæde og gavn for alle med familiemæssig tilknytning til Rømø, men også mange udenforstående vil kunne bruge bøgerne, ikke mindst i forbindelse med slægtsforskning. I så henseende vil registerbindet med henvisninger til alle de mange tusind navne være fuldstændig uundværligt.

H. E. Sørensen

Klatt, Martin: Fra modspil til medspil? Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland-Schleswig 1945–2005

Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa, 2006. 323 s.

Hvordan var det nu det var? Hvordan begyndte det grænseoverskridende samarbejde – hvorfor blev det sat i gang, og hvordan har det udviklet sig siden? Det er spørgsmål, historikeren Martin Klatt fra Grænseregionsforskningsinstituttet tager op i sin bog. Det er spændende læsning, fordi det viser meget om det, der på tysk kaldes for »Befindlichkeiten«, dvs. det politiske følelseslag, som grænseregionen ligger under for på begge sider af grænsen. Det er sket med forståelse for såvel den danske som for den tyske side. Martin Klatt er mindretalsdanser, og der er ikke tvivl om, at han har mere sympati for den danske end for den tyske side, ikke mindst, fordi den pragmatiske tilgang, danskerne har til det dansk-tyske samarbejde, måske i længden er mere givende, end et mere pompøst tiltag med store ord og armbevægelser. Efter min erfaring er dog begge dele gode i deres individuelle sammenhæng på forskellige tidspunkter.

Det dansk-tyske samarbejde er mere end Region Sønderjylland – Schleswig, men regionsdannelsen den 16. september 1997 er en vigtig del af det. Der var en række forløbere: Dansk-tysk Forum var en af de vigtigste. Med Region Sønderjylland – Schleswig startede det formaliserede samarbejde, og det gav store dønninger i landskabet. Historie har grundlag i følelser, i menneskeskæbner, i fordomme og i overordnede strategiske overvejelser, og hvis ikke mennesker som tidligere amtsborgmester Kresten Philipsen, amtskommunaldirektør Finn Hansen, Europaminister Gerd Walter fra Schleswig-Holstein og den daværende overborgmester for Flensborg, Cord Dielewicz, havde fremskyndet det dansk-tyske samarbejde, var det sikkert ikke blevet til noget.

Det er spændende at læse, hvordan det dansk-tyske samarbejde har udviklet sig fra næsten udelukkende at være mindretalsstof til at omfatte andre dele af befolkningen og andre politikere. Martin Klatt understreger dog, at mindretallets betydning ikke må undervurderes, fordi de er i besiddelse af bikulturel kompetence. Succesrigt grænseoverskridende samarbejde kræver således mere end gensidigt sprogkundskab, skriver han, og det kan vi kun bekræfte ud fra vores hverdag. Men til gengæld ville vi være meget tilfredse, hvis der kunne gøres noget mere ved den manglende sprogkompetence hos flertalsbefolkningen.

Det dansk-tyske samarbejde handler om mennesker og deres tilhørsforhold til deres hjemstavn, om politik, indflydelse, magt og hverdagsbegivenheder. Foreningen af Flensborg Fjord viste f.eks., at det var nødvendigt med samarbejdet tværs over grænsen, strålebehandlingen af danskere i Tyskland er et andet eksempel, hvor det dansk-tyske samarbejde er givtigt. Infocenter Grænse med grænsependlerrådgivningen er et tredje, som desværre ikke får den fornødne opmærksomhed i bogen, måske fordi det kom for sent i forhold til bogens udgivelse.

Vores lille grænseland har givet Schleswig-Holstein mulighed for at lave udenrigspolitik ved siden af den officielle tyske udenrigspolitik. Der var en konkurrence mellem de tyske amter (Kreise) og Schleswig-Holstein omkring det dansk-tyske samarbejde, især i forhold til EU-penge. Sønderjyllands Amt på den danske side har spillet på begge strenger. Nu har Schleswig-Holstein igen sat sig i fokus med den for nylig indgåede partnerskabsaftale med Region Syddanmark, og det bliver spændende at se, om amterne vil blive kørt ud på et sidespor, eller om det i denne omgang lykkes at samarbejde på de forskellige niveauer til fordel for begge sider.

For mig, der jo arbejder med det grænseoverskridende samarbejde til daglig, er bogen et vigtigt redskab. Den er et solidt stykke arbejde og giver et godt grundlag for en dyberegående forståelse af, hvorfor det dansk-tyske samarbejde er, hvor det er i dag. Og det skaber et godt grundlag for handling. Der mangler bare én ting: Bogen skulle oversættes til tysk, så begge parter kunne bruge den.

Andrea Kunsemüller

Krurup, Jens Kristian: Den danske klosterrute. Gennem Sønderjylland til Ribe

Forlaget Unitas 2006. 128 s.

Forlaget Unitas udsender i disse år værket *Den danske klosterrute* i fire bind, der skal dække strækningen fra Helsingør over Sjælland og Fyn til Als og Ribe og herfra nordpå via Viborg til Frederikshavn. Ruten bliver lagt således, at den dækker næsten alle danske cistercienserklostre og en del andre klostre samt adskillige andre historiske mindesmærker, især af kirkelig eller åndshistorisk art. Cistercienserne var i middelalderen en af de betydeligste munke- og nonneordener, der udgik fra Frankrig med abbed Bernhard af Clairvaux som den ledende skikkelse. Ordenen omfattede flere hundrede klostre, heraf

ni i Danmark, incl. Skåne og Sydslesvig. De hørte alle til de betydeligste klostre i landet.

Det førstudkomne bind i serien dækker delruten fra Fynshav på Als til Ribe, og turen er lagt via Sønderborg langs Flensborg Fjord til Bov og videre via Tinglev og Burkal til Løgumkloster, hvorfra den bøjer ud mod vest langs Brede Å og gennem marsken til Ribe, en stor del af vejen langs havdiget.

Som helhed må det siges, at bogen giver solid og grundig (og i sagens natur kortfattet) oplysning om de steder, der besøges, og da kirkerne er de væsentligste fikspunkter på ruten, er der en udmærket gennemgang af dem, både bygninger og inventar. Den vandrer, der følger ruten, vil få de basale oplysninger, han/hun har brug for, og for de specielt interesserede ligger der jo som regel yderligere information i kirkerne.

Man kan undre sig lidt over bogens titel »Klosterruten«, da de eneste klostre, der besøges på denne strækning, er cistercienserklosteret i Løgum og dominikaner- (sortebrødre-) klosteret i Ribe. Det ville heller ikke have været muligt at indlægge andre, idet der simpelthen ikke findes flere. Men da der på en måde er tale om en pilgrimsrute, kan det undre en smule, at ruten ikke er lagt via valfartskirkerne i Lysabild og Kliplev, der begge havde stor betydning i middelalderen.

I Lysabild Kirke kan man besøge selve målet for valfarten, det oprindelige helligblodskapel, indviet til Frelserens blod, der blev udgydt på korset, med de oprindelige noget primitive kalkmalerier. Og i Kliplev ses ikke alene den betydelige kirke med en fornemt inventar og de prangende ligsten over Ahlefeldterne fra Søgård, men også landets ældste træbygning, klokketårnet fra o. 1300. Desuden markerer man hvert år valfartsstedet (måske uden at tænke nærmere over det) med det berømte og stærkt besøgte Kliplev marked. I den nærliggende Kværs Kirke kan man se en afstøbning af et pilgrimstegn fra Kliplev – en Sankt Hjælper figur – på kirkeklokken. Men det er naturligvis afhængigt af rutens forløb, hvad man kan medtage. Og da Krarup har prioriteret de naturskønne områder langs Flensborg Fjord, hærvejen og plantagerne ind mod Tinglev, bliver det selvfølgelig kirkerne langs denne rute, der omtales.

Krarup skriver selv, at en sådan bog ikke kan udarbejdes, uden at der forekommer fejl. Det har han ret i. Det ved alle, der har forsøgt sig med en sådan opgave. Der er da også en del, de fleste småting, men noget burde han have kunnet undgå, hvis han havde besøgt de beskrevne (eller omtalte) steder. Tre eksempler: Gammelgårds hovedbygning (på Als) er ikke en forpagterbygning fra 1739, idet denne lange hvide bygning i 1976 blev nedrevet og erstattet med en gulstenvilla. Mindemuren for de gendarmere, der omkom i tyske koncentrationslejre, og som tidligere stod ved krydset i Kruså, er for mange år siden flyttet til Frøslevlejren. Kalkmalerierne i Brøns er ikke fra 1530'erne, idet de er fra tre skarpt adskilte perioder. Heraf er de to store propagandabilleder for den lutherske reformation de yngste, sandsynligvis fra omkring 1526.

Teksten er udformet, så man får det indtryk, at gravkapellet bag slotskirken i Sønderborg er åben for besøgende, hvad det ikke er, ligesom de danske og tyske skanser på Dybbøl blandes sammen. De to bedst bevarede af de danske (Skanse 2 og 8) omtales slet ikke, selv om de giver et udmærket indtryk af de

solle forsvarsværker, som de danske soldater måtte krybe i ly bag – ikke mindst sammenlignet med de få år yngre tyske skanser, som nu dominerer området. Og så virker det en smule overflødigt at skrive ved hver eneste omtalt kirke øst for Tinglev, at den hører til Haderslev Stift, og tilsvarende om dem vest for Bylderup-Bov, at de ligger i Ribe Stift. Når det er fælles for kirkerne, skulle det være tilstrækkeligt at anføre stiftsinddelingen en enkelt gang, måske i indledningen.

Bogen giver mange praktiske oplysninger om adgang og åbningstider, overnatningsmuligheder og offentlige toiletter, turistkontorer og meget andet, der kan være rart at vide. Disse oplysninger er for størsteparten samlet i et særligt afsnit sidst i bogen. Derimod er der i selve hovedteksten indarbejdet meget minutøse anvisninger på de veje og stier, der bør følges på ruten. Det ville utvivlsomt være en god ide, hvis »Klosterruten« slår an som vandrevvej, at opsætte skilte, evt. med rutens logo, som er gengivet i bogen – en sammenstilling af et Andreakors (den mellemeuropæiske markering af en pilgrimsvej) og Kristi monogram. Ellers kunne man frygte, at lidt for mange rendte vild i de store plantager langs grænsen!

Bogen vil givetvis være en fin inspirator og en god hjælp ved planlægning af en vandretur gennem den sydlige og vestlige del af Sønderjylland, klostre eller ikke klostre – ligesom den vil være uundværlig i ryksækken, hvis man kridter støvlerne og begiver sig af sted. God tur. Der er nok at se. Gode oplevelser venter forude!

H. E. Sørensen

Rheinheimer, Martin: Der Kojenmann – Mensch und Natur im Wattenmeer 1860–1900

Wachholtz Verlag, Neumünster 2007, 292 s.

Med bogen giver professor i maritim og regional historie ved Syddansk Universitet, Martin Rheinheimer, et særdeles grundigt indblik i arbejdslivet, som det udspandt sig hos småkårsfolk på vadehavsøerne i sidste del af 1800-tallet. Martin Rheinheimer tager i sin bog udgangspunkt i Amrum-beboeren Cornelius Peters' enestående detaljerede arbejdsdagbøger fra perioden 1867–1892. Cornelius Peters, der i mange år havde været fisker, jæger og daglejer, blev i 1867 ansat som »Kojenwart« eller fuglekøje-opsynsmand i andelsselskabet »Amrummer Vogelkoje«. Han blev af selskabet forpligtet til at føre nøje dagbog over alle sine arbejdsaktiviteter, over vind- og vejrforhold, samt at føre regnskab over alle sine forskellige småindtægter. Ind i mellem kommenterer han også de mere skelsættende begivenheder, f.eks. særligt slemme storme eller isvintre. Til sammen giver alle de mange informationer i dagbøgerne et enestående indblik i Cornelius Peters' arbejdsliv over en længere årrække.

Inden Martin Rheinheimer går i gang med at behandle dagbøgernes indhold, sætter han Cornelius Peters og hans dagbøger ind i en generel historisk kontekst. Han opridser Amrums erhvervsmæssige og økonomiske historie i 1800-tallet, der blev præget af nedgang efter søfartens tilbagegang. Endvidere opridser han Cornelius Peters' familiemæssige baggrund og hele det sociale netværk omkring ham. Han beskriver også her, hvordan familiemedlem-

merne på forskellig vis forsøgte at ernære sig under de nye tiders sværere forhold. Efter denne gennemgang går han over til en omfattende behandling og analyse af selve indholdet i Cornelius Peters' dagbøger. Først beskrives de meget omskiftelige vind- og vejrforhold i Vadehavet, som nærmest var totalt bestemmende for, om de fleste aktiviteter lod sig gøre eller ikke, og hvad der kunne opnås af fangster og resultater.

Derefter behandler Martin Rheinheimer alle Cornelius Peters' forskellige arbejdsaktiviteter. Øverst stod fangsten af vildænder i fuglekøjen på Amrum. Denne fuglekøje lignede så mange andre fuglekøjer på vadehavsøerne, samt i Tyskland, Holland og England. Fuglekøjer blev brugt langt op i tiden de fleste steder, mens de blev forbudt i Danmark i 1931 sammen med al anden fuglefangst i net. På Fanø er der stadig en fuglekøje i drift, men den benyttes kun til indfangning af vildænder til ringmærkning. En fuglekøje er udformet som en sø med en kanal ud i hvert af de fire verdenshjørner. Kanalerne er overdækkede med net, og forsynet med fangstruser ude i enderne. Her er der udsat stækkede ænder, som lokker vildænderne ind, og når de først er kommet ind i fangstrusen, så kan de ikke komme ud igen. Herefter kan opsynsmanden så samle de fangede vildænder ind. Især i efteråret kunne Cornelius Peters hente mange vildænder i fuglekøjen. Fangsterne var særdeles afhængige af vejr og vind og svingede ekstremt meget fra år til år. Således blev der kun fanget 1047 vildænder i 1869, mens der blev fanget hele 20.338 vildænder i 1888. Også hele økonomien omkring og organiseringen af fuglekøjerne bliver beskrevet indgående. F.eks. solgte man ænder til en konserverfabrik på vadehavsoen Før, der eksporterede dem til hele Europa som en fin luksusspise. Sideløbende med arbejdet i fuglekøjen havde Cornelius Peters også en række andre aktiviteter, som beskrives grundigt og systematisk i bogen. Det var indsamling af strandet vraggods, østersfiskeri i vinterhalvåret, fiskeri via fiskegårdene i Vadehavet i sommerhalvåret, samt jagt og ægindsamling i efteråret. Dertil kom også andet forefaldende daglejerarbejde, f.eks. høstarbejde, vejarbejde, tørvegravning, vedligeholdelse af diger, samt forskelligt byggearbejde.

Bogen slutter af med nogle konkluderende kapitler, der beskriver Cornelius Peters' aktiviteter set i et større udviklingsperspektiv. Amrum blev som de øvrige vadehavsøer i sidste del af 1800-tallet ramt af svigtende indtægter og tilbagegang, efter at langfarten vandt frem, og den traditionelle søfart gik tilbage. Cornelius Peters valgte som så mange andre i denne situation at søge sine indtægtsmuligheder i gammelkendte og traditionelle erhverv såsom jagt og fiskeri. Dette konservative valg skyldtes, at han ikke kendte til andet og i øvrigt kun kom meget lidt omkring. Cornelius Peters blev derfor fanget i en fælde af konstant hårdt fysisk arbejde, stadig søgen efter nye indtægtsmuligheder, samtidig med at han aldrig kom ud af sin fattigdom. Alt dette ændrede sig blot en generation senere. I tiden efter 1900 begyndte alle nemlig at tænke nyt, det langt mere givtige turisterhverv begyndte at blomstre, og snart forsvandt de gamle jagt- og fiskerierhverv fuldstændigt.

Martin Rheinheimers bog er et stykke mikrohistorie, når det er bedst. Med udgangspunkt i blot en enkelt mands dagbogsskrivning, sammenholdt med et generelt historisk oprids, er han i stand til at drage store og vidtgående

konklusioner om denne mands og en hel generation af småkårsfolks liv og virke i Vadehavsområdet. Samtidig giver han et dybt og detaljeret indblik i et væld af forskellige forhold omkring småkårsfolkernes arbejdsliv og livsvilkår i det hele taget. Teksterne underbygges overalt af tabeller, grafer og fint billedmateriale. Nogle vil måske finde Martin Rheinheimers bog lige lovlig kildebaseret og tung at læse. Men omvendt får man til gengæld dyb indsigt i mange forhold, og derved også muligheden for selv at reflektere over de mange oplysninger. Det vil være en hindring for mange, at bogen er skrevet på tysk, men det betaler sig at læse den udmærkede bog alligevel.

Henrik J. Møller

Rheinheimer, Martin (udg.): Grenzen in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 42, Wachholtz Verlag, Neumünster 2006, 480 s.

Bogen er opstået som led i projektet »Virtuelt Museum«, et grænseoverskridende samarbejde mellem danske og tyske universiteter, der for tiden udvikler en internetbaseret platform med fokus på den dansk-tyske grænseregion fra 1830 til i dag. Det er planlagt, at emnet »grænser« skal indgå i platformens indhold.

Allerede titlen tyder på, at bogen ikke blot beskæftiger sig med grænse-
dragninger i politisk forstand. Snarere omfatter fænomenet »grænser« ud over statslige aspekter også andre rumlige, økonomiske, sociale og mentale dimensioner. På den måde behandler bogens 21 artikler tiden mellem forhistorie og samtid.

Indledningsvis belyser Martin Rheinheimer det tætte forhold mellem grænser og identiteter og påviser, hvordan deres betydninger har forandret sig i løbet af århundrederne. I den tidligste historie blev grænser bestemt af religionen og havde eksistentiel betydning. Fødslen fastlagde desuden ens tilhørsforhold. I den nyeste tid mister de nationale grænser deres betydning på grund af globaliseringen. Desuden er det blevet muligt at vælge identitet.

Norbert Fischer og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt beskæftiger sig med rumlige grænser som diger og floder. I forbindelse med eksemplet om Elbens nedre løb fremhæver Lorenzen-Schmidt, at floden først i de sidste hundrede år blev til et delende element. Før havde Elben en forbindelse funktion: floden bidrog til økonomisk udveksling samt etablering og opretholdelse af sociale kontakter. Selvom der imidlertid findes bestræbelser på at stimulere kommunikationen og samarbejdet hen over floden, viser det sig til tider at være et vanskeligt forehavende.

Grænsen mellem liv og død bliver behandlet i Jannie Uhre Mogensens artikel, som vedrører post-mortem-fotografi i Danmark. Hun konstaterer, at den almene praksis for afbildning af de afdøde har forandret sig i tidens løb. Siden fotografiets opfindelse har det været sædvane at fotografere de afdøde familiemedlemmer for derved at være i besiddelse af et æstetisk *memento mori*. Hvad der før i tiden var almindeligt, er i dag, på grund af dødens tabu, blevet en del af en hemmelig kultur. I den henseende må de pårørende ofte overvinde en personlig grænse for at fotografere og vise de færdige billeder frem.

En betragtelig del af artiklerne beskæftiger sig med det slesvigske grænse-land. Hans Schultz Hansen belyser slesvigske sindelagsgrænser i det 19. århundrede, og Andrea Teebken behandler sprogekampen i hertugdømmet Slesvig. Hun fremhæver, at den nationale diskussion i det dansk-tyske grænse-land er opstået i forbindelse med ønsket om en rumlig og mental afgrænsning. Ved hjælp af undersøgelser og mentale landkort vedrørende sindelags- og sprogrænser i Mellemslesvig, der blev fremstillet i det 19. århundrede, påpeger Teebken, hvordan sprog og rum blev bundet sammen for at skabe argumenter til den nationale diskurs. Hun bemærker, at grænseområdet som rum ikke er værdineutralt, men at det fik en symbolsk opladning, da der blev taget fat på hertugdømmets kortlægning af sprogrænserne.

Derudover beskæftiger Morten Andersen sig med den økonomiske genopbygning i det slesvigske grænseområde i tiden 1919–1924. Også mindretallene tages i betragtning: Jørgen Köhl behandler mindretallenes nationale identifikation over grænserne, og Peter Thaler beskæftiger sig med det danske mindretal i Sydslesvig og dets nationale identitetsdannelse inden for den nyeste historie.

Martin Klatt belyser historiens indflydelse på den aktuelle politik i den dansk-tyske grænse-land. Han fastslår, at det på trods af det tiltagende grænseoverskridende samarbejde inden for de sidste årtier ikke er lykkedes at skabe et transnationalt regions-handlingsrum. Den dansk-tyske grænse har stadigvæk en skillende funktion.

Selvom der er blevet lagt stor vægt på at belyse grænser i bredeste forstand i det slesvigske grænse-land, er det dog ikke kun regionen Sønderjylland/Slesvig, der deltager i projektet »Virtuelt Museum«. Ligeledes er regionen Fyn/K.E.R.N. involveret i samarbejdet. Således kunne det have været interessant, hvis der også mellem disse to regioner blev fokuseret på skillende og forbindende elementer i et historisk perspektiv.

Særdeles interessant er behandlingen af de mangfoldige mentalitetshistoriske aspekter i de enkelte artikler, især inden for den nyeste tid. Bogens sidste artikel beskæftiger sig med hollandske landmænds indvandring og integration i Danmark inden for de sidste årtier (Lone Jeppesen og Mogens R. Nissen). På grundlag af studier analyserer forfatterne blandt andet, hvilke fordomme danskerne har imod deres hollandske naboer.

Selvom et bedre udstyr med hensyn til foto- og især kortmateriale ville have gavnet bogen, er der udkommet en yderst læseværdig og velskrevet bog med talrige detaljerede eksempler på grænser i Slesvig-Holsten og Danmark. Bogen og ikke mindst platformen på internettet bidrager forhåbentlig til, at mange grænser i de to nabolande overvindes til gavn for et bedre samarbejde.

Ruth Clausen

Schwensen, Broder (udg.): Flensburg um 1600

Ausgewählte Beiträge. Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Band 63, Flensburg 2006. 468 s. + CD-ROM.

Flensburg um 1600 er opfølgeren til to tidligere værker om Flensborgs historie, der omhandlede byen i det 18. og 19. århundrede. Nu er tiden så kommet til

at slutte ringen med *Flensburg um 1600*, der som de to forudgående byhistoriske værker også er udgivet af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte.

Med godt 6.000 indbyggere og en handelsflåde på 200 skibe, der tog på langfart til Spanien og Middelhavet, var Flensburg anno 1600 en af juvelerne i den danske konges riger og lande. Byens beliggenhed sikrede gode forbindelser til både Atlanterhavskystens voksende storbyer og den råstofrige Østersøregion, og det var på denne baggrund, at blandt andet Flensborgkøbmanden Anders Olufsen stod i handelsforbindelse til Christian IV og gjorde sig gældende som en af tidens største studeeksportører. At Flensborgs kulturelle liv på fornem vis levede op til borgernes økonomiske forlønninger, behøver man blot at kaste et blik på den hertugelige sekretær og rådmand Georg Beyers epitafium fra 1591, der befinder sig i Flensborgs Mariekirke, for at forvise sig om.

Alt i alt skulle der altså være rig basis for, at *Flensburg um 1600* ville kunne bidrage med meget nyt stof og gode iagttagelser om byens historie i 1600-tallets spændende og dramatiske overgangsperiode mellem Middelalderen og det moderne, hvilket da også er et tema, der til dels præger fremstillingen. Det er nemlig primært fra 1520'erne til 1627, hvor byens velstand så brat blev afbrudt af de katolske troppers plyndringer under Kejserkrigen (1625–27), at bogens otte forfattere med god grund koncentrerer deres tretten artikler. I disse godt 100 år holdt protestantismen sit indtog i Flensburg, de katolske klostre blev lukket, gymnasium og apotek blev en del af bybilledet, der blev skrevet latinske digte om Flensborgs dyder og laster, mens købmandssønnen Thomas Fincke tog springet til det store udland og endte som matematikprofessor og rektor ved Københavns Universitet. Alle disse emner og mange flere præsenteres i velskrevne og informative artikler, hvor der også er blevet plads til vigtige oplysninger om orglet i Skt. Nikolai Kirke, alteret i Mariekirke og flere af Flensborgs markante bygningsværker. Især artiklerne med kunst- og arkitekturhistorisk islæt vil med stor fordel kunne læses inden eventuelle besøg i byen.

Så vidt indholdet, men hvad så med indpakningen? *Flensburg um 1600* præsenteres i solid indbinding, og hver artikel er ledsaget af fine illustrationer samt et fyldigt noteapparat, hvor læseren kan orientere sig om anvendt litteratur og kildemateriale og selv finde yderligere oplysninger. Der findes så ikke noget register til bogen, men til gengæld medfølger der en cd-rom med en pdf-version af bogen. Dette skulle gøre det muligt at lave frie stikordssøgninger i teksten via søgeprogrammet Acrobat Reader. Denne anmelder foretog et par stikprøver i pdf-versionen, og det fungerede upåklageligt, så der er blot tilbage at håbe, at alle interesserede læsere er i besiddelse af en pc.

Der opstår dog et par irritationsmomenter under læsningen. Det ville have været rart, om bogen var blevet indledt med en præsentation af 1600-tallets Flensborgs geografiske, økonomiske, administrative, sociale og kulturelle forudsætninger og forhold. Hermed ville de læsere, der måtte være ubekendte med de lange linjer af Flensborgs historie, nemlig have fået en fin forståelsesmæssig ramme for bogens mange interessante detailstudier. Man savner lidt mere om Flensborgs relationer til resten af det danske Østersøimperium og i Klaus-Peter Asmussens portræt af købmandssønnen, franciskanermunken og

skolegrundlæggeren Lütke Namensen føler man sig heller ikke særligt overbevist, når Frederik 2. (r. 1559–1588) på s. 45 beskrives som værende mindre begavet end faderen Christian 3. (r. 1536–1559). Frederik 2. var ganske vist ordblind, men han var bestemt ikke ubegavet, og han deltog engageret i tidens teologiske og videnskabelige diskussioner. I modsætning til Christian 3., der vel bedst kan beskrives som en landsknægt for Vor Herre, så var Frederik 2. indbegrebet af en europæisk renæssancefyrste, hvilket hans økonomiske understøttelse af den berømte adelige astronom Tycho Brahe, opførelsen af Frederiksborg og Kronborg Slot samt bestillingen af de såkaldte Kronborgtapeter underbygger til fulde.

Der er dog ikke tvivl om, at der med *Flensburg um 1600* er tale om et fornemt bidrag til byhistorien i al almindelighed og Flensborgs historie i særdeleshed. Bogen viser med al tydelighed, hvad kombinationen af entusiastiske fagfolk, specialviden og intensive kildestudier kan præstere. Forhåbentlig vil *Flensburg um 1600* derfor både nord og syd for byen være et eksempel til efterlevelse.

Jakob Ørnbjerg

Sønderjyderne og den store krig 1914–1918. Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.)

Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 96. Aabenraa 2006. 373 s.

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt i 2005 en foredragsrække under temaet »Sønderjylland under den Første Verdenskrig 1914–1918«. Det er der nu kommet en bog ud af, udgivet i fællesskab af Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland under redaktion af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen; en vigtig og vellykket bog, der fastholder centrale erfaringer i den nyere sønderjyske historie, men som også rummer erfaringer og erkendelser der rækker langt her ud over.

Bogens fokus og perspektiver

Krige og kriges påvirkning af mennesker og samfund er et centralt aspekt i den historiske udvikling. Men det er også et meget overset aspekt af dansk historieskrivning. Det gælder krige i almindelighed – og Første Verdenskrig i særdeleshed. I dansk historieskrivning er tilgangsvinklen til Første Verdenskrig sjældent den afgørende betydning, krigen fik for Europas historie, men typisk påstanden om, at Danmark gennem en klog og dygtigt ført udenrigspolitik holdt sig udenfor, samt en konstatering af at 'danskerne' slap nådigt gennem krigen. Lidt karikeret kan man tale om, at Første Verdenskrig fremstilles som en dansk succeshistorie, i modsætning til tidligere krige. *Sønderjyderne og den store krig 1914–1918* sætter dette i tankevækkende perspektiv.

Første Verdenskrig er på en række områder en afgørende brudflade i europæisk historie. Det er fortjenstfuldt, at Historisk Samfund for Sønderjylland og Museum Sønderjylland på den ene side har sat fokus på denne i dansk historieskrivning 'glemte', krig. Og på den anden side ved at sætte fokus på Sønderjylland og Første Verdenskrig tager historiske erfaringer op, der har været 'glemt', fordi de stred imod den gængse tolkning af Danmarkshistorien.

Man kan i høj grad diskutere årsagerne til, at Danmark kunne holde sig neutral under Første Verdenskrig – og om den førte udenrigspolitik var så omkostningsfri, som det ofte hævdes. Men man kan i endnu højere grad diskutere, hvorvidt danskerne slap nemt gennem krigen. Næppe mange uden for landsdelen er klar over, i hvor høj grad det nuværende Sønderjylland blev ramt af Første Verdenskrig. For at nævne et par tal fra bogen, så antages det, at ca. 35.000 mænd fra det nuværende Sønderjylland gjorde tysk krigstjeneste. Hvor mange dansksindede vides ikke præcist, men skønsmæssigt ca. 26.000. Af de ca. 35.000 krigsdeltagere faldt 5.270.

Sønderjyderne og den store krig 1914–1918 kommer flot rundt om, hvordan krigens påvirkninger rammer mennesker og samfund. Både i et horisontalt snit, med de indkaldte ved fronten eller i fremmede krigsfangelejre som en side af historien, og det sønderjyske samfund, der forsøger at fungere videre under stadig vanskeligere vilkår, som den anden side. Men også i et vertikalt snit, hvor krigens skygger hviler over Sønderjylland og sønderjyderne i årtier fremover.

Bogen rummer mange perspektiver, der rækker langt ud over den sønderjyske historie. Det gælder eksempelvis bogens fremragende behandling af spørgsmålet om, hvordan krigen påvirkede de udskrevne soldater, og hvordan de enkelte familier og det sønderjyske lokalsamfund bearbejdede de traumatiske oplevelser. For vores tid, hvor danske soldater sendes ud til international tjeneste under meget vanskelige vilkår, ligger der her erfaringer og erkendelser af vital betydning.

Bogens helhed

Bogens kapitler er som nævnt bearbejdede foredrag af en række forfattere. Det ligger i sagens natur, at de må være meget forskellige i form og indhold. Nogle er causerende og med underfundig humor, andre faglige og analyserende. Set som en helhed holder bogen også fint her, ikke mindst gennem de mange lag af faktuelle informationer der er lagt ind i den, selvom det måske kan siges, at synsvinklen enkelte steder er lidt traditionel.

Bogen har sin væsentligste styrke i de kapitler, hvor vi kommer helt tæt på enkeltskæbner. Der er mange 'spor' i form af citater, billeder og personhistorier, der griber og fastholder en. Under den udramatiske overskrift »Hjemmefronten – træk af hverdagslivet« oprulles netop gennem de konkrete og personlige fortællinger en dramatisk, levende og medrivende historie; historien om det abstrakte begreb »den totale krig«, der netop bliver konkret og forståelig ved at blive set gennem hjemmefronten.

Alt i alt er der tale om en vigtig og vellykket bog. Det er historieforskning og -formidling, når det er bedst.

Jens Ole Christensen

Venborg Pedersen, Mikkel: Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700–1850

Museum Tusulanums Forlag 2005, 297 s.

I betragtning af den foragt, som det augustenborgske hertughus blev udsat for i Danmark, efter at familien i 1848 meldte sig under de slesvig-holstenske

oprørsfaner, kan man kun hilse det velkommen, når en dansk historiker sagligt og redeligt beskæftiger sig med dette fyrstehus, som havde nære slægtsforbindelser til det danske kongehus – forbindelser, som løbende blev holdt ved lige og styrket ved hjælp af ægteskaber tæt på kronen.

Forfatteren til nærværende bog har i talrige udgivelser helliget sig augustenborgernes historie med fokus på de kulturhistoriske aspekter. Her præsenterer han en etnologisk studie af adelens kultur mellem 1700 og 1850. Afhandlingen blev i 1999 indgivet som videnskabelig afhandling på engelsk og foreligger altså nu på dansk.

Det teoretiske grundlag udgøres af amerikanske antropolog Clifford Geertz (1926-2006) og dennes metode med en »tæt beskrivelse« og en efterfølgende fortolkning. Denne metode var først og fremmest beregnet på at beskrive folkeslag uden skriftsprog, men bruges altså her på en i allerhøjeste grad skrivende og artikuleret personkreds. Augustenborgerne præsenteres – hvilket også antydes af titlen – som prototype på et europæisk hertughus, altså som et eksempel på, hvordan »at synes og at være« bestemte livet i adelskredse generelt, og hvilke udtryk dette fik.

Efter forordet og indledningen, som forklarer afhandlingens videnskabelige sigte, følger kapitler om »Dynastiet«, »Slottet og Hoffet«, »Hoffet og Slotsbyen«, »Ceremonier og fester« og »De augustenborgske godsdistrikter«. Rækken sluttes med overvejelser om, hvordan »Fyrstendommens Soel« gik ned. Hvert af disse kapitler foregribes af citater, som står som en slags motto for kapitlets indhold. Disse citater er hentet fra Friedrich von Schiller, Johan Huizinga, Henri Stendhal, Sir Arthur Conan Doyle, Shakespeare og Machiavelli. Heinrich Heine har leveret et citat til slutkapitlet, nemlig de banale ironiske linjer »Und schein die Sonne noch so schön, am Ende muss sie untergehn.« Der er helt i sin orden, når en forfatter ind imellem bruger et særligt rammende citat som overskift over et kapitel; men når man som Mikkel Venborg Pedersen har forpligtet sig til at finde sigende sentenser til *hvert* kapitel, er resultatet ikke lige vellykket hver gang.

Brugen af Schillers definition »Alles, was geschieht, ist Symbol, und indem es vollkommen sich selbst darstellt, deutet es auf das übrige« som motto for afhandlingens videnskabelige indledning peger ganske vist i den rigtige retning, hvis man vil give læseren en forestilling om »at synes og at være« i det augustenborgske fyrstehus. Men det fritager ikke forfatteren for at gøre læseren fortrolig med datiden og dens specifikke tankeverden. Man må frem for alt vogte sig for at betragte bestemte historiske fænomener fra vores nutidige synsvinkel, f.eks. stands- og æresbegreber. Meget af det, som før i tiden hørte til almindelig dannelse, kræver i dag en forklaring for at kunne begribes som symbol. Bortset fra det må det betegnes som mere end usikkert, om man overhovedet kan begribe adelskulturens »at synes og at være« udelukkende ved hjælp af Geertz' »tætte beskrivelse«. I hvert fald ville det have været nyttigt, hvis forfatteren havde forsynet afhandlingen med en konklusion, der kunne have sat de mange iagttagelser ind i en bredere historisk ramme.

Det augustenborgske hof var i høj grad en lille verden for sig selv, et mikrokosmos, i hvilket ambition og virkelighed kun sjældent dækkede hinanden. På dette punkt adskilte augustenborgerne sig ikke fra talrige andre euro-

pæiske hertughuse. En skærpende omstændighed for augustenborgerne var imidlertid, at de ikke i nævneværdig grad rådede over et territorium, som de kunne herske over. På den måde blev deres egen kongelige herkomst snarere til en belastning, fordi arvekravet på kronen til stadighed skulle hævdes over for lavere rangerende adelige. Havde augustenborgerne været *regerende* hertuger, ville dette have været meget lettere.

Forfatteren har samlet sine oplysninger sammen med en utrættelig akribi. Og det hele er beskrevet med et ubestrideligt talent for fortælling. Men eftersom forfatteren gør krav på videnskabelighed, er det tilladt at kritisere ham for, at han bliver hængende i de deskriptive øvelser uden at gøre meget ud af strukturerne i fænomenerne. Når man som forfatter henviser til Norbert Elias' og Thorstein Veblens værker, er han faktisk på rette vej, men desværre bliver han stående på halvvejen. Når alt kommer til alt, er de fænomener, han beskriver, grundlæggende sociale normer, der ikke er dumpet ned fra himlen i Augustenborg.

Der gjaldt nu engang helt særlige regler for en hertug. Og disse regler var en naturlig del af tidens stændersamfund. Hvis dette skulle bevares, var det bydende nødvendigt, at adelen overholdt og værnede om det fyrstelige ceremoniel. En nøgle til at forstå denne sammenhæng er antikkens statsretlige begreb »repræsentation«, det vil sige den politiske handling på vegne af andre. Ikke mindst folk i fremtrædende stillinger i staten har pligt til at repræsentere, og denne pligt kan ikke siges udelukkende at være den herskende classes undskyldning for at leve et privilegeret liv.

I dette system var den ydre fremtoning nøje fastlagt af regler med henblik på at skabe illusionen af ophøjethed og alvor. Når man betænker, at dette fænomen har gyldighed den dag i dag, hvilken dominerende rolle må det ikke have spillet i den barokkens sidste fase, hvor den enevældige stat var gennemsyret af tanken om dem repræsentative offentlighed (sml. Jürgen Habermas), af ordo-tanken, og hvor medlemmerne i alle stænder var pålagt at overholde de sociale roller? Det gjaldt om at gøre repræsentationen synlig. De repræsentative personer måtte omgive sig med sanselige og symbolske ting af en vis værdi, således at ikke alle og enhver kunne erhverve sig noget lignende. Nogle standspersoner spenderede store summer på at opretholde denne status – enkelte var så ødsle, at de gik fallit. Det var en skrue uden ende, som myndighederne forsøgte at standse ved at udstede såkaldte overflodsforordninger.

Forfatteren begynder sin afhandling med at slå fast, at hertugen skabte et aftryk af byens sociale sammensætning, da han i 1775 indførte faste pladser for sognebørnene i Augustenborg Slotskirke. Dette er en vigtig iagttagelse, men sådanne ordninger var indført allerede i det 16. og 17. århundrede i de små tyske fyrstedømmer. Forfatteren fremhæver altså et fænomen som typisk, uanset at fænomenet faktisk var gået af mode i adelskulturen generelt. Når ordningen alligevel blev indført i Augustenborg, skyldes det, at slottet først blev bygget i 1700-tallet, efter at familiens økonomiske situation havde forbedret sig i en sådan grad, at den havde råd til et slot i stor stil.

Slottet må også ses som et synligt tegn på familiens fyrstelige selvopfattelse og på dens nære forbindelse til kongehuset. Det nye hus skulle fremhæve

familiens ophøjede status. Det er alt for let at se bort fra, at det augustenburgske hertughus i sin egenskab af såkaldt afdelt hertug helt og holdent var afhængigt af kongehusets gunst, og at huset uden denne velvilje ville være sunket ned på niveau med den jordbesiddende landadel i almindelighed. Derfor var forbindelserne til hoffet i København af afgørende betydning, ikke mindst hvis man som augustenborgerne havde en ambition om før eller siden at levere en kronprins til arvefølgen og på den måde trække hele familien op i de royale sfærer.

Augustenburg er i grunden et dårligt eksempel på såkaldt herskabsarkitektur. Det fremgår tydeligt af farvebillederne i kapitlet om »Slottet og Hoffet«. Disse billeder viser augustenburgernes ret uprangende bygninger i deres nuværende form. F.eks. er det værd at hæfte sig ved, at slottet med få undtagelser er udstyret med almindelige dobbeltdøre og ikke med fyrstelige portaler. Det ville have styrket forfatterens pointe bedre, hvis han i stedet havde valgt billeder fra den interessante slotskirke med fyrstestolen over for alter-prædikestolen, og man kan derfor undre sig over, at sådanne billeder ikke er kommet med, ligesom man også savner billeder af bogens hovedpersoner. Helt ubegribeligt er det, at forfatteren til sit omslag har valgt en jagtscene af Jean Briand Crèvecoeur (1707–1756), som virkede i Danmark. Scenen har tilsyneladende ingen direkte sammenhæng med augustenborgerne.

Det er også en mangel, at bogen ikke er forsynet med et egentligt slutkapitel med en konkluderende tolkning af den »tætte beskrivelse«. Som logisk slutning tjener alene beretningen om augustenburgernes tragiske fald. Forfatteren sammenligner det med en solnedgang, men i grunden synes kometen at være en mere træffende sammenligning. Augustenburgernes lysplet på nattehimlen var kortvarig, men lyste til gengæld kraftigt op sekundet før den udbrændte som følge af dens kurs mod jorden. Augustenborgerne forsvandt, fordi deres indgroede selvopfattelse ikke længere stemte overens med den politiske og historiske virkelighed omkring dem. De var blevet overflødige.

I grunden er det valgte tidsrum for undersøgelsen for sent: Forfatteren vil med sin undersøgelse tegne et eksemplarisk billede af adelskulturen – med augustenborgerne som eksempel. Det er naturlig naturligvis i sig selv problematisk, eftersom han har valg augustenburgernes slutfase som tidsramme. Hvis man kan se bort fra det videnskabelige afsæt, som tvinger den egentlige undersøgelse ned i en form, der ikke helt passer til materien, er bogen læseværdig og informativ. Den indeholder mange rammende iagttagelser og beskrivelser. Særlig vellykket er også henvisningen til romanen *Leoparden* (1958) af Giuseppe Tomaso di Lampedusa, som beskriver den italienske landadels nedgang og fald under dannelsen af den italienske nationalstat. I denne roman får man et levende og bredt anlagt billede af den adelige verdens sammenbrud – set fra adelens eget synspunkt. Augustenburgernes mandslinje uddøde i 1931, og familien har som bekendt ikke selv leveret en kronikeskriver, som kunne have skrevet et tilsvarende tilbageblik. Til gengæld kan man nok regne med, at Mikkel Venborg Pedersen ikke har skrevet sit sidste bidrag om emnet. Hans bidrag om Augustenborgerne i *De slesvigske Hertuger* (2005), er en vellykket fortsættelse.

Jan Drees (oversættelse: Axel Johnsen)

Weitling, Günter: St. Jørgens Hospital i Sønderborg 1307–2007

Udgivet af Bestyrelsen for St. Jørgens Hospital i Sønderborg 2007, 128 s.

Skt. Jørgens Hospital i Sønderborg, der i dag fungerer som moderne boliginstitution for ældre mennesker, er en af de ældste stadig eksisterende stiftelser i landsdelen. Allerede for 700 år siden nævntes det for første gang i et testamente. Mærkeligt nok var dets lange og udviklede historie aldrig genstand for større undersøgelser. I anledning af 700-års-jubilæet har den tidligere tyske sognepræst (og dermed også én af hospitalets præster) i Sønderborg, Günter Weitling, forfattet en bog om dets udvikling fra middelalderlig stiftelse for spedalske til nutidens moderne ældreboliger.

I det første kapitel beskriver forfatteren de tidligste efterretninger om hospitalet i enkelte testamenter og redegør for spedalskheds-hospitalernes – og dermed Skt. Jørgen-stiftelsernes historie – i Nordeuropa, desuden for husets organisation og den middelalderlige bygning i Sønderborg. Da spedalskhed var en farlig sygdom, blev hospitalet ligesom andetsteds anlagt udenfor byen. På den anden side var stiftelsen forholdsvis velhavende, da det fik skænket en række gårde på Sundeved og på Als.

Efter reformationen sattes der nye rammer for Skt. Jørgen. Hospitalet blev omstruktureret til en stiftelse til fordel for syge og fattige personer, som det var tilfældet i de fleste slesvigske købstæder, hvor de forskellige hospitaler og klostre blev samlet under ét tag. Den administrative stilling var yderst indviklet, og her findes stadig åbne spørgsmål. Sikkert er det dog, at hospitalet bevarede sin selvstændige administration og retspleje på amtsplan indtil 1853.

Indtil da blev der ikke ændret meget ved hospitalets indre strukturer og sociale opgaver. I 1858 flyttede institutionen til en ny bygning på Kirke Allé, mens det senmiddelalderlige hus ved siden af bykirken blev lavet om til et fattigsygehus, der i 1881 blev omstruktureret til et kommunalt akut-sygehus. Det er beklageligt, at begge bygninger, der vidnede om Sønderborgs lange historie, blev revet ned i hhv. 1930 og 1973. Heldigvis er en del af det historiske kapelinventar blevet bevaret (s. 113 f.).

I bogens sidste afsnit redegør Günter Weitling efter en gennemgang af Skt. Jørgens Stiftelses historie i 1900-tallet for dets betydning i nutidens Sønderborg. I bogens sidste afsnit fortæller den nuværende administrator om situationen i dag, og de nutidige bestyrelsesmedlemmer og personalet bliver portrætteret.

Med den velskrevne – og ikke overdådigt, men fint illustrerede bog – lykkes det både at præsentere en moderne institution og et spændende stykke sønderjysk social-, kirke-, mentalitets- og kulturhistorie til et både bredt og fagligt publikum.

Gerret Liebing Schlaber

Forfatterliste

- Carsten Bach-Nielsen, lektor, lic.theol., Afdeling for Kirkehistorie og Praktisk Teologi, Bygning, 1443, 8000 Århus C, tlf. 89 42 22 35, e-mail: cbn@teo.au.dk
- Dagmar Bork, fhv. forstander, forfatter, Slagtergade 55, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 16 03, e-mail: dagmar.bork@mail.dk
- Jens Ole Christensen, museumsinspektør, seniorforsker, ph.d., Tøjhusmuseet, Frederiksholms Kanal 29, 1220 Kbh. K, tlf. 33 11 60 37, e-mail: joc@thm.dk
- Mogens Christensen, ph.d.-stipendiat, Københavns Universitet, Saxo-instituttet, afdeling for historie, tlf. 35 32 82 53, e-mail: mchristensen@hum.ku.dk
- Ruth Clausen, museumsleder, MA, Deutsches Museum Nordschleswig, Rønhaveplads 12, 1., 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 54 23, e-mail: r-clausen2001@yahoo.de
- Drees, Jan, museumsinspektør, dr.phil., Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Schloß Gottorf, D-24837 Schleswig, e-mail: drees@schloss-gottorf.de
- Lars Henningsen, arkiv- og forskningschef, dr.phil., Studiefdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstraße 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 86 190, e-mail: lh@dcbib.dk
- Andrea Kunsemüller, leder af regionskontoret, Region Sønderjylland-Schleswig, Lyren 1, 6330 Padborg, tlf. 74 67 05 01, e-mail: andrea.kunsemuller@sjsl.regionsyddanmark.dk
- Gerret Liebing Schlaber, arkivar, ph.d., Studiefdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstraße 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 86 190, e-mail: gls@dcbib.dk
- Henrik J. Møller, historiker, cand.mag., Solderupvej 24, Hostrup, 6270 Tønder, tlf. 74 73 49 94, e-mail: henrikmoeller@politik.dk
- Thomas Petersen, lektor, cand.mag., Bøgebakken 69, 8870 Langå, tlf. 86 46 76 74, e-mail: thomas-petersen@mail.tele.dk
- Hans Schultz Hansen, arkivar og forskningschef, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58, e-mail: hsh@laa.sa.dk
- Bjørn Svensson, redaktør, cand.polit., H.P. Hanssens Vej 9, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 17 37, e-mail: bjs@pc.dk
- H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04
- Kaj Sørensen, fhv. organist, Vindebyvej 1, 2. tv., 2730 Herlev, tlf. 43 52 72 96, e-mail: kajsoer@mail.dk
- Jakob Ørnbjerg, ph.d.-stipendiat, Rum 68, Fibigerstræde 5, Historiestudiet Aalborg Universitet, 9220 Aalborg Øst, tlf. 96 35 84 16, e-mail: Jakoboe@ihis.aau.dk
- John Østergaard, forstander, Rinkenæs Efterskole, Sejrsvej 100, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 13 08, e-mail: forstander@rinkenaes.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2006

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Årets første højdepunkt blev udstillingen *Die deutsche Minderheit in Nordschleswig*. Udstillingen kunne ses på Aabenraa Museum fra 3. februar til midten af marts. Med forholdsvis kort varsel fik Bund deutscher Nordschleswiger tilbudt en gæstestilling på Aabenraa Museum. Det første koncept til den historiske del af udstillingen daterer sig til den 14. november 2005, og den historiske del udgjorde også 2/3 af udstillingsfladen. Denne del, der omfattede årene fra 1830 til 1955, blev til efter aftale med Deutsches Museum Nordschleswig og dets leder Ruth Clausen. Udstillingen var velbesøgt med over 800 gæster. Udstillingen blev efter nedtagning i juni måned genopstillet i Haus Nordschleswig, som det nu udbyggede tyske centralbibliotek og generalsekretariat for BdN i Vestergade 30 nu hedder.

Endnu et højdepunkt mod årets slutning var, da man genfandt den originale *Haderslebener Erklärung*, som blev forfattet af pastor Friedrich I. Prahll i 1943. Erklæringen sammenfatter de grundlæggende tanker om forholdet mellem dansk og tysk i Nordslesvig, som efter Danmarks befrielse i 1945 skulle blive grundlaget for det tyske mindretals demokratiske genopbygning. Det var en betydningsfuld begivenhed at finde det originale dokument. Det har hidtil kun været kendt i en trykt gengivelse hos Ernst Siegfried Hansen, som i 1955 kortvarigt fik det overdraget af pastor Prahll til offentliggørelse. Det håndskrevne dokument er nu udstillet i hallen i Haus Nordschleswig sammen med en transkription og en ledsagende forklarende tekst.

I nu tretten år har Archiv/Historischer Forschungsstelle gennemført foredragsrækken »Schleswigsche Gespräche – deutsch-dänische Begegnungen«, som gennemsnitligt trækker 25-30 tilhørere. I 2006 blev følgende foredrag afholdt: »Von der Volkshochschule für Mädchen zur Deutschen Nachschule Tingeliff 1905 – 2005«; »Hans Christian Andersen und Nordfriesland« (Thomas Steensen, Bredstedt); »Vom einheitlichen Wirtschaftsraum zur Grenzregion. Der wirtschaftliche Wiederaufbau in Nord- und Südschleswig 1919 – 1933.« (Morten Andersen, Aabenraa); »Das Herzogtum Schleswig im dänischen Gesamtstaat 1773-1848. Vom Miteinander zum Gegeneinander?« (Jan Schlürmann, Kiel).

En større arkivaflevering i 2006 indeholdt en række udstillingsværdige pragtstykker, herunder et smukt farvetryk af Goethes *Faust*, fremstillet af den kendte flensborgske grafiker og bogkunstner Johann Holtz, hvis arbejder bl.a. i begyndelsen af forrige århundrede også prydede Sauermanns *Schleswig-Holsteinische Kunstkalender*. En omfattende aflevering med bl.a. politisk korrespondance, slægtshistoriske afhandlinger samt bjerger af avisudklip, hvis gennemgang har krævet mange kræfter i løbet af året, indeholdt et fund for enhver bogelsker.

Arkivet har også modtaget mindre, men værdifulde afleveringer. F.eks. en fortegnelse over børn i den tyske børnehave (Deutsche Warteschule) i Hader-

slev fra årene 1901-1952 såvel som vedtægter og medlemsfortegnelse. Den yngste aflevering er de komplette tekster til kabaretten »Heimatbühne« 1989-2006.

Et stort fælles projekt med Museum Sønderjylland, det danske mindretal i Sydslesvig og BdN, som forventedes finansieret med EU-midler og som skulle omfatte indsamling af museumsgenstande for de seneste 50 år, indbefattede et erindringsprojekt, som de to mindretalsarkiver i Aabenraa og Flensborg skulle stå for i form af indsamling af erindringer samt iværksættelsen af et »erindringsværksted« i efteråret 2007. Titlen på det store, ambitiøse projekt lød: »Mindretalsliv – Livet i mindretallet. Når historie bliver konkret.«

Forberedelsen har kostet meget tid og arbejde i form af konstituerende møder for det samlede projekt såvel som en række planlægningsmøder mellem de to arkiver i efteråret 2006. Dertil kom indgående kontakter med Seminar für Volkskunde på Universitetet i Kiel, som navnlig forventedes at skulle bidrage til erindringsværkstedet. Desværre viste det sig i foråret 2007, at det forventede finansielle grundlag ikke stod til rådighed, hvorfor det omfattende forarbejde for en meget stor dels vedkommende altså havde været forgæves.

Årets sidste store opgave var, da Günter Weitling i efteråret 2006 tilbød Archiv/Historische Forschungsstelle at være medudgiver af hans bog *Deutsches Kirchenleben in Nordschleswig seit der Volksabstimmung 1920*, der udkom i maj 2007.

I løbet af 2006 har arkivet desuden afholdt godt et dusin foredrag med nordslesvigske emner.

I tre måneder af 2006 var Archiv/Historischer Forschungsstellen arbejdsbetingelser besværet af, at ombygningen og renoveringen af Vestergade 30 til »Haus Nordschleswig« forvandlede lokalerne til en byggeplads og man derfor periodevis var nødt til at finde andre lokaler.

Frank Lubowitz (oversættelse: René Rasmussen)

Danevirke Museum – Sydslesvigsk Forening

Museets arbejdsår begyndte tidligt. I tiden fra 13. til 22. januar havde det arkæologiske landskontor (Archäologisches Landesamt) inviteret Hjemsted Oldtidspark og Danevirke Museum med til Berlin. Det slesvig-holstenske ministerium for landbrug, miljø og landlige regioner havde bedt det arkæologiske landskontor om at repræsentere delstaten på den internationale messe Grüne Woche i den tyske hovedstad.

At bo på landet i Europa var messens hovedtema. Slesvig-Holsten havde valgt at skilte med sin kulturelle egenart og grænseoverskridende projekter. Delstatens bidrag »Den tysk-danske grænseregion – at bo og arbejde i et maritimt præget landskab«, satte fokus på den fælles danske og tyske historie.

Regionens største kulturhistoriske udflugtsmål

I den sammenhæng blev regionens største kulturhistoriske udflugtsmål, nemlig Danevirke og Hedeby præsenteret. Netop vikingetidens mindesmærker og landsdelens historie, der stadig forbinder dansk og tysk, er et særegent træk, der ikke kan opleves i noget andet tysk forbundsland. Vikingekulturen ved Slien – Danevirke og Hedeby – var hovedemne i præsentationens informationsportal, og der blev vist videoklip fra Sliområdet på storskærmen.

Formålet med præsentationsprogrammet var selvfølgelig at vække appetit-ten på grænseregionen og Sliområdet og sætte gang i kulturturen. Den danske EU-kommissær Mariann Fischer-Boel deltog og tilberedte fynske og slesvig-holstenske egnssretter sammen med den slesvig-holstenske minister-præsident P.H. Carstensen. »Kogekonerne« fik hjælp af rigtige kokke, og for at publikum ikke skulle gå sultne derfra, blev showet krydret med beretninger om fiskernes liv på Holmen i Slesvig og hundredvis af rigtige fiskefrikadeller.

Om dansk-tysk samliv

Et podium bestående af ministerpræsident P.H. Carstensen og generalkonsul H. Becker-Christensen og kredspræsident J. Petersen orienterede om det dansk-tyske samliv i grænseregionen.

Den slesvigske vikingeforening Opinn Skjold viste vikingehåndværk ugen igennem, og den dansk-tyske folkgruppe Painted Green spillede. Ikke alle de godt 400.000 besøgende på Grüne Woche, men dog særdeles mange, fandt hen til den slesvig-holstenske stand, hvor også Danevirke Museums brochure lå fremme sammen med en flot publikation, det arkæologiske landskontor og Danevirke Museum i fællesskab havde fremstillet til lejligheden. Heftet omhandler vikingekulturen ved Slien.

Mindretallet på museum

»Diskussionen om tilhørsforhold, medleven og valg er og bliver et grænselandsvilkår. Men der må findes en fællesnævner: mindretallet må selv give relevante bud på, hvad det egentlig står for. Til dette formål er det nødvendigt med oplysning, der sætter det danske mindretal i perspektiv og giver det substans. Det er derfor vigtigt at forankre mindretallets historie og identitet i en permanent udstilling på Danevirke Museum. Det er ikke et spørgsmål om, at det danske mindretal hører fortiden til og skal hensættes på museum. Her vil tvært imod grunden blive lagt til den nødvendige oplysning og formidling af mindretallets værdigrundlag, således at det bliver synligt og udfordrende, så kommende generationer ikke står uvidende overfor mindretallets danske ståsted,« hedder det i historikeren René Rasmussens overvejelser i forbindelse med etableringen af en udstilling om det danske mindretal på Danevirke Museum.

Takket være Grænseforeningen har René Rasmussen, som er forfatter til det nye bogværk om Flensborg Avis' historie *Front og Bro*, kunnet knyttes til projektet, der blev indledt i vinterhalvåret 2005-2006.

Det har i mange år været et ønske i Sydslesvig at oprette et museum, der formidler det danske mindretals historie. Ønsket fik fornyet næring, da det tyske mindretal i Nordslesvig for nogle år siden oprettede et eget museum i Sønderborg.

Udstillingen i Danevirke kan nu realiseres i samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening, som siden sin stiftelse har haft til formål at oprette og drive et museum i Sydslesvig med en afdeling for kunst og en afdeling for kulturhistorie. Nu har museumsforeningen placeret sin kunstsamling på Mikkelsberg i Hatsted og overdraget sin kulturhistoriske samling til Danevirke Museum.

Udstillingen om det danske mindretals historie skal formidle en sammen-

hængende fortælling om mindretallet. Den vil på det overordnede plan koncentrere sig om nationalitetskampen og dens afvikling. Udstillingens nøgleord om samlivet mellem flertals- og mindretalsbefolkningen er: fra mod hinanden og ved siden af hinanden til med hinanden og for hinanden.

Kronologisk afgrænser udstillingen sig til tiden mellem 1864 og 2005, med hovedvægten lagt på tiden efter afstemningen i 1920. Udstillingen vil således også komme til at knytte en naturlig forbindelse til museets etablerede udstilling og formidling af Danevirkes historie.

Grænseoverskridende projekt

Det er planlagt, at museets udstillings- og formidlingsarbejde i de kommende år skal indgå i et grænseoverskridende museums- og forskningsprojekt.

Med forankring i det nyetablerede Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Danevirke Museum, Deutsche Museen, Archiv u. Forschungsstelle, Institut for Grænseregionsforskning og Studiefdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – tilstræbes sideløbende et fælles tysk-dansk forskningsprojekt om grænselandets historie efter 1945 med særlig vægt på indsamling af genstande, dokumentation og erindringer, der kan fortælle om dels det danske og tyske mindretal, dels om liv og vilkår i grænselandet.

Målsætningen for projektet er at løfte den folkelige bevidsthed om mindretallets historie, identitet og betydning. Samarbejde mellem fagfolk og offentlighed, hvor grænselandets befolkning løbende inddrages, medvirker og informeres, er tilsigtet. Samtidig med det skal der sikres en bred formidling både før, under og efter projektet, ikke mindst til skoler og uddannelsesinstitutioner, hvor en stigende opmærksomhed omkring mindretallets selvforståelse kommer til udtryk. Blandt andet i den sydslesvigske Skoleforenings nye læreplaner for samfundsfag og historie. Skoleforeningens konsulent for samfundsfag og historie er derfor knyttet til projektet. Det forventes, at udstillingsarbejdet på museets 1. sal vil strække sig over en periode på to år. Mens udstillingsarbejdet står på, vil publikum have mulighed for at besøge og opleve en »arbejdende udstilling«, hvor det er muligt at følge med i, hvordan arbejdet skrider frem.

Royalt besøg

Et besøg af medlemmer af den kongelige familie er noget ganske særligt for mindretallet. Det var derfor en særlig glæde, at ministerpræsident P.H. Carstensen inddrog mindretallet i programmet for kronprinsparrets officielle besøg i Slesvig-Holsten i februar. Kronprins Frederik og Kronprinsesse Mary blev modtaget af et hav af Dannebrog foran museet. Hundrevis var mødt op og havde taget opstilling langs med den røde løber for at byde de kongelige gæster og deres vært velkommen i Sydslesvig. Mange havde gjort sig håb om at kunne fange et glimt af den lille prins Christian. På tilråb om, hvor prinsen befandt sig, svarede en smilende Kronprinsesse Mary, at den lille prins havde valgt at tage en lur på et nærliggende hotel. Ministerpræsidenten og de kongelige gik turen til Valdemarsmuren, ligesom Dronning Margrethe, Prins Henrik og det tyske præsidentpar Köhler i sommeren 2004. SSFs formand D.P. Küssner bød velkom-

Under kronprinsparrets officielle besøg i Slesvig-Holsten i februar 2006 besøgte kronprins Frederik og kronprinsesse Mary Danevirke Museum. Her ses kronprinseparret sammen med museumsinspektør Nis Hardt og formand for Sydslesvigsk Forening, Dieter Küssner på vej ud til Valdemarsmusren. Foto: Povl Klavsén, Flensborg Avis.

men på museet, og både kronprinsen og kronprinsessen stillede uddybende spørgsmål til museumsinspektørens forklaringer, både i forbindelse med den forestående konservering af Kong Valdemars store mur og de danske og tyske ingeniørsoldaters fælles indsats med at rekonstruere den gamle danske Skanse 14 fra 1864. Efter rundvisningen skrev gæsterne sig ind i museets gæstebog og drog videre til Slesvig, hvor de blev modtaget på Gottorp Slot. Her fik kronprinsparret bl.a. lejlighed til at se den nyanlagte barokhave og den store globus, inden de tog en rundgang på slottet.

Konserveringsarbejde på Valdemarsmuren

Frilæggelsen af et stykke af Valdemarsmurens ruiner, som danske soldater allerede havde udgravet i tiden 1861 til 1863, havde givet syn for sagn. Muren var i en dårlig forfatning. Erosion på muren forårsaget af træbevoksning, frostsprængninger og vandskader, har gjort en konservering af den middelalderlige mur hårdt tiltrængt.

I forsommeren kunne konserveringen af Valdemarsmuren gå i gang. Forbundsrepublikken og landet Slesvig-Holsten havde tilsammen bevilget 200.000 euro til dette omfattende projekt. Den arkæologiske landskontors afdelingsleder W. Kramer havde bedt Danevirke Museum om at deltage i pro-

jektledelsen. Nationalmuseet, København, er blevet inddraget og bevaringsafdelingen deltager med råd og dåd. Projektledelsen besøgte flere steder, hvor Nationalmuseet foretog konserverings- og restaureringsopgaver, bl.a. på Sprogø, Antvorskov og Vordingborg, sammen med det murersjak, der arbejder på Valdemarsmuren.

Ca. 80 m af ruinen er nu blevet udgravet og dokumenteret, og det egentlige konserveringsarbejde er gået i gang. Foreløbig er murværket blevet rensset for al form for bevoksning, løse sten og løs mørtel er fjernet, og der er blevet lagt dræn både foran og bag muren.

Når murværket er fuet op på ny, er det planlagt, at murens overkant skal dækkes med et lag bentonit. Bentonit er vulkansk ler, der kan opsuge store mængder vand og således forhindre vandnedrivning i muren. Herefter skal murkronen igen dækkes med et beskyttende græstørvslag. Det omfattende konserveringsarbejde forventes at stå på i op til to år. Det er en kompliceret proces, og arbejdet må foregå under de mest betryggende forhold, hvorfor der er rejst telt over det frilagte stykke mur. Publikum har mulighed for at følge med i arbejdet ved at kigge gennem de store vinduer i teltsiden.

Når konserveringsarbejdet er afsluttet, vil publikum kunne se godt 85 m af den tidligere næsten 4 km lange, 5-7 m høje mur, som Kong Valdemar lod påbegynde omkring 1170, i den arkæologiske park.

Konserveringen af muren er et vigtigt skridt i arbejdet med at få Danevirke og Hedeby med på en fællesnordisk tentativliste, så disse store slesvigske kulturminde kan komme til at stå på UNESCOs liste over Verdens Kulturarv.

Vikingemarked

Den sidste weekend i august vendte vikingerne tilbage til Danevirke. Omkring 1.800 besøgende trodsede det ret omskiftelige vejr, da Danevirke Museum, det arkæologiske landskontor og den slesvigske vikingeforening Opinn Skjold inviterede til vikingemarked i den arkæologiske park.

Traditionen tro viste vikingeforeningens medlemmer igen i år, hvad oldtidens håndværkere, krigere og købmænd havde at byde på. Her var bestemt noget for enhver smag. Lige fra flotte vikingesmykker til gode knive, en suppe kogt på griseskank og byggryn. Hvis man syntes, der var for mange børster på kødet, kunne man bare nøjes med et tørt stykke fladbrød. Ellers sørgede hærvejskroen Røde Kro og det slesvigske bryggeri Asgaard for forplejningen af både vikinger og markedsgæsterne.

Om lørdagen ved 17-tiden drog vikingerne og 200 gæster hen til Valdemarsmuren for at møde murens »bygmester« i figur af museumsinspektøren, der fortalte om muren og den igangværende konservering. Herefter var der indbudt til fest med både bål og musik. Desværre druknede aftenkoncerten med gruppen Teglisten på det nærmeste i regn. Men både voksne, børn og unge morede sig.

20 guider klar

Danevirke og Hedeby rykker sammen. Også i det daglige formidlingsarbejde finder vikingemuseet Hedeby og Danevirke Museet sammen. Museerne har

sammen skolet 20 guider, der skal være klar til at vise rundt på Hedeby's halvkredsvold, de nye vikingetidshuse og langs med Danevirkes hovedvold med Valdemarsmuren og den gamle danske Skanse 14, til sæsonen 2007. I kursusprogrammet blev der lagt vægt på den danske historie, og det er meningen, at museumsgæsterne ved forudbestilling kan få en guidet tur på henholdsvis dansk eller tysk.

Alex Herz er død

Museets ven og frivillige medarbejder A. Herz er død. A. Herz var en sand kender af Danevirkevoldens historie, der kunne forbløffe endog fagfolk med sin store viden om emnet, ikke mindst om Danevirkestillingen fra 1864, som han nåede at få udgivet en bog om. A. Herz fulgte med i arbejdet på museet og i den arkæologiske park og var aldrig bleg for at tage en rundvisning, når det kneb, ligesom han også har leveret flere aktualiserede modeller af bl.a. Kovirke og Skanse 14 til udstillingen. Vi vil savne hans besøg på museet.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

I 2006 kunne museet notere en lille stigning i besøgstallene. Det var især grupper fra ind- og udlandet, der ønskede informationer om det tyske mindretals historie. I forbindelse med forskellige arrangementer blev der desuden tilbudt offentlige omvisninger med en tilfredsstillende publikumsinteresse.

Da museet gerne vil øge besøgstallet af skoleklasser, indledtes der et samarbejde i første omgang med mindretallets skoleforening i håb om at kunne tiltrække skoleklasser fra danske og tyske skoler i fremtiden.

En af de mest påtrængende opgaver i 2006 var registreringen af udstillingsgenstande. Især i den permanente udstilling blev en systematisk katalogisering nødvendig, da der viste sig at være en del mangler. Vanskeligheder med den forhenværende elektroniske registreringsdatabase førte til udvikling af et nyt program, der blev tilpasset museets behov.

I 2006 kunne museet videreføre nyopstillingen af den permanente udstilling, der blev igangsat allerede i 2004. Således lykkedes det at renovere og nyindrette et rum, der beskæftiger sig med Sønderborg i det 19. og 20. århundrede. Blandt andet vises husets historie, der i det 19. århundrede blev opført som en del af det forhenværende Sønderborg Bryggeri.

I det forløbne år modtog museet diverse udstillingsgenstande, der overvejende blev optaget i museets samlinger. Blandt disse var et skrivebord, der tilhørte Johannes Schmidt-Wodder (1869-1959). Som folketingsmedlem varetog Schmidt-Wodder det tyske mindretals interesser efter 1920. Han tilbragte en stor del af sin tid bag skrivebordet for at tage sig af det skriftlige arbejde.

De fleste udstillingsgenstande, som museet er i besiddelse af, stammer fra perioderne 1864-1920 og 1933-1945. Museet ønsker derfor i de kommende år at lægge særlig vægt på indsamling af genstande, der dateres til tiden efter Anden Verdenskrig. I den forbindelse deltager museet sammen med en række andre historiske institutioner i et grænseoverskridende forskningsprojekt, der har til formål at dokumentere mindretallenes liv efter 1945 på begge sider af

grænsen. I det forløbne år blev der således udarbejdet en detaljeret projektskrivelse og søgt om støtte fra offentlige og private fonde og puljer.

Ruth Clausen

Frøslevlejrens Museum

Museet havde i 2006 27.261 besøgende og afholdt 160 foredrag og omvisninger for større grupper, fortrinsvis skoleklasser. Blandt gæsterne var bl.a. den israelske ambassadør, som i november besøgte museet under et officielt besøg hos det tyske mindretal i Sønderjylland.

Formidling og forskning

Som tidligere har museumsinspektøren holdt en række foredrag over forskellige emner rundt om i landet og medvirket i og ved relevante faglige seminarer, konferencer og netværk.

Bedst besøgte foredrag var et dobbeltarrangement den 3. maj i Museet på Sønderborg Slots riddersal arrangeret af Historisk Samfund for Sønderjylland. Under overskriften *Hagekors mod Hagekors* fortalte inspektøren og forskningschef John T. Lauridsen fra Det Kgl. Bibliotek om henholdsvis det tyske mindretals fører Jens Møller fra Gråsten og den danske nazi-fører Frits Clausen fra Bovrup.

Arrangementet var en reprise, idet man ved det første arrangement i Frøslevlejrens Museum havde måttet afvise interesserede på grund af en overvældende tilstrømning. Også i Sønderborg kom der mange tilhørere: op mod 300. Begge foredrag blev efterfølgende sendt i fuld længde i DR Syds *Fortælletimen*.

I september holdt inspektøren to forelæsninger på en international konference ved Trondheim i Norge, dels om *Denmark during the Nazi Occupation* og dels om *Collective memory and Remembrance in Denmark*. I begge forelæsninger eksemplificeredes og pointeredes ved hjælp af Frøslevlejren. Konferencen afholdtes i forbindelse med åbningen af Falstadsenteret i den nu renoverede hovedbygning fra Falstadlejren, som under besættelsen af Norge anvendtes som fangelejr af tyskerne. Falstadlejren var den næststørste tyske fangelejr i Norge, efter Grini-lejren ved Oslo.

Inspektøren har endvidere færdiggjort fire bidrag til en antologi, *Over Strengen*, som udkommer i foråret 2007. De fire bidrag på tilsammen ca. 150 sider tegner portrætter af det tyske mindretals fører Jens Møller fra Gråsten, Abwehr-agenten Max Pelving (som opholdt sig i Frøslevlejrens tyske kommandantskab og herfra medvirkede ved talrige arrestationer i Sønderjylland), Gestapoagenten Jenny Holm (som bl.a. arbejdede i det syd- og sønderjyske) og storstikkeren Grethe Bartram fra Århus (som i øvrigt havde en kort berøring med Frøslevlejren).

Inspektøren har i 2006 fået publiceret 2. oplag af *Spærretid. Hverdag i Danmark under Besættelsen* sammen med Esben Kjeldbæk, Henrik Lundbak og Thomax Bendixen.

Inspektøren har endelig virket som censor (historie) ved de danske universiteter, ligesom museet har assisteret Gedenkstätte Neuengamme med oplysninger og materiale til en udstilling og publikation om fanger, som har fast-

holdt deres ophold i KZ-lejren Neuengamme i tegninger og malerier.

Sammenlægning med Nationalmuseet

Ved strukturreformens ikrafttræden den 1. januar 2007 sammenlægges museet med Nationalmuseet. Museet var tidligere ejet af Nationalmuseet og inspektøren var ansat her, men museet blev drevet som en selvejende institution med egen bestyrelse (hvor direktøren for Nationalmuseet var formand). Men nu lægges museet ind under Nationalmuseet som en selvstændig enhed under Nationalmuseets Forsknings- og Formidlingsafdeling og bestyrelsen nedlægges. Fremover vil museet referere til Nationalmuseets direktion.

Hele denne proces har i 2006 affødt en del møder og sonderinger, så vel internt som eksternt i relation til relevante myndigheder, f.eks. Ny Aabenraa Kommune, som har indvilliget i at overtage Bov Kommunes driftstilskud til museet.

Sammenlægningen med Nationalmuseet medførte, at der fra 1. januar 2007 blev indført fri entré.

Henrik Skov Kristensen

Historisk Arkiv for Haderslev Kommune

Historisk Arkiv for Haderslev Kommune påbegyndte i efteråret 2006 arbejdet med de kommunale arkiver i Gram Kommune og Vojens Kommune. I forbindelse med strukturreformen blev der nedsat en arbejdsgruppe omkring overdragelsen af aktive sager fra Christiansfeld Kommune (Fjelstrup, Bjerning og Hjerndrup sogne), Nr. Rangstrup Kommune (Bevtoft sogn) og Sønderjyllands Amt. Arbejdsgruppens arbejde skulle sikre at Haderslev Kommune fik overdraget sagerne på den mest hensigtsmæssige måde. En lang række problemstillinger og løsningsforslag omkring de arkivmæssige hensyn for Haderslev Kommune blev behandlet administrativt af kommunens direktion. Sammenlægningsudvalget vedtog efter indstilling fra arkivchefen, at Haderslev Byhistoriske Arkiv ændrede navn til Historisk Arkiv for Haderslev Kommune. Baggrunden for navneændringen skal ses i lyset af, at den kommunale historie for Haderslev, Vojens og Gram kommuner findes på arkivet.

Samlingerne

Til arkivsamlingen er der modtaget 137 afleveringer, hvilket har medført en forøgelse af samlingerne på godt 52 meter, hvoraf den største aflevering er fra Buch & Boje. Arkivsamlingen er i 2006 blevet flyttet rundt for at gøre plads til arkivalier fra Gram Kommune.

Billedsamlingen modtog i 2006 hen imod 3.000 billeder fra foreninger og privatpersoner.

Til plakatsamlingen er der i 2006 tilgået godt 100 plakater, hvoraf størstedelen er nye. Der er ligeledes sket en løbende forøgelse af de andre samlinger.

Stadsarkivet

Arbejdet med de kommunale arkivalier har i løbet af året været målrettet strukturreformen. En bevilling på 250.000 kr. gjorde det muligt at ansætte

personale til nedpakning og de første registreringer af Gram Kommunes arkiver.

Ved en beslutning i Haderslev Kommunes direktion blev Historisk Arkiv fra december 2006 IT-arkiv for Haderslev Kommune. Derved skal kommunale bevaringsværdige IT-systemer afleveres til Historisk Arkiv. Beslutningen medfører, at der fra 2007 ansættes en IT-arkivar.

Den forventede tilvækst til Historisk Arkiv af kommunale arkivalier skønnes at blive ca. 1,5 km. Den ældste del er fra 1840'erne og stammer fra Gram. Med denne forøgelse af samlingerne vil der i løbet af en kort årrække være behov for at sikre magasiner udenfor Bispebroen 3.

Publikationer

Historisk Arkiv har i 2006 udsendt *Årsskriftet for 2005* og derudover medvirket som skribenter eller redaktører ved fem udgivelser. I november kunne Haderslev Kommunes Forsyning præsentere *Alle tiders forsyning. Haderslev Forsyning 1856-2007*. Bogen er skrevet af medarbejderne på Historisk Arkiv i forbindelse med strukturreformen. Bogen beskriver de kommunale forsyninger, gas-, vand- og elforsyning, renovation og spildevandsbehandling.

I juli 2006 udkom *Fremad og opad. Haderslev Fodboldklub 1906-2006*. Bogen er skrevet af arkivar Uffe Barsballe Thyssen, og det er en bred beskrivelse af fodboldklubbens virke og resultater.

Haderslev Kalenderen 2007 havde som den forrige kalender intet gennemgående tema. Kalenderen vil i den nye kommune kun dække den gamle Haderslev Kommune med Bjerning og Fjelstrup sogne. For Forlaget Gammelting har Bent Vedsted Rønne sammen med museumsinspektør Lennart S. Madsen redigeret *Langs Fjord og Dam 2006*.

I december 2006 kunne Historisk Arkiv aflevere manuskript til Haderslev Haandværker- og Industriforening i forbindelse med foreningens 150 års jubilæum i 2007. Historisk Arkiv står for udgivelsen af jubilæumsbogen i januar 2007.

Statistik

Historisk Arkivs læsesal – Achelissalen – blev benyttet af i alt 1.184 personer i 2006. Dertil kommer kontakten gennem forespørgsler via brev, e-mail eller telefon samt kontakten til Haderslev Kommunes administration og institutioner. Historisk Arkiv vejleder og betjener godt 5.000 personer om året.

Læsesalen var i december måned lukket for publikum pga. strukturreformen.

Antallet af besøgende på arkivets to hjemmesider har i 2006 været på over 80.000 besøgende. Således har 55.257 besøgt www.harkiv.dk og 28.521 www.haderslevshistorie.dk. I forbindelse med strukturreformen og genplaceringen af personale fik Historisk Arkiv tilført en arkivsekretær. Den 1. december kunne Lone Nottelmann, tidl. Teknik & Miljø, tiltræde stillingen.

Det faste personale ved Historisk Arkiv udgjorde ved udgangen af 2006 to arkivarer, en sekretær og tre flexjobstillinger – svarende til 5,03 fuldtidsstillinger.

I årets løb måtte vi tage afsked med arkivmedhjælper Agnete Jørgensen. Arkivar Uffe B. Thyssen holdt orlov i januar og november-december 2006. I forbindelse med strukturreformen blev cand.mag. Trine Skovlund Jørgensen og assistent Helle Kjær Nielsen ansat i tidsbegrænsede stillinger.

Der har været beskæftiget fem personer på fuld tid i forskellige beskæftigelsesordninger, efter gældende regler i bistandsloven. Historisk Arkiv har derudover haft 11 frivillige medarbejdere tilknyttet, samt egne og fælles praktikanter for »kulturhuset« Bispen.

Bent Vedsted Rønne

Museum Sønderjylland

Med kulturminister Brian Mikkelsens underskrift var Museum Sønderjylland pr. 31. december 2005 en realitet. Danmarks hidtil største museumsfusion var efter godt to års forarbejde godkendt på højeste sted. Museet består af de tidligere statsanerkendte sønderjyske museer og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. De syv museer er Tønder Museum, Aabenraa Museum, Kunstmuseet Brundlund Slot, Midtsønderjyllands Museum, Haderslev Museum, Museet på Sønderborg Slot samt de tilhørende filialer og afdelinger. Desuden driver museet et konserveringsværksted, et fællesmagasin og et sekretariat.

Museet er et selvejende statsanerkendt museum godkendt efter museumslovens § 16.

Museets første bestyrelse sammensattes af fire medlemmer fra amtets undervisnings- og kulturudvalg, et medlem fra hver af de museumsbærende kommuners byråd, et medlem valgt af kommuneforeningen (vakant) og en personalevalgt repræsentant. Anna Margrethe Ikast fra Sønderjyllands amt valgtes som formand for museet og Hans D. Dirks fra Haderslev Kommune valgtes som næstformand. Efter kommunesammenlægningen i 2007 får museet en ny bestyrelse bestående af otte medlemmer valgt i byrådene i de fire nye sønderjyske kommuner (to fra hver), to medlemmer valgt af regionsrådet og en personalevalgt medarbejderrepræsentant.

Bestyrelsens første opgave var at opslå stillingen som direktør for museet. Den 20. marts ansattes Orla Madsen i denne stilling, samme dag udnævntes Finn Degn som museets administrationschef, og Lennart S. Madsen konstitueredes som overinspektør i den arkæologiske afdeling i Haderslev – en stilling som Lennart Madsen efter opslag fik pr. 1/1 2007. De tidligere institutionsledere fik ved oprettelsen af Museum Sønderjylland titlen overinspektør. I 2006 fortsattes museets administration, dvs. personaleadministration, bygningsvedligeholdelse og budget- og regnskabsstyring hos de respektive museums-ejere, dvs. Sønderjyllands Amt, Aabenraa Kommune og Gram Kommune. Den 13. december 2006 flyttede Museum Sønderjyllands sekretariat ind i den tidligere håndværkerbolig i den gamle museumsbygning på Aastrupvej 48 i Haderslev. Sekretariatet har stabsfunktioner, som overordnet skal tage sig af bestyrelsesbetjening, regnskabsføring, personaleadministration, bygningsvedligeholdelse osv. Til at betjene dette sekretariat overførte amtet fem medarbejdere. Museet har efter bestyrelsens beslutning indgået aftale med Haderslev Kommune om, at denne kommune er regnskabsførende og sørger for lønudbetaling til de ansatte.

Med kulturminister Brian Mikkelsens underskrift var Museum Sønderjylland en realitet pr. 31. december 2005. Museet består af de tidligere statsanerkendte sønderjyske museer og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Desuden driver museet konserveringsværksted, et fællesmagasin og et sekretariat. Museet er organiseret i otte museumsfaglige hovedafdelinger med tilhørende underafdelinger. www.museum-sonderjylland.dk

Museum Sønderjylland – en fusionsproces

Mange initiativer til koordinering og samkøring er blevet igangsat i 2006. Et væsentligt bidrag hertil har været nedsættelsen af en række arbejdsgrupper, som principielt omfattede alle medarbejdere i museet. Samtlige grupper er blevet opfordret til at fremkomme med forslag til områder, hvor en koordinering og samkøring af rutiner kunne være hensigtsmæssig. Arbejdsgrupperne betød et stort ekstraarbejde for de fleste af museets medarbejdere, men arbejdsgrupperne har også medført en lang række gode forslag til konstruktive nye arbejdsrutiner i fællesskabet. Samtidig har arbejdet i grupperne været medvirkende til at give fælles forståelse og medejerskab til Museum Sønderjylland som ny fælles arbejdsplads.

Bestyrelsens formand og næstformand, administrationschefen og direktøren holdt i løbet af foråret 2006 et møde med hver af de nye storkommuners politikere og embedsmænd. Her drøftedes kommunernes ønsker til Museum Sønderjylland, og hvordan kommunernes tilskud til museet skulle fordeles i fremtiden. Alle var enige om, at tilskuddene fra 2007 skulle fordeles efter folketal, således at bidraget til museet er forholdsmæssig det samme, uanset hvilken kommune man er borger i. I 2006 fortsattes dog de hidtidige tilskud fra amtet, kommunerne og staten, men fra 2007 overtages det amtslige tilskud af staten.

Museets organisation og samarbejdsstruktur

Museet er organiseret i otte museumsfaglige hovedafdelinger med tilhørende underafdelinger (de tidligere statsanerkendte museer og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie), et sekretariat, et fælles konserveringsværksted og et fællesmagasin. Lederne i de otte afdelinger, administrationschefen og direktøren udgør ledergruppen, der i fællesskab varetager museets daglige ledelse.

Administrationschefen fungerer endvidere som stedfortræder for direktøren i alle ikke museumsfaglige spørgsmål.

De faglige afdelinger omfatter alle fire museale fagområder/søjler: naturhistorie, arkæologi, etnologi/historie og kunst. Inden for hvert af disse fagområder er der valgt en koordinator, der skal sikre, at arbejdet indenfor fagområdet koordineres og videreudvikles. Den samlede koordinering indenfor hele museets ansvars- og virkeområde sker efterfølgende i museets ledergruppe.

Sammen med medarbejderne har museet med udgangspunkt i KTO-aftalen aftalt, at sikkerheds- og samarbejdet mellem ledelse og medarbejdere i fremtiden organiseres i en stringent MED-struktur. I efteråret 2006 påbegyndtes arbejdet med at formulere en fælles personalepolitik for museet.

Museet i tal

Regnskabet for 2006 endte på i alt 73.298.414 kr. hvoraf 27.485.577 kr. kom fra amtet, 12.808.108 kr. fra de sønderjyske kommuner, 6.312.838 kr. fra staten, og museet havde herudover egenindtægter på i alt 26.691.891 kr. Egenindtægterne stammer fra den arkæologiske virksomhed, fondstilskud og entreindtægter.

I alt 238.237 gæster besøgte museets afdelinger i 2006. Tallene fordeler sig på afdelingerne på følgende måde:

Udstillingssted	Antal gæster
Arkæologi Haderslev	9.360
Slesvigske Vognsamling	3.791
Ehlers Lertøjssamling	6.080
Haderslev Bymuseum	4.593
Udstillingen i Hjemsted Oldtidspark	13.077
Naturhistorie og palæontologi	7.194
Kunstmuseet Brundlund Slot	16.098
Kulturhistorie Aabenraa	10.880
Kulturhistorie Tønder/Kunstmuseet i Tønder	29.450
Drøhdes Hus	6.124
Højer Mølle	3.653
Kulturhistorie Sønderborg Slot	56.660
Cathrinesminde Teglværk	13.879
Udstillingen på Augustenborg	825
Historiecenter Dybbøl Banke	38.069
Dybbøl Mølle	18.504

Herudover har museets medarbejdere afholdt guidede ture, foredrag mm. for et ukendt, men meget stort antal mennesker i både Sønderjylland og resten af landet.

Større bygge- og anlægsarbejder

Renæssanceåret får varige positive virkninger i Sønderborg i form af festlige ridderdyster i den genskabte ringrendebane fra 1500-tallet. Ringrendebanen

er gengivet på det ældste kobberstik af Sønderborg Slot, og den var bl.a. i brug ved en storslået dystridning i 1588 ved hertug Hans den Yngres bryllup. Takket være et generøst tilskud fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal kunne en genskabt ringrendebane tages i brug i efteråret.

Den 19. maj indviedes den nye skulpturpark ved Brundlund Slot. Parken er finansieret ved betydelige tilskud fra A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Historiecenteret Dybbøl Bankes store tomme voldanlæg fyldtes i løbet af foråret med de manglende skanseelementer, og Soldaterbyen med de mange forskellige baraktyper voksede frem. Skansebyggeriet udføres af Fonden Dybbøl Banke med støtte fra bl.a. Arbejdsmarkedets Feriefond.

På Højer Mølle har man siden stormen i 1999 arbejdet på at restaurere møllen. Møllens restaurering har kostet ca. 3,3 mio. kroner, et beløb, som er tilvejebragt gennem A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal og Kulturarvsstyrelsen. I slutningen af 2006 er den meget tidskrævende restaureringsopgave tilendebragt, og i løbet af sommeren 2007 vil Højer Mølle kunne genindvies.

I den arkæologiske afdeling i Haderslev blev det næsten 30 år gamle klima-anlæg udskiftet med et nyt. Anlægget finansieredes af Sønderjyllands Amt og Haderslev Kommune. Arbejdet med anlægget betød, at den permanente udstilling måtte lukkes i maj, juni og juli.

Haderslev-afdelingens håndværkerbolig, Åstrupvej 48A, blev i efteråret indrettet som kontor for sekretariatets medarbejdere og museets direktør.

Nye afdelinger og aftaler

I 2006 blev der indgået en driftsaftale med Skolemuseet i Lerte omkring formidlingen af den sønderjyske skolehistorie. I løbet af året er der indledt forhandlinger med Bov Museum, Kalvø Museum, Skærbæk Museum og Det Tyske Museum. Ingen af disse forhandlinger blev afsluttet i 2006.

Museum Sønderjylland – naturhistorie og palæontologi v. Flemming Roth
Inden for det palæontologiske område er indsamling i hovedsagen foregået i Gram Lergrav, hvor øvre miocæne fossiler er tilført museets samlinger. Fem halshvirvler fra en lille tandhval fundet i lergraven blev i 2007 erklæret for Danekræ. For det virtuelle museums vedkommende er der foretaget en omfattende indsamling i form af digitale fotos overalt i Haderslev Kommune.

Registrering af museets palæontologiske samling foretages løbende. En digital registrering er endnu ikke foretaget, men der foreligger nu et program. Programmet har dog visse mangler, der skal udbedres, inden det tages i brug. Fotos til det virtuelle museum registreres løbende digitalt.

En meget stor del af afdelingens budget anvendes, som tidligere, på bevaring af især de 8 millioner år gamle fossiler fra Gram-leret. Museets faste konservator havde uddannelsesorlov i den sidste halvdel af året, men hun blev erstattet af en vikar ved årsskiftet.

Undersøgelser og forskning foregår i hovedsagen inden for det palæontolo-

giske fagområde. Museets internationale forskningsprojekt omkring fossiler fra Gram lergrav fortsætter. I 2005 blev første del af dette projekt publiceret i det belgiske tidsskrift *PALAEONTOS*, og det forventes, at anden del af projektet, med beskrivelse af bryozoa, foraminiferer, sæler, benfisk, hajer og hvaler vil foreligge i 2008/2009.

I afdelingen lægges der stor vægt på den levende formidling. Således fik 2218 personer fordelt på 73 grupper/skoleklasser rundvisning og undervisning i afdelingen og i lergraven. Holdenes størrelser varierede fra 10 til 50 og et undervisningsforløb med rundvisning i udstillingen og efterfølgende gravning i lergraven varer typisk 2 til 2½ time; det er en ret tidskrævende, men yderst vigtig aktivitet, som afdelingen prioriterer højt.

Det virtuelle naturhistoriske museum

Pilotprojektet »det virtuelle naturhistoriske museum« (»virnatmus«) indledtes i 2005, men fra årsskiftet tog det fart. Bevillinger fra Kulturministeriets Provispulje, Sønderjyllands Amtsråd og Museum Sønderjylland gjorde det muligt at ansætte Michael Bonefeld Bladt som web-designer og Theis Hasselgaard fra Syddansk Universitet som systemudvikler. Lederen af projektet, Wilhelm Lorenzen Fabricius, fik bevilliget forlængelse af sin orlov fra Sønderjyllands Amt, så den i alt kom til at vare 11 måneder. Efter pilotprojektperiodens udløb 1. juli fortsattes året ud med afrapportering, regnskabsafregning, og færdiggørelse af demo-versionen af virnatmus.

Demo-versionen af virnatmus blev – i henhold til projektbeskrivelsen – opbygget således, at den kan skaleres op i fuld størrelse, når projektet virkeliggøres. Indholdet blev koncentreret om de valgte temaer: rovfugle (som repræsentanter for arterne), højmoser (som repræsentanter for naturtyperne) og Abkær Mose (som repræsentant for lokaliteterne). Hele pilotprojektet er afrapporteret og publikationen kan ses på www.grammus.dk

Demo-versionen af virnatmus er blevet præsenteret i den naturhistoriske sektion af Organisationen af Danske Museer på årsmødet på Molslaboratoriet 1. og 2. november. Projektet vakte betydelig interesse fra de andre naturhistoriske museer. På en konference i Sønderborg 6. og 7. december blev projektet præsenteret for en international forsamling af museumsfolk, der alle arbejder med virtuelle præsentationer og xml-baseret teknologi. Også her blev projektet godt modtaget.

Haderslev Kommune har med udlån af projektlederen fra 1/1 2007 sikret en fremtid for projektet. Museum Sønderjylland vil i 2007 og 2008 genansætte web-designer, og der er indgået aftale med Syddansk Universitet, Institut for Fagsprog, Kommunikation og Informationsvidenskab om fortsættelse af samarbejdet. Friluftsrådet har med en bevilling sikret, at der kan indkøbes det nødvendige software til en fuld-skala udgave. Desuden er der kontinuerlige drøftelser med andre danske naturhistoriske museer, om at gøre virnatmus til et nationalt dækkende projekt, hvor geologien også inddrages.

Naturhistorie i andre afdelinger

Naturvejledningen på Dybbøl tog en ny drejning, da Keld Hauge Nielsen blev ansat som ny naturvejleder. Friluftsrådet støtter stillingen, hvor naturvejlederen i samarbejde med lokale skoler og andre institutioner skal udvikle selvkvørende formidlingsbaser på natur- og kulturmæssigt interessante steder i Sundved. I afdelingen i Højer Mølle blev fokus sat på den truede fiskeart, snæbelen, og dens livsbetingelser.

Museum Sønderjylland – arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjyllands arkæologiske søjle udgøres af den arkæologiske afdeling i Haderslev og Museums-kælderen i Hjemsted Oldtidspark. Sidstnævnte sted har museet dog ingen ansatte.

Den arkæologiske virksomhed, der igennem flere år har været konstant voksende, fortsatte denne udvikling uden at vise tegn på afmatning. Antallet af lokalplaner og byggesager steg støt igennem hele året. En del af årsagen hertil skal naturligvis søges i den højkonjunktur, som Danmark oplever i disse år, men den kommende kommunalreform har sandsynligvis også spillet en rolle, idet flere kommuner skulle afslutte diverse projekter, inden de indgik i de nye kommuner. Museets medarbejderstyrke lå stort set konstant igennem året på ca. 50, og manglen på arkæologer i Danmark generelt betød, at vi i årets begyndelse ansatte to tyske udgravningsledere for at kunne klare antallet af opgaver.

Afdelingen udførte i løbet af året 72 forundersøgelser og 26 udgravninger. Disse tal dækker over undersøgelser, der havde en varighed fra en enkelt dag til flere måneder, ja for et par udgravningers vedkommende langt over ½ år. Omsætningen i hele afdelingen steg markant til 29 mill. kr. Som det har været tilfældet siden 2002 udførte afdelingen også dette år de arkæologiske undersøgelser i Kolding, Vamdrup og Lunderskov kommuner på vegne af Museet på Koldinghus.

Udgravninger/indsamling

Årets udgravninger har som sædvanlig budt på en lang række spændende resultater, hvoraf nogle i det følgende skal præsenteres, som sædvanlig i nogenlunde kronologisk rækkefølge. Årets sidste måned bød på starten af en udgravning af et meget sjældent anlæg fra bondestenalderen, ca. 3.400 f. Kr., ved Langelandsvej syd for Haderslev fjord. Der er tale om et såkaldt »Sarup-anlæg«, et anlæg, der antages at have fungeret i forbindelse til datidens dødekult. Udgravningen fortsatte ind i 2007. Året bød desuden på flere gravanlæg fra stenalderen. Syd for Arrild Svømmehal undersøgtes en grav fra ca. 3.500 f. Kr. Godt 1.000 år senere blev gravens overflade benyttet af en flintsmed som flinthugningsplads, hvorefter der i ældre bronzealder blev anlagt en større gravhøj med randstenskæde på stedet. Ved Hammerhus øst for Almind blev der udgravet en gravhøj fra enkeltgravskulturen (2800-2400 f. Kr.) med to grave. Den ældste grav var neddybet i undergrunden, og kisten var bygget af planker. Bunden var først belagt med godt håndstore sten, hvorpå var lagt et tykt lag af knust, let ildskørnet flint. Med sig i graven havde den døde fået

to flintøkser og 1-2 flækkeknive – ligeledes af flint. Ligskyggen viste, at den døde var lagt på siden med hovedet mod vest. I den yngste grav var den døde antagelig begravet i en bulkiste. Som gravudstyr fandtes to fine lerkar af østdansk type. Der er tale om et sjældent fund af stor videnskabelig betydning for bedømmelsen af enkeltgravskulturens udbredelse i Danmark. Ligeledes dateret til slutningen af stenalderen er to huse med nedsænkede gulve fundet ved Egelund umiddelbart op ad motorvejen ved Rødekro.

Samme sted udgravedes to treskibede langhuse fra ældre bronzealder, sandsynligvis et af de sjældne tvillingehuse, der kendes fra perioden. I det ene fandtes rester af et bænkarangement omkring ildstederne i beboelsesenden. Ved Nytoft lige vest for motorvejen ved Bov fandtes en lille urnegravplads fra yngre bronzealder, og som en af museets egenfinansierede udgravninger undersøgt desuden dele af et meget sjældent træbygget vadested fra ældre bronzealder. Vadestedet er del af et vejanlæg, der har passeret Nørreådalen øst for Mølby, og afdelingen håber i de kommende år at kunne vende tilbage til stedet.

Traditionen tro fylder jernalderen en del blandt årets undersøgelser. En af de helt store foregik vest for Hammelev Kirke, hvor mere end 80 grave tilhørende en stor tuegravplads fra førromersk jernalder (500-300 f.Kr.) blev undersøgt. Denne gravplads blev respekteret af en flere hundrede år yngre landsby fra yngre romersk jernalder (200-300 e.Kr.). Landsbyen repræsenterer en fortsættelse af den landsby museet udgravede i nærheden i 2001. Den aktuelle består af en række indhegnede gårde, hvoraf en udmærker sig ved at være større end de øvrige. En anden gård, der er mindre og dårligere beliggende end de øvrige, har i modsætning hertil muligvis tilhørt en familie af lavere social status end de øvrige. På landsbyens forte lå desuden et muligt indhegnet kultisk anlæg, der kan knyttes sammen med en række offergruber med dyreknogler.

Ved Søgård nær Marstrup undersøgtes en lille, meget velbevaret række-landsby på fire gårde fra ældre romersk jernalder (0-200 e.Kr.), ved Klosterbakken vest for Rødekro en tilsvarende lille landsby med tre gårde fra omkring 100 e.Kr., ligesom der både ved Legbjergvej i Vester Sottrup og Lykkegård nord for Augustenborg udgravedes gårdsanlæg fra ældre jernalder. Ved en stor prøvegravning vest for Møgeltønder fandtes desuden en stor landsby fra yngre romersk/ældre germansk jernalder (300-500 f.Kr.) samt en mindre landsby fra århundrederne inden. Den store landsby er samtidig med guldhornene, der fandtes ikke langt herfra. Efter forundersøgelsen blev lokalplanområdet ændret, så de arkæologiske fund stadig ligger bevaret under græsset.

Et af de mere sjældne fund fra jernalderen blev gjort ved den tidligere omtalte udgravning syd for Arrild Svømmehal. Her undersøgtes en gravhøj med to jordfæstegrave, hvoraf der i den ene fandtes en jernkniv som gravgave. Endnu kan gravhøjen ikke dateres nærmere indenfor jernalderen, men en 14C-datering vil blive forsøgt.

I de senere år er museet stadig oftere stødt på spor efter middelalderlig landbebyggelse. Dette år var ingen undtagelse. Ved Flovt Strand og ved Nybøl er udgravet enkeltgårde fra middelalderen, og ved Margrethegård øst for Løjt Kirkeby og Legbjergvej sydøst for Vester Sottrup er de ældste bebyggelser i disse middelalderlige landsbyer dukket op. Udgravningen ved Legbjergvej

er langt den største af disse undersøgelser. Der afdækkedes omkring tredive hustomter fra den tidlige middelalder, adskillige af dem er af en type med uds kud, som museet tidligere har undersøgt på Østergård ved Bevtoft. De er dog af en anden konstruktion, og viser muligvis en markant forskel i byggeskik mellem øst og vest i Sønderjylland på dette tidspunkt. Et gårdsanlæg fra renæssancen dukkede også op ved Vester Sottrup.

Middelalderlige bygravninger har i de senere år været sjældne i det sønderjyske, og det var da også kun i Kolding, at museet var i gang i 2006. Her lykkedes det bl.a. at lokalisere en hidtil ukendt ydre voldgrav om Koldinghus i området ved Hydræstræde.

Men årets mest spektakulære fund dukkede op ved Lykkegård mellem Augustenborg og Ketting. Her undersøgtes et hidtil ukendt voldsted fra 1200-tallet. Hidtil ukendt er dog så meget sagt, idet der længe, på baggrund af en skriftlig kilde, har hersket en teori om, at der skulle befinde sig en hovedgård et sted på Sebbelev Mark. Man vidste blot ikke hvor. Denne hovedgård dukkede nu op i form af et ualmindeligt velbevaret lille voldsted med tilhørende bygninger. Selve voldstedet var omgivet af en cirkulær voldgrav, og på borgbanken havde stået et trætårn, hvoraf der endnu fandtes rester i form af dele af to af de stolper, der havde båret tårnet. Disse kunne dendrokronologisk dateres til 1200-tallets midte, hvilket betyder, at voldstedet ved Ketting er et af landets ældste. Hovedgården og voldstedet ligger ganske tæt ved Brovold og det romanske kirketårn ved Ketting kirke, og der er næppe nogen tvivl om, at en betydende slægt har haft base i dette område i middelalderens begyndelse.

I løbet af året har afdelingen desuden hjulpet et par nabomuseer, idet Silke Eisenschmidt ledede en udgravning af en jernalderboplads ved Askov for Museet på Sønderkov, og Frauke Witte deltog i en 14 dages undervandsarkæologisk forundersøgelse i Odense Fjord, samt i en eftersøgning af vraget af bombekanonchalup nr. 19 fra 1864 i Sandvig på Als, begge undersøgelser under ledelse af Langelands Museum. Museum Sønderjylland har midlertidigt overdraget sit undervandsarkæologiske ansvarsområde til to nabomuseer, nemlig Sønderjyllands østkyst til Langelands Museum og vestkysten til Museet i Thorsminde. Men Museum Sønderjylland råder faktisk over to fuldt uddannede erhvervsdykkere (udover Frauke Witte er det Gunvor Christianesen), hvis uddannelse på denne måde holdes ved lige. De to arrangerede således i løbet af året i samarbejde med Haderslev Dykkerklub og stud. mag. Jeppe Ravn fra Århus en dykning for at kontrollere bevaringstilstanden og den nøjagtige placering af den middelalderlige del af spærringen Margrethes Bro i munden af Haderslev Fjord.

Bevaring – fredede fortidsminder

Den arkæologiske virksomhed består ikke udelukkende af udgravninger af skjulte fortidsminder. Heldigvis er endnu en lang række fortidsminder synlige i terrænet, og i de sidste par år har afdelingen på vegne af både Sønderjyllands Amt og Kulturarvsstyrelsen gennemført en besigtigelse og indmåling af samtlige privatejede fredede fortidsminder i amtet. I tilgift er både 100 m og 2 m beskyttelseszonerne omkring disse fortidsminder blevet kontrolleret.

I Vejle Amt har afdelingen gennemført noget tilsvarende for Kulturarvsstyrelsen. Besigtigelserne er foretaget af Tenna R. Kristensen og Lilian Matthes. Sønderjyllands Amt blev færdigberedt i løbet af året, hvorimod der endnu refterer en mindre portion i Vejle Amt. Ved disse besigtigelser er der afsløret talrige overtrædelser af bestemmelserne i museumsloven, ligesom mange fortidsminder har vist sig at være fejlplacerede på det gamle kortmateriale. Med museets beredninger er der skaffet et ordentligt grundlag for myndighedernes kommende administration af bestemmelserne.

Et andet projekt afdelingen var stærkt involveret i i samarbejde med Kulturarvsstyrelsen var udarbejdelsen af et kulturarvsatlas for den danske del af Vadehavet. I samarbejde med den kulturhistoriske afdeling i Tønder udarbejdede Lilian Matthes den digitale kortlægning af den sønderjyske del af Vadehavet.

Lidt samme karakter havde arbejdet med at udarbejde beskrivelser af de arkæologisk interessante besøgs punkter i Sønderjylland langs den del af den EU-støttede vandrerute omkring Nordsøen – Nave North Sea Trail – hvis forløb ned langs Jyllands vestkyst har fået navnet Drivvejen. Vejen åbnedes formelt i efteråret og i tilknytning hertil udkom en guidebog. Selve arbejdet med ruten i Sønderjylland er foregået i et samarbejde mellem Sønderjyllands Amt, samt Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder og Arkæologi Haderslev.

Konservering

I løbet af året lykkedes det stort set at færdiggøre genkonserveringen af de mange våben fra våbenofferfundet i Ejsbøl Mose. Konserveringen af disse genstande var efterhånden blevet så mange år gammel, at den var ved at være nedbrudt, men i kraft af en særbevilling fra Kulturarvsstyrelsens pulje til konservering af genstande af enestående national betydning (ENB) lykkedes det at redde genstandene fra yderligere forfald.

Forskning

I løbet af året var adskillige ansatte involverede i større og mindre forskningsprojekter. Anne Birgitte Sørensen fortsatte sit store arbejde med at udarbejde manuskript til en bog om middelalderbebyggelsen ved Østergård nær Bevtøft. Arbejdet er til dels finansieret af Velux Fonden. Silke Eisenschmidt nærmede sig færdiggørelsen af et manuskript om offerkeramikken foran de fem storstensgrave fra bondestenalderen ved Rinkenæs, og Frauke Witte gennemførte en analyse af keramik fra 1500 til 1800, opsamlet på markerne omkring landsbyen Holm på Nordals for herigennem at få kendskab til almindelige bønders forbrug af keramik, porcelæn og fajance i perioden. Hans Chr. H. Andersen færdiggjorde sin gennemgang af de nyeste våbenofferfund fra Ejsbøl Mose, i forbindelse med det store danske projekt »Jernalderen i Nord-europa – 400 f.Kr. til 600 e.Kr.«, der er finansieret af Carlsbergfondet. Desuden har Jørgen Holm i samarbejde med Nationalmuseet klargjort udgravningen ved Slotseng til publicering, og stud. mag. Mads Leen Jensen, Københavns Universitet har forsket i den såkaldte Kastrup Offerplads.

En af de ting afdelingen satser meget på i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser er brugen af naturvidenskabelige metoder. Her er kulstof-14 dateringer af de forskellige hustomter et af de vigtigste satsningsområder, og i løbet af efteråret udarbejdede afdelingen sammen med AMS 14C Daterings Laboratoriet ved Aarhus Universitet samt et par eksperter i vedbestemmelse et projekt til finjustering af de naturvidenskabelige dateringer af hustomter. I slutningen af året bevilligede Kulturarvsstyrelsen midler til projektets gennemførelse.

Formidling

2006 blev året, hvor afdelingen endelig kunne byde Skrydstrupkvinden velkommen tilbage fra Nationalmuseet, om end kun for en kortere bemærkning. Mens Nationalmuseet opbygger sin nye oldtidsudstilling, har man gjort det muligt for museer overalt i landet at låne nogle af de lokale highlights. I Haderslev var det naturligt at anmode om at låne Skrydstrupkvinden, der blev udgravet af Haderslev Museums leder C.M. Lund i 1935. Dengang blev hun straks transporteret til København, og siden har det været et stort ønske at få hende hjem igen.

Museets sølvsamling blev ryddet for at skaffe plads, en specialbygget glasmontré indkøbt for at huse hende, og en stor del af museets personale kastede sig over at gøre udstillingen så omfattende som muligt, idet det var vort ønske at præsentere så megen ny viden om kvinden, hendes liv og hendes samtid, som pladsen tillod. Bl.a. var det af afgørende betydning at få præsenteret hendes hus, som museet har udgravet ved Brdr. Gram for få år siden. Samtidigt var det muligt ved siden af Skrydstrupkvinden at vise Nybølmanden, som den kulturhistoriske afdeling i Aabenraa beredvilligt stillede til rådighed. Udstillingen åbnede i december og fra starten var der mange børn blandt de besøgende – men også mange, der som børn havde set selve udgravningen! Afdelingen udgav i forbindelse med åbningen en skolestil om udgravningen skrevet i 1935 af C. M. Lunds barnebarn Walter Schuldt.

I slutningen af året tog afdelingen afsked med museumsinspektør Anker Thygesen, der igennem 19 år har haft ansvaret for museets udstillings- og formidlingsside. Anker havde valgt at søge nye udfordringer som leder af Randbøldal-Museet under Vejle Museum. En stor tak skal på denne plads rettes til Anker Thygesen for hans mangeårige indsats for museet. I december måned blev Ankers afløser udpeget, idet cand. mag. i forhistorisk arkæologi og kulturformidling Merete Essenbæk blev tilbudt stillingen med start 1. februar, 2007.

Museum Sønderjylland – historie og etnologi v. Asser Amdisen

Museum Sønderjyllands fagområde/søjle historie og etnologi (i daglig tale Nyere tid) består af de kulturhistoriske afdelinger i Aabenraa, Tønder, Sønderborg, samt Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Afdelingen i Haderslev fungerer stadig som nærmeste museum for (ny) Haderslev Kommune, men dette ansvar og andel af nyere tids-arbejdet er aftagende. Alle nyere tidsinspektører i Museum Sønderjylland mødes med jævne mellemrum og dis-

kuterer såvel praktiske som principielle sager for derigennem at sikre en ensartet forvaltning i hele Sønderjylland. Gruppens arbejde er i 2006 blevet koordineret og ledet af Peter Dragsbo.

Indsamling

Arbejdet med museets indsamling er et af de steder, hvor de forskelligheder, der fandtes inden fusionen spiller den største rolle. Forskning og formidling har i et eller andet omfang været koordineret også inden Museum Sønderjylland blev dannet, men i forhold til indsamling og især til størrelsen af indsamlingen findes en autonom og forskelligartet kultur på museets forskellige afdelinger. Emnet vil blive genstand for drøftelser inden for kort tid.

I afdelingen i Aabenraa var der i 2006 i alt væsentligt stop for indsamling af genstande. Afdelingen har igennem en årrække kæmpet med et registreringsefterslæb, som har gjort, at en aktiv indsamling ikke har været hensigtsmæssig. Den passive indsamling er holdt til et minimum, hvilket i praksis vil sige, at kun genstande med en helt fantastisk historie, eller genstande, der knyttede sig direkte til ældre indsamlinger, blev optaget i samlingen. Afdelingen indsamlede i 2006 kun 20 genstande. Den fornemste genstand fra 2006 var uden tvivl et sladrekompass, som museet købte på auktion i november 2006. Sladrekompaset har sejlet med Aabenraa-briggen *Industria* – det skib, der i dag er afbilledet i Åbenrå Statsskoles logo. Kompasset er nu udstillet i museets kælder sammen med et skibsportræt af *Industria* formentlig malet af C.W. Eckersberg, mens han var i malerlære i byen.

På Sønderborg Slot er samlingen vokset med ca. 250 genstande, og blandt disse kan nævnes: Et maleri af Heinrich Rasch af Mjels pumpestation fra omkring 1900, der illustrerer kulturmiljøet fint. En C.F. Lund-tegning af kampen på Dybbøl 1848, en fane for Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte, tre malerier af Haderslevmaleren J.P. Ebbesen med ekspressionistiske øjenvidneskildringer fra Flandern 1916-17, Sønderborg bys fornemme æresborgerbevis til ubådskaptajn Max Valentiner fra 1917, et par tunge ski, efterladt af værnemagten og et armbåndsur fra en engelsk pilot skudt ned over Als i 1945. Alt dette er brikker til puslespillet om krigen og Sønderjylland. Kogebøger, skoleting, kinesiske kaffekopper og et jugend-gulvtæppe vidner om et fredeligere dagligliv, mens barselsforkyndende storke og en cementmodel af Dybbøl Mølle er eksempler på lokal folkekunst.

Indsamlingen af genstande i Tønder har især relateret sig til museets tekstile ansvarsområde, hvor der fortsat ret ofte er mulighed for at samle hele produktioner, f.eks. af en enkelt kniplerskes livsværk med den helt nødvendige dokumentation. Også museets samling af vestsønderjysk bord- og dragtsølv er blevet forøget. Tønder Handelsstandsforenings 100 års jubilæum og den udstilling, som museet udarbejdede omkring denne begivenhed i samarbejde med det lokalhistoriske arkiv, øgede museets sparsomme samling af genstande, relateret til Tønders handelsliv i de seneste 100 år. I forbindelse med et forskningsprojekt vedrørende kvægslagtingens overgang fra Tønders mange små slagtere til etableringen af et kvægslakteri i byen, indsamledes en del væsentlige genstande til belysning af dette emne.

På Lervarefabrikken Grønland har Cathrinesminde Teglværk indsamlet

genstande, som er repræsentative for centrale dele af produktionen. Genstandene supplerer fint museets samling af lervareprodukter fra fabrikken. En del af det indsamlede blev anvendt i udstillingen *Grønland – æ potfabrik*. Hos Fr. Petersens Maskinfabrik i Smøl blev der indsamlet hele det øjeblikkelige udvalg af produktkataloger.

På ISL har indsamlingen været præget af kommunalreformen. Især i de sidste måneder af 2006 modtog ISL flere henvendelser fra kommunale forvaltninger angående mulighederne for aflevering af arkivmateriale. Hovedparten er blevet henvist til Landsarkivet for Sønderjylland. Fra Sønderjyllands Amt har afdelingen modtaget ca. 40.000 analoge billeder og ca. 50.000 digitale billeder. Billederne er foruden mange pressebilleder, der dokumenterer amtets arbejde, overvejende naturbilleder optaget i forbindelse med den fysiske planlægning. Sidst på året er der indkommet ca. 5.000 dias fra Aabenraa Kommunes tekniske forvaltning primært fra slutningen af 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne. ISL har allerede i forvejen en meget stor samling af billeder fra kommunens tekniske forvaltning fra perioden 1945-1976, som afleveringen smukt føjer sig til. Selv om de store afleveringer har fyldt meget i ISL's arbejde i 2006, så finder man blandt de 74 afleveringer mange fine små afleveringer. Her kan nævnes en mappe med billeder af Sønderjyllands industri taget af Helle Askgaard i forbindelse med hendes arbejde med Sønderjyllands industris historie 1920-1970. Fra Kjeld Ejdorf er der indkommet en CD med ferie-billeder, der giver en god fotografisk skildring af ferielivet i Sønderjylland i 1950'erne. Marius Braune testamenterede sin meget fine samling af jernbanebilleder til ISL. Endvidere er der i forbindelse med udgivelsen af Aabenraa Svømme- og Idrætscenter indkommet en del billedmateriale, der belyser hallen og dens mange aktiviteter.

På trods af, at afdelingen i Haderslev er Museum Sønderjyllands arkæologiske afdeling, rummer afdelingen en stor og varieret samling af genstande fra nyere tid. Indsamlingen af genstande er i de senere år reduceret og foregår primært som passiv indsamling. I 2006 indkom bl.a. fra Bevtoft en stor samling af legetøj fra første halvdel af 1900-tallet, og en samling damehatte, dame-tøj, sko, tasker og andet tilbehør fra en selverhvervende kvinde fra sidste halvdel af 1900-tallet i Haderslev. Desuden erhvervede afdelingen malerier af Anton Kieldrup, Charlotte von Krogh og Hans August Lassen.

Registrering

Museum Sønderjylland er på forkant med hensyn til digitaliseringen af museernes Nyere tids samlinger, og takket være et digitaliseringsinitiativ, der blev igangsat medio 2006, har de sønderjyske museer nu også gjort deres forsknings- og undersøgelsesresultater i perioden 1970-2005 offentligt tilgængelige. Al nyere tids forskning ved de sønderjyske museer findes derfor nu på museernes samlinger: www.kulturarv.dk/mussam/index.jsp. Her er adgang til hen ved 200 forskellige forsknings- og undersøgelsesprojekter fra de institutioner, der i dag er afdelinger i Museum Sønderjylland.

2006 blev det første år, hvor den kulturhistoriske afdeling i Tønder for alvor kom i gang med registrering på REGIN. Afdelingen havde længe forsøgt at blive optaget på et af Museumshøjskolens REGINKurser, men først i slutnin-

gen af 2005 lykkedes det. I slutningen af 2006 fik museet en deltids registreringsmedarbejder, som sammen med en dygtig frivillig medarbejder udfører et godt og konstruktivt registreringsarbejde.

På Sønderborg Slot blev så mange kræfter brugt til andre gøremål, at der næsten ikke var tid til registrering af ventende og nye sager. Derfor er der opstået et efterslæb, der vil kræve nogle måneders koncentreret indsats at indhente. Der er dog lagt en del kræfter i at indtaste sager i REGIN og publicere dem i Museernes Samlinger. Nyordningen af afdelingens omfattende historiske og saglige arkiv skrider langsomt, men støt frem og forventes afsluttet i 2007.

I Aabenraa var registreringen hele året under omstrukturering. Afdelingen havde gennem hele sin levetid – siden 1887 – opbygget et signifikant registreringsefterslæb, som ved flere lejligheder – uden held – har været søgt indhentet. Simon Rosenskov blev ansat som registrator og registreringen er nu lagt i faste rammer, således at afdelingen haler langsomt, men sikkert ind på efterslæbet. En del af Aabenraa afdelingens blå kort er blevet indtastet i Regin.

På ISL er indkomstregistreringen og registreringen af billedsamlingen gennem knap 10 år foregået på programmet Picard, hvor der ved udgangen af 2006 ligger ca. 22.000 billedregistreringer, overvejende af de indkomne digitale pressebilleder. ISL's tidligere bestyrelse besluttede for år tilbage, at registreringen fremover skulle foregå på ARKIBAS 4.0. Som følge af etableringen af Museum Sønderjylland har den endelige beslutning og anskaffelsen af programmet været udskudt til der kunne ske en koordinering med de øvrige afdelinger. Efter dette er sket, anskaffede ISL i slutningen af året ARKIBAS 4.0. ISL vil i 2007 påbegynde arbejdet med overførelse af data.

I Haderslev er langt størstedelen af afdelingens nyere tids genstande registreret digitalt og en proces er løbende i gang med at få disse sager publiceret på Internettet.

Bevaring

Det helt afgørende fremskridt på bevaringssiden indenfor nyere tid var ansættelsen af Anette Adomat i august 2006. Museet har dermed fået en erfaren konservator, hvis ansættelse er en af de store gevinster ved dannelsen af Museum Sønderjylland.

I Aabenraa kunne vi i januar glæde os over at få et af afdelingens klenodier – det store skibsportræt af skibet Cimber – tilbage fra en meget tiltrængt konservator. Det er blevet flot og har indtaget sin naturlige plads som en af udstillingens højdepunkter. Ellers har afdelingens bevaringsindsats stået stille, da man afventer en forbedring af registreringsproblematikken, for bedre at kunne prioritere.

På Sønderborg Slot var det en milepæl, da de nye magasinlokaler på slottets nord- og vestlofter blev færdiggjort. Økonomistyringen i projektet var så god, at der blev råd til anskaffelse af de nødvendige reoler, genstandskasser samt indretningen af et indkomstrum med vask og kummefryser.

Arbejdet med bevaring er i den kulturhistoriske afdeling i Tønder i væsentlig grad blevet opprioriteret i 2006. Dels har registreringsmedarbejderen været under uddannelse i håndtering af møbler, dels har afdelingen med Anette

Adomat som rådgiver kunnet genoptage sit arbejde med jævnligt tilsyn med magasiner, og afdelingen har i tre magasinrum påbegyndt aflæsning af luftfugtighed via dataloggere. Fugtproblemer i et magasin i en lagerbygning 200 meter fra afdelingen betød, at lejemålet måtte opsiges. Herved var det muligt at få vurderet, hvilke problemer der reelt var vedrørende de magasinerede genstande. Samtidig blev tre rum indrettet under museets hovedbygning fra 1923 til magasinrum for de genstande, der blev flyttet.

I løbet af året restaurerede Slesvigske Vognsamlings Venner en ponyvogn fremstillet af Heinrich Sørensen, Haderslev, og en ponyvogn og en postvogn, begge fremstillet af Haugaard, Haderslev. Postvognen er gjort køreklar.

Forskning og undersøgelser

Den 1. januar 2007 blev Sønderjyllands Amt som de øvrige amter nedlagt. I den forbindelse foretog Museum Sønderjylland med støtte fra Kulturarvsstyrelsen en dokumentation af amtet som arbejdsplads i perioden 1970-2006. Projektet løb af stablen i marts og april med Gerda Moth Greve og Kirsten Hesselund Clausen som projektmedarbejdere. Resultaterne af undersøgelsen bliver i 2007 publiceret i *Sønderjysk Månedsskrift*.

I sommeren 2006 afsluttedes et projekt, der forsøgte at nytolke kirkeskibene på baggrund af en generel idehistorisk og teologihistorisk forskningstradition. Projektet, der blev gennemført af Asser Amdisen, blev anvendt i opbygningen af udstillingen *De flyvende skibe* på afdelingen i Aabenraa og er i populærvidenskabelig form udgivet i *PLUK*. En fuldstændig version forventes udgivet på tysk.

En meget stor del af Tønder-afdelingens forskning i 2006 var været knyttet til Kulturarvsstyrelsens ønske om at udarbejde et Kulturarvsatlas for hele den danske del af Vadehavsregionen, der strækker sig fra Ho bugt i nord til Den Helder i syd. Elsemarie Dam-Jensen arbejdede i ca. to måneder med de meget detaljerede beskrivelser af de kulturmiljøer, der var blevet udpeget i Museum Sønderjyllands område.

Kim Furdal deltager i et forskningsnetværk inden for Statens Arkiver, som i de kommende år vil arbejde med Sønderjyllands historie i perioden 1945-1973. Projektet løber frem til 2008, hvor der udgives en bog med artikler om centrale emner inden for periodens historie. Kim Furdal skal skrive to af artiklerne. I forbindelse med projektet er der foretaget en delundersøgelse af befolkningsforholdene i Sønderborg Amt og særligt i Broager Kommune. Resultaterne af denne undersøgelse er publiceret i Broagerland IV.

Takket være en bevilling fra Farumgård Fonden har Inge Adriansen været frikøbt det meste af året til at arbejde med et projekt om erindringssteder, dvs. historiske monumenter, mindesmærker og mødepladser. Et første resultat heraf var udgivelsen af guiden *Erindringssteder nord og syd for grænsen/Erinnerungsorte nördlich und südlich der Grenze*, skrevet sammen med Matthias Scharfl og udgivet i samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg og støttet af Region Sønderjylland/Schleswig.

Sidst på året 2006 har Kim Furdal indledt et større projekt om dansk og sønderjysk lokalhistorie. Sønderjylland er formentlig den del af landet, hvor interessen for lokalhistorie er størst. En undersøgelse påviste allerede i 1995,

at over 13.000 personer i Sønderjylland er medlem af en lokalhistorisk forening. Undersøgelsen vil se nærmere på det lokalhistoriske arbejde og den lokalhistoriske litteratur som et stykke kultur på lige fod med andre kulturelle udtryksformer som f.eks. byggeskik og idrætsaktiviteter. Målet med arbejdet er en større bogudgivelse i 2008. Inden da vil der i museumsårbogen for 2006 blive publiceret en mindre artikel om hjemstavns historie og hjemstavnsfølelse.

I forskningsprojektet »Folkekunst i det moderne samfund« deltog Heinrich Mehl fra Eckernförde, der er »ehrenamtlicher Mitarbeiter« ved Sønderborg Slot. Undersøgelsen, der blandt andet mundede ud i en udstilling på Sønderborg Slot, er sket i samarbejde med Langelands Museum og støttet af Kulturarvsstyrelsen. Den er dels formidlet i udstilling, dels i bogen: Helle Ravn & Heinrich Mehl: *Folkekunst ... kun fantasien sætter grænser*, som blev udgivet af Langelands Museum.

I forbindelse med den forestående nedrivning af Lervarefabrikken Grønland på de forhenværende teglværker Islands og Grønlands område blev der foretaget interviews og fotografisk dokumentation til belysning af fabrikkens produktion. Der er også foretaget interviewdokumentation på Fr. Petersens Maskinfabrik i Smøl, Broager, som har baggrund i syv generationers smedevirksomhed på stedet, og som siden 1920'erne er blevet en førende producent af teglværksmaskiner. Endelig er der foretaget interviewundersøgelser på to nye sønderjyske vækstvirksomheder, Larsen Strings i Vollerup og Danage i Broager, som bidrag til det industrihistoriske projekt. Undersøgelsen kan fortsættes i 2007 takket være en bevilling fra Kulturarvsstyrelsen.

I 2006 blev den nye Haderslev kommune udpeget som en af fire kulturarvskommuner i Danmark af Kulturarvsstyrelsen og Realdania-Fonden. Tenna Kristensen udarbejdede i den anledning en beskrivelse af de fem kulturhistoriske nedslagspunkter, som kommunen havde udvalgt. Beskrivelserne kan ses på Haderslev Kommunes hjemmeside.

Formidling

Museum Sønderjyllands nyere tids afdelinger producerer hvert år et stort antal udstillinger, som ikke alle kan beskrives her, men et lille udvalg skal nævnes. Udstillingerne er imidlertid ikke hele formidlingsarbejdet. Skoletjeneste, foredragsvirksomhed og andre publikationer er også en del af Museum Sønderjyllands kerneydelser.

Udstillinger

Over hele landet satsede museer og andre kulturinstitutioner på at sætte fokus på renæssance. Museum Sønderjylland deltog i denne aktivitet med udstillinger i Tønder, Haderslev og på Sønderborg Slot. I Sønderborg vistes udstillingen »Renæssancen – igen – igen. Carl Chr. Magnussen og den »cumberlandske« samling på Sønderborg Slot«, som åbnedes 15. juni, og som i let reduceret skikkelse er omdannet til permanent udstilling. Den Cumberlandiske Samling viste sig under fremdragelsen at have en spændende forhistorie, som i høj grad fortalte om Slesvig-Holsten i brændpunktet mellem dansk og tysk. I

Tønder vist en udstilling, der arbejdede med renæssancen som stilhistorisk fænomen. Udstillingen viste de ægte renæssancetræk i interiører, og derefter de to væsentligste perioder med gendigtninger af renæssancens stiltræk, som Danmark har oplevet senere. I Haderslev fokuserede udstillingen på renæssancens keramik. Her vist, hvilke typer keramik der blev anvendt i de forskellige sociale miljøer i løbet af renæssancen. Genstande var hjemlånt fra en lang række museer i Danmark, Sverige, Tyskland og Holland.

Årets hovedsatsning i Aabenraa var udstillingen »På rejse til Gud – Sønderjyske kirkeskibe«. Skibene, der var lånt fra en lang række kirker i Sønderjylland, var ophængt i en højde, så det var muligt at se dem på nært hold. Der var ikke mindre end 14 skibe udstillede, hvor de største var over 2 meter i både højde og længde. De ældste skibe var fra omkring år 1750 og det nyeste var fra 2002. Målet med udstillingen var at vise, hvorledes udviklingen af kirkeskibene afspejlede en generel samfundsmæssig udvikling i såvel den teologiske og politiske idehistorie.

Den væsentligste udstillingsmæssige begivenhed i 2006 for den kulturhistoriske afdeling i Tønder var færdiggørelsen af museets nye permanente udstillingssale for museets flisesamling og for fajancerne. Arbejdet med at søge penge til og at få renoveret salene, inden nye udstillingsmontrer kunne bygges i rummene, havde varet i fem år, så det var en glædelig begivenhed for museet, da salene kunne præsenteres for offentligheden ved en festlig åbning den 17. juni 2006. Skaberen af det nye kunstmuseum på øen Föhr, Frederik Paulsen, åbnede udstillingen.

I Aabenraa var forårsudstillingen »De sjove konger – kongerækken fra Aabenraa Rådhus«. Udstillingen viste en række kongeportrætter, der normalt hænger i byrådssalen i Aabenraa. Billederne, der viser de danske konger fra Christian I til Frederik VI, er en fantastisk kilde til, hvorledes Aabenraas borgere har forholdt sig til deres konger gennem flere hundrede år. Museet ville gøre kongerne og deres historie tilgængelige for både børn og voksne. Udstillingen var derfor bygget op med tekster skrevet specielt for børn. Samtidig med udstillingen på museet blev gågaden i Aabenraa inddraget som udstillingslokale, idet tredive 6×1 meter store bannere blev ophængt som pryde henover gaden.

I Haderslev fik publikum fra slutningen af juni adgang til det nye bymuseum i den fredede bygning Slotsgade 22. Huset blev opført af slottet Hansborgs arkitekt Hercules von Oberberg i 1580, og i den nyrestaurerede bygning er der indrettet en udstilling om husets historie, og om hvad der igennem historien har adskilt en by fra det omgivende land. I bygningens tagetage er der lavet en omfattende gennemgang af Haderslevs arkitekturhistorie i form af plancher og genstande. Plancherne er fremstillet af arkitektfirmaet Jørgen Toft Jessen og skal tjene som udgangspunkt for en vandring rundt blandt Haderslevs mange velbevarede bygninger. Udstillingerne i stueetagen er arrangeret så de ikke tager fokus bort fra det smukke rum og de sjældne kalkmalerier fra 1600-tallet.

Efterårets store særudstilling på Sønderborg Slot var »Folkekunst – kun fantasien sætter grænser«, resultatet af et forskningsprojekt udført af Helle Ravn, Langelands Museum og Heinrich Mehl, Sønderborg Slot. Udstillingen bestod

I renæssanceåret 2006 lykkedes det at genskabe en ringrendebane som den kendes fra en storslået dyst i 1588 ved hertug Hans den Yngres bryllup. Banen ligger ved Sønderborg Slot, hvor der lejlighedsvis vil blive udkæmpet »ridderdyster«. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg.

af talrige lån fra danske og slesvig-holstenske folkekunstnere og viste spændvidden i denne upåagtede folkelige kreativitet i det moderne samfund – en både morsom, fængende og provokerende udstilling. Udstillingen var suppleret af aktuelle værker fra lokale folkekunstnere.

I juni åbnede Cathrinesminde en særudstilling om lervarefabrikken Grønland. Museet fik uvurderlig assistance af tidligere elektriker på Grønland, Gunnar Alnor, og tidligere medarbejder på Aabenraa Karosserifabrik, Leif Johannsen, i forberedelsen af udstillingen, som også omfattede produktion af en videofilm. Udstillingen blev åbnet af Anders Fabricius Møller fra den gamle ejerfamilie, hvoraf flere medlemmer var til stede eller kom på besøg siden.

I museets tekstilafdeling i Drøhses Hus i Tønder bød året på fire nye udstillinger: En udstilling om handelslivet i Tønder i anledning af Handelsstandsforeningens 100 års jubilæum blev udarbejdet i samarbejde med Lokalhistorisk Arkiv for Tønder Kommune og Tønder Handelsstandsforening. Desuden vistes en kniplingsudstilling, der gik nærmere ind på en moderne kniplerskes uddannelse og dens elementer samt en udstilling om orkis-håndarbejde i Danmark. Og endelig udarbejdedes en udstilling om en lokal væverske, Ane Kirstine Mylin, og hendes vævestue i Sæd.

Sommerens særudstilling på Slesvigske Vognsamling havde temaet *Smedens arbejde – før og nu*, og bl.a. i den anledning var Slesvigske Vognsamling vært

for DM i knivmageri i dagene 19.-20. aug. arrangeret i samarbejde med Dansk Knivforening.

Denne oversigt er slet ikke dækkende for nyere tids store udstillingsaktivitet. I flæng kan yderligere nævnes *Fødsel, dåb og kristentøj*, *Deutsche Nord-schleschwiger – det tyske mindretal i fortid og nutid*, *Drømmen i flasken* og *Oldemors juletræ*.

Foredrag

En meget stor del af Museum Sønderjyllands videnskabelige medarbejdere er aktive foredragsholdere både lokalt og nationalt.

I årets løb har der været talrige foredrag på og ved Sønderborg Slot. Forårets foredragsaftener sammen med Historisk samfund for Als og Sundeved handlede om renæssancen og bestod af Vivi Jensen, Koldinghus og Inge Adriansen: *Dorothea – en renæssancedronning* og Lennart Madsen: *Borge og slotte i Sønderjylland*. Efterårets tre aftener fokuserede på Ny Sønderborg Kommune: Anette og Jørgen Clausen, Danfoss, talte om kommunen i den globale økonomi, Inge Adriansen og Peter Dragsbo om kulturarven, og Hanne Risgaard og Bjarne Rasmussen om kulturvisionerne for Nordhavnsområdet. Endvidere har Historisk Samfund for Sønderjylland holdt to foredragsaftener på slottet i serien om sønderjyske personligheder, der sammenlignedes to og to: Hertug Hans og Mads Clausen samt Frits Clausen og Jens Møller. Desuden har der været afholdt aftenomvisninger i museets særudstillinger.

I Aabenraa har der været afholdt to foredragsrækker. Museet arrangerede i samarbejdet med Kultursamvirket i Aabenraa en række, som indledtes med et foredrag om Struensee ved Asser Amdisen, derefter kom et foredrag ved Jacob Seerup fra Orlogsmuseet, der fortalte om søofficeren Peter Schønning. Sidst i denne række fortalte Søren Mentz fra det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg om de æreskodeks, der herskede blandt købmænd i 1600- og 1700-tallet på de store have. Derudover var der i august måned to eftermiddagsforedrag om kirkeskibe. Ved siden af disse foredrag, der fortsætter i 2007, har afdelingen nystartede rundviserlaug gennemført en række søndagsforedrag om Aabenraas historie.

I Haderslev bestod årets to foredragsrækker, der afholdes i samarbejde med Haderslev Arkiv- og Museumsforening, af en række om Danmarks tropekolonier og i efteråret tre foredrag om renæssancen i Italien, Danmark og Haderslev med indlæg af Jørn Buch, Jakob Ørnbjerg og Lennart S. Madsen.

I den kulturhistoriske afdeling i Tønder afholdtes syv foredrag om renæssancen krydret med tre koncerter med musik fra samme periode.

Undervisning

Langt det meste af den formidling, der foregår i Museum Sønderjyllands regi består af rundvisninger af skolebørn.

I Sønderborg har årets skolepædagogiske virksomhed fortsat haft et svagt stigende antal besøg fra skoler uden for Sønderjylland. I december afvikledes med vanlig stor tilslutning et julearrangement: *Nis Puk og pilfingrene*. Udgangspunktet var særudstillingen om folkekunst.

Den gamle bygning i Aabenraa har med sine forholdsvis beskedne rammer svært ved at håndtere store mængder skolebørn. Afdelingen har derfor siden januar 2006 tilbudt skoler i hele regionen, at de gratis kan få en museumsinspektør på besøg, som formidler Sønderjyllands søfartshistorie eller andre emner, som måtte passe ind i undervisningsforløbet. Tilbuddet er ikke blevet udelt godt modtaget, men vi håber på, at vi over en årrække kan vænne skoler og andre uddannelsesinstitutioner til, at museet er et serviceorgan, der kan bidrage med noget til lokalsamfundet.

Historiecenteret og Dybbøl Mølle tiltrækker fortsat talrige skoler, og 30 % af skolebesøget kommer fra Sjælland. Det viser, at begivenhederne på Dybbøl Banke fortsat har interesse ud over det lokale og det regionale område. Historiecenterets nye rammer har betydet et kolossalt løft for historiecenterets skoletjeneste, som derfor i åbnings sæsonen er udvidet fra 1 til 2 medarbejdere. Det betød, at 121 skoleklasser gennemgik det lange 3½ timers forløb, hvor eleverne »oplever historien« på egen krop. Over 500 andre skoleklasser benyttede sig af det kortere 2 timers forløb, hvor der i formidlingen lægges vægt på fortællingen i det autentiske miljø. Da næsten alle skoler kommer i maj og september, kan de mange grupper kun betjenes takket være korpset af timelønnede fortællere, som springer til, når det er nødvendigt. I april kunne et undervisningsmateriale, der bl.a. består af en kopi af Borrhølm-vognen fra 1300-tallet, tages i brug i Slesvigske Vognsamling. Materialet blev finansieret af I.P. Nielsen fonden.

På voksenuddannelsesområdet har ISL i forbindelse med opgaven som lokalhistorisk konsulent udarbejdet et kursusprogram for 2006 med 6 heldagskurser og 4 halvdagsseminarer med forskellige historiske temaer. Blandt emnerne finder man »Praktisk håndtering af digitale billeder«, »Indsamling af samtidsdokumentation«, »Arbejdets historie« og »Kommunehistorie – en genre«.

Særlige arrangementer

Hvor udstillinger, foredrag og undervisning er faste elementer i ethvert museums virke, så gennemføres også en lang række enkeltarrangementer, som enten skyldes, at grupper udefra ønsker vores medvirken, eller at vi selv ønsker at sætte fokus på et emne. Disse arrangementer er mangeartede og vidt forskellige.

Blandt arrangementerne kan nævnes: I Tønder strikkecaféarrangementer og foredragsaftner en gang månedligt i vinterhalvåret, Stoledag, Antikmesse, Bygningskulturseminar, Historiens dag, Bygningskulturens dag, Pødekursus foruden de mange omvisninger både i museet og rundt omkring i det åbne land. På slottet i Sønderborg blev der arrangeret 14 orgelkoncerter på Dorothea-orglet i det smukke renæssancekirkerum. Det gamle slot og dets omgivelser har også lagt hus til Kagens dag, Turismens dag, en lang række koncerter i riddersalen og i slotsgården og Den kgl. Ballet på plænen i overværelse af den kongelige familie. Desuden afholdtes der dansk-tysk børnekulturfestival, Historiens dag, husflidsweekend og byvandring (til fods og på cykel) på dansk, tysk og engelsk. I juni blev der i en af Cathrinesminde Teglværks tidligere lergrave opført egns spillet »Skibet skal sejle«. Det handlede om Nydam-bådens nationale historie. Forestillingen blev overværet af 2000 gæster, og

vejret var mere end godt. Egnsspillene foregår i regi af foreningen Cathrinesmindes Venner. Sidst på året lagde Cathrinesminde lokaler til foreningen Sundved Husflids årlige weekendarrangement og til et julemarked over to weekender. I Aabenraa afholdtes to åbent hus arrangementer og to bagedage på Jacob Michelsens Gaard samt det årlige Oldemors Juletræ.

Dertil kommer at Museum Sønderjylland i juni – august holdt åbent hver eneste dag i Hovedhuset på Kalvø.

Udgivelser

Museum Sønderjyllands medarbejdere deltager i udgivelsen af mange forskelligartede skrifter. Blandt flagskibene er *Sønderjysk Månedsskrift*, der redigeres af ISL og udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland. Bladet udkommer otte gange om året til knap 1.800 abonnenter over hele landet. I løbet af 2006 er det blevet til 32 forskellige artikler plus otte små bagsideartikler og 44 boganmeldelser fordelt på 336 sider. Årets højdepunkter var to farvelagte temanumre om henholdsvis renæssancen i anledningen af renæssanceåret og et nummer om kommunalreformen. I hovedparten af numrene har videnskabelige medarbejdere ved Museum Sønderjylland leveret bidrag.

I lighed med tidligere år har kulturmiljørådet fortsat sin formidling af kulturmiljøet i serien *Sønderjyllands kulturmiljøer*. I 2006 blev der udgivet to hæfter, henholdsvis *Det levende landskab – diger og hegn* skrevet af Hanne Christensen og *Sønderjyske Bondegårde* skrevet af Peter Dragsbo. Også i andre sammenhænge har landskab og bebyggelse været genstand for udgivelser. I juli udkom Martin Beckers: *Kulturlandschaft Flensburger Förde /Kulturlandskab Flensborg Fjord*, et rigt illustreret værk om egne og lokaliteter på begge sider af fjorden. Til den tosprogede bog, som blev udgivet af Wachholtz Verlag i samarbejde med Museum Sønderjylland og Schleswig-Holsteinischer Heimatverein, leverede Peter Dragsbo dels materiale, dels kapitlet om den dansk-tyske grænse.

Arbejdet med byhistorien *Sønderborg i 750 år*, der udkom i 2005 op til byjubelåret i 2006, er blevet fulgt op af udgivelsen af *God skik og orden i Sønderborg. Politiforordningen af 1698*. Udgivelsen var finansieret af Sønderborg Kommunes jubilæumsudvalg. For redaktionen stod Inge Adriansen, der også har skrevet om baggrunden for politiforordningen, der er en af rigets tidligste. Professor Ditlev Tamm har leveret et bidrag, der sætter politiforordningen i et bredere jurahistorisk perspektiv, og Tilo Krause har oversat forordningen 1600-tals tysk til nutids dansk. Inge Adriansens kapitel i byhistorien i 2005 er udgivet i udvidet udgave på tysk på 70 sider med titlen: »Sonderburg – eine Stadt im Grenzland zwischen Dänisch und Deutsch« i *Schriften der Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig*.

I forbindelse med udstillingen *De sjove konger* på afdelingen i Aabenraa blev udgivet et katalog med fotografiske reproduktioner af hele kongerækken, som den hænger på Aabenraas gamle rådhus. Bogen blev en kombination af det traditionelle katalog, hvor oprindelse og forbilleder til de enkelte værker er beskrevet, og en mere læsevenlig kort beskrivelse af de enkelte konger og dronninger med særligt øje på anekdoter og skæve vinkler. Bogen blev skrevet af Asser Amdisen.

Sønderborg Slot og Historisk Samfund for Als og Sundeveds fælles årbog *I centrum ved grænsen – portræt af Sønderborg Kommune* fokuserede på lokalsamfundet. Bogen giver i en række rigt illustrerede kapitler et tværsnit af landskab, bebyggelse, historie, erhverv, fællesliv, traditioner og kulturarv i den nye kommune. Tekst og billeder blev leveret af en række af museets medarbejdere. Som supplement til de kultur- og samtidshistoriske vinkler bragte bogen portrætter af 30 kendte og ukendte borgere i den nye kommune, optaget af Søren Petersen, Sønderborg.

Den 3. oktober udkom bogen *Aabenraa Svømme- og Idrætscenter 1948-1986 – Idræt mellem fag, sport, politik og økonomi* skrevet af Kim Furdal. Selv om kommunerne hvert år anvender milliardbeløb på at stille idrætsfaciliteter til rådighed for idrætsforeningerne, så har der hidtil ikke været meget fokus på denne centrale forudsætning for Danmarks største folkelige bevægelse. Bogen, der beskriver de politiske diskussioner, finansieringen af byggeriet og driften af idrætscenteret, sætter fokus på en række centrale spørgsmål i den idrætshistoriske diskussion i disse år om velfærdsstatens etablering af offentlige idrætsfaciliteter.

Første Verdenskrig er et af de centrale ansvarsområder for Sønderborg Slot, og i oktober udkom antologien *Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918*, redigeret af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen og udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Inge Adriansen har skrevet kapitler om hjemmefronten, krigsfanger i Sønderjylland, mindesmærker i Danmark for de faldne sønderjyder og sønderjyske soldatergrave i udlandet.

I marts udgav Cathrinesminde Teglværk og Cathrinesmindes Venner årsskriftet for 2006. Hovedartiklen var Gitte Werner Nielsens »Schaumanns Klædefabrik i Haderslev 1872-1995«. Hermed blev det markeret, at Cathrinesminde er på vej til også at blive et museum for sønderjysk industri.

Udgivelser er imidlertid ikke kun bøger. Historiecenter Dybbøl vil gerne øge tilgængeligheden af krigens mange dokumenter, der ligger svært tilgængeligt på Rigsarkivet. Centrale dokumenter digitaliseres og gøres via Historiecenterets hjemmeside www.1864.dk tilgængelige for alle. I første omgang er alle de danske rapporter fra slaget den 18. april transskriberet. Det drejer sig om ca. 100 håndskrevne rapporter, der bringer begivenhederne tæt ind på den besøgende på hjemmesiden.

Afslutning

Det ovenfor skrevne var kun et udpluk af de opgaver, som museets søjle for historie og etnologi har løst i 2006. Herudover har museet naturligvis løst de lovpligtige opgaver i forbindelse med museumslovens Kapitel 8.

ISL fungerer som sekretariat for organisationen Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) med afdelingens overinspektør som lokalhistorisk konsulent for de 58 lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland. Som sådan har ISL gennem de sidste par år været involveret i arbejdet med etablering af arkivsamvirker, der skal fungere som bindeled mellem kommunerne og de mange lokalhistoriske arkiver.

ISL's leder har været formand for Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for Sønderjyllands amt siden oprettelsen af rådet i 1998. Arbejdet har i 2006 været

præget af den forestående nedlæggelse af rådet med udgangen af året. Samtidig har der været en mærkbar reduktion i sagsmængden som en konsekvens af kommunalreformen. I forbindelse med etableringen af Museum Sønderjylland blev der fra kommunerne bag etableringen af museet henstillet til, at den kommende bestyrelse nedsatte et nyt kulturmiljøråd fra 2007.

15. november døde Inge Skifter Andersen og dermed en trofast frivillig medarbejder på ISL gennem 23 år. Hun bar om nogen en stor kærlighed til Aabenraa og ikke mindst billedmediet, som hun behandlede med stor professionalisme. Det var bestemt heller ikke en pensionist, der skulle have tiden til at gå, men en fagligt engageret og myreflittig medarbejder, som startede i 1984. Ind imellem arbejdet blev det dog også til en snak, hvor hun øste af sin store viden om Aabenraa og byens borgere gennem 90 år. Æret være hendes minde.

Museum Sønderjylland – kunst v. Katrine Kampe

Museets kunstsøjle omfatter kunstafdelingerne på Brundlund Slot i Aabenraa og det tidligere Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder – nu Kunstmuseet i Tønder. Museets samlinger har sin basis i Kunstnergaven 1920 – en samling af ældre og samtidig dansk kunst, som ved Genforeningen blev givet til de sønderjyske købstæder og som i udvalg permanent kan ses på Sønderborg Slot. I nyere tid er museets kunsthistoriske ansvarsområde blevet udvidet til også at omfatte dels nyere nordeuropæisk kunst, dels dansk kunst efter 1920 med særlig fokus på kunst med relation til Sønderjylland. Det kunsthistoriske ansvarsområde omfatter dermed både en del med basis i landsdelens særlige kunst- og nationalhistorie, og en del udviklet som led i danske kunstmuseers nationale arbejdsdeling.

De kunsthistoriske samlinger rummer således Kunstnergaven af 1920, som naturligvis er et tværsnit af dansk kunst fra omkring 1. Verdenskrig samt en fin samling af guldalderkunst især repræsenteret ved Eckersberg og C.A. Jensen. Denne samling er frem til 1970'erne suppleret med gaver fra Ny Carlsbergfondet, gaver fra private og skiftende indkøb. I nyere tid er samlingerne betragteligt udvidet, dels med væsentlige værker og samlinger inden for det sene 20. århundredes danske, nordiske og nordeuropæiske kunst, dels med dansk kunst med særlig vægt på modernismen og på værker med relation til Sønderjylland.

Kunstmuseet i Tønders indsamlingsområde er og har været dansk og nordisk (nordeuropæisk kunst) i det 20. og 21. århundrede. Til denne afdelings indsamlings- og ansvarsområde hører også kunsthåndværk og design, hvorfor museet også i sin indsamling orienterer sig mod moderne guldsmedarbejder, keramik og glasarbejder. Endelig har afdelingen møbeldesigneren Hans J. Wegner i fokus, når det gælder moderne møbelkunst – i det daglige formidlet i den permanente udstilling af Wegner møbler i vandtårnet.

Kunstmuseet Brundlund Slot har som indsamlingsområde kunsten fra 1800-tallet og frem til det 21. århundrede. Deri ligger også en særlig forpligtigelse til at indsamle kunst fra Sønderjylland og omegn.

Gennem det kunstfaglige arbejde i Museum Sønderjyllands kunstsøjle er det i 2006 tilstræbt en ny sammenhæng i indsamling og formidling med henblik på et langt bredere ansvarsområde med en styrket indsats, dels inden for

dansk, nordisk og nordeuropæisk kunst fra anden halvdel af det 20. århundrede og frem, dels inden for dansk kunst med tilknytning til landsdelen og det nordtyske område, såvel før 1920 som efter 1920.

Udstillingsvirksomheden er tilrettelagt før Museum Sønderjylland blev dannet og bærer derfor præg af den gamle ordning med to selvstændige kunstmuseer.

Indsamling

I 2006 er foretaget følgende erhvervelser for hele kunstområdet:

Hans J. Wegner: Langhåret fåreskind til Hans J. Wegners »Flaglinestol«. *Kunsthåndværk*: To pegefingerringe i sølv udført af Karen Ihle og Jens Eliassen. Søren Ulrik Pedersen: Tre personers sofa i ask, sort læder. Søren Ulrik Pedersen: Glasbord i ask. *Nordisk kunst*: Tuomo Manninen: Fem fotografier fra serien »Tønder 2006«. (Erhvervet med tilskud fra Ny Carlsbergfondet og Tønder Bank). Tóroddur Poulsen: Seks litografier. 2006. *Nordeuropæisk kunst*: Raffael Rheinsberg: »Deutsche Zeit« 1996. Blandmaterialer. K.R.H. Sønderborg: »Dezember Suite« 1996. Fem litografier. (Erhvervet med tilskud fra Bjarne Rasmussen Holding). Winzer Klüglein: Tre fotografier fra serien »In between«, 2006. *Dansk kunst*: Thorbjørn Lausten (følgende værker): Skitse til installation. 1988, Forarbejder til lysrum. 1989, Skitse til lysarbejde. 1992. Christian Lemmerz: Fem stk. monotypier. 2006. Inge Lise Westmann: Maleri fra serien »Understrøm«; »Bølgen« 2006. (Erhvervet med tilskud fra Tønderhus Fond). Gottfred Eickhoff: Ca. 200 tegninger og skitser. *Sønderjyske kunstnere*: Peter Nicolaisen: Keramisk gulvvase. Jes Mogensen: Tre tuschmalerier. 2005. Jeppe Madsen-Ohlsen: Påskemorgen på Gudsageren. Påskelitani. (Erhvervet med støtte fra Ny Carlsbergfondet). Nikolaus Wehding: Siddende Mand og Liggende kvinde, bronze.

Registrering

Kunstafdelingernes samlinger er registret, og der er foretaget status på begge afdelinger. Ligeledes er der indledt status på langtidsdeponeringer på diverse offentlige institutioner i Sønderjylland. Registreringens overgang til REGIN afventer udmeldinger fra KUAS.

Bevaring

Kunstmuseet i Tønders magasin er placeret under kunstmuseets udstillingssale i rum bygget af beton, hvilket kræver konstant luftfugtighedsregulering. Reguleringen er acceptabel, men kræver på længere sigt et bedre anlæg med større mulighed for mere præcis kontrolaflysning.

Magasinførholdene på Brundlund Slot er helt utilstrækkelige. De mangelfulde pladsforhold udgør en stor risiko for kunstværkerne ikke mindst fordi de tages ned og hænges op flere gange i løbet af et år. Det kræver væsentlige bedre pladsforhold for at kunne fortsætte arbejdet på de vilkår og derfor har der også i 2006 været arbejdet på en udvidelse af de kunstmuseale forhold i Aabenraa.

De to kunstafdelinger råder i alt over 3 andele i Fælleskonserveringen i Århus og får kontinuerligt konserveret kunstværker her efter behov, men indenfor denne ramme.

Forskning

Kunstmuseet i Tønder har i 2006 i samarbejde med cand.mag. Birger Raben Skov, Per Hovdenakk og Foreningen Wilhelm Freddie's Venner forberedt udgivelsen af bogen *Wilhelm Freddie – Det komplette grafiske værk*. Bogen udkommer i 2008.

Som led i en serie af særudstillinger i Tønder, hvor fokus sættes på oversete kunstnere i det 20. århundredes danske kunsthistorie, udstilledes i 2006 maleren Axel Bentzen. Som et resultat af forskning i egen samling peger særudstillingen *Axel Bentzen. I skyggen af det blå* på hidtil oversete styrker i Axel Bentzens produktion, der oftest er beskrevet ud fra Bentzens særlige intuitive begavelse, og en deraf følgende hovedinteresse for billedkomposition, malemåde og koloristisk temperament, men aldrig direkte påpegende den psykologiske og samfundsrelaterede indholdsside, som udstillingens katalogtekst påpeger.

I forbindelse med fokus på sønderjyske kunstnere blev der i Aabenraa arbejdet med følgende:

I tilknytning til udstillingen Hjemstavn Erik Raadal og Jeppe Madsen-Ohlens blev der skrevet tekster af Nils Ohrt, Finn Terman Frederiksen og Birgitte von Folsach.

I forbindelse med udstillingen *Tekstil funktionalisme – væveren Hanne Vedel* blev der skrevet tekster af Katrine Kampe, Charlotte Paludan og Inge Bjørn.

Der er påbegyndt et katalog om den finske kunstner Akseli Gallen-Kallelas grafiske værker med bidrag fra Hilka Søndergaard, Henrik Wivel, Inge Adriansen og Anne Blond. Forskningsartiklerne vil belyse såvel historiske som traditionelle kunsthistoriske områder for bl.a. at kunne læse Akseli Gallen-Kallelas værker i lyset af Finlands selvstændighedsproces i anden halvdel af 1800-tallet.

Formidling

Kunstmuseet i Tønder afholdt i 2006 ni udstillinger.

»*Peter & Pierre*«. Grafiske arbejder udført på det litografiske værksted »Atelier Clot, Bramsen et Georges«, Paris af Pierre Alechinsky. Udstillingen blev arrangeret i samarbejde med Kastrupgårdsamlingen, København og værkstedet i Paris. Til udstillingen er udgivet katalog og plakat.

Hare Krishnas – Huli Guli. Fotografier udført af den finske fotograf Tuomo Manninen. Udstillingen blev arrangeret i samarbejde med Stadtgalerie Kiel.

Til udstillingen er udgivet katalog og plakat.

Xero – Xeno: Nye akrylmalerier på aluminiums- og akrylplader udført af Vibeke Jerichau og Karen Ozmec. Til udstillingen er udgivet katalog.

I skyggen af det blå. Retrospektiv udstilling med malerier af Axel Bentzen. Til udstillingen er udgivet katalog.

Stedløs/Lost Places. Nye malerier og akvareller udført af Vibeke Tøjner. Til udstillingen er udgivet katalog og plakat.

»*ID 1900*«. Motor- og karrosseridele fra bilen ID 19 sammenstillet med malerier og skulpturer fra det 20. århundredes danske kunst. Til udstillingen er udgivet katalog.

Konstruktive Malerei und malerische Abstraktion. Malerier, akvareller og collager af Carl Buchheister. Udstillingen blev arrangeret i samarbejde med Mu-

seumsverbund Nordfriesland/Schloss vor Husum. Til udstillingen er udgivet katalog.

Portræt af et menneske. Malerier af den belgisk/franske kunstner Jean Rustin.

Til udstillingen er udgivet katalog.

Maleri og Skulptur. Malerier og skulpturinstallationer af Martin Quist og Ole Præstkær Jørgensen.

På Kunstmuseet på Brundlund Slot blev der i 2006 vist seks udstillinger:

Hjemstavn – Erik Raadal og Jeppe Madsen-Ohlsen. Udstillingen er tilrettelagt i samarbejde med Nivaagaardsamlingen. Til udstillingen er udgivet katalog.

Tekstil Funktionalisme – væveren Hanne Vedel. Udstillingen er tilrettelagt i samarbejde med Det danske Kunstindustrimuseum. Til udstillingen er udgivet katalog.

2×*Eckersberg, malkepige og grisegrynt.* Værker fra kunstmuseets samling – guldaldermalerier samt billedskolens udstilling.

Museum Sønderjyllands Guldalderssamling.

15+15 nu også i farver. Grænselandsudstillingen. Til udstillingen er udgivet katalog. Malerier af C.W. Eckersberg.

Mind Traffic – Anders Moseholm. Udstillingen er tilrettelagt i samarbejde med Skive Kunstmuseum. Til udstillingen er udgivet katalog.

Anden formidling og undervisning

Desuden er der gennemført talrige rundvisninger, foredrag (både ved medarbejderne og ved eksterne foredragsholdere), tematiske ophængninger af egen samling, børnearrangementer, Stolens Dag ligesom kunstafdelingerne såvel som de øvrige afdelinger deltog i Bogmessen i Forum.

Billedskolen ved Brundlund Slot gennemførte undervisning af 40 børn fordelt på fire hold. Forløbet blev afsluttet med en udstilling af børnenes eksperimenter med titlen Malkepige og grisegrynt. Formidlingsprojektet tog udgangspunkt i værker af C. W. Eckersberg.

Arrangementer

På begge afdelinger har der været afholdt en lang række arrangementer. Den 6. oktober afholdtes fyraftensmøde på Brundlund Slot for det lokale erhvervsliv med kulturminister Brian Mikkelsen som hovedtaler. Mødet handlede om mulighederne for sponsoring af kunst og blev arrangeret af museet i samarbejde med Erhvervenes Hus, Aabenraa. Den 1. december afholdtes Gaffelmusikaften i samarbejde med Aabenraa Kunst- og Musikforening.

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Den 1.1. 2007 blev den samfundsvidenskabelige sektion af Mads Clausen Institut, SDU – Sønderborg, lagt sammen med Institut for Grænseregionsforskning, som derefter omfattede 15 forskere og fire teknisk-administrative medarbejdere. Det nye institut flyttede til Syddansk Universitets nye campus, Alsion i Sønderborg den 1. maj.

Institut for Grænseregionsforskningens forskningsprofil er herefter: Regional udvikling – økonomi og kultur, og instituttet er ansvarlig for undervisning på en række uddannelser ved Syddansk Universitet i Sønderborg. Dertil kommer at det fortsat varetager og opfylder for Danmarks vedkommende, forpligtelserne i Europarådets rammekonvention om beskyttelse af nationale mindretal fra 1995, specielt dennes art. 12, stk. 1 om forskningsaspektet, og forskningsforpligtelserne i Europarådets pagt om beskyttelse af mindretalssprog og regionale sprog (sprogpagten) fra 1992.

Instituttets direktør Jørgen Kühl fik bevilget orlov fra 1. august 2006 til 31. juli 2007 for at blive rektor for det nye danske gymnasium i Slesvig, og lektor Karen Margrethe Pedersen blev konstitueret institutleder.

Forskning

Flere større forskningsprojekter blev afsluttet i 2006. Projektet om det grænseoverskridende samarbejde 1945-2005 kunne afsluttes med en dansk publikation på instituttets forlag. Institutet gennemførte i tiden februar-oktober i samarbejde med Institut für Regionalforschung ved Christian-Albrechts-Universität i Kiel en undersøgelse af barrierer mod grænseoverskridende samarbejde i Femern Bælt Regionen. Undersøgelsen blev udbudt i licitation af Storstrøms Amt og Kreis Ostholstein. Projektet blev afsluttet med en dansk og en tysk rapport, der blev præsenteret ved to arrangementer i Maribo og Eutin i efteråret 2006. Institutet afsluttede ligeledes et projekt påbegyndt i 2005, der resulterede i en socioøkonomisk analyse af den nye Region Syddanmark. Rapporten er blevet udgivet på instituttets forlag. Institutets mangeårige ekspertise i grænsehandel blev udmøntet i et samarbejdsprojekt med det økonomiske forskningsinstitut Hamburger Weltwirtschaftsarchiv om forbrugere i europæiske grænseregioner, der var delvis finansieret af den tyske Thyssen-Stiftung. Her udgav instituttet en bog på engelsk, der sammenligner forhold i den dansk-tyske grænseregion med tilsvarende forhold i grænseområder mellem Østrig, Ungarn og Slovakiet. Baggrunden for undersøgelsen er, at beboere i mange europæiske grænseregioner gennem de senere år har fået nye muligheder for at benytte butikker og service i nabolandene. I foråret forelå der desuden en ny, statistisk baseret rapport om grænsependling i den dansk-tyske grænseregion, der er øget betydeligt i de sidste to-tre år.

Andre projekter fortsatte. Med hjælp af en tysk gæsteforsker kom arbejdet med kilder til den dansk-tyske grænseregion et godt stykke videre i 2006. Indsamlingen og udvælgelsen af kilderne til bind V, der dækker perioden 1933-45, blev afsluttet og kilderne forkortet. Projektet hvilede dog i andet halvår. Institutet har desuden indtil Jørgen Kühls orlov været repræsenteret i styregruppen for Syddansk Universitets store, tre-årige projekt »Tyskland i Europa efter 1945«, der er finansieret af Statens Humanistiske Forskningsråd.

Instituttets forskere har også i 2006 publiceret en række videnskabelige og formidlende artikler og har deltaget i nationale og internationale konferencer. Der udkom tre numre af instituttets populærvidenskabelige tidsskrift *Pluk* på i alt 96 s. Artiklerne dækkede emner fra den dansk-tyske grænseregion og andre grænseregioner.

Instituttet er blevet ansvarligt for at gennemføre Syddansk Universitets nye

samarbejdsuddannelse European Studies, der gennemføres på engelsk i Sønderborg og Flensborg. Mens foråret er gået med megen teknisk planlægning, påbegyndte så hhv. 20 studerende på bachelor- og 13 på masteruddannelsen i september 2006 hhv. oktober 2006. De fleste af instituttets forskere underviser i fag på studiet.

Martin Klatt

Landsarkivet for Sønderjylland

Årets nyhed på læsesalen var takket været en særbevilling fra Kulturministeriet til Statens Arkiver, at der dels kunne genåbnes på mandage, dels blev afsat midler til forøget vejledning i den ordinære åbningstid. Mandagsgenåbningen trådte i kraft pr. 1. maj, mens den forøgede vejledning blev introduceret pr. 1. september. Nye gæster kan hver åbningsdag kl. 10.30-11.00 undtagen lørdag som et ekstra supplement til den sædvanlige vejledningsindsats på læsesalen få en udvidet introduktion til stedet og samlingerne; de »gamle« brugere kan få hjælp til brug af særlige arkivfonds, arkivmateriale i andre arkiver, brug af Statens Arkivers web-tjenester m.m. Endelig er der blevet åbnet for, at studerende og andre forskere i det hele taget kan bestille tid til særlig vejledning i de arkiver og arkivalier, der er relevante for deres forskningsprojekter.

I forbindelse hermed har Statens Arkiver i øvrigt udarbejdet en række servicedeklarationer, der nøje beskriver de ydelser, der tilbydes af Statens Arkiver og en række andre ydelser, som kan udføres mod betaling eller gebyr. Det omfatter naturligvis også publikumsservicen på Landsarkivet for Sønderjylland og herunder også den forøgede vejledning.

Som noget nyt blev det i 2006 muligt at bestille arkivalier hjemmefra. Den elektroniske bestilling skal være landsarkivet i hænde tre dage før, arkivalierne skal benyttes på læsesalen, men sædvanligvis kan man regne med, at arkivalierne ligger klar dagen efter, at de er bestilt. Ekspeditionstiden er selvsagt længere, hvis det drejer sig om arkivalier, der skal fjernlånes fra andre enheder i Statens Arkiver.

Brugen af mikrofilm og mikrokort har gennem tiderne været meget intensiv, og nogle af filmene er blevet meget slidte. I 2006 købte landsarkivet derfor nye mikrokort af de slesvigske folketællinger 1835 og 1840. Samtidig indkøbte landsarkivet den sønderjyske del af 1921-folketællingen, der på denne måde også kan benyttes på læsesalen i Aabenraa. Hidtil var den kun til rådighed på Rigsarkivets læsesal.

Videre kan det nævnes, at manuskriptsamlingen, der er opstillet i landsarkivets selvbetjeningsmagasin i tilknytning til læsesalen, blev revideret, ompakket og nyopstillet, samtidig med at der blev udarbejdet en ny fortegnelse. Manuskriptsamlingen indeholder et betydeligt antal arbejder, der kan være til stor hjælp for slægtsforskere og lokalhistorikere.

Endelig afholdt landsarkivet en mindre reception i anledning af, at General Carl Langholz den 19. september kunne fejre, at det var 70 år siden, han første gang besøgte læsesalen. Langholz fejrede sit jubilæum ved at byde arkivets ansatte på kaffe og lagkage. I protokollen over 1. gangsbesøgende fremgår det da også, at besøgende nummer 1175 i 1936 var en 14-årig skoleelev ved navn Carl Nielsen Langholz, som boede i Foverup pr. Ravsted. Langholz brugte ifølge dagbogen dagen til at kigge i tre kirkebøger. Samme dag

var der kendte historikere på arkivet: Pastor M. H. Nielsen fra Skrydstrup, der arbejdede med fattigvæsenet og Troels Fink fra Aabenraa, som arbejdede med sin disputats om udskiftningen i Sønderjylland.

Statens Arkiver gennemførte i efteråret 2006 endnu en brugerundersøgelse på sine læsesale. Den landsdækkende undersøgelse, der som sædvanlig var tilrettelagt af medarbejdere ved landsarkivet, viste bl.a., at tilfredsheden generelt var størst på Landsarkivet for Sønderjylland. Undersøgelsens resultater er blevet fremlagt og drøftet med brugerråd og brugere.

Forventningerne om et uforandret eller endog stigende besøgstal på læsesalen holdt derimod ikke stik. Besøgstallet var i 2006 nedadgående. Forklaringen er, at Statens Arkivers digitale webservices – i form af Arkivalieronline og Dansk Demografisk Database – med adgang til kirkebøger og folketællinger døgnet rundt nu er blevet så omfattende og dækkende, at disse services er blevet et reelt supplement til læsesalene. Trods det faldende besøgstal benyttes imidlertid det samme eller endda et lidt større antal arkivalier sammenlignet med året før. Den enkelte gæst bruger derfor flere arkivalier end tidligere, hvilket bl.a. kan ses i lyset af, at det via daisy.sa.dk, Statens Arkivers elektroniske registratur, er blevet lettere at orientere sig i samlingerne.

I slutningen af året blev de gamle og nedslidte træeoler på læsesalen udskiftet med nye lyse i birketræ, ligesom der blev lagt gulvtæppe i selvbetjeningsmagasinet. Læsesalens modernisering, der har stået på i par år, er hermed afsluttet til gavn og glæde for personale og gæster. Tilbage står en fornyelse af ventilationsindlægget, der har kunnet virke generende. Slots- og Ejendomsstyrelsen har lovet nye installationer i efteråret 2007.

Formidling og vejledning

Videre udvidede Landsarkivet sine kursus- og fyraftensmødeaktiviteter betydeligt, og hver juni og december udarbejdes og fremlægges nu planer for den kommende sæsons aktiviteter på området. Det har været en glæde at se, hvor mange der også i 2006 tog imod tilbuddet, der blev hjulpet godt på vej af fin dækning i de lokale medier. Kursus- og mødeaktiviteten, der også skal ses som en del af den forøgede vejledning, omfattede bl.a. introduktion til Arkivalieronline, til daisy.sa.dk, to kurser for nye brugere og i forbindelse med Forskningens Døgn tre foredrag om Sønderjylland i mellemkrigstiden.

Som nævnt i beretningen fra 2005 blev der lagt en række emneark på nettet i download- og printversioner. Arbejdet afsluttedes hermed i 2006, således at der nu elektronisk er adgang til emneark om ejendoms historie, flytning, arkivstudier på PC, faldne soldater, det nationale register, udvandrere, sydslesvigske kirkebøger og faderskabssager. Endelig blev der i 2006 udarbejdet et såkaldt sitemap og en alfabetisk ordnet liste som indgang til landsarkivets hjemmeside, så det skulle blive lettere at navigere rundt.

Landsarkivets web-klub fortsatte med at vokse i 2006, og antallet af medlemmer ligger nu på omkring 200. De kunne glæde sig over at modtage 11 nyhedsbreve og udtrykte i øvrigt i en elektronisk spørgeskemaundersøgelse om Statens Arkivers web-baserede tjenester stor tilfredshed hermed.

To mindre udstillinger erstattede den store 1. verdenskrigs-udstilling i 2006. De handlede om landsarkivets forskning og om DAISY.

Stregkoderne breder sig i Landsarkivets magasiner. Ved udgangen af 2006 var ca. 15% af alle magasinenheder (protokoller og arkivæsker) ompakket og forsynet med strekkode. Foto: Ernst Tobisch.

Tilgængeliggørelse af arkivalier: registrering og ordning

Landsarkivet fortsætter indtastningen i DAISY og dermed revisionen af registreringer og samlinger.

I 2006 tastede Landsarkivet oplysninger om godt 3 km arkivalier ind i daisy.sa.dk og havde dermed ved udgangen af 2006 lige knap 30% af arkivalierne registreret i dette nye system. I tilknytning hertil gennemgås samlingerne, således at alle arkivalier og protokoller gradvist bliver emballeret i papæsker og strekkodet. Knap halvdelen af samlingerne er nu ompakket bl.a. takket været ekstraordinær arbejdskraft. Samtidig er lejligheden benyttet til et større antal interne omflytningsprojekter, der muliggør en samling af de enkelte arkivfonds og dermed en mere effektiv ekspedition.

Øvrig formidling

Landsarkivets virksomhed udmønter sig naturligvis også i andre aktiviteter end dem, der umiddelbart er synlige fra læsesalen. Der indlånes og udlånes arkivalier mellem Statens Arkivers enheder og til enkelte andre arkivinstitutioner over hele landet, og landsarkivet besvarer en række skriftlige forespørgsler fra myndigheder og private, i visse tilfælde mod betaling. Desuden behandles et ret stort antal ansøgninger om at måtte benytte arkivalier, der i henhold til lovgivningen ikke er umiddelbart tilgængelige.

Brugerkontakt

Den gode dialog med arkivets gæster er fortsat i 2006 på det årlige brugermø-

de og ved møderne med landsarkivets brugerråd. Brugerrådet mødes to gange årligt. Brugerrådet bestod i 2006 efter genvalg på brugermødet af seks medlemmer: Svend Aage Mikkelsen, udpeget af Haderslev Slægtshistoriske Forening; Henning Mathiesen, Historisk Samfund for Sønderjylland; Hanne Christensen, Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland; Nicolai Johannsen, Slægtshistorisk Forening Sønderjylland samt Holger Madsen valgt på årets brugermøde samt den læsesalsansvarlige på Landsarkivet, Mai-Brit Lauritsen, der er formand for brugerrådet. I tilknytning til brugermøde 2006 gennemførtes en rundvisning i landsarkivets magasiner. Responsen herpå antyder, at denne aktivitet udmærket kan gennemføres noget hyppigere!

Indsamling – bevaring og kassation

På indsamlingsområdet gjaldt den største enkeltindsats afleveringen af Sønderjyllands amtskommunes 900 meter store arkiv frem til og med 1992. Arkivet er helt centralt som kilde til aktiviteter og udvikling i Sønderjylland siden sidste kommunalreform i 1970. Landsarkivet har desuden modtaget en aflevering fra Rødding Kommune samt et større antal ægteskabs-, vielses- fødsels- og prøvelsesbøger samt nogle sognefogedprotokoller fra en række kommuner. På det statslige område afsluttedes i 2006 endeligt det store folkekirkeprojekt med afleveringen af de manglende provstearkiver, ligesom landsarkivet modtog et større antal udtagne skødegenparter fra tinglysningskontorerne i Sønderjylland. Vanen tro har Landsarkivet modtaget en større mængde privat- og foreningsarkiver, herunder bl.a. fra Nærings- og Nydelsesmiddelforbundets afdeling i Aabenraa og fra tidligere borgmester i Aabenraa og arkivar, Jørgen Witte.

Landsarkivets magasiner er nu ved at være fyldt op, og det blev allerede i 2006 nødvendigt at flytte mindre hyppigt benyttede arkivalier til Landsarkivet for Fyns magasiner i Odense. En af de kommende års store udfordringer bliver derfor at skaffe magasinkapacitet til de fremtidige afleveringer.

Forskning

Forskningsaktiviteten har i 2006 som sædvanlig været høj og blev væsentlig styrket i året. Pr. 1. januar 2006 blev ph.d. Axel Johnsen således ansat for en toårig periode i et post.doc.stipendiat finansieret af Carlsbergfondet med henblik på forskningsprojektet »Grænseflyttere – Sydslesvig-aktivister og nationale genrejser i Danmark 1945-1970«. Pr. 1. juni 2006 tiltrådte stipendiat Morten Andersen efter afslutning på et vellykket ph.d.-stipendium som arkivar og forsker en treårig stilling som forsker og arkivar. Ph.d.-graden blev erhvervet efter forsvaret for projektet »Fra region til grænseregion. Regionaløkonomisk genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen 1919-1933«. Morten Andersens nye forskningsprojekt drejer sig om regional- og egnsudviklingspolitik i Sønderjylland sammenlignet med Fyn i perioden 1945-1970.

Arkivar, seniorforsker og forskningsleder Hans Schultz Hansen var – sammen med museumsinspektør Inge Adriansen, i 2006, med til at redigere værket *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* i serien *Skrifter* udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 96 og udgav større artikler om hjemmetyskheden i Nordslesvig 1830-1867 i forlængelse af disputatsen fra 2005 og industrialiseringen i hertugdømmet Slesvig 1830-1864.

Arkivar og forsker Leif Hansen Nielsen anvendte dele af 2006 til tilrettelæggelse af en udgivelse af hans ph.d.-afhandling fra 2005 om studier i Sønderjyllands industri i den preussiske periode 1867-1914. Tillige igangsatte han et forskningsprojekt om tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1949.

Som nævnt ovenfor gennemførte Landsarkivets forskere endelig et temaarrangement i forbindelse med Forskningens Døgn om Sønderjyllands brogede mellemkrigstid. Alle fire forskere har desuden bidraget med et betydeligt antal artikler til videnskabelige tidsskrifter og samleværker. En fuldstændig oversigt fås i *Forskningen i Statens Arkiver, Årsberetning for 2006*, der er udarbejdet af Hans Schultz Hansen i dennes egenskab af forskningsleder ved Statens Arkiver.

Steen Ousager

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

I 2006 voksede afdelingen ud over de vante rammer og tog fat på nye og lovende projekter.

Aldrig har vi været flere på lønningslisten. I november nåede tallet af medarbejdere en kort tid op på hele otte. Det var muligt på baggrund af en gunstig likviditet og takket være velvillig opbakning fra bevilligende myndigheder og sponsorer.

Den 1. august tiltrådte cand. mag. Mikkel Leth Jespersen som ny Ph. D.-stipendiat for tre år. Mikkels projekt har fået titlen »En slesvigsk hertug mellem middelalder og tidligmoderne tid. Hertug Hans den Ældres administration 1544-80 og statsdannelse i 1500-tallets Slesvig«. Forløbet gennemføres i nært samarbejde med Det humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet, Institut for Historie og Områdestudier. Professor Bjørn Poulsen er hovedvejleder og lektor Carsten Porskrog Rasmussen medvejleder i uddannelsesforløbet.

Den 1. oktober blev cand. mag. Martin Bo Nørregård ansat for et år med henblik på en undersøgelse af historien om de danske sydslesvigere som soldater i 2. Verdenskrig.

Hertil kom projektansættelser af mere begrænset omfang. Birgitte Thomsen var ansat på deltid med billedsamlingen som arbejdsområde. Fra 1. august indledtes arbejdet med udarbejdelse af en ny sammenfattende fremstilling af Sydslesvigs danske historie. Cand. mag. René Rasmussen påtog sig perioden 1864-1945, lektor Martin Klatt tiden 1945-55 og rektor Jørgen Kühl tiden derefter.

Studieafdelingen

Den 7. maj blev slutstenen sat for et mangeårigt forsknings- og udgivelsesarbejde om kirkens historie. På Dansk Kirke i Sydslesvigs kirkedag kunne Lars N. Henningsen præsentere sin og Johann Runges nye bog *Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921*. Denne bogudgivelse afslutter en firebinds bogserie, som blev indledt i 1986. De fire bind giver en samlet beskrivelse af dansk kirkeliv i Sydslesvig fra dets første begyndelse og frem til 1996, både i Flensborg by og i resten af landsdelen. Projektets afslutning blev bredt markeret, med foredrag på kirkedagen, med artikler i *Flensborg Avis*, *Kristeligt Dagblad* og *Grænsen* og med en artikel i *Kirkehistoriske Samlinger*.

I april udkom en ajourført udgave af Martin Klatts og Jørgen Kühls pub-

likation *SSW. Mindretals- og regionalparti 1945-2005*. Den nye udgave fører i forhold til førsteudgaven fra 1998 historien frem til 2005 og medtager således landdagsvalgene 2000 og 2005 og disse års bevægede politiske historie.

Gerret Schlaber bragte manuskriptet til sit store værk *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning indtil 1864* til afslutning, og ved årets slutning var det færdigredigeret, så processen frem mod den trykte publikation kunne indledes.

Ellers var det de nystartede arbejder, som prægede året. Ph.d. stipendiat Mikkel Leth Jespersen indledte sit projekt med gennemgang af litteratur og kilder og fastlagde sin arbejdsplan i samarbejde med vejlederne. Martin Bo Nørregård udarbejdede en samlet registrering af de 725 soldater fra Sydslesvig, som kan betegnes som danske sydslesvigere i tysk uniform, og han gik i gang med bearbejdelsen af det meget omfattende materiale af feltpostbreve, som er bevaret fra krigsårene.

I årets løb indtrådte Studieafdelingen i et samarbejde med Museum Sønderjylland, Archiv / Historische Forschungsstelle, Danevirke Museet, SSF og BdN om det såkaldte projekt »Mindretalsliv«. Her håber Studieafdelingen i 2007 at kunne gennemføre en erindringsindsamling om tiden efter 1955. I årets sidste måneder blev der afholdt møder med udvalgte hjælpere, og der blev forberedt brochuremateriale til udgivelse og benyttelse i 2007.

Studieafdelingen deltog i årets bogmesse i Forum 17.-18. november.

Arkivet

På arkivhylderne blev der øget trængsel. I alt blev modtaget 50 nye afleveringer på i alt 26 hyldemeter. Der var interessante brev- og fotosamlinger fra begge verdenskrige og en sidste betydelig aflevering til vandrelærer Gustav Lindstrøms arkiv. Fra Flensborg Avis kom lange rækker af nyere protokoller og akter, og desuden som vanligt en del SSF- og SSW-distriktsarkiver samt materiale fra flere børnehaver. Hertil kom anselige afleveringer fra SSWs landssekretariat, fra Fælleslandboforeningen og Slesvig-Ligaen og en del mindre foreninger. Det lykkedes at følge med i ordningen af de indkomne papirer, og arkivfortegnelserne blev løbende gjort tilgængelige på internettet.

I årets løb blev der vist skiftende udstillinger i foyeren, således om stam- og poesibøger, den danske menighed i Flensborg, om årsmøderne, Søndertorv i gamle dage og kugebøger. I forbindelse med vandreudstillingen *I farfars fodspor* om Iver Henningsens oplevelser på Østfronten 1915 opbyggedes en større udstilling på grundlag af arkivets materiale vedr. sydslesvigere i 1. Verdenskrig.

Billedsamlingen

Billedsamlingen fik en betragtelig tilvækst, da Sydslesvigsk Forenings presse-tjeneste afleverede sit værdifulde fotoarkiv. Den grundlæggende nyregistrering af billedsamlingen og af den store glaspladesamling fra Foto Remmer blev fortsat, så der ved årets udgang var inddateret i alt næsten 10.000 fotos og 152 albums. På hjemmesiden blev præsentationen af billedsamlingen udvidet, så der nu vises udvalgte motiver fra hele samlingens emnekreds.

Lars N. Henningsen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2006

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 21. april 2007 årsmøde på Rødding Højskole. Cirka 80 medlemmer deltog i årsmødet. Efter at højskoleforstander Mads Rykind-Eriksen havde fortalt om Rødding Højskole, valgtes formanden for Haderslev kreds, Karl Erik Olesen, til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Den 31. december 2006 blev Sønderjyllands Amt historie. Historisk Samfund for Sønderjylland nåede lige at få sagt pænt farvel og tak for støtten til vor forening gennem årene, ikke mindst det årlige foreningstilskud. Den 28. december samlede vi et halvt hundrede mennesker i Billedsalen på Folkehjem, hvor fhv. amtsdirektør Johannes Due og generalkonsul Henrik Becker-Christensen fortalte om de danske amters og specielt Sønderjyllands Amts historie. Eftermiddagen var lagt vel til rette af Lisbeth Binderup og Tina Sahl Lydiksen og med til at sikre amtet et pænt eftermæle.

Også på anden vis har vi i 2006 markeret de mange forandringer på Sønderjyllandskortet. Sønderjysk Månedsskrift udgav et særnummer om kommunalreformen, hvor fhv. amtsborgmester Kresten Philipsen så tilbage på amtets historie. Fhv. forstander Dagmar Bork berettede om en amtslig hovedopgave gennem tiden, nemlig sygehusene, og overinspektør Kim Furdal gav en oversigt over spillet om sammenlægningen af de 23 tidligere sønderjyske kommuner til fire. Kommunaldirektør Hans Holt så tilbage på de foregående sammenlægninger i 1920 og 1970, og arkitekt Jørgen Toft Jessen skrev om de sønderjyske rådhus. Sønderborg kreds har også valgt at beskæftige sig med disse levn fra den gamle kommunale struktur ved at arrangere en besøgsrække til de syv nu forhenværende rådhus i den nye Sønderborg kommune. Kredsen lagde ud i oktober med et velbesøgt arrangement på rådhuset i Gråsten, og besøgene fortsætter i 2007.

Nogle mener, at den sønderjyske fællesskabsfølelse forsvinder sammen med Sønderjyllands Amt, og at vi i stedet får en ny syddansk identitet. Det gælder tilsyneladende skattevæsnet, eller som det mere kærligt hedder nu om dage: Skat. I Historisk Samfund fik vi et fondsskema, der var sendt fra Skat

Sydjylland-Fyn – altså uden at Sønderjylland indgår i navnet. Nu er det måske ikke det værste at blive glemt lige netop af skattevæsnet! Men det er sikkert ønsketænkning at tro, at sønderjydernes trækprocent vil gå i nul, og at den sorte økonomi »sønderjyske dollars« står foran at blive indført som valuta syd for Kongeåen. Det er snarere banal uvidenhed om forskellen mellem Syd- og Sønderjylland, som har fortrængt navnet på vor landsdel fra skattevæsnets Danmarkskort.

Eksemplet understreger, at fornemmelse for identitet forudsætter en historisk og kulturel ballast. Historisk Samfunds mission er »at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie«. Vi vil ikke blive overflødige efter Sønderjyllands sammenlægning med Sydjylland og Fyn i Region Syddanmark – snarere tværtimod. Derfor er det rart at kunne se tilbage på et frugtbart arbejdsår som 2006.

Sønderjyske årbøger

Hovedhistorien i *Sønderjyske årbøger 2006* var en artikel af Linda Nikolajsen, der på grundlag af studier i russiske arkiver berettede om de dansksindede sydslesvigere i russisk krigsfangenskab under 2. Verdenskrig. Afdelingsleder Lars N. Henningsen gav en samlet fremstilling af de slesvigske byers historie i perioden 1700–1830, og forskningsstipendiat Axel Johnsen gav en karakteristisk af danske Sydslesvig-aktivisters brug af historien i kampen om Sydslesvig. Sydslesvig var også emnet for universitetslektor Peter Thaler, som sammenlignede forholdene ved den dansk-tyske grænse med andre grænseregioner i Europa. Pens. overlæge Anton Marckmann berettede om de tyske ubåde, som efter 2. Verdenskrig blev sænket på bunden af Hørup Hav, og endelig gav forskningsleder Hans Schultz Hansen som optakt til Industrikluturens År i 2007 et overblik over den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830–1864. Derudover indeholdt *Sønderjyske årbøger* som sædvanlig anmeldelser af de væsentligste nye bøger om Sønderjyllands historie. Endelig gav årbøgerne en oversigt over det omfattende lokalhistoriske arbejde i 2005.

Årbogen blev præsenteret den 24. november på Landsarkivet. Vi kunne glæde os over, at pressen og radioen interesserede sig stærkt for begivenheden. Det var først og fremmest Linda Nikolajsens spændende undersøgelser, som vakte opsigt i pressen. Men også Axel Johnsens artikel blev i de følgende måneder genstand for livlig debat om Sydslesvig-spørgsmålet efter maj 1945.

Redaktionen sagde i 2006 farvel til Jesper Bolund Nielsen, der siden maj 2003 har haft ansvaret for årbogens anmeldelsesdel. Redaktionen og Historisk Samfund for Sønderjylland takker Jesper for hans indsats. Sidst på året indtrådte René Rasmussen i redaktionen.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift er efter en del usikkerhed om bladets økonomi efter fjernelsen af portostøtten kommet i god gænge både økonomisk og indholdsmæssigt. Det er lykkedes at fastholde bladets omfang, om end med en reduktion i antallet af numre fra 10 til 8. Den redaktionelle linie er bevaret. I løbet af 2006 blev det til 32 forskellige artikler plus otte bagsideartikler. Der udkom

to farvelagte temanumre om henholdsvis renæssancen og kommunalreformen. Resultatet blev en palet af artikler med emner både fra slot og hytte – fra Lennart S. Madsens artikel om renæssancearkitekten Hercules von Oberbergs sønderjyske slotte til Mette Havsteen-Mikkelsens artikel om husmand Christian Minks statshusmandsbrug i Skovbølling. Den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland er som sædvanlig frodig, hvilket afspejler sig i 44 bogomtaler under rubrikken bognyt. Omkring årsskiftet arbejdede redaktionen med et nyt layout til månedsskriftet, der er taget i brug i 2007.

Skrifterne

I forsommeren 2006 udkom ph.d. studerende Karen Gram-Skjoldagers bog *Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920–1940*. Bogen påviser, at de danske regeringer igennem hele mellemkrigs-tiden udadtil lod som om der ikke længere eksisterede noget dansk-tysk grænsespørgsmål, skønt hverken Tyskland eller det tyske mindretal anerkendte 1920-grænsen. Samtidig forsøgte regeringerne at befæste den selvsamme grænse ved at støtte en række kulturelle og økonomiske initiativer. Denne tilsyneladende selvmodsigende politik behandles grundigt i denne velskrevne og velunderbyggede afhandling, der også udmærker sig ved et overkommeligt omfang. Bogen fortjener en større udbredelse, end den umiddelbart har fået.

Den 27. oktober kunne vi sammen med Museum Sønderjylland præsentere vor fælles bogudgivelse, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914–1918*, for 120 interesserede i Riddersalen på Sønderborg Slot. Udover præsentationen ved redaktørerne Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen var der sang ved Alsingergildets oldermænd Hans Jørgen Clausen og servering af æblemost og kålrabikager. Afsætningen af bogen ved den lejlighed gav gode varsler for bogens videre salg. Første oplag på 1.800 er tæt på at være udsolgt, og et nyt oplag er bestilt. Medvirkende hertil har sikkert været, at bogen er den første sammenfatning af landsdelens bevægede historie under den Første Verdenskrig.

Efter Jørn Buchs indføring følger to kapitler af René Rasmussen om krigs-udbruddet i 1914 og arrestationen af dansksindede ledere og farvandskyndige. Martin Bo Nørregård fortæller om soldaternes liv og død ved fronten, mens Svend Falkner Sørensen undersøger motiver og omstændigheder ved ca. 2.000 sønderjyske værnepligtiges flugt over Kongeåen. Hjemmefronten tages under grundig behandling af Inge Adriansen, der også skriver om de allierede krigsfanger i Sønderjylland. René Rasmussen tager sig af de sønderjyder, som kom i de særlige fangelejre for dansksindede soldater. Sikringsstilling Nord, Zeppelinbasen ved Tønder og andre militære levn beskrives af Hans Schultz Hansen, Inger Lauridsen og Inge Adriansen. Hans Schultz Hansen giver tillige en oversigt over grænsespørgsmålet under krigen. Axel Johnsen beretter om revolutionen og våbenstilstanden i november 1918. Bogen slutter ikke hermed, men beskæftiger sig også med krigens eftervirkninger og erindring. Birgitte Vestergaard Futtrup følger hovedsagelig på grundlag af Anton Marckmanns undersøgelse de sønderjyske krigsinvaliders skæbne og hjælpen nordfra, mens Inge Adriansen behandler mindesmærkerne og den mindekultur, de indgår i. Hans Schultz Hansen afslutter bogen med beretnin-

gen om D.S.K. – Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere 1914–18.

Den tredje bog i 2006 blev en ny udgave af Bert Kelm: *Rømø – et vesterhavspræget samfund, bind 1*, der udkom i 1999, men som længe har været udsolgt og efterspurgt. Bogen handler om øens tilblivelse, herrer og befolkning samt deres erhverv og boliger indtil omkring år 1900 og blev udgivet i samarbejde med Rømø Lokalhistoriske Forening.

Ser vi på bogsalget, var 2006 også positivt præget af det fortsat gode salg af *De slesvigske Hertuger*. Udgivelsen gav genlyd syd for grænsen, og vor søsterforening Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte besluttede sammen med Wachholtz Verlag i Neumünster at udarbejde en tysk udgave, som skal udkomme i forbindelse med Gesellschafts 175 års jubilæum i 2008. Til oversættelse og genbrug af billedrettigheder er der indgået to store tilskud fra Region Sønderjylland/Schleswig og et mindre fra den slesvig-holstenske ministerpræsident.

Vort eget projekt med en ny Sønderjyllandshistorie i to bind og et leksikonbind Sønderjylland A-Å gjorde pæne fremskridt i 2006. Arbejdet er for alvor begyndt her i 2007. Vi har tidligere annonceret, at det første bind skulle udkomme til jul i år, men da flere af forfatterne af hensyn til deres arbejdspladser først har kunnet afvikle deres frikøb efter nytår, har vi måttet udskyde udgivelsen, således at begge bind udkommer og kan markedsføres samlet til julen 2008.

10 profiler i Sønderjyllands historie

Også i 2006 arrangerede Historisk Samfund en velbesøgt foredragsrække. Temaet var denne gang »10 profiler i Sønderjyllands historie«. Axel Johnsen og René Rasmussen stod for tilrettelæggelsen. Hver af de fem foredragsaftener blev der tegnet en karakteristik af to personer, der havde noget tilfælles, men alligevel kunne være nok så forskellige. Den første aften handlede om »folkekære fantaster«, hvor Jørn Buch og René Rasmussen var på banen med fortællinger om kong Frederik VII og kejser Wilhelm II. Den næste aften hørte vi om to fremtrædende skikkelser i forsøgene på at danisere respektive germanisere Slesvig: departementschef August Regenburg og overpræsident Ernst Mathias von Köller, der blev taget under kærlig behandling af Hans Schultz Hansen og Martin Klatt. Også den tredje aften sattes en dansk og en tysk personlighed under lup, nemlig de to mindretalsledere efter 1920, pastor Johannes Schmidt-Vodder og redaktør Ernst Christiansen, med Peter Hopp og René Rasmussen som foredragsholdere. Den fjerde aften flyttede fokus til to driftige mænd på Als – til så forskellige skikkelser som storgodsejeren hertug Hans den Yngre, som Carsten Porskrog Rasmussen fortalte om, og Danfoss-iværksætteren Mads Clausen, som Inge Adriansen tog sig af. Den femte aften gjaldt det de to »førere« for landsdelens nazistpartier, lægen Frits Clausen for det danske og dyrlægen Jens Møller for det tyske. Denne aften var Henrik Skov Kristensen og John T. Lauridsen foredragsholdere. Foredragsrækken sluttede med et eftermiddagsarrangement i Billedsalen på Folkehjem i Aabenraa, hvor Hans Schultz Hansen berettede om billedgalleriet og sammen med Axel Johnsen, René Rasmussen, Morten Andersen og Lars Henningsen fortalte om udvalgte

personer. Imidlertid var der så overvældende tilstrømning til mødet om de to naziførere, at 40–50 kørte forgæves til Frøslevlejren. Derfor blev foredragene gentaget på Sønderborg Slot, hvor tilslutningen satte rekord med over 230 deltagere; ved de øvrige foredrag lå den mellem 60 og 170.

Godser og slotte i Mecklenburg – domænegårde i Nordslesvig – årsmøde på Bjerremark

I 2006 indbød det nye udflugtsudvalg til en tredages tur til Mecklenburg. Turen blev ledet af Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen. Den var stærkt overtegnet, og de 46 deltagere måtte udvælges ved lodtrækning. Så mange som 80 fandt desværre ikke plads i bussen, og en gentagelse blev derfor straks annonceret til juni 2007.

Rejsen foregik i dagene 19.-21. maj og var første led i en række ture, som påtænkes gennemført under overskriften *De danske dronningers riger og lande*. Som første rejsemål var valgt Mecklenburg. Herfra kom tre danske dronninger og to, der var tæt på at blive det. Christian IV's søster var gift i Mecklenburg, og to danske kongesønner sad som fyrstebiskopper af Schwerin. Mecklenburg var også hjemsted for mange adelsfamilier, som gjorde stor karriere i Danmark.

Første stop var byen Gadebusch med kirke og hertugslot. Herfra fortsattes til Schwerin, hvor det prægtige slot, domkirken og den centrale bydel blev besøgt. Lørdagen var viet Güstrow, der var én af Mecklenburgs hovedstæder i årene 1555–1695. Der var besøg i det store hertugslot og domkirken med minder om hertugernes slægtninge i Danmark. Efter en byvandring i Güstrows gamle gader gik turen ud i den godsdominerede omegn med besøg bl.a. på slottet Hohen Luckow. Søndag gik turen til Ludwigslust, hvor der blev lejlighed til at besøge hertugerne af Mecklenburgs store barokslot og dets vidtstrakte park. Det var her Christian VIII tabte sit hjerte til den purunge hertugdatter Charlotte Frederikke og hvor han blev gift i 1806.

En del mindre var forholdene på de fire tidligere preussiske domænegårde, som vi besøgte i rækken af kulturhistoriske aftenvandring. Men også disse store gårde har deres fascination, og der var pæn tilslutning til besøgene på Røj ved Møgeltønder, Juhlsminde ved Hjerndrup, Nygård ved Øster Lindet og Buskmose ved Rinkenæs. Der var også indlagt et besøg på Genforenings- og Grænsemuseet nord for Christiansfeld. Ved fortællingen ude på de store gårdspladser og ladegulve var Ingvert Møller Terkildsen fra Fredericia den gennemgående skikkelse, mens Elsemarie Dam-Jensen stod for den praktiske afvikling, begge dele på fornem vis. Endvidere berettede godsinspektør Søren Frederiksen om driften på Røj og Hans Schultz Hansen om landråd von Uslar på Buskmose, og ejerne fortalte om nutiden og besvarede spørgsmål.

Da besøgene var vel afsluttet, fandt Elsemarie Dam-Jensen og Inge Adrianen, som har stået for disse aftenture siden begyndelsen i 1996, at tiden var inde til en udskiftning i udvalget. På foreningens vegne vil jeg gerne takke de afgående udvalgsmedlemmer for deres indsats og byde velkommen til de to nye, Erling Madsen og Margrethe Iversen.

Også vort årsmøde i 2006 havde tilknytning til en af landsdelens store gårde, idet det fandt sted på den velrestaureerede kursusejendom Bjerremark ved

Ubjerg. Efter generalforsamlingen holdt professor Dieter Lohmeier fra Kiel i anledning af renæssanceåret 2006 foredrag om hertugdømmernes store renæssanceskikkelse, statholder Heinrich Rantzau. Efter årsmødet besøgte hovedparten af årsmødets ca. 80 deltagere Ubjerg gamle præstegård og kirken.

Kredsenes arbejde

På Bjerremark vedtog vi en ændring af vedtægterne, så kredsens grænser fra årsskiftet 2006/07 følger de nye kommunegrænser, dog således at de tidligere Rødding og Christiansfeld kommuner forbliver under Haderslev kreds. I 2006 blev der i de fleste kredse afholdt de årlige fællesmøder med repræsentanter for de lokalhistoriske arkiver og foreninger, og der var generalforsamlinger med foredrag. Tønder kreds gennemførte en fuldtægtet heldagstur til Vadehavsoen Før. Aabenraa kreds besøgte KZ-Gedänk- und Begegnungsstätte Ladelund med kirken samt den danske efterskole. Haderslev kreds havde en udflugt til Nørskovgård og Dyrehaven ved Haderslev. Sønderborg kreds påbegyndte som nævnt en besøgsrække på rådhusene i de nu forhenværende kommuner på Als og i Sundeved. Sydslesvig kreds besøgte Dannevirkegården, holdt tre foredragsaftner og var medindbyder til teaterstykket »1864« på Flensborghus. Kredsen fik ny formand ved årsskiftet, idet Jesper Bolund Nielsen afløstes af Nils Vollertsen. Vi takker Jesper Bolund Nielsen for en mangeårig solid indsats og byder Nils Vollertsen velkommen til arbejdet.

PR og sekretariat

Ved udgangen af 2006 havde Historisk Samfund 1.957 betalende medlemmer – 10 flere end i 2005. Sønderjysk Månedsskrift havde 1.562 abonnenter i 2006 – en lille tilbagegang på 2 i forhold til 2005. Det er glædeligt, at vi i 2006 har opnået denne stabilisering. Men det er alt for tidligt at hvile på laurbærene. En ihærdig PR-indsats er således stadig nødvendig.

Et nyt PR-udvalg fik i 2006 som kommissorium at udforme en overordnet PR-strategi for Historisk Samfund og gennemtænke vores PR-virksomhed, medlemsydelse og aktiviteter. Desværre forhindrede sygdom, at udvalget for alvor kom i gang, men der blev gennemført en brainstorm, hvor adskillige nye ideer kom frem, som udvalget kan bruge, når det forhåbentlig kan genoptage arbejdet senere i år. PR-arbejdet har dog ikke af den grund ligget stille. Blandt aktiviteterne er der grund til med tak at fremhæve René Rasmussens og Erling Madsens ture til de sønderjyske boghandlere forum for julehandelen, der atter i år gav god afsætning af vore bøger. Begge var også med til at præsentere vore bøger på bogmessen i Forum i november. Hjemmesiden blev som i de foregående år redigeret af Leif Hansen Nielsen. Uden den store imødekommenhed, som vi møder i den sønderjyske presse, ikke mindst i Radio Syd, havde det heller ikke i 2006 været muligt at få markedsført vore aktiviteter og udgivelser til de mange historisk interesserede sønderjyder.

På kontoret skete der et skifte i oktober måned, idet vi tog afsked med Søren P. Munk, der har arbejdet her siden 2003. I stedet genindtrådte Mona Brieghel som ny sekretariatsmedarbejder. Med Mona og Erling Madsen har vi nu to solide kræfter, som begge har haft nok at gøre med revision af medlems- og abonnementskartoteket og med de mange bogbestillinger. Begge skal

have en varm tak for deres engagerede indsats, og det samme skal Kim Furdal, Jørgen Cleemann og Jane Nissen på Institut for sønderjysk Lokalhistorie for assistance med edb, telefonbestillinger o.m.a.

Denne årsberetning skal afsluttes med en hjertelig tak til de sponsorer, som i årets løb har ydet os værdifulde tilskud til vore aktiviteter, tidsskrifter og bøger. Det er: Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, Der Ministerpräsident des Landes Schleswig-Holstein, Det Unge Grænseværn, Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond, H. P. Hanssens Mindefond, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II, Lillian og Dan Finks Fond, Carl Petersen i Juvre på Rømø, Region Sønderjylland/Schleswig, Sønderjyllands Amt, Rislum Fonden samt Vicepolitimester Per Thaulow og hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøms Fond.

Beretningen blev godkendt uden bemærkninger fra forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Henning Mathiesen, regnskabet, der på ny fremviste et pænt overskud. Kassererens beretning blev ligeledes godkendt uden bemærkninger. Det vedtoges at lade kontingentet for 2008 stige med 5 kr., således at medlemskab koster 295 kr., medlemskab alene med Sønderjyske Årbøger 160 kr. og abonnement på Sønderjysk Månedsskrift 200 kr. Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen.

På valg til styrelsen var Inge Adriansen, Kim Furdal, Henrik Skov Kristensen og Carsten Porskrog Rasmussen, der alle blev genvalgt. På valg som revisorer var Julius Beier og Frede Rudolph, der ligeledes genvalgtes.

Efter kaffebordet holdt museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen foredraget »Det var de danske skjalde, der sang« om sangbogshistorien i Sønderjylland fra Den blå Sangbog og frem til den nyeste udgave af Højskolesangbogen fra 2006. Hans Christian Hein spillede til de indlagte fællessange. Efter årsmødet besøgte deltagerne Rødding Frimenighedskirke.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Siden sidste års generalforsamling har amtskredsen haft en betydelig tilbagegang i vores medlemskreds. Dette skyldes, at vi har måttet afgive vores medlemmer i Gråsten kommune til Sønderborg, ca. 70 medlemmer. På sidste års generalforsamling på Landsarkivet fortalte undertegnede om »Jomfru Fannys liv og levned«, og torsdag den 1. juni havde vi en fin tur til Ladelund syd for grænsen. Andreas Asmussen fra Felsted havde tilrettelagt turen, som var godt besøgt. Vi fik en fin fremvisning af KZ Gedenk- und Begegnungstätte Ladelund, besøgte kirken og det lokalhistoriske museum og sluttede med at drikke kaffe på Ladelund Ungdomsskole. Efterårsmødet med de lokalhistoriske foreninger samlede 45 deltagere på Landsarkivet i Aabenraa, hvor Leo Vinther Pedersen og undertegnede viste rundt. Der er grøde i det lokalhistoriske arbejde i det gamle Aabenraa Amt.

Bent Pawlovski fra Tinglev er indtrådt i bestyrelsen i stedet for Frede Ihle fra Gråsten, og foreningen var igen i år medarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem den 10. februar. Aftenens taler var Anke Spoorendonk. Vi kunne godt have været lidt flere tilhørere i år.

Amtskredsens medlemmer bakker hovedkredsens foredragsrække flittigt op og deltager i ture og udflugter, så vi ser fortrøstningsfuldt på fremtiden.

Erling Læbel Madsen

Haderslev kreds

Forventningen om at bestyrelsen i amtskredsen igen skulle blive fuldtallig har været stigende gennem det forløbne år, men det har været en svær proces. Der er nu lys forude, således at generalforsamlingen i 2007 skulle kunne give fornyet kraft til arbejdet.

Der har ud over generalforsamlingen sidste år, som blev afholdt på Aabenraa Museum, været afholdt møde på Nørskovgård i Haderslev kommune. Dette møde var et sommerarrangement, som blev lavet i samarbejde med Skodborg Sogns Hjemstavnsforening. Arrangementet på Aabenraa Museum var en fornem præsentation af skibsfarten omkring Aabenraa. Gennemgangen blev foretaget af museets leder Asser Amdisen, som på forbilledlig vis gav et indblik i søfartens betydning. Mødet på Nørskovgård var en gennemgang af den naturpleje og landskabspleje, som indgår i statsklovvæsenets arbejde. Derudover var der en gennemgang af ejendommens skæbne med særlig hovedvægt på den sidste private ejer, Peter Sandvej. Det årlige møde med de lokalhistoriske arkiver er blevet rykket frem til efter årsskiftet – og er planlagt til at tage sit udgangspunkt i arkivet i Hejls.

Karl Erik Olesen

Sydslesvig kreds

Den 5. juli havde vi et dobbeltarrangement på Danevirke. Først fremviste Nis Hardt de igangværende arkæologiske udgravninger og den fremadskridende genskabelse af en skanse fra 1864. Derefter fremviste René Rasmussen den udstilling om det danske mindretal i Sydslesvig, som han var ved at opbygge på Danevirkegården. Mange af de 37 deltagere fremkom med ideer til udstillingens færdiggørelse.

Den 4. september talte René Rasmussen om »Kejser Wilhelm – den sidste tyske kejser« på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. De knap 40 deltagere havde en både informativ og munter aften. Dagen efter var vi medindbydere til teaterstykket »1864«, som blev spillet på Flensborghus.

I Slesvig talte Lars N. Henningsen den 9. oktober om »Gottorperne«. På trods af et uheldigt sammenfald med en teaterforestilling samme aften kom der omkring 20 tilhørere.

Vi sluttede året den 30. november i Husum, da Mikkel Venborg Pedersen talte om »Diger, kreaturer og tekopper – renessancens lange linier i landskabet Ejdersted i 1700 og 1800-årene«. Nogle af de 20 tilhørere bor 30–40 kilometer fra Husum, men når foredragsholderen er interessant nok, kører man i Sydslesvig gerne langt.

Vore samarbejdspartnere var Sydslesvig Museumsforening, Sydslesvigsk Forening, Folkeuniversitetet og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Jesper Bolund Nielsen

Sønderborg kreds

Generalforsamlingen 2006 blev afholdt på Hotel Baltic i Høruphav med valg af ny bestyrelse og foredrag af Lennart Madsen. Der er afholdt en række bestyrelsesmøder med planlægning af projekt om besøg på de syv gamle

kommuners rådhus. Projektet blev indledt med første møde på Gråsten rådhus i slutningen af 2006 (ca. 30 deltagere). Det skal så rulle i 2007 med de resterende seks kommuner. Den 14. september havde vi et velbesøgt arrangement (ca. 60 deltagere) i Hørup præstegård og kirke ved præsten Agnete Raahauge. Den 14. november holdt vi møde med de lokalhistoriske foreninger på Sottrup kro. Samtale/udveksling af ideer/diskussion. Kim Furdal gav et indlæg om lokalarkiverne i lyset af kommunalreformen – opfølgning fra sidste år. Vincent Jessen holdt et spændende foredrag om situationen i Nydam mose.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Sidste år nåede vi heldigvis igen op på 25 personer til vores generalforsamling. Måske var grunden den, at vi havde Lars N. Henningsen til at fortælle om øen Før og H.C. Andersens forbindelse til øen. Den tidligere danske ø var også målet for vores årlige udflugt, som 65 meldte sig til. Desværre måtte vi sige nej til 15 tilmeldte, da bussen kun kunne rumme 50. Udflugten fandt sted søndag den 11. juni. Vi mødtes ved færgen i Dagebøl og sejlede til Wyk, hvor vi blev modtaget af Anders Marcussen, skoleleder på den danske skole i Wyk. Han havde beredvilligt stillet sig til rådighed og viste os rundt, hvad han klarede forbilledligt. Vi fik først en rundvisning i byen og endte ved skolen, hvor vi blev bænket inde og ude. Efter frokosten blev vi afhentet af bussen til en to timer lang rundtur på øen. Vi sluttede ved museet, hvor de fleste stod af, og derefter var der tid til at gå rundt på egen hånd. Sidst på eftermiddagen gik vi ombord på færgen, hvor der var dækket op til os med en fiskeanretning. En god afslutning på en god dag.

Den 6. september afholdtes det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger i kredsen. Der mødte 25 personer op. I år var Nr. Rangstrup Kommune med, da den jo er med i den nye Tønder Kommune. Rømmø lagde i år lokaler og folk til. Vi hørte Rosa Schmidt fortælle om kirkegården og besøgte foreningens hus i Juvre. Dernæst bænkedes vi os i Tønningsgård til kaffe og brød, hvorefter vi blandt andet blev orienteret af Hans Schultz Hansen og Kim Furdal.

Finn Clemmensen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

ved overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland. ISL – Lokalhistorie

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Formand: Lorenz P. Wree, Volmersvej 18, 6330 Padborg,

tlf.: 74 72 23 55. E-mail: wree@mail.dk

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 38 33

E-mail: lubowitz.archiv@bdn.dk

Webside: www.nordschleswig.dk

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 9.00–16.00 og efter aftale.

Leder: Frank Lubowitz. Vestergade 33, 6200 Aabenraa

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen

Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg,

tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2000: 160.

E-mail: ohj@adr.dk.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 10 50.

Foreningens arkiv: Slotsalle 10D, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08.

E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Åbningstid: Onsdag kl. 9.00–12.00 og 16.00–18.00.

Leder: Inga Petersen, Pilehavevej 11, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 33 23.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2006: 641.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2006: 348.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 70.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

De 4 vigtigste eller største afleveringer til arkivet: En større samling håndværktøj. Et ringbind med oplysninger om restaureringen af Asserballe Kirke i 1980'erne. En samling avisudklip/fotos/samt tegning af model til skibso-

hæng i Notmark Kirke. Anetavle og nekrolog over Manni og Conrad Moldt, California, tidl. Helved, Notmark Sogn.

Med vemod har vi nu taget afsked med Augustenborg Kommune, som vi gennem årene har haft et udmærket samarbejde med – altid har den været klar til at yde arkivet hjælp, når der var brug herfor. Nu må vi se fremad og håbe – omend med bange anelser – at det gode samarbejde vil fortsætte i den nye storkommune. Vi har i den forgangne sommer forsøgt os med guidede byvandring, uden den helt store succes, men har dog besluttet at fortsætte ordningen i 2007.

Den 10. februar var vi initiativtager og medarrangør ved opsætning af en mindeplade for faldne fra Augustenborg Kirkesogn under 1. Verdenskrig. Vore arrangementer har været godt besøgte, hvilket vi naturligvis er glade for og tager som et skulderklap.

Bov Kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså,

tlf.: 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Tirsdag-fredag kl. 14.00–17.00; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 89 89.

Åbningstider: Mandag 13.00–19.00, tirsdag-torsdag 10.00–19.00, fredag 10.00–15.00.

Leder: Overbibliotekar Hanne Iversen, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 89 89. E-mail: hav@aabenraa.dk

Arkivet er startet i 1991.

Antal besøgende på arkivet i 2006: 25.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 26.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bredebro Kommune

Historisk Forening for Bredebro Kommune

Formand: Ulla Jouttijärvi, Stationsvej 3, 6261 Bredebro, tlf.: 74 71 04 02.

E-mail: bs-uj-ajs@mail.tele.dk

Lokalhistorisk Arkiv i Bredebro

Foreningens arkiv: Langagervej 64, 6261 Bredebro, tlf.: 74 71 04 02.

Åbningstid: Tirsdag kl. 13.00–16.30.

Leder: Ulla Jouttijärvi, Stationsvej 3, 6261 Bredebro, tlf.: 74 71 04 02.

E-mail: lokalarkiv@msn.com

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2005: 252.

Arkivet er oprettet i 1982.

Antal besøgende og på arkivet i 2006: 65.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 44.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der har været afholdt afstemningsfest med Jørn Buch, Haderslev, som foredragsholder og generalforsamling med provst Lorenz Christensen som taler. Sommerudflugten gik til Skærbæk Uldspinderi, derefter historisk rundtur nord for Skærbæk. Foreningen og arkivet har i fællesskab udgivet det lokalhistoriske tidsskrift *Æ Huulspor* 2006.

Broager Kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Carl Jürgen Bock, Skeldegaard, Skeldekobbel 20,

6310 Broager, tlf.: 74 44 14 58, mobil: 27 46 92 26.

E-mail: cogj-bock@mail.tele.dk

Broagerlands lokalhistoriske arkiv

Adresse: Storegade 33, 6310 Broager, tlf.: 74 44 93 51.

E-mail: chdf@get2net.dk

Åbningstider: Tirsdag kl. 15.00–17.00 eller efter aftale.

Leder: Randi Helming, Mejerivej 9, 6310 Broager, tlf.: 74 44 18 84.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2006: 250.

Medlem af SLF.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende i 2005: 254.

Afleveringer i 2006: 55.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningsåret startede med foredrag af overlæge Kirsten Lylloff om uledsagede flygtningebørns forhold i Danmark under 2. Verdenskrig. Aftenen blev arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet. Generalforsamlingen krydres af lysbilleder fra Broagerland i gamle dage. Restaureringen af Broager kirke er afsluttet, og i den anledning var der en rundvisning på kirkegården, samt i klokketårnet og i kirkerummet med de mange kalkmalerier. Med udgangspunkt i Flensborg gamle kirkegård blev vi vist rundt i den gamle by af arkitekt Henrik Gram. Sammen med Cathrinesmindes Venner besøgte vi Sydsverige, hvor vi over fire dage havde en fantastisk oplevelsesrig tur med historie og mursten i højsædet. Sæsonen blev sluttet af Egersunddrengen Holger Feldstedt, der i serien »Hvo bløv de énle aw?« fortalte om sit spændende liv fra skibskonstruktør og jagerpilot til underviser på Forsvarsakademiet.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Andelselskabet Smølvold, BUI-tennis, Røjhus Pumpelag og Broager Ringriderforening. Årets største begivenhed i arkivet var installeringen af Arkibas 4.0. Der er ca. 1.400 forskellige arkiver, 6.000 billeder samt kort, plakater, tegninger, avisudklip og bøger, der nu skal tastes ind i arkivdatabasen.

Christiansfeld Kommune*Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn*

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Byvej 25, 6070 Christiansfeld,
tlf.: 74 56 35 07.

E-mail: npwib@privat.dk

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf.: 74 56 25 98.

Åbningstid: Fredag kl. 14.00–16.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Jytte Ludvigsen, Frederiksdalparken 23, 6070 Christiansfeld,
tlf.: 74 56 24 73.

E-mail: jvt.ludvigsen@christiansfeld.tv

Foreningen er oprettet i 1995. Antal medlemmer: 2006: 109.

Arkivet er oprettet den 1961. Besøgende i 2006: ca. 70.

Afleveringer til arkivet i 2005: ca. 16.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Årets største aflevering var foto og avisudklip fra perioden 1970–1975, der kom fra Christiansfeld Kommune. Som et resultat af den nye kommunalreform er foreningen indgået i et arkivsamarbejde med arkiverne i Lunderskov, Vamdrup, Vester Nebel, Vejstrup og Hejls. Foreningen har udgivet: Hans Iver Staal, møller i Torning og grundlægger af Skamlingsbankeselskabet. Der er afholdt to foredragsaftener over emnerne: Kleinbanen og Mergelbanen samt Christina Friderica von Holsten.

Arkivet har bidraget med materiale til en særudgave af *Tyrstrup Herreds Tidende* med titlen *Christiansfeld Kommune 1970–2006*, en bog om *Christina Friderica von Holsten og Danemand – en romance*.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening.

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet startet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

Formand: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54.

E-mail: trappendal@tdcadsl.dk

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

Website: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet

Arkivets åbningstid: Fra september til maj onsdag 15.30–17.30. Fra juni – august første onsdag i måneden kl. 19.00–21.30.

Leder: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54.

E-mail: trappendal@tdcadsl.dk

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2006: 147.

Arkivet startet i: 1981

Afleveringer til arkivet i 2006: 42. Besøgende i 2006: ca. 175.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget en aflevering fra Hejls Hejlsminde Lokalråd, samt ejendoms papirer fra *Klostergården* og *Søndergaard*, og en billedsamling fra *Klostergården*.

I april indgik foreningen og arkivet som medlem i *Arkivsamvirket for de lokalhistoriske arkiver i Kolding Kommune*. I januar holdt arkæolog Henning Nielsen foredrag om Hejlsmindes tilblivelse og tidligste historie. I marts fortalte museumsinspektør Inge Adriansen om Hertug Hans den Yngre og de senere hertuger. Generalforsamlingen blev holdt i oktober, hvor gamle hejlsinger fortalte om deres barndom og ungdom. I november fortalte journalist Niels Jensen om den danske historie i Dansk Vestindien. Ellers var året mest præget af foreningens og arkivets 25-års jubilæum, som blev fejret den 19.–20. maj med reception og en stor udstilling med 42 plancher, der viste forskellige sider af sognets historie. Udstillingen blev besøgt af henved 300 mennesker, hvoraf mange også aflagde arkivet et besøg. Jubilæumsudstillingen blev vist igen i oktober, hvor den blev besøgt af godt 50 mennesker.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Leder: Jørgen Skeem, Grønninghovedvej 28, 6093 Sjølund, tlf.: 75 57 46 53.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19.00–21.30. eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2006: 102.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende i 2006: 22.

Afleveringer til arkivet i 2006: 15.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er bl.a. indkommet en samling familie billeder fra A.V. Christensen til arkivet. Arbejdet har i 2006 været stærkt præget af kommunesammenlægningen. Vi har holdt en del møder med de øvrige arkiver i den nye Kolding Kommune, hvilket er resulteret i dannelsen af et arkivsamvirke, som i skrivende stund fungerer fortræffeligt. I forbindelse med generalforsamlingen viste vi gamle billeder fra sognet. Det gav anledning til mange kommentarer og gode oplysninger. Sommerudflugten gik i år til Sønderskov Slot, hvor vi fik en meget fin rundvisning.

Gram Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 16, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Slotsvej 9, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Åbningstid: Første mandag i hver måned kl. 19.30–21.30 og tirsdage kl. 9.00–11.00 (september til april) eller efter aftale med lederen.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 16, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2003: 235.

Arkivet er startet i 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2003: ca. 350.

Antallet af afleveringer i 2003: 30.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram,
tlf.: 74 82 63 74.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 64 31.

Åbningstid: Torsdag i lige uger kl. 19.30–21.30 eller efter aftale med lederen.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf.: 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2005: 215.

Arkivet er startet i 1992.

Besøgende på arkivet i 2005: 40. Afleveringer til arkivet i 2005: 16.

Medlem af LASS.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Niels, Schmidt, Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 12 68.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram.

Åbningstid: Tirsdag i ulige uger kl. 14.00–17.00 og kl. 19.00–20.30.

Leder: Niels Schmidt, Gl. Kirkevej 3, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 12 68.

Foreningen er oprettet i 1988. Antal medlemmer i 2006: 120.

Arkivet startet i 1988. Besøgende på arkivet i 2006: 16.

Antal af afleveringer til arkivet i 2006: 15.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Gråsten Kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Graasten og Omegn*

Ahlmannsparken (biblioteket), Ahlefeldvej 4, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 13 75.

E-mail: post@graastenarkiv.dk

Webside: www.graastenarkiv.dk

Åbningstid: Mandag kl. 14.00–16.00, torsdag kl. 16.00–18.00 eller efter aftale.

Leder: Else Egholm, Toldbodgade 6 st. tv., 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 12 43.

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2006: 115.

Afleveringer til arkivet i 2006: 60.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget en samling papirer og billeder fra familien Iversen, Tørsbøl. Fra Indre Mission er indkommet fotografier, en protokol og en beretning. Kværs Pensionistforening har skænket en protokol, en regnskabsbog med bilag og billeder. Endvidere er der kommet en samling papirer fra pastor F. Lauridsen.

I anledning af 70-års jubilæet for kongefamiliens overtagelse af Gråsten Slot som sommerresidens havde arkivet lavet en udstilling om de kongelige. På Historiens dag havde arkivet sammen med Historisk Forening arrangeret en legedag med gamle lege. Arkivet har skrevet små artikler om huse og andet i den lokale avis.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten,

tlf.: 74 65 31 81.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2006: 450.

E-mail: uffegregersen@post.tele.dk

Historisk Forening holdt generalforsamling på Fördeschule, hvor Gerhard Schmidt og Claus Evermann fortalte om mindretallet og skolen. Foreningen havde en vellykket udflugt til Møgeltønder, Højer og Nolde Museet. Hans Chr. Lassen fra bestyrelsen guidede turen både morsomt og interessant. I maj måned havde foreningen en byvandring i Gråsten by. På efterårsmødet fortalte Claus Ellehauge meget inspirerende om sin bog »Skibe fra Egersund og Gråsten«. Foreningen deltog med en stand på årets æbledag i september.

Haderslev Kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf.: 74 22 21 18, fax: 74 22 21 27.

E-mail: HBA@Haderslev.dk

Webseite: www.harkiv.dk

Åbningstid: Tirsdag-torsdag kl. 10–16, tillige 1. september–31. marts torsdag kl. 16.00–18.00.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev, tlf.: 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Afleveringer i 2003: 232.

Besøgende på læsesalen i 2003: 2.142.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Svend Aage Karup, Hjort Lorenzensvej 31, 6100 Haderslev,

tlf.: 74 53 51 53.

E-mail: karup@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1953. Antal medlemmer: 480.

Sammenslutning af museumsforeninger i Danmark.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Svend Aage Mikkelsen, Hårgård 18 2.tv., 6200 Aabenraa,

tlf.: 74 62 15 75.

E-mail: svmi@post3.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2005: 160.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Erik Snitkjær, Brunbjerg 94, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 11 86.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Harald Schytt, Langgyde 5, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 12 91.

Foreningen er oprettet i 1984.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Jens Knudsen, Nørbygårdvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev,

tlf.: 74 57 51 65.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Webseite: www.hoptrup.dk

Åbningstid: Torsdag kl. 14.00–16.00. (Ikke i skoleferierne).

Leder: Ove Ethelberg, Diernæsvej 131, Diernæs, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 56 16.

E-mail: ove.ethelberg@tele2adsl.dk

Foreningen er oprettet den 18. januar 1984. Medlemmer 2006: 842.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2006: 65.

Afleveringer til arkivet i 2006: 42.

Medlem af LASS.

Arkivet har bl.a. modtaget forskellige regnskaber og dagbøger fra Jens Peter Knudsen.

Arkivsamvirket har bevilget 23.000 kr., så alle arkiver i Haderslev Kommune kan komme på internettet. Den fælles aftentur for de lokalhistoriske arkiver i Haderslev gik til Haderslev by, hvor deltagerne fulgte vægterne. Foreningens egen tur gik til landbrugsmuseet på Tørninggaard, og den lokalhistoriske forening på Tørning Mølle. Deltagerne fik en gennemgang af landbrugsmuseet af Asmus Schmidt, Kastvrå, og på arkivet viste Agnes Svendsen rundt. På byfesten i Hoptrup den 12. august deltog arkivet med en »Hvornår var det nu«-konkurrence.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 90 73.

Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.

Foreningens arkiv: Bispegade 15.00–17.00, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 90 73.

Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).

Åbningstider: efter aftale med lederen.

Moltrup Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, Bramdrup, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 52 23 98.

E-mail: lillefort5@hotmail.com

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.

Leder: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, Bramdrup, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 52 23 98.

Åbningstid: Hver mandag mellem 19.00–21.00 i lige uger, og efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 2006: 332.

Arkivet startet i 1985. Antal besøgende på arkivet i 2006: 7.

Antallet af afleveringer 2006: 11.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. indkommet en del slægts- og gårdhistorier, købe- og aftægtskontrakter, billeder og protokoller fra idrætsforeningen og en protokol fra brandværnet.

I 2006 udgav Moltrup Sogns Lokalhistoriske Forening et 20 års jubilæumsskrift med titlen: »Da orkanen ramte Moltrup sogn december 1999«. Orkanen den 3. december 1999 ramte mange gårde i sognet og ejerne beretter her om ødelæggelserne og genopbygningen.

Efter at det gamle Bjerning sogn efter 36 år havde stemt sig tilbage til

Haderslev Kommune ved kommunesammenlægningen, sendte bestyrelsen en invitation til beboerne i Bjerning om at være med i vores lokalhistoriske forening. Derefter blev der afholdt en ekstraordinær generalforsamling, hvor to beboere i Bjerning blev valgt ind i foreningen. Vedtægterne blev ændret og foreningens navn ændret til: »Moltrup-Bjerning Lokalhistoriske Forening«. Siden er der omdelt et spørgeskema vedr. ejendommene i Bjerning. Allerede på nuværende tidspunkt er der indkommet mange interessante oplysninger.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 52 54 20.

E-mail: keo@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 41 95.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 41 95.

E-mail: npbladt@post.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer 2006: 65.

Arkivet er startet i 1986. Antal besøgende på arkivet i 2006: 20.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 5.

Medlem af LASS.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening har som tidligere år udgivet et lille årsskrift.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Jessen, Nr. Vilstrup Bygade 12, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 58 21 48.

E-mail: jessen.fam@mail.dk

Foreningens arkiv: Bispen 3, (Biblioteksbygning), 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag 13.00–16.00 samt efter aftale med lederen.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 15 14.

Foreningen oprettet 1982. Medlemmer 2006: 39.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 2005: 38.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 30.

Medlem af LASS.

Asmus Schmidt har skænket arkivalier vedrørende købmand Pauline Greisen samt billeder fra hans fødselsdag og forretning. Endvidere har Gerda Petersen foræret arkivet dias vedrørende omsorgsarbejde i Vilstrup og hendes rejser.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 91 10.

E-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbæk Skole, Vonsbækvej, Bæk, 6100 Haderslev,
tlf.: 24 21 70 20.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30–17.00 samt efter aftale.

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev.

E-mail: arne_irene@email.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer 2005: 138.

Arkivet er oprettet i 1997. Besøgende på arkivet i 2006: ca. 35.

Antallet af afleveringer i 2006: 7.

Foreningen er medlem af SLF.

Arkivet er medlem af LASS. Arkivet er medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget billeder og arkivalier fra Berg-familien, familierne Termansen/Hundevad samt arkivalier fra FDF og kopier af folketællingerne i Vonsbæk Sogn for årene 1835, 1840 og 1860.

Markedsdagen den 27. maj var foreningens største arrangement, hvor hele gymnastiksalen var fyldt med gamle FDF-materialer. Udstillingen var rigtig godt besøgt. I forbindelse med generalforsamlingen havde foreningen besøg af Jørn Buch, som fortalte om De slesvigske Krige og den stigende nationalitetsfølelse i Sønderjylland.

Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Margit Christoffersen, Ved Færgegården 2A, Aarøsund, 6100 Haderslev, tlf.: 74 58 45 81.

E-mail: margitchristoffersen@hotmail.com

Foreningens arkiv: Som ovenstående. Arkivet har til huse i medborgerhuset, men ikke postadresse.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet: 2002. Medlemmer 2004: 48.

Arkivet er oprettet i 2002. Antal besøgende 2004: 12.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 10.

Medlem af LASS.

Højer Kommune

Højeregnens Lokalhistoriske Forening

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf.: 74 78 32 15.

E-mail: sv.kristiansen@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2006: 136.

Højeregnens lokalhistoriske Arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer, tlf.: 74 78 24 04.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30-17.00.

Leder: Lis Hindrichsen, Uldgade 6, 6270 Tønder, tlf. 73 78 20 45.

Arkivet oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2006: 50. Afleveringer til arkivet i 2006: 56.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget billeder af interiør i en gammel fredet gård, et ringbind med retsdokumenter fra 1500-tallet og billeder fra Den Danske Brigades leje i Højer 1945. Der har været forhandlinger med Tønder Kommune, som ønsker en stor besparelse på arkivets budget for 2007. Da kommunen har ønsket, at der en klar adskillelse mellem Højeregnens Arkiv og Højeregnens Lokalhistoriske Forening er der vedtaget et sæt nye vedtægter. Det samme er sket for arkivet.

2006 var et godt år med syv vellykkede arrangementer, der i alt samlede 623 personer. 25-års jubilæet og åbent hus arrangementet var meget vellykket. Aftenen sluttede med sang og lysbilleder ved Carl Christiansen.

Lundtoft Kommune

Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1B, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa. Åbningstid: 1. oktober–1. april mandag kl. 14.00–17.00.

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 00 37.

E-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2006: 283.

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2006: ca. 80.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 35.

Medlem af LASS.

Foreningen har holdt møde på Bovrup Kro, hvor Aage Emil Hansen holdt foredrag om grænsegendarmeriets 130 års historie. Den 1. maj var der byvandring i Bovrup, hvor Chr. Schmidt og Knud Krog viste rundt. På Varnæs Skole fortalte forstfuldmægtig Jørn Steenberg om fredningen af Varnæshoved. Den 11. marts var der udstilling på Aktivitetscentret om slægtsforskning og skolebilleder.

Historisk forening for Felsted Sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30.

E-mail: asmussen@bbsyd.dk

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa. Åbningstid: Onsdag kl. 14.30–17.00 (ikke i skoleferierne) og efter aftale med lederen.

Leder: Ellen Jensen, Gråstenvej 16, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 50 02.

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 2006: 450.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2006: 73.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 50.

Medlem af LASS.

Ved generalforsamlingen fortalte museumsleder Lennart Madsen om landsbyernes opståen og videre udvikling. Emnet blev fulgt op med en sommerudflugt til sognets nordøstlige område, hvor historien har efterladt mange endnu synlige spor fra fortiden. Foreningen havde igen engageret sig med Lennart Madsen, som viste rundt i området og fortalte os om Rørholm voldsted, kæmpehøjene og rester af de uhyre sjældne skvatmøller ved Dyrbækken.

Ved bystævnet i Tumbøl har foreningen opsat en mindesten over »Tumbøl Bøndernes frihedskamp 1762–66«. Ligeledes har foreningen opsat en opslags-tavle med en kort beskrivelse af landsbyen, bystævnet og frihedskampen. Ved årsmødet havde foreningen besøg af gårdejer Hans Lilleør fra Kværs Lade-gård, der levende fortalte om Tumbøl bøndernes frihedskamp mod den onde herremand på ladegården.

Foreningen har ligeledes været initiativtager til udgivelsen af *Lundtoft Kommune gennem 36 år*. Ønsket var i glimt at fortælle om kommunens historie og udvikling mens den endnu var intakt. Patsches hus har i årets løb fået lagt ny stråtag på nordsiden, ny skorstenspipe samt fået et stendige af gamle syldesten op mod vestskellet.

Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn

Formand: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 68 76 28.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Klipleve, 6200 Aabenraa.
Åbningstid: 1. juni–1. oktober tirsdag og fredag kl. 15.00–17.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2006: 420.

Arkivet er startet i: 1980.

Antal afleveringer i 2006: 14.

Medlem af LASS.

Ved generalforsamlingen blev der vist en film om Fritz Clausen. Dagene i maj og juni, hvor der var uddeling af fondsmidler i forbindelse med »Klipleve Mærken«, var museet og arkivet velbesøgte. 1. juli var der arrangeret en heldags bustur til Als, hvor to lokale guider var ledere. I august gik en aftentur til Cathrinesminde Teglværk og i september gik turen til grænsemuseet i Taps. Leo W. Petersen fortalte i oktober levende over emnet »Hvad er det?«. Til åbningsdagen i museet den 3. december var der arrangeret en udstilling om Klipleve mejeri 1898–1988.

Løgumkloster Kommune

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster,
tlf.: 74 74 43 03.

E-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Lokalhistorisk arkiv: Mellemgade 4 st., 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandag kl. 19.30–21.00. Lørdage 10.00–12.00 eller efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1972. Medlemmer i 2006: ca. 375.

Arkivet er oprettet i: 1972.

Arkivet er en selvejende institution, der ikke har medlemmer.

Besøgende på arkivet i 2006: 124. Afleveringer til arkivet i 2006: 96.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. indkommet arkivalier vedrørende rådhuset i Løgumkloster, Nissens smedie i Øster Højst, Løgumkloster og omegns Husholdningsforening samt Løgumkloster Refugium. Foreningen havde først i 2006 med ca. en måneds mellemrum besøg af to gamle klosterdrengene, nemlig Hans Wolthers og Johannes Bock, der fortalte erindringer fra deres drenge- og ungdomsår. Lige før påske fortalte Frede Gotthardsen om Draved Skov og Kongens Mose. Dette foredrag blev fulgt op med en cykeltur til lokaliteterne i sensommeren.

Endelig havde foreningen i forsommeren tre dejlige aftenture til kommunens kirker, hvor lokale folk fortalte om kirken. Det gav mulighed for at lære lidt flere detaljer om de enkelte sogne i kommunen.

Efterårssæsonen blev indledt med generalforsamlingen, hvor Lennart Madson fra Haderslev fortalte om arkæologiske udgravninger i Løgumkloster Kommune. I november fortalte Niels Sterum om renæssancebygninger i Løgumkloster, og kort før jul blev der holdt et bogmarked i Museet Holmen.

Nordborg Kommune

Lokalhistorisk Forening for Nordborg og Omegn

Løjtetoft 32, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 08 29.

Formand: Nis Heesgaard Hoff, Valmuevej 14, Havnbjerg, 6430 Nordborg, tlf.: 74 49 09 65.

E-mail: hhn@danfoss.com

Åbningstid: Mandag 10.00–17.00, tirsdag 10.00–12.00, torsdag 10.00–12.00.

Leder: Carl. Paulsen, Smedegade 1A, 6430 Nordborg.

E-mail: carl.paulsen@mail.dk

Foreningen startet i: 2006. Antal medlemmer i 2006: 61.

Arkivet er oprettet i 1973.

Antal besøgende på arkivet i 2006: 1100.

Antallet af afleveringer i 2006: 58.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Blandt afleveringerne kan nævnes arkivalier fra Nordborg Sangforening, et album med avisudklip, tre kasser med fotografiske glasplader og arkivalier fra den konservative vælgerforening fra dens start til nedlæggelse.

2006 har været et turbulent år for arkivet og personalet. I februar blev der startet en ny forening med navnet »Historisk forening for Nordborg området«. Der er kommet en ny ledelse og flere nye folk til at registrere indkomne arkivalier. Med næsten nye folk på alle pladser er der meget, som skal læres og sættes på plads. Arkivet er nu kommet ind i et roligt og fornuftigt leje.

Egen Sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Petersen, Møllevej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3E, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 93 01.

E-mail: arkiv@esla.dk Website: www.esla.dk

Åbningstider: Torsdag kl. 16.00–18.00.

Leder: Peter Petersen, Møllevej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

E-mail: Peter.marie@petersen.mail.dk

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2006: 594.

Arkivet er oprettet i 1994.

Besøgende på arkivet i 2006: 90. Afleveringer til arkivet i 2006: 35.

Medlem af LASS.

Arkivet har modtaget arkivalier fra afdøde skoleinspektør Aage Hansen med

bl.a. flere bånd og artikler om Guderup skole i 75 år. Endvidere er der indkommet arkivalier vedr. Egen kirkes historie, musikdirektør Niels Nielsens liv og levned samt Stolbro bys jordfordelingsbog fra 1768. Endvidere er der indkommet 45 stk. hjemstavnsblade fra »Kreis Sonderborg«.

Foreningen startede året med et vinterarrangement, hvor H.C. Carstensen holdt et lysbilledforedrag om »Æ Kleinbahn o Als«. I marts afholdt vi generalforsamling, hvor Svend Andersen fortalte om gamle veje og stier i lokalområdet. Sommerarrangementet var en bytur til Elstrup Nederby og Fladbækvej. Her fortalte Svend Andersen om gårde og huse. I november udkom årsskriftet, det tolvte i rækken.

Holm Sogneforening

Formand Lasse Schmidt, Ramsdam 8, Holm 6430 Nordborg, tlf.: 73 45 34 34.
Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2006: ca. 300.

Holm Sogneforenings lokalhistoriske Arkiv

Formand: Lissi Obling, Nørrehaven 6, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 08 17.
E-mail: svend_erik@bbsyd.dk
Foreningens arkiv: Sognegården, Møllegade 58, Holm, 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 33 24.

Åbningstider: Sidste lørdag i hver måned kl. 14.00–17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Jens Sandvej, Hellesøvej 24, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 06.

Arkivet er oprettet i 1978.

Antal besøgende i 2006: ca. 250, antal afleveringer i 2006: 5.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

I januar 2006 arrangerede foreningen en stor udstilling om handel, håndværk og industri i Holm før og nu. Foreningen satte i 2003 en mindesten op i Holm over omkomne engelske flypiloter, nedskudt over Holm 1943. Tre slægtninge til de omkomne kom på besøg for at se stenen og nedstyrtningsstedet. En 5-mandsgruppe bygger på en model af Holm anno 1800 ved Jollmands Gaard. Vi skal modellere ca. tyve bygninger og mangler nu fem. Besøgende til Jollmands Gård lægger ofte vejen forbi arkivet.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Hans Christian Kaack, Lusigvej 18, Broballe, 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 31 03, mobil tlf.: 24 24 13 49.

E-mail: hc@kaack.dk Webservice: www.oksboel.cjd.net

Foreningens arkiv: Oksbøl Friskole, Spangmosevej 33, kælderen, Broballe, 6430 Nordborg. (Post skal sendes til arkivets leder Henning Wriborg, Apotekerhaven 1, 1.tv., 6430 Nordborg).

Åbningstider: Onsdag kl. 19.00–21.30 og efter aftale.

Leder: Henning Wriborg, Apotekerhaven 1.tv., 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 13 49, mobil: 24 24 13 49.

Foreningen er oprettet i 1971. Antal medlemmer i 2004: 525.

Arkivet er oprettet i 1971. Besøgende på arkivet i 2004: 75.

Afleveringer til arkivet i 2004: 32.

Lokalhistorisk forening for Svenstrup Sogn

Formand: Jørgen Valentin, Hulen 2, Svenstrup, 6430 Nordborg,
 tlf.: 74 45 61 65.

Foreningens arkiv: Stevning Kulturhus, Skolevænget 12, Stevning, 6430 Nordborg.

Åbningstider: 1. og 3. mandag i hver måned kl. 15.00–18.00.

Leder: Inge Marie Christiansen, Skærveagervej 15, Himmarn, 6430 Nordborg,
 tlf.: 74 45 63 28.

Foreningen er oprettet i 2000. Antal medlemmer i 2006: 301.

Besøgende på arkivet i 2006: ca. 170.

Afleveringer i 2006: 18.

Medlem af LASS.

Blandt afleveringerne er der effekter fra Stevning Mejeri, alt fra lærer A. Johansens skolemuseum i Svenstrup samt mange billeder og dokumenter, herunder bl.a. tegninger/tilbud til Svenstrup kirke.

Efter et år i nye lokaler begynder der at komme system på hylderne. Der arbejder flere grupper med projektet »Vi og vores huse«. Det vil blive et vigtigt værktøj for dem, der interesserer sig for sognets topografi. Der har været arrangeret en byvandring samt holdt åbent arkiv, hvor de besøgende kunne se en udstilling.

Nørre Rangstrup Kommune*Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn*

Formand: Kedde Paulsen, Galstedvej 36, 6541 Bevtuft, tlf.: 74 51 93 93.

E-mail: paulsen@mail.dk

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Præstegårdsvej 9, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.00–17.00 (lukket på skolernes ferie- og fridage).

Leder: Birte Tygesen, Golfvænget 14, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 31 91.

E-mail: bity@toftlund.net

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2006: 707.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2006: 77.

Antallet af afleveringer i 2006: 52.

Medlem af SLF. Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har udgivet et årsskrift og arrangeret en udflugt til Mandø og Ribe. Efter generalforsamlingen var der foredrag ved museumsinspektør Peter Dragsbo om sønderjyske bygninger. Arkivet er begyndt at registre i Arkibas 3.

Lokalhistorisk forening for Arrild Sogn

Foreningen nedlagt 28. februar 2006.

Lokalhistorisk Arkiv for Arrild Sogn

Arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Rahbek Andersen, Roostvej 3, Roost, 6535 Branderup J,
 tlf.: 74 83 43 84.

Arkivet er startet i 1986.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, Tirslund, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 76.
Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 43, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 78.
Åbningstid: Mandag kl. 14.30–16.30 (undtagen i skoleferier).
Leder: Anni Huusmann, Mergellandvej 11, Mergelland, 6541 Bevtoft,
tlf. 74 83 19 78.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2005: 490.
Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende i 2005: ca. 140.
Afleveringer til arkivet i 2005: 8.
Medlem af SLF. Medlem af LASS.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Flemming Petersen, Engdraget 1, 6535 Branderup J, tlf.: 74 83 53 44.
Foreningens arkiv: Friskærvej 4a, 6535 Branderup J.
Åbningstid: Efter aftale med lederen.
Leder: Tage Willadsen, Branderup Mark 7, 6535 Branderup J.
E-mail: tage@willadsen.nu
Foreningen er oprettet den 25. marts 1987. Medlemmer i 2006: ca. 200.
Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2006: ca. 50.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Anne Grethe Petersen, Mariavænget 29, 6520 Toftlund,
tlf.: 74 83 22 34.
E-mail: tlhf@forum.dk
Nørre Rangstrup Lokalarkiv, Søndergade 56, 6520 Toftlund.
Åbningstid: Mandag kl. 16.00–18.00 og efter aftale.
Leder: Anne Grethe Petersen, Mariavænget 29, 6520 Toftlund tlf.: 74 83 22 34.
Foreningen er oprettet i 1982. Medlemmer i 2006: 70.
Arkivet er oprettet i 1982. Antal besøgende på arkivet i 2006: 47.
Afleveringer til arkivet i 2005: 15.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.
Foreningen har fået en helt ny bestyrelse efter Tove Rasmussens død.

Rødning Kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 54 34.
Åbningstid: Tirsdage kl. 9.00–12.00 og torsdage kl. 14.30–17.00.
Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5, II, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 23 59.
Arkivet er oprettet i 1971.
Besøgende i 2004: 20. Afleveringer i 2004: 29.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Rødding lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Højskolelunden 3F, 6630 Rødding, tlf.: 75 39 83 82.
Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2004: ca. 200.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Ruth Jepsen, Bremvej 4, 6630 Rødding, tlf.: 74 82 16 82.
Foreningens arkiv: Bremvej 4, 6630 Rødding, tlf. 74 82 16 82.
Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00–21.00.
Foreningen er oprettet i 1962. Medlemmer i 2005: 172.
Medlem af SLF. Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Hjerting Sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 13 63.
Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Forsamlingshusvej 9, Hjerting,
6630 Rødding.
Åbningstid: Efter aftale med lederen.
Leder: Deth Block Jacobsen, Trøksvej 1, Hjerting, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 13 63.
Foreningen er oprettet i 1983.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 53 05.
Foreningens arkiv: Ribevej 61, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 52 28.
Åbningstid: 1. oktober til 1. maj første og tredje tirsdag i måneden kl. 15.00–
17.00.
Leder: Edith Jensen, Lindealle 2, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.
Foreningen er oprettet i 1965. Antal medlemmer i 2002: 76.
Medlem af SLF. Medlem af SLA.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 55 66.
Åbningstid: Medio maj–juni lørdag og søndag kl. 13.00–17.00. Fra 24. juni–
1. september hverdage kl. 11.00–17.00, søndag kl. 13.00–17.00.

Lokalhistorisk Forening for Jels Sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsevej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding,
tlf.: 74 55 22 45.
Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Jels Torvet 2, Jels, 6630 Rød-
ding.
E-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk
Webisode: www.historisk-jels.subnet.dk
Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding, tlf.: 74 55 30 50.

E-mail: fam-clausen@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 250.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende i 2001: 200.

Medlem af SLA.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf.: 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16.00–18.00, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen (se ovenfor).

Medlem af SLA.

Skodborg Sogns Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding,

tlf.: 74 84 81 48.

E-mail: kirsten.fynbo@mail.dk

Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding, tlf.: 74 85 01 04.

E-mail: skodborg-hjemstavnsarkiv@mail.tele.dk

Åbningstid: Mandag 16.00–18.30 og onsdag kl. 9.30–11.45.

Leder: Kristian Jørgensen, Engvej 21A, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 81 11.

Foreningen startet i 1981. Medlemmer i 2006: ca. 200.

Arkivet er oprettet i 1941. Besøgende i 2006: ca. 100.

Medlem af LASS.

Den 7. januar blev der afholdt en aften med egne kræfter, hvor lokale fortalte om deres liv. Afstemningsdagen den 10. februar blev markeret med foredrag af Dieter Paul Küssner, Jaruplund Højskole. Aftenudflugt i maj måned, der foregik i samarbejde med Historisk Samfund, gik til naturcenteret ved Damende. Bussen var fuld på sommerudflugten til Før. Der har været afholdt en sognevandring langs Kongeåen og en stor udstilling om Kongeåen til messen i november. Vores Blad *Hjemstavnen* udkom to gange.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Peder Dall Jørgensen, Københovedvej 26, 6630 Rødding,

tlf.: 74 84 72 05.

Foreningens arkiv: Københovedvej 26, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 72 05.

Leder: Peder Dall Jørgensen, Københovedvej 26, 6630 Rødding,

tlf.: 74 84 72 05.

Åbningstid: 1. oktober–1. april onsdag 13.30–16.00 eller efter aftale med lederen.

Lukket i skolernes ferie.

Foreningen er oprettet i 1947. Antal medlemmer 2005 ca. 200.

Arkivet oprettet i 1980.

Antal besøgende i 2005: 12. Antal af afleveringer 2005: 5.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn

Formand: Kaj Morten Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 61 06.

E-mail: kajfrandsen@dbmail.dk

Foreningens arkiv: Stadionvej 5, Øster Lindet 6630 Rødding.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Jacob Holst, Terpvej 57, Terp, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 64 20.

Foreningen oprettet i 1986. Medlemmer i 2006: 223.

Arkivet er oprettet i 1976. Besøgende i 2005: 10.

Afleveringer i 2006: 10.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget Jens Grosbøls ca. 240 sider håndskrevne optegnelser og avisudklip fra perioden 1960 og frem til i dag, samlet af Helga Møller.

Ved generalforsamlingen fortalte Martin Abrahamson om Øster Lindet og omegn. Udflugten gik til Løgumkloster med Bork Hansen og hustru som guide. I oktober deltog vi i hobbyudstillingen i forsamlingshuset. Vi har nu fået internet, og arkivdatabasen Arkibas 4.0, så vi er forbundet med andre arkiver.

Rødekro Kommune*Lokalhistorisk Forening i Rødekro*

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro,
tlf.: 74 66 44 04.

E-mail: enj@privat.dk

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Rødekro, tlf.: 73 66 29 19.

Åbningstider: Mandag kl. 15.00–17.00 og efter aftale.

E-mail: lokalhistoriskforening@mail.dk

Leder: Ingrid Nissen, Overtoften 19, Genner, 6230 Rødekro, tlf.: 74 69 85 50.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2006: 648.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 2006: ca. 180.

Afleveringer til arkivet i 2006: 18.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. afleveret tre livsberetninger og indkommet en del gamle postkort.

Den 23. februar 2006 afholdtes generalforsamling på Borgerhuset i Rødekro, hvor der blev vedtaget nogle ændringer i vedtægterne, hvor foreningen bl.a. skiftede navn til *Lokalhistorisk Forening i Rødekro*, eftersom der fremover ikke er noget, der hedder Rødekro Kommune. Ca. 50 medlemmer deltog i afstemningen. Foreningens årlige bustur gik til Torsminde Strandingsmuseum og Skjernådal. Der har været lokalhistoriske aftener i Genner og Hjordkær Forsamlingshuse og en udstilling på arkivet med billeder af »Æ Kleinbahn« m.m.

Skærbæk Kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf.: 74 75 17 04.

E-mail: melbyhus@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Tøndervej 13, 6780 Skærbæk, tlf.: 74 75 17 04.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk. tlf.: 74 75 14 10.

E-mail: bodilbjerre@ofir.dk

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2006: 250.

Arkivet er oprettet i 1967.

Medlem af LASS.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø.

E-mail: mhb@post.tdcadsl.dk Webside www.123hjemmeside.dk/arkivrim

Leder: Magnus Buch, Klitvejen 31, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 50 44.

Åbningstid: Tirsdag kl. 14.00–16.00 samt efter aftale.

Foreningen startet i 1995 Medlemmer 2006: 210.

Arkivet startet i 1995. Besøgende i 2006: ca. 56.

Aflleveringer i 2006: 35.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Blandt aflleveringerne er indkommet et skibsportræt fra en kaptajnsfamilie samt mange billeder og andet materiale fra arvinger til en gammel kaptajnsfamilie på Rømø. Endvidere er der modtaget erindringer fra en gammel rømøbo.

I forbindelse med generalforsamlingen i marts var der foredrag ved museumsinspektør Frauke Witt, Haderslev, om udgravningerne i Havneby 2005. I september havde foreningen en velbesøgt udstilling om »Kroen og hoteller på Rømø«. Som tidligere år resulterede arbejdet med årets udstilling i mange nye billeder og oplysninger. I december havde arkivet et arrangement i forbindelse med genudgivelse af Bert Kelms bind 1 i *Rømø – et vesterhavspræget samfund*.

Det lykkedes at skaffe så store midler hos fonde, at der kunne ske en renovering af en mur samt fire nye vinduer i foreningens ejendom.

Den 22. december afgik vor afholdte og meget aktive arkivleder Arne Jørgensen helt uventet ved døden. Det var et stort tab, men Magnus Buch var heldigvis parat til at overtage arbejdet som ny arkivleder.

Sundeved Kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: Carl Peter Møller, Guldtoft 4, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 40.

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 61 05.

Åbningstid: Mandag kl. 9.00–11.00 og onsdag kl. 15.00–17.00.

Leder: Marie Hansen, Eckersbergvej 18, Blans, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 46 14 70.

Foreningen er oprettet ved en sammenlægning i 1992 af foreningerne i Nybøl,
Ullerup og Sottrup sogne.

Medlemmer i 2006: 700.

Arkivet er oprettet i 1992. Besøgende på arkivet i 2005: 57.

Afleveringer i 2005: 22.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget alle arkivalier fra den nu opløste Sundeved idrætsforening, samt en stor del kort, tegninger og dokumenter fra Sundeved Kommune. Endvidere er der afleveret dokumenter fra Hans Tychsen, Blansskov og soldaterbreve m.m. fra Peter Petersen, Blans.

Foreningen fik i 2006 tildelt Andelskassens Alssund pris på 5.000 kr. Da arkivet stod for at skulle have nye computere, var det sammen med 2.500 kr. fra Mads Clausens Fond et kærkomment tilskud. Udflugten gik i år til Gråsten Slotskirke med Pastor Barfod som guide. Ved vort tillidsmandsmøde fortalte oberstløjtnant Hans Schriver om Søgårds historie

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 57 47.

E-mail: info@nydam.nu

Webside: www.nydam.nu

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Leder: Heddy Franke, Jomfrustien 11, 6400 Sønderborg.

E-mail: heddy@vucsyd.vuc.dk Webside: www.nydam.nu

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek,
tlf.: 74 46 72 42.

Foreningen starter i 1984. Antal medlemmer: 350.

Arkivet oprettet i 1984.

Sydals Kommune

Lokalhistorisk Forening for Kegnæs Sogn

Formand: Marie Mogensen, Vesterkobbøl 13, Kegnæs, 6470 Sydals,

tlf.: 74 40 53 14.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470 Sydals.

Åbningstid: 1. april til 1. oktober første mandag i måneden kl. 18.00–19.30.

1. oktober til 31. marts hver mandag kl. 18.00–19.30 og efter aftale med lederen.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 51 85.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2006: 388.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2006: 22.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 12.

Medlem af LASS.

Arkivet har bl.a. modtaget en bibel (kirkespejl) fra 1794, kort – tegning om

Hjortholm, visen »Løjn og Sand« (1930) samt en begæring om en hædersgave for deltagelse i krigen 1864.

Foreningen fejrede sit 25-års jubilæum med en udstilling i forsamlingshuset. Der var ca. 125 deltagere, der kom fra hele Als og Sundeved.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten A. Krogh, Majbølvej 17, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 53 12.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals (post sendes til lederen eller formanden).

Åbningstid: Mandag kl. 13.30–17.00 og første mandag i måneden 19.00–21.00 i vinterhalvåret eller efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaij 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

E-mail: an.ki.ni@nielsen.mail.dk

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2006: ca. 409.

Arkivet startet i 1979. Antal besøgende på arkivet i 2006: ca. 25.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 13.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. modtaget et sammendrag af tre kronikker om Hørup sogn i 1910 og flere arkitekttegninger af landbrugsbygninger.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Jørn Lind, Lindegården, Lysabildgade 44, Lysabild, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 45 14.

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2, Lysabild, 6470 Lysabild (post skal sendes til formanden).

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18.00–20.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarkvej 368, Mommark, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 77 82.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2005: 648.

Arkivet er oprettet: 9. marts 1978. Antal besøgende på arkivet 2005: ca. 100.

Afleveringer til arkivet 2005: 24.

Medlem af LASS.

Tandslet Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Kaj Jessen, Tandsbusk 39, Tandslet, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 77 49.

Foreningens arkiv: Tandslet Friskole, Ertebjergvej 2, Tandslet, 6470 Sydals.

Åbningstid: Fra medio oktober til medio april torsdag kl. 19.00–21.00 og den anden torsdag i måneden kl. 14.00–17.00 eller aftale med lederen.

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, Tandslet, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1977. Medlemmer i 2006: 547.

Arkivet startet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2006: 50.

Afleveringer i 2006: 25.

Medlem af LASS.

Der er bl.a. afleveret arkivalier fra Tandselle skole, Tandshede vindmølle og lokalplaner fra Sydals Kommune.

Arkivet holdt generalforsamling i februar, hvor Lene Junker-Hansen fortalte om sin fars oplevelser omkring Genforeningen i Tandslet 1920. Foreningen besøgte Jollmanns gård i Holm og arrangerede en bustur til Brødremenigheden i Christiansfeld. Desuden har der været arbejdet på en bog med titlen *Stationsbyen Tandslet*.

Sønderborg Kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Knud Erik Sørensen, Skovbrynet 38, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 43 63 43.

Arkivets adresse: Asylvej 1, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9.00–12.00 og onsdag kl. 15.00–17.00.

E-mail: sdbg.arkiv@mail.tele.dk

Hjemmeside: www.sdbg.lokalarkiv.dk

Arkivleder: H.C. Carstensen, Sundquistgade 7, 6400 Sønderborg,
tlf.: 74 42 52 75.

Foreningen oprettet i 1979. Antal medlemmer i 2006: ca. 370.

Arkivet oprettet i 1979. Besøgende på arkivet i 2006: 410.

Afleveringer til arkivet i 2006: 106.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er bl.a. modtaget arkivalier fra familien Kock, Skansehuset i Dybbøl, vognmand Johs. Lomholdt, Sønderborg og familien Pieper.

Arkivafdelingen i Ulkebøl

Arkivafdeling: Torvet 12, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10.00–12.00 og onsdag kl. 19.30–21.00.

E-mail: ulkeboel.arkiv@mail.tele.dk

Arkivleder: Sophie Rasmussen, Kløverholm 14, Høruphav, 6470 Sydals,
tlf.: 74 40 48 63.

Arkivet er startet i 1979.

Besøgende på arkivet i 2006: ca. 210.

Afleveringer til arkivet i 2006: 45.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune

Formand: Bent Pawlowski, Nørreagervej 2, 6360 Tinglev, tlf.: 74 64 45 51.

E-mail: pawlowski@post.tele.dk

Foreningens arkiv: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev,
tlf.: 73 76 72 97.

E-mail: tinglevbib@aabenraa.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 12.00–18.00.

Leder: Hanne Iversen, Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt, 6360 Tinglev,
tlf.: 73 76 72 97.

Foreningen er oprettet i 1975. Antal medlemmer 2006: 144.

Arkivet startet i 1975 Besøgende i 2006: 35.

Aflevering til arkivet 2006: 54.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har besøgt Bylderup kirke den 1. juni og Ravsted kirke den 17. august.

Arkivet og foreningen medvirkede ved en udstilling i forbindelse med Tinglevs Handels-, Håndværker- og Industriforenings 75-års jubilæum den 17. juni samt en udstilling i Borgersalen den 9. september under mottoet »Sund fortid og naturliv i Tinglev Kommune«. Endelig besøgte foreningen Terkelsbøl orgelbyggeri den 14. september.

Tønder Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder Kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 73 33 26. (Tønder Bibliotek).

Åbningstid: Tirsdag kl. 13.00–18.00 samt onsdag og torsdag kl. 13.00–17.00.

Leder: Birgitte Herreborg Thomsen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf.: 73 72 00 06.

E-mail: mail@lha-toender.dk

Foreningen oprettet i 1982. Medlemmer i 2006: 487.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet i 2006: 700–800.

Afleveringer til arkivet i 2006: 100.

Medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Blandt de mange afleveringer er der indkommet en stor mængde fotografier, både enkeltvis, og i album 60 mapper med negativer fra Tønder-fotografen Gabs, ca. 250.000 billeder. Fra det nu nedlagte Jejsing Brandværn er der modtaget to kasser med forskellige papirer og fra Møgeltønder Vandværk protokoller, regnskaber, sager mv. Endvidere er der modtaget papirer, billeder, udklipsbøger, mv., især vedrørende skolehistorie i Hostrup, Rørkær og Jejsing samt udklips- og scrapbøger fra Landsforeningen Sind, Tønder Afd.

Foreningen afholdt en meget velbesøgt generalforsamling i april med 103 deltagere, hvor cand.mag. René Rasmussen holdt et interessant foredrag med billeder om interneringen af kendte, dansksindede sønderjyder ved 1. verdenskrigs begyndelse i sommeren 1914.

I maj afviklede foreningen sin årlige udflugt med 48 medlemmer til Mini Born Park tæt ved Slesvig, hvor mange af verdens kendte bygninger kan ses i størrelsesforholdet 1:25. Den sidst opførte bygning er Schackenborg Slot. Turen fortsatte til godset Emkendorf, hvor deltagerne så både slottets flotte sale og fine park.

I begyndelsen af december afviklede foreningen et foredrag med borgmester i den nye Tønder Kommune, Vagn Therkel Pedersen, som fortalte om de politiske overvejelser om og vilkårene for den nye kommune. Blandt andet vil det vedtagne nye ensartede serviceniveau kunne betyde, at nogle må skære ned, mens andre vil få mere, hvad der er en betydelig politisk opgave at løse til alles tilfredshed.

I begyndelsen af december udkom 7. årgang af foreningens julehefte med Tønder-erindringer. Heftet er stadig meget populært. I år blev det trykt i 1.000 eksemplarer, og nu udkommer der også nyhedsbreve fra og om Tønders fortid.

Foruden de mange arkivbrugere, henvendelser og afleveringer til arkivet er der andre faste aktiviteter. Blandt andet mødes fast en gang om ugen transkriptionsgruppen, som arbejder yderst systematisk med oversættelsen af Acta Tunderensis, en samling afskrifter af Tønder bys dokumenter, det vil sige købstadens administration, helt tilbage fra 1500-tallet.

Arkivet havde i 2006 foruden de mange forespørgsler om slægtsforskning også en del forespørgsler om huse og ejendomme i Tønder og omegn, samt mange andre spørgsmål til hjørner af Tønders historie. I alt blev der besvaret 500–600 henvendelser pr. brev, telefon eller email. Arkivet får nu rigtig mange forespørgsler via email, og de besvares også denne vej. Besøgstallet ligger stabilt på 700–800 om året, og arkivet modtog ca. 100 afleveringer, store som små.

Vojens Kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Formand: Preben Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02.

E-mail: noerup@privat.dk

Webseite: www.hammelev.dk/foreninger/historie/default.asp

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.00–21.00, torsdag kl. 14.00–16.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 19 41.

E-mail: agnes-svendsen@mail.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1985. Medlemmer i 2006: 349.

Arkivet oprettet i 1985. Besøgende på arkivet i 2006: 632.

Afleveringer til arkivet i 2006: 123.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er blandt de mange afleveringer til arkivet modtaget en kasse dias fra Vojens Kommune, en dagbog fra Første Verdenskrig, Vojens Avis nr. 1, januar 1925, samt en protokol fra Haderslev Lystfiskerforening 1940–2004 (foreningen har fisket i Stevning Sø og Tørning Mølledam).

Foreningens arbejde 2006 har været præget af kommunalreformen. Der har i Ny Haderslev Kommune været arbejdet med vedtægter til et arkivsamvirke for arkiverne i de tre kommuner Gram, Haderslev og Vojens.

Der har været afholdt et foredrag ved fhv. overtoldbetjent Aage Emil Hansen om tolderens arbejde ved Kongeågrænsen 1864–1920, en medlemsudflugt til Gram Lergrav samt et lysbilledforedrag af Torbjørn Ydegaard om Grønland fra syd til nord. Arkivets julemesseudstilling på Tørning Mølle havde i 2006 som tema: Ishockey i Vojens fra starten i 1963 og guldårene 1979, 1980, 1982 og 2006.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84.

Webseite: www.jegerup.dk/lokal/index.html

E-mail: boma-n@privat.dk

Foreningens arkiv: Jegerup Skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00–21.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 29 80.

E-mail: sandholdt@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2006: 275.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende på arkivet i 2006: ca. 50.

Afleveringer til arkivet i 2006: 50.

Medlem af LASS.

Arkivet har bl.a. modtaget en almanak fra 1820, Peder J. Wandel: »Præsteliv i det 17. århundrede«, Fædrelandshistorie for Borger og Almueskole udgivet i 1889 og møllestolper fra Slevad, fældet for 500 år siden.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf.: 74 50 43 05.

E-mail: eksvennesen@dbmail.dk

Webseite: www.svennesen-oksenvad.dk

Foreningens arkiv: Øster Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf.: 74 50 43 05.

E-mail: www.123hjemmeside.dk/Svennesen-Oksenvad/3549566

Åbningstid: Første mandag i hver måned fra 19.00–21.30 og efter aftale med lederen.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i 1984. Medlemmer i 2006: 250.

Arkivet er oprettet i 1984:

Besøgende på arkivet i 2006: 25.

Afleveringer til arkivet i 2005: 17.

Medlem af LASS.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra familien Lindahl. Foreningen har haft godt besøgte medlemsmøder, idet vi for det meste finder lokale kræfter, der fortæller om »de nære ting«. Vi er spændte på det nye samarbejde i Haderslev Kommune. Hvis udvalgsarbejdet fortsætter i samme gode ånd, er der gode muligheder fremover.

Aabenraa Kommune

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04.

E-mail: elm@madsen.mail.dk

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevej 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04.

Åbningstid: 1. april–1. december hver anden onsdag kl. 14.00–17.00 eller efter aftale med formanden.

Leder: Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978. Antal medlemmer 2002: 200.

Medlem af SLF. Medlem af LASS.

Ensted Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup,
6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærvej 2, Stubbæk,
6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 14.00–16.00.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 2006: 306.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2006: 288.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2006: 37.

Medlem af LASS.

Blandt afleveringerne er modtaget poesibøger m.m. fra familie Hansen Torp, et arkiv fra Stubbæk Centralskole og to regnskabsbøger fra Ensted sogns Hus-holdningsforening.

Efter generalforsamlingen i januar fortalte arkivar Leif Hansen Nielsen om udvandringen fra Sønderjylland efter 1864. Foreningen besøgte Cathrinesminde Teglværk-museum i maj. »Hvorfor ser landskabet i Ensted sogn ud som det gør?« var emnet for en tur til et par udvalgte steder i sognet. Her forklarede Trine Sørensen om landskabets dannelse, udseende og jordarter til 50 deltagere.

Foreningens 25-års jubilæum blev fejret i oktober ved et åbent hus arrangement med udstilling af gamle fotos, samt diverse modtagne effekter og husgeråd.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 27.

E-mail: daus@post12.tele.dk

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2001: 415.

Oversigt over årsskrifter og periodica 2006

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2006/2007

Agerskov

Årsskrift 2007

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn

2007. 24 sider. Indhold: »En rigtig vinter« – Gerhard Bredahl: »Agerskov Ungdomsskoles første elever i 1942« – »Udflugt til Søby Brunkulslejer« – »Rangstrupsenderen« – Erik Gruelund Sørensen: »En tromle og en plov« – Ulla Jepsen: »Kongen og sagnet« – »Et gammelt årstidsdigt«.

Ekspedition: Martin B. Fogh, Bytoften 24, 6534 Agerskov, tlf.: 36 98 94 54.

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift 2007

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune 2007.

40 sider. Indhold: Paul Hartmann: »Forord« – Hans Andersen: »En vejmand og hans arbejde i 1930'erne« – »Nekrolog, Hans Bruhn« – Birte Thuesen: »Augustenborg elektricitetsværk« – Karin Jordt: »Om Augustenborg og Dæmningen« – Egon Petersen: »Augustenborg Sygehus/Sindssygehospital i Augustenborg«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08. E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne. Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2007

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne 2007.

34 sider. Indhold: »Bestyrelsen« – »Indhold« – Peter J. Mortensen: »Erindringer fra min barndom i 1940'ernes Strandelhjørn« – Anni Huusmann: »Sognefoged« – Søren Kjær: »Årets gang i Arkivet« – Hans Jørgen Jørgensen: »Hans Andersen Krüger« – Søren Kjær: »Tirslund i halvfemserne« – Jensine Schmidt: »En brandøvelse i Åbøl omkring 1937« – Jensine Schmidt: »Andreas Nielsen« – Bente Petersen: »Hvad besøg på Landsarkivet kan føre til« – H.H.: »Da Læreren i Tirslund var Arbejdsmand om SOMMEREN Peter Oxholm, Toftlund, skulde have af Spanskørret, men hoppede ud af Vinduet« – Frode Sørensen: »Spionen fra Strandelhjørn« – »Ny layout til Lokalhistorisk arkiv indsat og registreret på computer og CD Rom«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 42 24.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred.

Årgang 29. 2006. 64 sider. Indhold: H.H. Bang: »Forord« – »Indhold« – H.H. Bang: »Familien Frederik Christiansen Schmidt i Hønsnap« – H.P. Lund-Jensen: »Padborg-Tørsbøl banen« – Andreas Thielsen: »Med sidste tog« – Ingo Lütjens: »Arkæologiske udgravninger i Nytoft, Bov Kommune« – Jørgen Moos: »Beretningen om frihedskampen i Holbøl« – Ernst Christiansen: »Friedhedskampen i Kollund« – Elisabeth Hansen: »Oplevelser 9. april 1940 og 5. maj 1945« – »Årets prisbelønnede hus 2006« – Catharina Maria Jensen: »Min barndoms jul« – Catharina Maria Jensen: »Vaskedag« – H.H. Bang: »Mindehøjtidelighed ved mindsten for syv dræbte canadiske flyvere lørdag den 23. september 2006 kl. 11.30« – Inger Margrethe Møller: »Hærvejen ligger, hvor Hærvejen er!« – »Årsberetning 2005–2006. Historisk forening for Vis Herred« – Hanne Iversen: »Årsberetning 2005–06. Bov Lokalarkiv« – »Den selv-
ejende institution Bov Museum«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Broager

Broagerland XIV

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland.

2006. 96 sider. Indhold: »Forord« – »Fra bestyrelsen 2006« – Esben Høilund-Carlson: »Broagers Miss Marble« – Inge Holm: »Ernst Schumachers datter fortæller« – Else Schwarz og Christa Ryborg: »Smedemester Emil Christian Schwarz, Broager« – Mie Jakobsen og Eva Gisselbæk Petersen: »Broager Pige-gruppens historie« – Birgit Christensen: »Der var en købmand i Egersund, Ernst Lorenzen« – Axel Juul Petersen: »Kulturudveksling med Fristad Folkhøjskola i Sverige« – Erik Breum: »Restaurering af Broager Kirkes tårn og spir« – Peter A. Petersen: »Gadenavne i Broager« – Kim Furdal: »Befolkning og beskæftigelse i Broager kommune 1945–1970« – »Set og sket 2004« – »Set og sket 2005«.

Ekspedition: Lokalarkivet for Broagerland, Storegade 33, 6310 Broager, tlf.: 74 44 93 51.

Egen

Årsskrift 2006

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening.

2006. 44 sider. Indhold: Peter Petersen: »Forord« – Chr. F. Aug.: »Helvedgaard. Fakta og sagn – Skoleminder fra Stolbro (1927–1935)« – Jens Jørgen Jensen og Jørgen Wrang: »Galgehøjen ved Egen« – »Rasmus – ikke som de andre« – »Østerholms Møller« – »Strid angående Elstrup skole 1911–18« – W. Deichgräber: »Lav dæ jingang va en Boond dæ fæk e Toch te aa blyv stoon«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2006

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening.

2006. 64 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Niels H. Rossen: »25 års jubilæum« – Bent E. Olesen: »Indholdsfortegnelse for årsskrifterne

1980–2006« – »Glimt fra foreningens arbejde« – Ottomar Loff: »Kroer i Ensted Sogn« – »Det skete i 1906« – »Det skete i 1956« – Eyvin Teisner Kjær: »Barndom & Ungdom i Ensted sogn« – »Årsberetning 2005–2006« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn.

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 24 – 2006. 92 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – »Indholdsfortegnelse« – Peter Martensen Christensen: »Barndomsoplevelser i Tråsbøl« – Andreas Asmussen: »Et smedested-kådnersted i Tråsbøl og dets beboere gennem tiderne« – Ellen Jensen: »Felsted Husholdningsforening gennem 70 år« – Andreas Asmussen: »Historien om et flag« – Fr. Fischer: »Gengangersken i Tumbøl« – Ellen Jensen: »Hvad vi dog gemmer på« – Henrik Johansen: »Erindringer fra min barndom i Tumbøl 1911–22« – Andreas Asmussen: »Hvad gamle ligstene fortæller« – Hans Thomsen: »Stort og småt fra dagbladet 'Hejmdal' år 1904« – Andreas Asmussen: »Kådnere og indersteder i Svejrup« – Andreas Asmussen: »Tumbøllbøndernes Frihedskamp« – Andreas Asmussen: »Mindesten for Tumbøllbøndernes Frihedskamp 1762–66« – Andreas Asmussen: »Foreningens virke – Arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 51 19.

Gram

Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2006

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn.

2006. 43 sider. Indhold: Bestyrelsen: »Forord« – »Gram Byvåben« – Sigvard Skov: »Gode råd fra Koldinghus« – »Bare til orientering« – »Sognekommunen« – »Opgørelse af Stadepenge ved Markedet d. 13. Mai 1885« – »Kundgørelse« – »Bekendtgørelse:« – »En henrettelse« – »Jens Sørup forpagter Gram Vandmølle« – H.P.: »En præsteindberetning« – »Brand paa Præstegaarden« – »Kirketiende« – »Afstemningen 1920« – »Overenskomst« – »Kommunekontoret for Gram Kommune« – »Nødvendige kort« – »Sønderborg den 16. August 1946« – »Nedskydning af fly syd for Gram, marts 1945« – »Lokalhistorikeren H.P. Sørensen hyldet« – »Gram kommune« – »Sorgen« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Gråsten

Årsskrift 2006

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn.

2006. 84 sider. Indhold: Gert Conradsen: »Kværs – Problemløsninger i landsbyen for 200 år siden« – Preben Vagn Knudsen: »Karper og karpedamme i Gråsten« – Sven Kjems: »Ordensmagten i Gråsten efter 1920« – E. Thygesen Kristensen: »To kvindeskæbner« – E. Thygesen Kristensen: »Årets gang« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – Bodil Gregersen: »Årsberetning«.

Ekspedition: Anne Marie Nissen, Ahlmannsvej 19, 6300 Gråsten,
tlf.: 74 65 19 01.

Haderslev

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev

Udgivet af Forlaget Gammelting.

2006. 95 sider. Indhold: Helge Wingaard: »Slaget ved Tybrind Vig« – Jan Krag: »Vilstrup Sogn i de slesvig-holstenske regnskaber 1732« – Jens Harrebye: »Frieherren von Löw – den sidste tyske landråd i Haderslev« – Erik Christensen: »Barn og ung i Haderslev 1927–1946« – Leif Rasmussen: »Min barnheds landsby Sommersted« – Svend Aage Eriksen: »Grin, gråd og tænders gnidse!« – Gerda Lunn Gram: »9. april 1940 i Haderslev« – Grethe Skov Seeberg: »Det var en yndig tid på Haderslev Statsseminarium« – Birgit Barfod Christiansen: »Mit tabte paradis«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev.

Halk-Hejsager

Gammelt Nyt 2006

Udgivet af Halk-Hejsager Lokalhistoriske Forening.

8. årgang. 48 sider. Indhold: Erik Snitkjær: »Forord« – »Bestyrelsen« – »Indholdsfortegnelse« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – »Grarup kirke« – Inger Søgård: »Grarup Skole« – »Grarup sø« – »Afskrift af hovedfærdelsåre gennem Starup sogn« – Hans Schrøder: »Hvis et træ kunne fortælle« – »Bukholm« – »Vinter Program«.

Ekspedition: Thomas Suurballe, Hejsager Strandvej 29, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 11 56.

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening.

23. årgang. 2006. 48 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: »Årsberetning« – Jørgen Hasberg: »Kradsuldsfabrikken i Pamhule« – Jørgen Hasberg: »Kalvø« – Laura Juhl Jensen: »Hoptrup« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »Hoptrup 25 år siden« – Laura Juhl Jensen: »Hoptrup mark nr. 30« – Jørgen Lei: »Sliv Sø og omegn«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Nørbygårdvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 51 65.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Nr. 25. 2007. 40 sider. Indhold: Anton Marckmann: »Hvad Hørup Hav kan fortælle II« – Anna Kirstine Nielsen: »Beretning fra Claus Jacobsen« – Chr. A. Krogh og Anna Kirstine Nielsen: »Lidt Brugsforeningshistorie fra Hørup sogn« – »Klip fra året der gik, 2006« – »Sognet rundt (fortsat)« – Chr. A. Krogh: »Årets gang 2006« – Anna Kirstine Nielsen: »Arkivet 2006«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals,
tlf.: 74 41 52 65.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2007

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn.

2007. 32 sider. Indhold: »Brevkort fra Første Verdenskrig«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens,
tlf.: 74 50 61 84.

Løgumkloster

Årsskrift 2006

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster kommune.

2006. 59 sider. Indhold: Jørgen Ravn: »Nødpengersedler« – Gunvor Christiansen: »En overpløjet gravhøj med velbevarede fund ved Vognshøj« – Vagn Lauritzen: »Det levende Skakspil« – Frede Gotthardsen: »Et bombefly nødlønder – igen« – Andreas Schulz: »En oplevelse med tilknytning til krigen fra min læretid« – Jürgen A. Wissing: »Erindringer fra en lille fagskole mellem 1910 og 1920« – Allan Honoré: »Stadt Mexico« – Ninna Poulsen: »Kendingsmelodi for skolen« – Vagn Lauritzen: »Tofts Legat for Solvig Kommune« – »Gaver til arkivet, 2005«.

Særtryk 17 sider. Niels T. Sterum (red): »Historisk Forening for Løgumkloster kommune. Årsskrift. Register 1974–2006«.

Ekspedition: Vagn Lauridsen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03. E-mail: vagn-lauridsen@mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening.

2006. bd. 26. 120 sider. Indhold: Karl Lildholdt: »Forord« – Marguerite Jensen: »Erindringer« – Erling Læbel Madsen: »Feriefolket kommer til Løjt Nørreskov« – Claus Daniel Thomsen: »Aabenraa Søfarts Historie II« – Gertrud Nordmann Stabenow: »Vandringer på Løjt Land i 10 etaper« – Karl Lildholdt: »Donald McKay og Søren Schmidt, skibskonstruktører« – Karl Lildholdt: »En fortælling om Jørgen Bruhn og hans tid« – Erling Læbel Madsen: »Mindeord om Grethel Lildholdt«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 61 78 04. E-mail: elm@madsen.mail.dk

Rødekro

Fra Rødekro kommune 2006

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune.

2006. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Personer der i 2005 har skænket gaver til vort arkiv« – Ellen Jensen: »Året 2005–2006« – Nis Branderup: »Minder fra besættelsestiden« – Torp Friis Møller: »Hjordkær Forsamlingshus« – Torp Friis Møller: »Niels Helvad« – Bent Deele: »Fra Hovslund skole 1947–55« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden« –

Torp Friis Møller: »For 50 år siden« – Carl H. Hermann: »Sikringsstilling Nord« – Christian Jørgen Hansen: »Med å gå å pensjon« – Hans Kaczmarek: »Erindringer« – Torp Friis Møller: »Lidt mere om Fårhus kro« – Torp Friis Møller: »Voldsom nattefrost« – August F. Schmidt: »Landsbyen Mjøs« – Torp Friis Møller: »Fattigvæset gennem tiderne« – Bjarne Andresen: »Barndoms-minder fra Rødekro« – »En sønderjysk soldats oplevelser under 1. verdens-krig« – »Kom å hø'e æ engel sø'ng«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Mu-seum i samarbejde med forlaget Melbyhus.

Nr. 21, 2007. 32 sider. Indhold: H.E. Sørensen: »Pastor Jacobsen. Handel og håndværk«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf.: 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Mu-seum, tlf.: 74 75 20 52.

Starup

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2005

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening.

20 sider. Indhold: Karl Erik Olsen: »Forord« – »Klip fra aviserne 2004« – »Starup Hede« – »Vandling Skov« – »Pluk fra den gamle menighedsprotokol«.

Ekspedition: Karl Erik Olsen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2006

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved

2006. 101 sider. Indhold: »Forord« – »Mindeord over Jens Kongsted Lam-pe« – Folker Svane: »Årets ejendom 2005« – Vincent Jensen: »Conrad Engel-hardts udnævnelse til medlem af det Kejslerlige Russiske Arkæologiske Sel-skab« – Kim Furdal: »Midt i en kommunesammenlægningstid« – Ellen Car-stensen: »Fhv. Købmand Mathias Carstensens erindringer« – Jesper Johanssen: »Bageri i Vester Sottrup gennem 4 generationer« – Ulla Møller: »En beretning om Bøgeskov skole 1910–1939« – Nils Erik Andersen: »Engelsk spion i Sottrupskov for 100 år siden« – Henrik Enderlein: »Erindringer fra 'Bjerggård' i Snogbæk« – Karla Bak: »De blev ikke glemt. En sønderjysk solda-tergrav i det fremmede« – Carl Peter Møller: »Elitas Danseskole« – Chr. C. Lorenzen: »Hevnen, eller Braadborgs undergang« – »Billedserie« – »Året der gik 2005«.

Ekspedition: Marie Hansen, Arkivet, Truenbrovej 21, Avnbøl, 6400 Sønder-borg, tlf.: 74 46 14 70.

Toftlund*Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 2007*

32 sider. Indhold: »Bestyrelsen for Toftlund Lokalhistoriske Forening« – Carl Erik Christensen: »Bestyrelsen for Toftlund Lokalhistoriske Arkiv« – »Indholdsfortegnelse« – »En sund sjæl i ét sundt legeme« – »Året var 1957« – »Historien om den sorte liga« – »Vidste du at der engang skete en alvorlig togulykke lige ud for Brugsen?« – »Kæthe Lindholdt. I samtale med Lis Mikkelsen september 2006« – »Sådan så der ud på Ryttergården i 1916«.

Ekspedition: Anne-Grethe Petersen, Mariavænget 29, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 22 34.

Tønder*Tønder-erindringer VII*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl. Tønder Kommune.

2006. 48 sider. Indhold: Thomas Hansen: »Minder fra kirkekroen« – Hans Skov Marcussen: »Min barndom og ungdom i Møgeltønder« – Kirsten Jensen Bonefeld: »En familiekronike fra Tønder 1940–1976« – Fritz W. Tygesen: »Fra landsbyen Ubjerg« – Lilly Refslund: »Æ Laube« – Frode Jensen: »Frodes sønderjyske barndom« – Viggo Møballe: »Morgentur i byen« – »Indholdsfortegnelse«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26.

Vojens*Årbog 2006 for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune.

20. årgang. 2006. 68 sider. Indhold: »Forord« – Ingrid Will-Voss: »Flygtningelejr Skrydstrup II 1945/46« – »Noter fra aviser: For 50, 75 og 100 år siden« – Birgitte Mouritsen: »Michael L. Kudsks erindringer« – »Sven Bork: »En rejse fra Haderslev til Vojens« – Tim Skovrup: »Den store mystiske gravsten!« – Kirsten Sørensen: »Min barndom i Vojens. Husene og folkene på Vestergade i 20/30'erne« – Solvej Kjær Olesen: »Vedsted Sogns Kirkehistorie« – Jes A. Ratzert: »Topographie des Herzogthums Schleswig« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2006« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2006« – Agnes Svendsen: »Planlagte arrangementer i 2007« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune«.

Ekspedition: Birgitte Mouritsen, Margrethevej 16, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 23 65.

Vonsbæk*Årsskrift*

3. årgang 2006

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn.

20 sider. Indhold: »Indhold«, Holger Eskildsen: »Forord« – »Indkomne arkivalier m.m. i 2006« – »Et 200 Aars Jubilæum« – Arne Sørensen: »Markedsdag« – Irene Sørensen: »Hundevad« – Holger Eskildsen: »Vonsbæk FDF« – »Det stod i avisen« – »Vedtægter« – »Bestyrelse og Arkiv«.

Ekspedition: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 91 10. E-mail: he@haderslev.dk

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie

Udgivet af Lokalthistorisk Forening for Øster Lindet sogn.

2006. Nr. 20. 12 sider. Indhold: »Veje og stier i sognet« – »Uddrag fra Optegnelser af Jens Grosbøl«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding,
tlf.: 74 84 61 06.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: Arkivar, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen,
Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet),
e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg,
tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Sekretær: Forskningsstipendiat, ph.d. Axel Johnsen, Stjernevej 27,
6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400
Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6,
6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Direktør Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa,
tlf. 74 64 02 80, e-mail: moas@post.tele.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Gene-
ralkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg,
e-mail: henbec@um.dk

Konsulent Lisbeth Binderup, Myrhaven 9, 6430 Nordborg,
tlf. 74 49 15 55, e-mail: lb@lundgaard-konsulenterne.dk

Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Lø-
gumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Museum Sønderjylland – kulturhistorie
Tønder), e-mail: privat: edj@mail.tele.dk
arbejde: edj@elda@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, ISL – Lokalhi-
storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60,
e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren),
e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland – Arkæologi, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66,

e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder,

tlf. 73 72 00 06, e-mail: pugeldal9@mail.dk

Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05,

e-mail: privat: marionogcarsten@webspeed.dk

arbejde: hiscpr@hum.au.dk

Kredsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Djernæsvej 220, 6100 Haderslev,

tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elm@madsen.mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals,

tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47,

e-mail: odaogfinn@get2net.dk

Sydslesvig: Nils Vollertsen, Hermann-Heiberg-Str. 1, D-24837 Schleswig, tlf: 0049 46 21 2 89 68, e-mail: nils-vollertsen@t-online.de

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

E-mail: hssdj/hssdj.dk

www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9–14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Forskningsstipendiat, ph.d. Axel Johnsen, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Sønderjysk Månedsskrift: Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, ISL – Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Skriftrække: Museumsinspektør, ph.d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren),

e-mail: froeslevlejrensmuseum@mail.tele.dk

Kredsudvalg:*Haderslev kreds*

Karl Erik Olesen

Djernæsvej 220

6100 Haderslev

tlf. 74 52 54 20

E-mail: keo@haderslev.dk

Ellen Jensen

Gejlager 9, Skodborg,

6630 Rødding

74 84 86 88

Kirsten Fynbo

Rugtoften 43, Skodborg

6630 Rødding

74 84 81 48

Jørn Olesen

Øsby Stadionvej 9

6100 Haderslev

74 58 41 31

Jørgen Petersen

Svaneparken 66

6100 Haderslev

74 58 44 20

Aabenraa kreds

Erling Madsen (formand)

Dybvehoved Møllevej 1, Løjt

6200 Aabenraa

74 61 78 04

E-mail: elm@madsen.mail.dk

Morten Berdiin

Ved Gruben 6,

6340 Kruså

74 67 27 06

Bent Pawlowski

Nørreagervej 2 A

6360 Tinglev

74 64 45 51

Ellen Jensen

Stationsvej 36, Hovslund

6230 Rødekro

74 66 44 04

Andreas Asmussen

Kirkevej 2, Felsted

6200 Aabenraa

74 68 53 30

E-mail: asmussen@bbsyd.dk

Sønderborg kreds

Christian Bo Bojesen (formand),

Havbo 2, Høruphav,

6470 Sydals,

74 41 59 74

E-mail: havbo2@stofanet.dk

Jørgen Wangel (kasserer)

Mosevang 29, Ulkebøl

6400 Sønderborg

74 42 75 33

Frede Ihle

Mågevej 16

6300 Gråsten

74 65 11 99

Margrethe Iversen (sekretær)
Farverløkke 33
6310 Broager
74 44 08 01
E-mail: mail@huset.dk

Henning Mathiesen (kasserer)
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74 42 92 16
E-mail:
henning.mathiesen@pc.dk

Tønder kreds
Finn Clemmensen (formand)
Toften 22,
6780 Skærbæk
74 75 21 47
E-mail: odaogfinn@get2net.dk

Olav Madsen (sekretær)
Rylen 19
6270 Tønder
74 72 33 19

Carl E. Michelsen (næstformand)
Galgestrømvej 2
6270 Tønder
74 72 50 63

Gunnar Hattesen
Grænsevejen 4
6240 Løgumkloster
74 74 57 35
E-mail: gunnar@ronshoved.dk

Marie Stærk (protokolfører)
Abterpvej 50
6261 Bredebro
74 71 11 00

Sydslesvig kreds
Nils Vollertsen
Hermann-Heiberg-Str. 1
D-24837 Schleswig,
0049 46 21 2 89 68
E-mail:
nils-vollertsen@t-online.de

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
0049 4622 671
E-mail: cr@dcbib.dk

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
0049 4846 590

Jørgen Kühl
Alt Frösleer Weg 8
D-24955 Harrislee

Nis Hardt
Westerkoppel 18
D-24867 Dannewerk
0049 4621 30 19 32
E-mail: danevirke@syfo.de

Kirsten la Cour
Gammelau 2
D-24980 Schafflund
tlf. 0049 4639 612.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2006

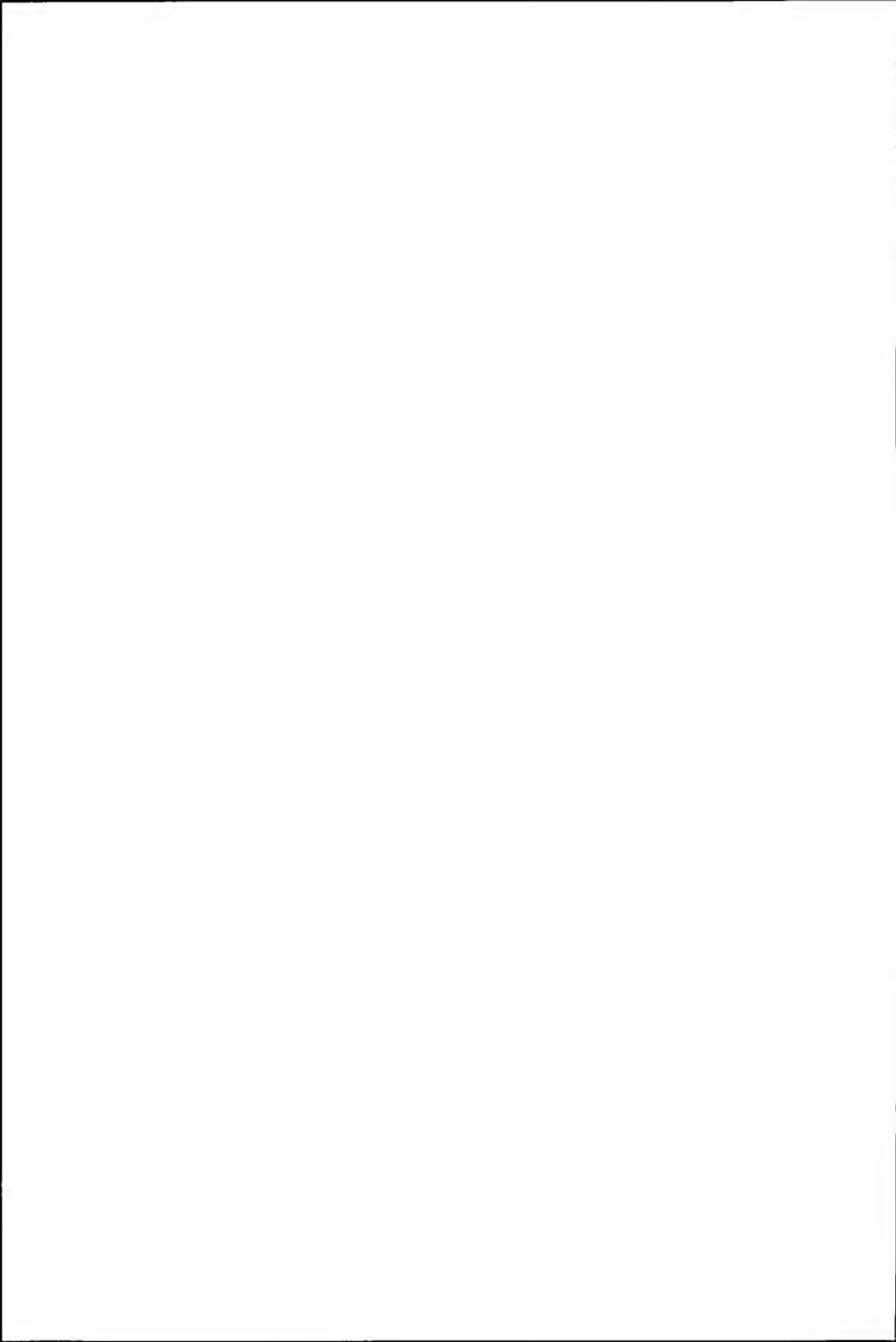
	kr.	31.12.2005 tkr.
INDTÆGTER		
Modtaget foreningstilskud	90.000	90
Kontingent/årbøger	231.507	252
Sønderjysk Månedsskrift	348.613	352
Skrifter	542.081	864
Medlemsaktiviteter	82.217	13
	<u>1.294.418</u>	<u>1.571</u>
UDGIFTER		
Årbøger	-180.537	-187
Sønderjysk Månedsskrift	-366.228	-332
Skrifter	-306.680	-687
Medlemsaktiviteter	-111.312	-63
	<u>-964.757</u>	
DÆKNINGSBIDRAG	329.661	302
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-241.254</u>	<u>-210</u>
RESULTAT FØR RENTER	88.407	92
Renteindtægter	90.299	66
Kursdifferencer m.v.	-51.486	-9
ÅRETS RESULTAT	<u>127.220</u>	<u>149</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>127.220</u>	

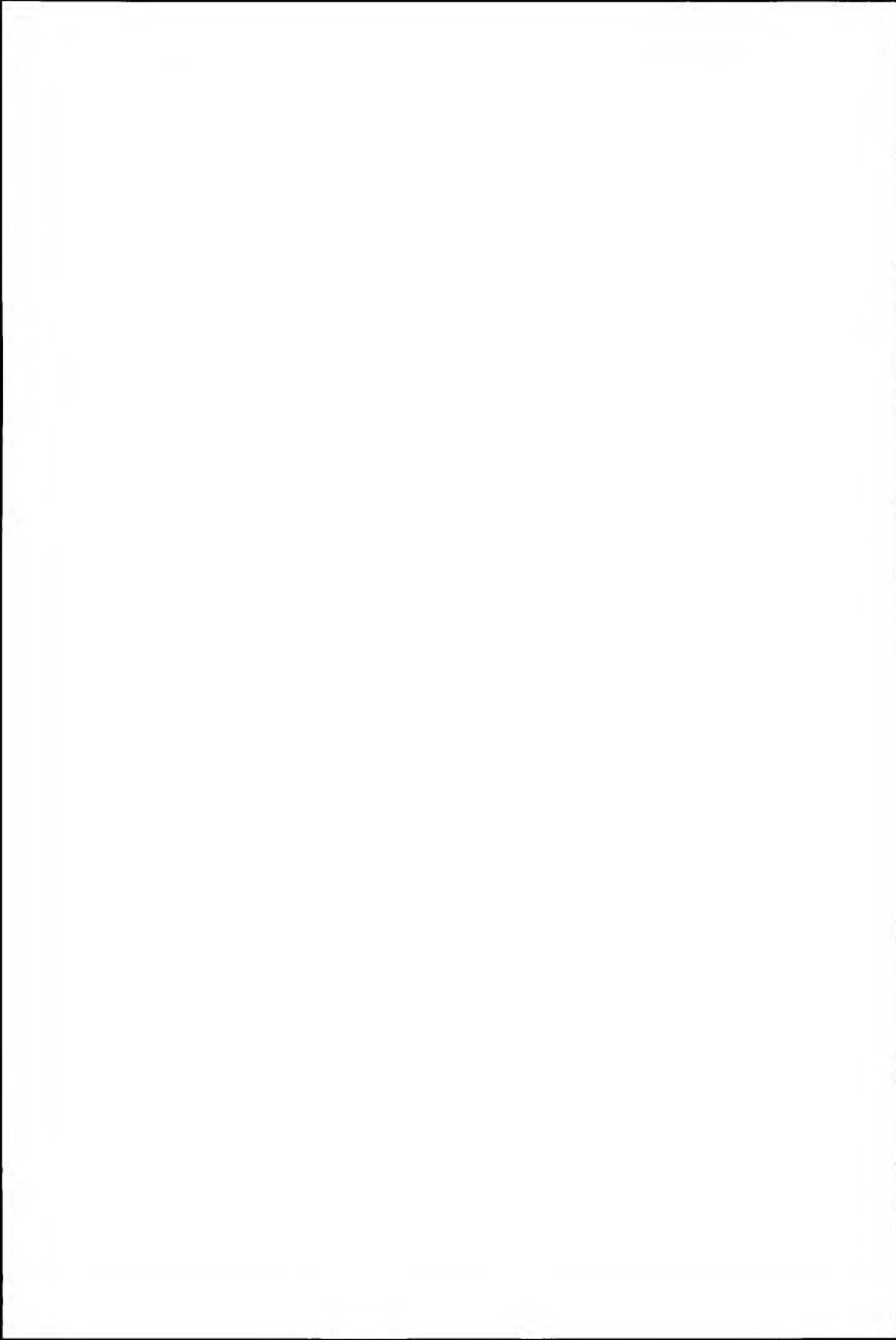
BALANCE
pr. 31. december 2006

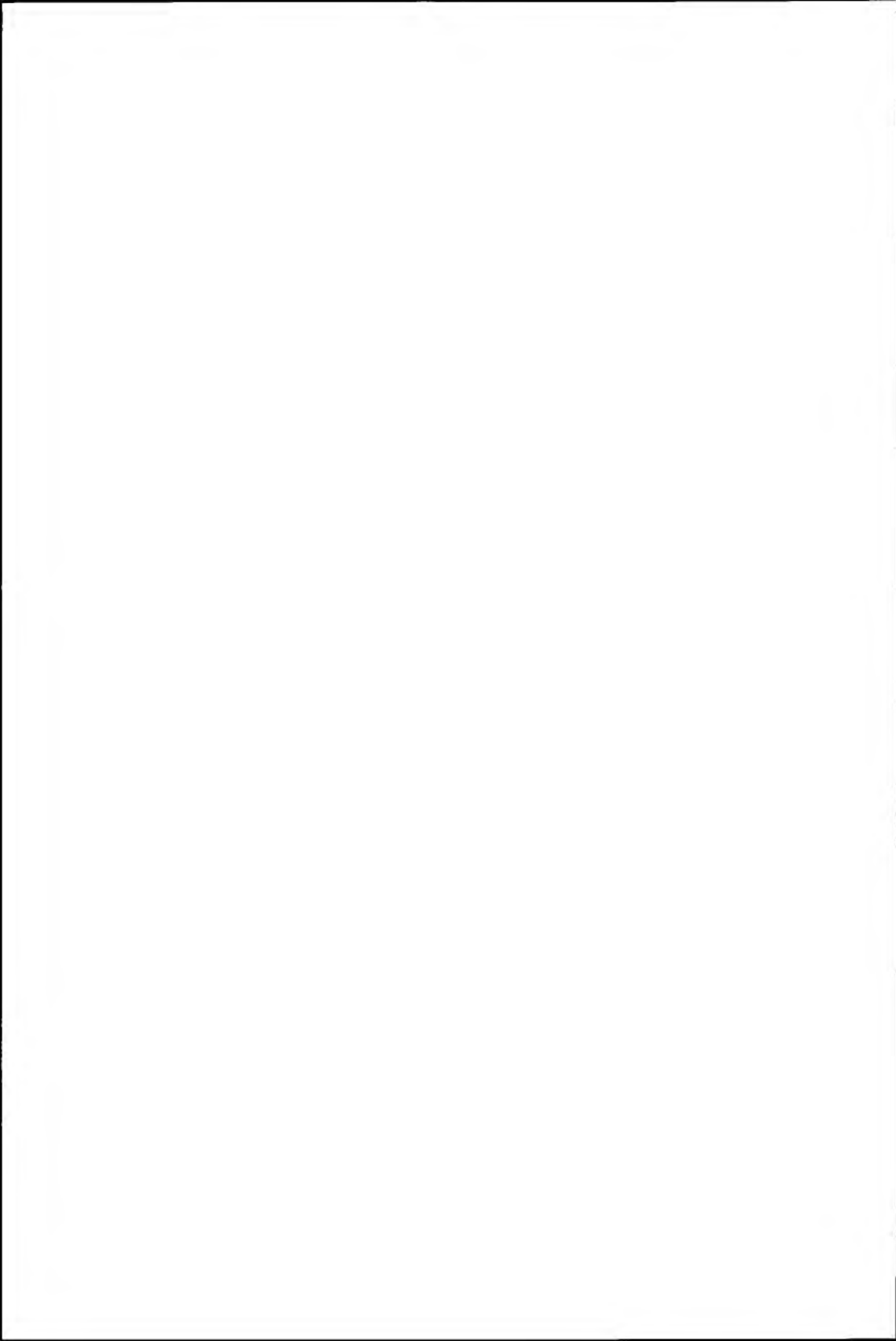
	kr.	31.12.2005 kr. tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	33.342	60
Debitorer	85.343	64
Tilgodehavende moms	78.657	158
Periodeafgrænsningsposter	123.558	186
Obligationer (nom. kr. 2.466.387)	2.472.497	1.500
Likvide beholdninger	433.949	319
AKTIVER I ALT	3.227.346	2.287
 PASSIVER		
Ikke disponerede midler	693.690	
Årets resultat	127.220	820.910
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	150.000	
Det sønderjyske landbrugs historie	100.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	150.000	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2006	1.720.910	1.594
Kreditorer	104.211	120
Skyldige omkostninger	1.402.225	573
KORTFRISTET GÆLD	1.506.436	693
PASSIVER I ALT	3.227.346	2.287

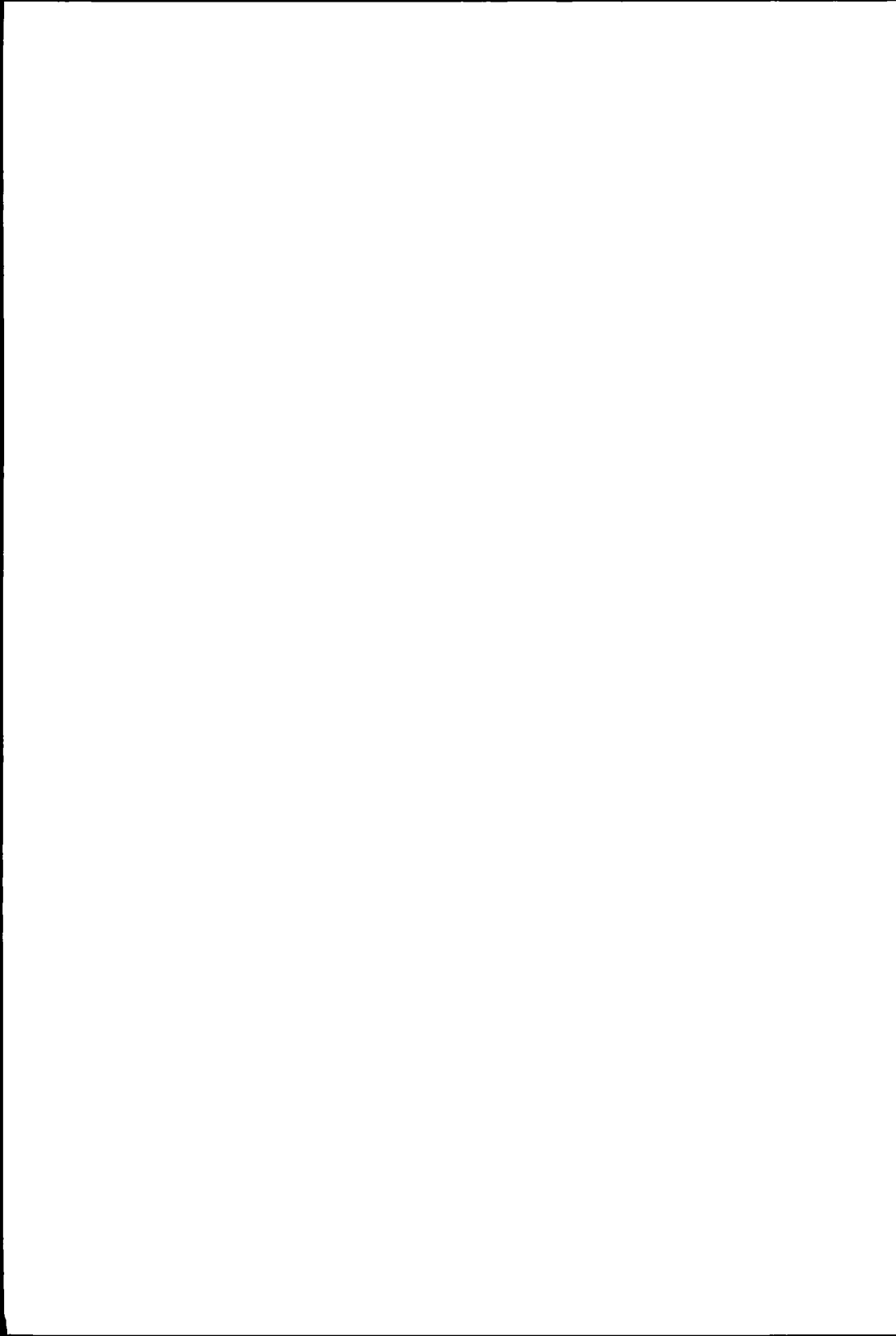
Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

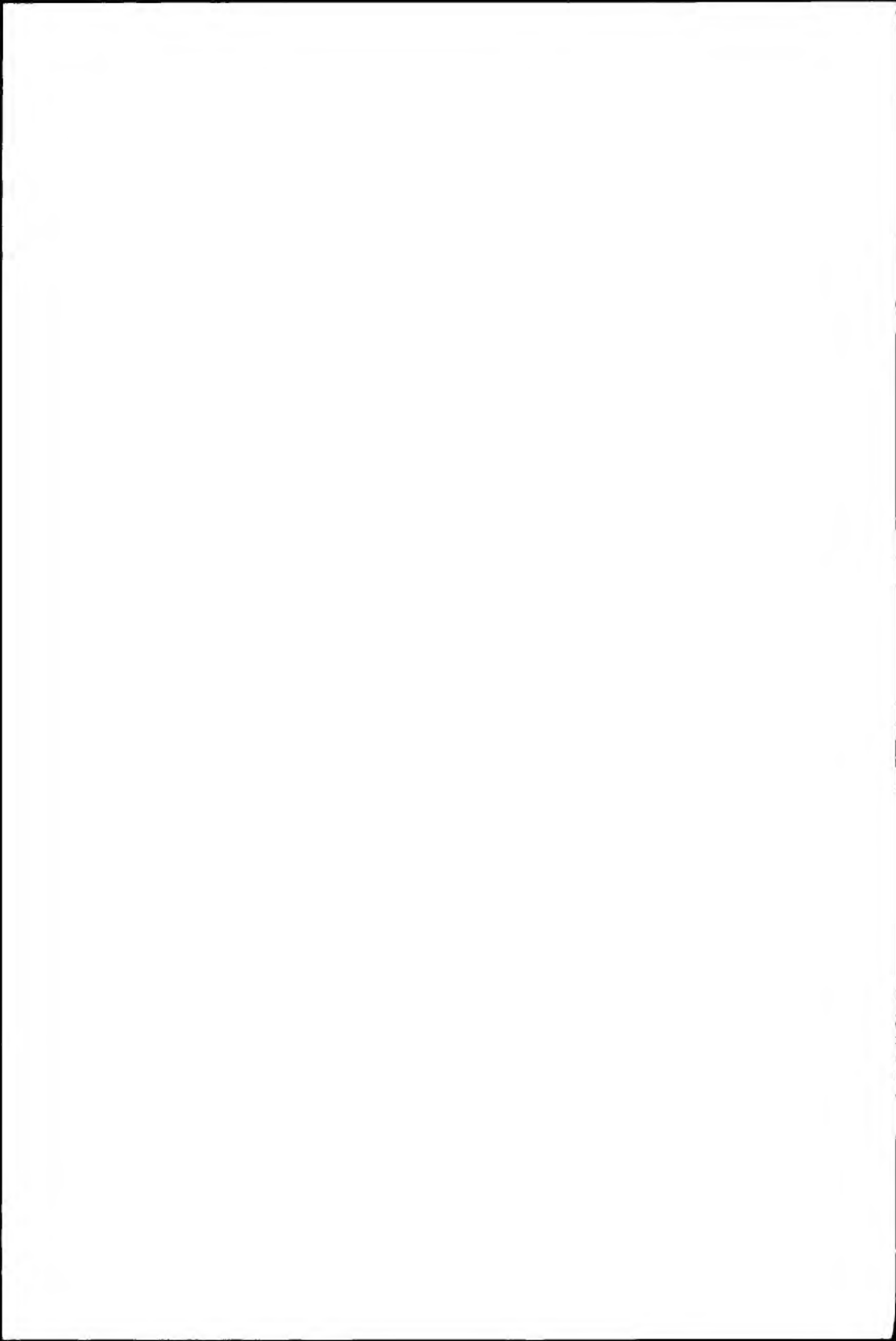
sign. Julius Beier og Frede Rudolph

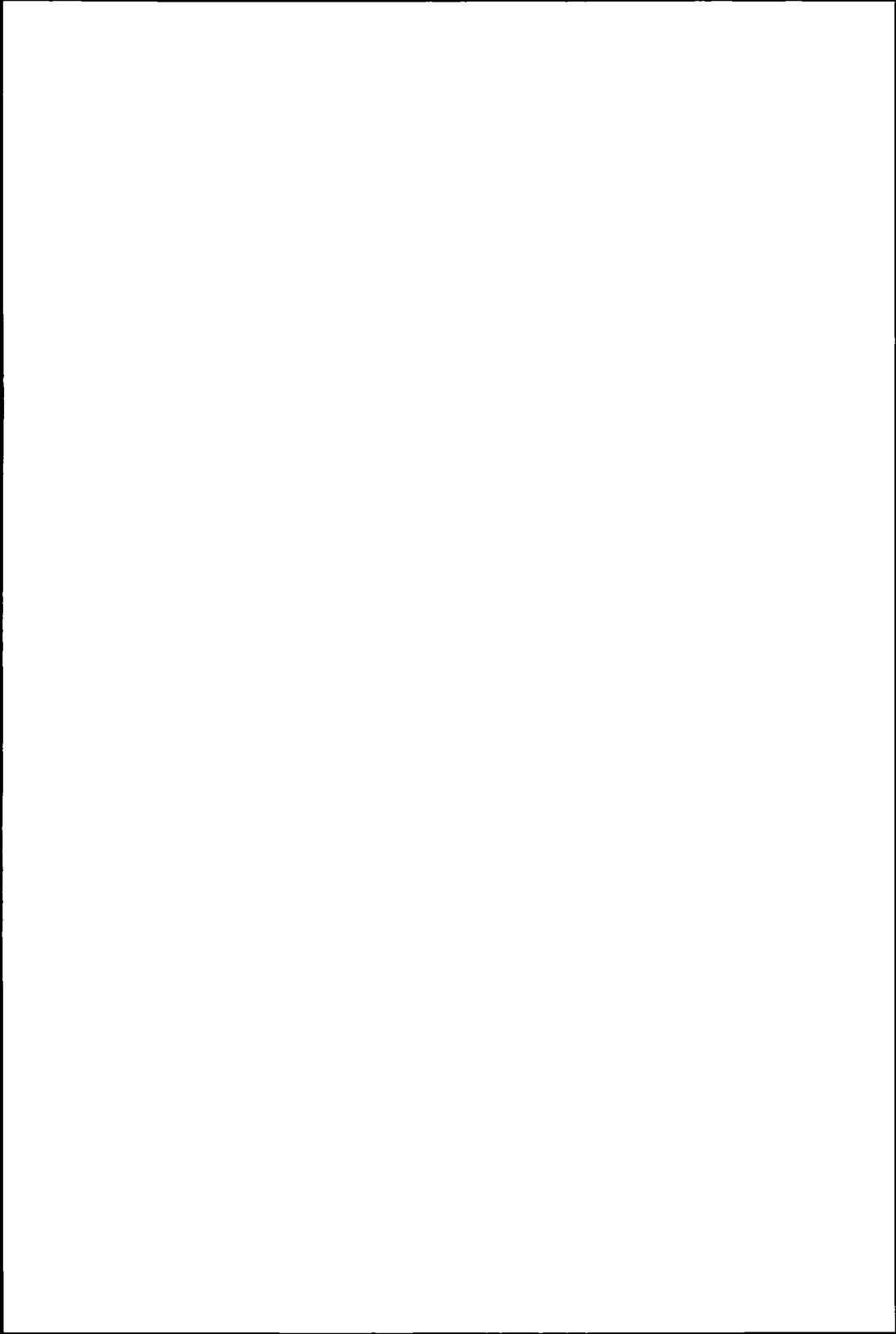

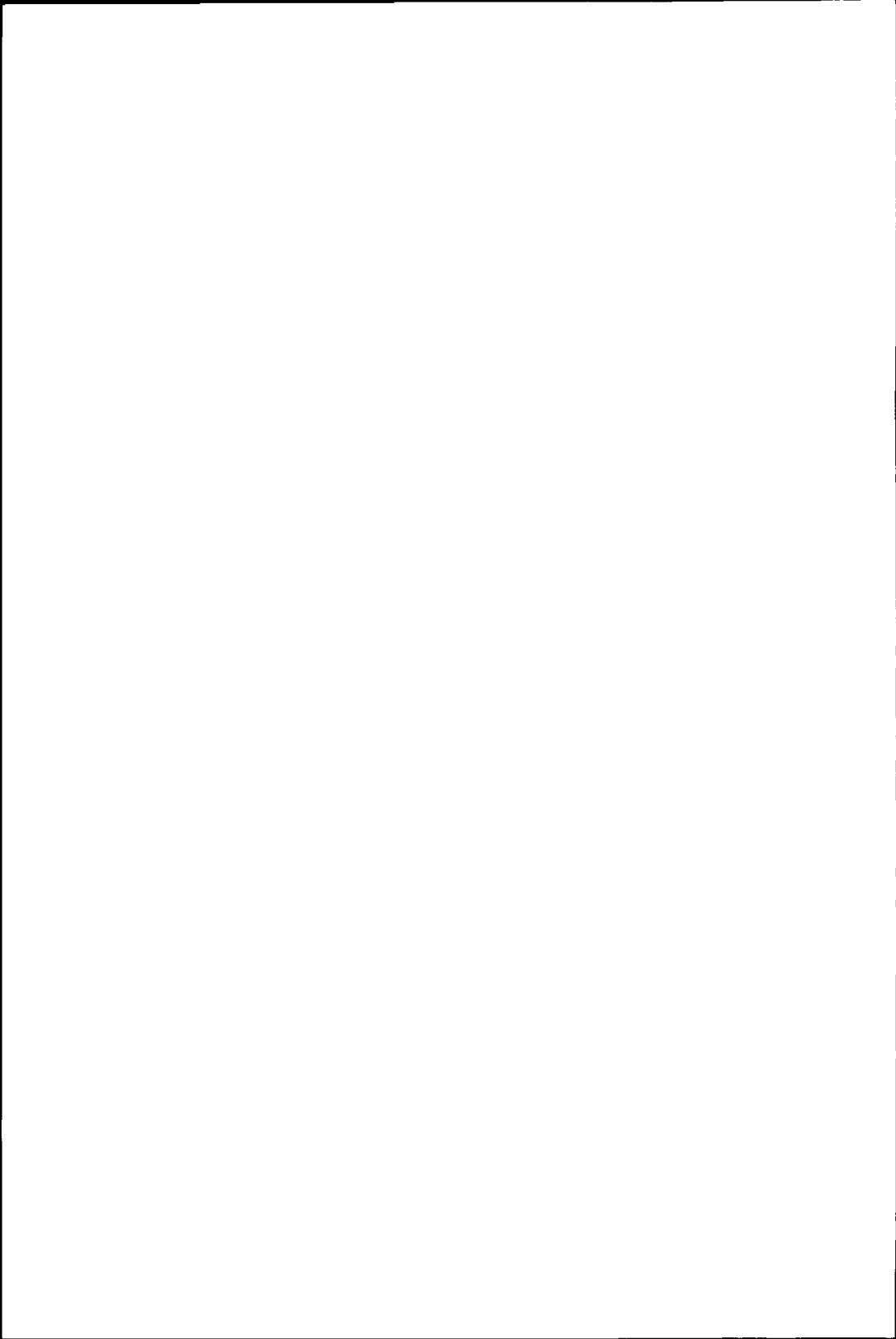

Artikler

Thomas Petersen
Veje væk fra Tidsholm.
Erindringer fra Tønder-egnen i 1950'erne

Hans Schultz Hansen
Byerne i Slesvig ca. 1830-1914

Dagmar Bork
Sygepleje i fredens tjeneste.
Danske og tyske diakonisser i 1864

Mogens Christensen
Kirketugt og menighedsdisciplinering
under hertug Hans den Ældre 1544-1580

Kaj Sørensen
Stierne mellem danske og tyske groede til.
De sønderjyske gymnasieskoler under nazismen 1933-1945

Bjørn Svensson
"Martyriet Sydslesvig" - en replik

Redaktionen
Sår, der heler langsomt.
Debatarrangementet den 30. januar 2007
om det tyske mindretal og retsopgøret efter maj 1945

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk